

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/337761762>

Falsafa asoslari

Book · December 2005

CITATIONS

0

READS

2,649

1 author:

[Nigina Shermuhammedova](#)

National University of Uzbekistan

26 PUBLICATIONS 1 CITATION

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Гуманитарное образование как фактор формирования философского мышления [View project](#)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎзФА ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАРИ МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ

ФАЛСАФА АСОСЛАРИ

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини
қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
2005

Тақризчилар:
фалсафа фанлари доктори, профессор **Б. Тўйчиев**
фалсафа фанлари доктори **А. Мўминов**

Муҳаррир: **К. Бўронов**

Ушбу китобда фалсафанинг асосий масалалари, баҳс мавзулари, қонун ва категориялари, фалсафий мактаблар, йўналишлар, атоқли файласуфларнинг таълимотлари, ҳозирги замон фалсафасининг оқимлари тўғрисидаги маълумотлар баён қилинган.

Китоб қуйидаги муаллифлар томонидан тайёрланган: тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров (I-бўлим 1,4-мавзу; III бўлим 2-боб 2-мавзу; IV бўлим 1-боб 2-мавзу ва 2-боб 1-6-мавзу; V бўлим 6,9-мавзу), С.Мамашокиров (I-бўлим 2,3-мавзу); Ё.Тоиров (V бўлим 1,2-мавзу), С.Йўлдошев (II бўлим 1,2-мавзу), Ҳ.Алиқулов (II бўлим 4,6-мавзу), Р.Носиров (II бўлим 3-мавзу), М. Усмонов (II бўлим 5-мавзу), А.Ўтамуродов ва Д.Пўлатова (II бўлим 7-мавзу), М. Абдуллаева (IV бўлим 1-боб 2-мавзу; ҳаммуаллифликда), Б.Тўраев (III бўлим 1-боб), Ж. Раматов, Г. Рузметова (III бўлим 2-боб 1-мавзу), Н.Шермухамедова (III бўлим 2-боб 3-мавзу), А. Очилдиев ва Б. Валиев, (IV бўлим 1-боб 1, 3-мавзу), Қ. Рўзматзода (V бўлим 7-мавзу), А. Бегматов (V бўлим 3-мавзу), И.Эргашев, И.Тўхтаров ва А.Ўтамуродов (V бўлим 5-мавзу), М. Бекмуродов, А. Ортиқов ва С. Чориев (V бўлим 4-мавзу), И Соифназаров ва Т. Каримов (V бўлим 8-мавзу, (V бўлим 9-мавзу), М. Холматова, Ф. Мусаев ва С. Сафаева (V бўлим 10, 11-мавзу); Ж. Маҳкамов (амалий машгулотлар саволлари). Курсив билан берилган жойлар масъул муҳаррир томонидан ёзилган.

Китоб ижтимоий фан соҳалари учун мутахассис тайёрламайдиган олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган. У ҳақдаги таклиф ва мулоҳазалар қуйидаги манзилга юборилишини сўраймиз:

Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй, тел. 136-55-79.

Тошкент ш., И. Мўминов кўчаси, 9-уй, тел. 162-38-87.

0301020000 - 110
Ф _____ 2005
М 353 (04) 2004

ISBN 5-640-03202-2

- © Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2000 йил.
- © Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2005 йил.
- © «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил.

КИРИШ

Инсоният яратган маънавий бойликлар орасида фалсафа илмида тўпланган ҳикматлар хазинаси, атоқли файласуфлар мероси, уларнинг асарлари муҳим ўрин тутди. Ҳар бир даврнинг буюк донишмандлари ўз юрти ва халқининг тафаккури, руҳияти ҳамда орзунтилишларини фалсафий таълимотларида ифода этганлар, жамият фаровонлиги ва миллат равнақи учун хизмат қиладиган юксак ғояларни ўртага ташлаганлар. Халқни буюк мақсадлар сари етакловчи бу ғояларнинг муайян давр мафқурасига айланишида фалсафий билimler катта аҳамият касб этади.

Инсоният азал-азалдан олам ва одам нима, улар қандай пайдо бўлган, воқелик қандай қонуниятлар асосида яшайди, ўзгаради ва тараққий этади, деган саволларга жавоб излайди. Умрнинг мазмуни нимадан иборат, авлодлар ортидан авлодлар келиб-кетаверишида қандай маъно бор каби масалалар барчани ўйлантиради. Фалсафа ана шундай масалалар билан шуғулланади. У ниҳоятда қадимий фан. Олам ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, инсон қадри ва умрнинг мазмуни, дунёдаги ўзгаришлар, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқлик ҳамда тараққиётнинг умумий қонуниятлари фалсафанинг асосий мавзулари ҳисобланади.

Биз яшаётган дунё сўнгги йилларда ниҳоятда ўзгариб кетди. Хусусан, Ватанимиз тарихида XX асрнинг 90-йилларида оламшумул воқеалар юз берди: мамлакатимиз мустақилликка эришиб, ўзига хос тараққиёт йўлини танлади, ривожланишнинг ўзбек моделини амалга оширишга киришди. Халқимизнинг ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш зарурати дунёқарашни тубдан ўзгартириш, эски ақидалардан тамоман воз кечиш, истиқлол мафқурасини шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтиришни тақозо этмоқда. Бунда ижтимоий фанлар ривожини улкан аҳамият касб этади. Президентимиз Ислам Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида **маърифатнинг**, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими,

психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга”¹

Фалсафа — барча фанлардан озиқланадиган умуминсоний ва универсал фан. Унинг ҳаётийлиги халқ табиатига, турмуш ва тафаккур тарзига нечоғли мос экани, жамият манфаатлари ва эзгу интилишларини қай даражада акс эттира олишига боғлиқ.

Собиқ иттифоқ даврида сўз ва виждон эркинлиги турли йўллар билан бўғиб келингани бирёқлама дунёқараш зўрлик билан сингдирилгани туфайли фалсафа қуруқ сафсата ва зерикарли ақидага айланиб қолгани аччиқ ҳақиқатдир. Шу боис у ўз даври мафқураси билан бирга ўтмишга айланди. Бу борада оддий тилда ёзилган қўлланмалар, халқчил китоблар, афсуски, ҳали ҳам етарли эмас.

Одатда, мутахассис бўлмаган баъзи кишилар фалсафани энг қийин ва энг мавҳум фан, деб ҳисоблайдилар. Бунинг сабаби нимада? Бунинг боиси шуки, фалсафа кўп йиллар мобайнида оддий ва равон тилда тушунтирилмас, аксинча, турли қонун ва қоидалар, хилма-хил таълимот ва ғоялар мажмуидан иборат мураккаб фан сифатида талқин этилар эди. У ёки бу фалсафий қоида нега керак, уларни ўрганишнинг қандай аҳамияти бор, муайян файласуф айнан бирор-бир ғоя ёки таълимотга кўпроқ аҳамият берганининг сабаби нимада, нима учун унинг қарашларида айнан ана шу муаммо устувор бўлди, деган масалалар кўп ҳолларда назардан четда қолар эди. Фалсафа тарихий воқелик билан боғлаб тушунтирилмас, фалсафий таълимотлар ўз асосчилари ҳаётининг узвий қисми экани ёддан чиқарилар эди. Оқибатда нима бўлар эди? Фалсафа мутахассиси бўлмаган талабаларнинг ниҳоятда оз қисмигина бу фаннинг асл моҳиятини тушуниб оларди, холос. Аксарият ёшлар эса фалсафа оламига кириб бора олмасдан, гўёки катта шаҳар бошланадиган жойда қолиб кетарди. Кун сайин чуқурлашиб, фан сирларини бор мураккаблигича тушунтиришда давом этаётган ўқитувчи санокли талабалар билан бирга ўша шаҳарга кирарди, кўчалар, маҳаллаларни — фалсафа дунёсини кезишда давом этарди. Лекин қолган талабалар эса бу хазинадан бебаҳра бўлиб, шаҳарга кирмасдан ўтадиган айланма йўлдан боришга мажбур бўлар ва шу тариқа фалсафанинг моҳиятини дурустроқ тушунмай, диплом оларди ҳамда амалиётга кетарди.

Бундайлар назарида фалсафа тушунарсиз, мавҳум ва ортикча фан бўлиб қолади, фақат баҳо олиш учун ёдланган қонун-қоидалар тез орада унутилади. Уларда фалсафа қонунларини ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди, бу — фойдасиз билим соҳаси, бинобарин уни ўрга-

---

Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадиниз. 8-жилл — Т.: «Ўзбекистон», 2000. 504-бет.

нишга кетган вақт бекорга ўтди, деган аламли қараш шаклланиб қолади. Агар фалсафадан билим берувчи ўқитувчининг ўзи ҳам бу соҳани бир маҳаллар четлаб ўтган собиқ талабалардан бири бўлса, масала янада чигаллашади.

Аслида, фалсафанинг асосий вазифаси — инсон онгида соғлом ақлга мос дунёқарашни шакллантиришдан иборат. Бундай дунёқараш бирор-бир ғояни зўрлаб сингдириш ёки қуруқ ёд олдириш орқали эмас, балки ишонтириш, хилма-хил фикрларни ўртага ташлаш, муҳокама қилиш, зарур тушунча, тамойилларни аниқлаш жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, мазкур маъруза матнларида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди:

— фалсафани жаҳон маданияти ва цивилизациянинг муҳим таркибий қисми сифатида ўрганиш;

— фалсафий ғоялар, муаммолар, оқим ва йўналишларни тавсифлашда умуминсоний ва миллий қадриятларнинг уйғунлиги тамойилига амал қилиш;

— хилма-хил фалсафий оқим, таълимот ва турли қарашларни бир бутун жараённинг ифодаси бўлган илмий билимлар тизими сифатида холис талқин этиш;

— мавзуларни аниқ шароит ва жараёнлар билан боғлаб тавсифлаш, уларни изоҳлашда умумбашарий ва миллий миқёсдаги далил ва мисолларга таяниш;

— ҳар бир мавзуни Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар билан узвий боғлиқ ҳолда тушунтириш.

Биз бу жараёнда бирор-бир ғоя, оқим, йўналиш ёки фалсафий таълимотни мутлақлаштириб, бошқаларининг аҳамиятини камситиш фикридан йироқмиз. Аксинча, мақсадимиз уларнинг барчасини холис талқин этиш, фалсафа фани, хилма-хил фалсафий оқимлар, уларнинг таълимотлари ҳақида тўғри ва холисона тасаввурни шакллантиришдан иборатдир.

Биринчи бўлим

ФАЛСАФАНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ, МАВЗУЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1- мавзу

ФАЛСАФАНИНГ МАВЗУЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ

Фалсафа инсоният тарихидаги энг қадимий илмлардан биридир. Фалсафий мулоҳаза юритиш, фикрлаш инсон табиатида хос, демак, унинг ўзи каби қадимийдир. У олам ва унинг яшаши, ривожланиши ва тараққиёти, ҳаёт ва инсон, умрининг моҳияти, борлиқ ва йўқлик каби кўплаб муаммолар ҳақида баҳс юритадиган фандир.

“Фалсафа” ва “философия” атамалари	“Фалсафа” атамаси қадимги юнон тилидаги “философия” сўздан олинган ва у луғавий маънода “донишмандликни севиш” (“фило” — севаман, “софия” — донолик)
---	--

деган мазмунни англатади. Асрлар давомида “философия” сўзининг маъно-мазмунига хилма-хил қарашлар, унинг жамият, инсон ва фанлар тизимидаги ўрнига нисбатан турлича муносабат ва ёндашувлар бўлган, бу атаманинг моҳият-мазмунни ҳам ўзгартириб борган.

“Философия” атамаси ва у ифода этадиган билимлар мажмуи қадимги Юнонистон ва Римда эраиздан аввалги VII—III асрларда юз берган буюк юксалиш натижаси сифатида юзага келган эди. Ўша даврда эндигина шаклланиб келаётган назарий фикрнинг ифодаси бўлмиш фалсафий тафаккур оламни яхлит ва бир бутун ҳолда тушуниш мужассамига айланган эди.

Қадимги Юнонистонда “философия” атамасини дастлаб математика фани орқали барчамизга яхши маълум бўлган, аллома Пифагор ишлатган. Европа маданиятига эса у атоқли юнон файласуфи Афлотун асарлари орқали кириб келган. Шу тариқа, у аввало, қадимги Юнонистонда алоҳида билим соҳасига, тўғрироғи, “фанларнинг отаси”, яъни асосий фанга айланган.

Қадимги дунёда фанларнинг барчасини, улар қандай илмий масалалар билан шугулланишидан қатъи назар, философия деб атаганлар. У ҳам ижтимоий борлиқ, ҳам табиат тўғрисидаги илм ҳисобланар эди. Шу маънода, дастлабки философия олам ва унда инсоннинг тутган ўрни ҳақидаги қарашлар тизими бўлиб, дунёни илмий билиш заруратидан вужудга келган эди. Бундан ташқари, қадимги Юнонистонда юз берган буюк уйғониш даври ўзига хос фалсафий мафқурани ҳам яратганлиги шубҳасиз. Унинг энг асосий қадрияти

эркинлик тушунчаси бўлган ва ана шу эркин ҳаёт тўғрисидаги қарашлар буюк маданий юксалишга асос солган.

Фалсафа Шарқ халқлари ижтимоий тафаккурида “донишмандликни севиш” деган мазмун билан бирга, олам сирларини билиш, ҳаёт, инсонни қадрлаш, умр мазмуни ҳақидаги қараш ва ҳикматларни эъозлаш маъносида ишлатилган. Масалан, “Иккинчи Арасту”, “Иккинчи муаллим” дея эътироф этилган мутафаккир Абу Наср Форобий “философия” сўзини “Ҳикматни қадрлаш” деб талқин этган.

Ҳаёт қонуниятларини яхши биладиган, умрнинг ўткинчи экани, абадият инсонга эмас, оламга хошлигини яхши англаб етган, ўзи ва ўзгалар қадрини тўғри тушунадиган киши ҳеч қачон “Мен — донишмандман” дея очиқ эътироф этмайди. Айниқса, Шарқ халқлари ҳаётида бу ҳол яққол кўзга ташланади. Аммо, Форобий таъкидлаганидек, ҳикматни қадрлаш, олам ва одам ҳамда ҳаётнинг қадрига етиш — бошқа гап. Шу маънода, бизда қадим замонларда файласуф деганда, кўпдан-кўп илм соҳаларини эгаллаган, устоз ва муаллим сифатида шуҳрат қозонган аллома ҳамда мутафаккир кишилар тушунилган.

XIX аср немис қадриятшуноси И. Риккерт ҳам шунга ўхшаш фикрни қуйидагича баён қилган: “Одамзод олам ва одам ҳамда ҳаётнинг қадрини англаб, улар омонат бир нарса эканини тушуна бошлаган даврлардан фалсафий фикрлашга киришган. Бинобарин, биринчи файласуф, ким бўлганидан қатъи назар, ҳаётни қадрлайдиган киши бўлгани шубҳасиз”

Фалсафа, аввало, муайян илмий билимлар тизимидир. У, бир томондан, инсоннинг воқеликни ақл воситасида идрок этиши, иккинчи томондан, онгнинг афсона ва ривоятлар асосидаги шакллардан узил-кесил ажралиш жараёни натижасидир. Бу икки жиҳат бир-бири билан узвий боғлиқ. Чунки беҳуда ҳаёлпарастлик, ҳавойи ва афсонавий фикрлаш тарзидан халос бўлиш илмий билимларни эгаллаш орқали рўй беради. Энг муҳими, фалсафа кундалик турмушда учраб турадиган эскилик асоратлари, бидъат ва чекланишларга муҳолиф бўлган хурфикрлиликдир. Фалсафа айнан ана шундай янги дунёқарашнинг шаклланиши учун асос бўлди.

“Фалсафа” атамаси “философия”нинг Шарқ ижтимоий тафаккуридаги шаклидир. Одатда у тушунча сифатида тор ва кенг маъноларда қўлланади. Хусусан, кенг маънода уни антик — қадимий фалсафада “донишмандликни севиш” деб тушунилганини айтиб ўтдик. Айрим файласуфлар ва фалсафий оқимлар, чунончи, инглиз файласуфи Т. Гоббс (1588—1679) уни “тўғри фикрлаш орқали билишга эришиш”, немис файласуфи Гегель “умуман предметларга фикрий ёндашиш”, Людвиг Фейербах “бор нарсани билиш”, прагматизм

таълимоти намояндалари эса “фойдали нарсаларни билиш жараёни” дея талқин этганлар.

“Фалсафа” тушунчаси тор маънода маданият, санъат, ақлий ёки ҳиссий билиш усули, воситаси тарзида таърифланади. Фалсафага бўлган муносабатнинг хилма-хиллигига асосланган ҳолда, унга яхлит, умумлашган таърифлар ҳам берилган. Фалсафага ижтимоий онг шакли бўлган маданият, санъат, қадрият нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, унинг миллийлигини акс эттириш имконияти туғилади. Аммо онтология, гносеология, натурфилософия, антропология каби фан соҳалари нуқтаи назаридан қаралса, ушбу таърифда умуминсонийлик ва универсаллик фалсафанинг асосий хусусияти эканлиги намоён бўлади.

Ҳақиқий фалсафа тафаккур маҳсули бўлган нарсаларни олий даражадаги ҳақиқат сифатида мутлақлаштирмайди. Бу борада Суқротнинг “Мен ҳеч нарсани билмаслигимни биламан”, деган эътирофи ҳақиқат мезонидир. Ҳолбуки, Суқрот қадимги Юнонистоннинг энг билимли файласуфи бўлган. У баҳс-мунозара чоғида ҳар қандай суҳбатдошни ҳам мот қилиб қўя олгани ҳақида тарихда мисоллар кўп.

Фалсафанинг инсоният ва жамият ҳаётидаги ўрни

Фалсафий билимлар ривожини узлуксиз жараён бўлиб, у инсониятнинг тафаккур ботида илгари эришган ютуқларини танқидий баҳолашни тақозо этади. Бироқ бу — уларни тамоман рад этиш, кўр-кўрона танқид қилиш лозим дегани эмас, балки уларга хос барча хато ва камчиликларни англаб, яхши ва ижобий жиҳатларидан фойдаланиш демакдир. Ана шундай танқидий ёндашув ва ворислик фалсафанинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Бу фаннинг олдига қўйилган вазифаларга ва унинг ҳаётдаги ўрнига қараб, ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида унга бўлган муносабат ҳам ўзгариб борган. Бу муносабатлар дастлабки фанлар пайдо бўлиб ва уларнинг баъзилари фалсафадан ажралиб, алоҳида мустақил фан соҳасига айлана бошлаган даврлардаёқ шакллана бошлаган.

Фалсафанинг ижтимоий онг тизимида тутган ўрни, жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамияти нимадан иборат, деган масала ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Айниқса, тарихий тараққиётнинг туб бурилиш даврларида фалсафанинг асл моҳиятини билиш, унинг усул ва ғоялари кучидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган.

Фалсафа, сирасини айтганда, ижтимоий тафаккур ва инсоният маънавий тараққиёти маҳсулидир. У кишиларнинг оламни билиш, ўзлаштириш, фаровон ҳаёт кечириш ва ўз инсоний салоҳиятларини намоён этиш эҳтиёжлари билан узвий боғлиқдир. Фалсафий таълимотлар ҳамма даврларда ҳам инсониятнинг илғор тажрибаларини

ўзида мужассамлаштирган ва инсоният маданиятини янада юксакроқ босқичга кўтаришга хизмат қилган.

Ҳар бир фалсафий ғоя, мафкура, билимлар тизими асосан ўз даври хусусиятларини акс эттирган. Улар замон руҳи ва маънавиятини ўзида мужассамлаштирган, давр муаммоларини ҳал этишда қўл келган. Шунинг учун Афлотун, Форобий, Беруний, Навоий ва Гегелнинг асар ҳамда таълимотларида улар яшаб ўтган давр ғоялари акс этган.

Кишилиқ жамияти ҳеч қачон бир текис ва силлиқ ривожланмаган. Тараққиёт ортидан инқирозлар, ютуқлар кетидан мағлубиятлар, фаровонликлар изидан заволга юз тутишлар таъқиб этган. Муайян жамият иқтисодий-сиёсий, ахлоқий-диний, бадиий-эстетик тараққиёт борасида инқирозга дуч келар экан, ундан чиқиб кетиш учун илғор фалсафий таълимотларга эҳтиёж сезади.

Шунинг учун ҳам буюк фалсафий таълимотларни, бир томондан, маданий-интеллектуал ривожланиш самараси, иккинчи томондан, туб ижтимоий ўзгаришлар тақозоси дейиш мумкин. Муайян тарихий бурилиш даврида “Фалсафа нима ўзи?” деган масала долзарб аҳамият касб этиши ҳам шундан. Ана шундай даврларда кишилар фалсафанинг моҳияти, унинг мақсад ва вазифаларини янгилаш идрок этганлар.

Қадимги Юнонистон ва Рим давридан буён ўтган икки минг йилдан зиёдроқ вақт мобайнида “Фалсафа энди йўқ бўлди, уни ўрганишнинг ҳеч бир зарурати қолмади”, қабилдаги гаплар кўп бўлган. Лекин замонлар ўтиши билан одамзод барибир фалсафага эҳтиёж сезган ва у инсоннинг маънавий камолотида беқиёс аҳамият касб этишига қайта-қайта ишонч ҳосил қилган.

Бу жиҳатдан қуйидаги ривоят жуда ибратлидир. Милоддан олдинги биринчи асрда яшаб ўтган буюк файласуф Лукрецийнинг шогирдларидан бири унга қараб, “Устоз, фаннинг бошқа соҳаларига оид илмлар жуда кўпайиб кетди. Энди фалсафани ўрганишнинг ҳожати бормикан?”, дебди. Шунда улғу файласуф: “Фалсафани Суқрот, Афлотун, Арасту каби буюк алломалар яратган. Лекин эндиликда инсониятнинг ана шундай буюк мутафаккирлари яратган бу фанни ўрганмаслик ҳар қайси нодоннинг ҳам қўлидан келадиган иш бўлиб қолди”, деган экан.

Фалсафа кишиларга олам тўғрисида яхлит тасаввур беради, бошқа фанлар эса, унинг айрим жиҳатларини ўрганади. Масалан, биология ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, турларининг келиб чиқиши, ўзгариши ва такомиллашиб бориши каби масалаларни ўрганади. Бу соҳага оид фанлар ушбу йўналишдаги жараёнларнинг баъзи хусусият ва жиҳатларини чуқурроқ тадқиқ этишга ҳаракат қилади. Бинобарин, биолог ҳар қандай ривожланиш жараёни билан эмас,

балки фақат жонли танадаги ривожланиш жараёни билан қизиқади. Умуман, ривожланиш жараёнининг ўзи нима, унинг моҳияти қандай? Масаланинг айнан шу таҳлитда қўйилиши илмий муаммоларни фалсафий масалага айлантиради. Яъни, шу тариқа муайян мавзу оддий илм соҳасидаги йўналишдан фалсафий муаммо тусини олади.

Энди файласуф ким, деган саволга жавоб берайлик. Философ сўзини, юқорида айтганимиздек, илк бор атоқли математик ва мутафаккир Пифагор қўллаган. Бу тушунчанинг маъносини у Олимпия ўйинлари мисолида қўйидагича тушунтириб берган: анжуманга келадиган бир гуруҳ кишилар беллашиш, куч синашиш, яъни ўзи ва ўзлигини намоён этиш учун, иккинчи бир гуруҳ — савдо-сотик қилиш, бойлигини кўпайтириш учун, учинчиси эса, ўйиндан маънавий озик олиш, ҳақиқатни билиш ва аниқлашни мақсад қилиб олади. Ана шу учинчи гуруҳга мансуб кишилар, Пифагор талқинига кўра, файласуфлар эди.

Бу, бир қарашда, оддий ва жўн мисолга ўхшайди. Аммо унинг маъноси ниҳоятда теран. Чунки, инсон умрининг ўзи ҳам шундай. “Дунё театрга ўхшайди, унга келган ҳар бир киши саҳнага чиқади ва ўз ролини ўйнаб дунёни тарк этади”, деган фикр бежиз айтилмаган. Кимдир бу дунёга унинг сир-асрорлари тўғрисида бош ҳам қотирмасдан келиб кетади, умрини ейиш-ичиш, уй-рўзғор ташвишлари билан ўтказади. Бошқаси — нафс балосига берилиб, мол-мулкка ружу қўяди. Учунчиси эса, олам ҳикматларини ўрганади, умрини хайрли ва савоб ишларга сарфлайди, бошқалар учун ибрат бўларли ҳаёт кечиради.

Қадимги Шарқ ва Юнонистонда ҳар томонлама чуқур билим ҳамда катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, инсон маънавиятини бойитиш ва ҳақиқатни билишга интилувчи кишиларни файласуф деб атаганлар. Фозил ва комил инсонларгина фалсафа билан шуғулланганлар. Аслида, ўша даврларда фалсафани ўрганиш дейилганда, илмининг асосларини эгаллаш кўзда тутилган. Грек мутафаккири Гераклит (эрамиздан аввалги 520—460 йилларда яшаган) шогирдларига мурожаат қилиб, “Дўстим, сен ҳали ёшсан, умрингни бекор ўтказмай десаңг, фалсафани ўрган”, деганда айнан ана шу ҳақиқатни назарда тутган.

Бошқа бир буюк грек файласуфи Эпикур (эрамиздан аввалги 470—399 йилларда яшаган) бу ҳақиқатни қўйидагича ифода этган: “Ўз-ўзингни ерга уриш, тубанлашиш нодонликдан бошқа нарса эмас, ўзлигиндан юқори туриш эса — файласуфликдир”

Лев Толстой донишманд кишиларнинг уч хислатини алоҳида таъкидлаб, шундай ёзган: “Улар, аввало, бошқаларга берган маслаҳатларига ўзлари амал қиладилар; иккинчидан, ҳеч қачон ҳақиқатга

қарши бормайдилар; учинчидан, атрофидаги кишиларнинг нуқсонларига сабр-тоқат билан чидайдилар”

Худди шунингдек, Шарқда ҳам Конфуций ва Моний, Хоразмий ва Форобий, имом Бухорий ва имом Термизий, Беруний ва ибн Сино, Нақшбанд ва Навоий каби донишманд боболаримиз ўз ҳаётий кузатишлари ҳамда тажрибаларини умумлаштириш, инсонга хос хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш, башарият томонидан тўпланган билим, тажрибаларни ўзлаштириш орқали файласуф даражасига кўтарилганлар.

Умуман олганда, билимдон кишиларнинг барчасини ҳам донишманд ёки мутафаккир деб бўлмайди. Ҳақиқий файласуфлар ҳаётда ниҳоятда кам бўлади. Улар ўз даври ва миллатининг фарзанди сифатида инсоният тарихига катта таъсир кўрсатади. Худонинг ўзи ақлзаковат, истеъдод, куч-қувват ато этган, ёрқин тафаккурга эга бўлган бундай буюк шахслар умумбашарий тараққиёт миқёсида танилган, теран инсоний ғоялар, маънавий бойликларнинг қадр-қимматини чуқур англайдиган донишманд одамлар бўлган!

Кези келганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозирги даврда бизда фалсафа ихтисослиги бўйича маълумот олган мутахассисни файласуф дейиш одат тусига кириб қолди. Аслида, файласуф сўзи ана шу тарзда ишлатилганида ушбу соҳанинг замонавий мутахассиси, унинг асосларини эгаллаган, мазкур йўналишда тадқиқот олиб борадиган ёки илмий даражага эга бўлган кишилар тушунилади, холос.

Фалсафий муаммолар

Фалсафа фанининг муаммолари, ўз хусусиятларига кўра, умумий ёки хусусий, азалий ёки ўткинчи бўлиши мумкин. Азалий муаммолар инсоният пайдо бўлган даврдаёқ вужудга келган бўлиб, токи одамзод мавжуд экан, яшайверади. Чунки инсоният тараққиётининг ҳар бир босқичида ушбу муаммолар янгидан кун тартибига қўйилаверади. Уларни ўрганиш жараёнида илм-фан, фалсафа тараққиёт этиб боради.

Олам ва одам муносабатлари, дунёнинг мавжудлиги, ундаги ўзаро алоқадорлик ва тараққиёт этиш, инсоният ҳаётидаги адолат ва ҳақиқат, яхшилик ва ёмонлик, уруш ва тинчлик, умрнинг мазмуни, табиат ва жамият тараққиётининг асосий тамойиллари билан боғлиқ кўпдан-кўп масалалар фалсафа ва фалсафий билим соҳаларининг умумий ва азалий муаммолари сирасига киради.

Фалсафада оламнинг асосида нима ётади, уни воқе этиб турган нарсанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалалар ниҳоятда узоқ

Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. 501-бет.

тарихга эга. Қадимги Юнонистон ва Римда бу масала “**субстанция**” тушунчаси ва унинг мазмуни қандай тушунилишига қараб ўзига хос ифодаланган. “Субстанция” деганда олам ва дунёдаги нарсаларнинг моҳияти тўғрисидаги фикр тушунилган. Юнонистон файласуфи ва математики Пифагор, ҳамма нарса сонлардан ташкил топган, деган бўлса, Афлотун субстанция — ғоялардир, деган, Демокрит эса, оламнинг асосида атомлар (атом тушунчаси ўша даврда бўлинмас заррача маъносида ишлатилган) ётади, деб тушунтирган.

Бу масалаларнинг қай тарзда ҳал қилинишига қараб фарқландиган фалсафий оқим ва йўналишлар ҳам йўқ эмас. Масалан, оламнинг асосида нима ётади, унинг моҳияти нимадан иборат, деган масалада монизм, дуализм, плюрализм, материализм ва идеализм каби қатор фалсафий қарашлар шаклланган.

Монизм (юнонча — монос, яъни якка маъносини англатади) — оламнинг асоси яккаю ягона сабабга, битта асосга эга, деб таълим берадиган фалсафий таълимотдир.

Дуализм (лотин тилида дуа, яъни икки деган маънони ифодалайди) — оламнинг асосида иккита асос, яъни модда ва материя билан бирга руҳ ва ғоя, яъни идея ётади дейувчи қараш.

Плюрализм (лотин тилида плюрал, яъни кўплик деган маънони англатади) — оламнинг асосида кўп нарса ва идеялар ётади, деб эътироф этадиган таълимот.

Материализм — оламнинг асосида материя, яъни моддий нарсалар ётишини эътироф этадиган, моддийликни устувор, деб биландиган таълимот.

Идеализм — оламнинг асосида руҳ ёки ғоялар (идеялар) ётади, дунё воқелиги ва ривожда идеяларни устувор, деб таълим берадиган фалсафий таълимот.

Фалсафада дунёни англаш, унинг умумий қонуниятларини билиш билан боғлиқ масалалар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу масалалар билан фалсафанинг гносеология (гносис — билиш, логос — таълимот) деган соҳаси шуғулланади. Дунёни билиш мумкин деб ҳисоблайдиган файласуфларни — **гностиклар**; оламни билиш мумкин эмас, билимларимиз тўғри ва аниқ ҳақиқат даражасига кўтарила олмайди дейувчиларни эса — **агностиклар** (юнонча— билиб бўлмайдиган маънони англатади) деб юритилади.

Оламдаги ўзгариш, ривожланиш, умумий алоқадорлик ва тараққиётнинг қай тарзда амалга ошиши, қандай содир бўлиши каби масалалар ҳам фалсафанинг азалий муаммолари қаторига киради.

Фалсафанинг умумбашарий фан экани унинг баҳс мавзулари ва асосий муаммоларини белгилаб беради. Шу маънода одам ва олам, уларнинг ибтидоси ва интиҳоси, ҳаёти ва ўзаро муносабатлари, инсон тафаккури, табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонуни-

ятлари фалсафа учун азалий муаммолардир. Шу билан бирга, муайян даврда туғиладиган ва ҳал этиладиган ўткинчи муаммолар ҳам бўлади. Улар абадий муаммолар даражасига кўтарилмаса-да, ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққани учун муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафа янги ғояларнинг туғилишига имкон беради, ҳаёт, ижтимоий тажриба билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. У тарихий давр билан мустаҳкам алоқадорликда тараққий этади. Ҳар бир тарихий давр унинг олдига янги масала ва муаммоларни қўяди. Фалсафий муаммолар бевосита ҳаёт заруратидан туғилади. Айнан улар орқали фалсафада даврнинг тараққиёт тамойиллари ва ўзига хос хусусиятлари акс этади. Масалан, ҳозирги даврда истиқлол мафқураси фалсафий асосларини изоҳлаш зарурати билан белгиланади.

Фалсафий таълимотларда жамият ҳаётининг барча соҳалари, тарихий жараёнга хос тамойиллар, ижтимоий гуруҳларнинг манфаат ва кайфиятлари, тафаккур усуллари ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам муайян ижтимоий куч, синф, гуруҳ, партия ва оқимлар ўз мақсад-муддаолари ва ғояларини илмий асослашда фалсафадан фойдаланади. Фалсафадаги устувор қараш ва қоидалар давр маҳсули бўлгани учун замоннинг тараққиёт тамойиллари ва муаммолари унда ўз ифодасини топади.

Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик тамойили

Дунёда ўз миллий фалсафа мактабини яратган халқлар бор. Чунончи, ҳинд ва хитой фалсафаси, немис фалсафаси, инглиз фалсафаси кабилар шулар жумласидандир. Миллий адабиёт, миллий маданият, санъат ва ҳоказолар бўлгани каби миллий фалсафанинг ҳам бўлиши табиий. Аммо бу — фалсафа миллий қобикқа ўралиб қолади, дегани эмас. У умуминсоний фан сифатида, бир томондан, умумбашарий муаммоларни қамраб олса, иккинчи томондан, шу масалалар билан шуғулланаётган аниқ шахс — файласуф мансуб миллатнинг муайян манфаатларини ҳам ифодалайди. Миллат озод бўлса, ўз турмуш тарзига мос фикрласа, оламни, унинг муаммоларини дунёқарашига хос ҳолда идрок эта олса, унинг ўз фалсафаси шаклланади. Бундай фалсафа халқ манфаатларини ақл-идрок, мафкура йўли билан ҳимоя қилишга, унинг онги, дунёқарашини ва маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади.

Албатта, фалсафа умуминсоний фан сифатида башариятга доир умумий муаммоларни қамраб олади. Маълумки, одам ва одам муносабатлари, жамият ва табиатни асраш, умри, мазмунли ўтказиш, яхшилик ва ёмонлик каби қадриятлар билан боғлиқ масалаларнинг барчаси инсоният учун умумий. Аммо фалсафада муайян миллий хусусият, мақсад ва интилишлар ҳам ўз ифодасини топади. Аслида, юқорида зикр этилган умуминсоний мавзу, масала ва муаммолар-

нинг барчаси аввал бошда хусусий, миллий, минтақавий аҳамиятга молик масалалар тарзида намоён бўлади. Ўз юрти, миллати, ота-онаси ва ёр-биродарларини севган ватанпарвар инсон, аввало, ана шуларнинг камоли учун қайғуради, уларни ўйлайди, уларга хизмат қилишни олий саодат деб билади. Бундай шахс дунёқарашида ана шу жиҳат ва хусусиятлар, албатта, акс этади. Бу эса, ўз навбатида, умуминсоний фан бўлган фалсафада миллийликнинг акс этишига асос бўлади. Умуминсонийлик — ватансизлик (космополитизм) бўлмагани сингари, миллийлик ҳам — миллий қобиққа ўралиш, миллий маҳдудлик дегани эмас.

Лекин сизнинг хаёлингизда беихтиёр “Миллий фалсафа бўлиши мумкинми? Ахир, юқорида фалсафага ўз моҳияти билан умуминсоний фандир, деган таъриф берилди-ку?” — деган саволлар чарх уриши мумкин. Бу — ўзига хос миллий тараққиёт йўлидан кетаётган барча халқлар фалсафаси учун дахлдор бўлган саволлардир. Агар биз юқорида қайд этилган муаммоларга миллий манфатларимиз нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, Ўзбекистонда бу йўналишни ривожлантириш зарурати етилганини англаймиз.

Фалсафий адабиётларда миллий фалсафа мавзуида турлича фикрлар мавжуд. Айрим файласуфлар, аслида миллий фалсафа бўлиши мумкин эмас, бундай ёндашувнинг ўзи этник маҳдудликка олиб келади, деб ҳисоблайди. Бошқалари эса, модомики, миллий фалсафа миллий ғоя ва мафқурани шакллантиришнинг назарий асоси экан, ҳар қандай умумий қонуниятлар муайян ижтимоий макон ва тарихий замонда хусусий ҳолда намоён бўлади, дея миллий фалсафани ёқлаб чиқади.

Биз миллат бор экан, миллий маданият, тил ва адабиёт ҳам мавжуд, деган фикрга ўрганиб қолганмиз. Аслида, уларнинг барчаси нафақат бир миллатга, балки бутун инсониятга хос-ку! Назаримизда, миллий фалсафа миллат менталитетини белгилайдиган муҳим омилдир. Умумбашарий цивилизацияга узвий қўшилиш жараёни миллий фалсафани яратиш орқали содир бўлади. Энг муҳими — фалсафадаги миллийлик умуминсонийликни рад қилиш эвазига эмас, балки уни ижодий бойитиш орқали ривожланиб боради.

Фалсафа тарихига назар ташлайдиган бўлсак, айрим миллий фалсафаларнинг умуминсоний маънавият хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини кўрамиз. Масалан, Рим империяси заволга юз тутганидан кейин ўз миллий давлатчилигига эга бўлган Европа мамлакатларида, ўрта асрларга келиб, миллий фалсафа яратиш имкони туғилди. (Ўрта аср Европа маданиятига бағишланган мавзуда бу ҳақда алоҳида фикр юритамиз.) Тўғри, улар умумевропа ҳудудида, Қадимги Юнонистон ва Рим маданияти негизидан шаклланди. Уларда

Европа халқларига хос умумий жиҳат ва хусусиятлар, умумэтник менталитет акс этган эди. Бу жараён, аввало, Италия ва Англияда, сўнгра Францияда юз берди. Бу фалсафий мактабларнинг Ф. Бэкон ва Р. Декарт, Б. Спиноза ва Ж.Ж. Руссо каби атоқли намояндлари нафақат ўз мамлакатлари, балки Европа ва жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас ном қолдирдилар. Улар, авваламбор, ўз юрти, миллати шаъну шарафини юксакликка кўтариш, тараққиётга олиб чиқиш учун илғор ғояларни ўртага ташлаган, давр тақозо этган мафкура-нинг шаклланишига ҳисса қўшган.

Худди шундай, XVIII–XIX асрларда миллийлик ва жаҳон фалсафасининг тараққиётига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган ҳудуд Пруссия бўлди. Узоқ вақт Австрия-Венгрия империяси таркибида бўлган бу ўлка мустақилликка эришиб, миллий давлатчилигини тиклаганидан кейин, миллий озодликнинг фалсафий инъикоси ўлароқ И. Кант, И. Гегель, Фихте, Шеллинг, Фейербах каби донишмандлар томонидан асосланган немис фалсафаси шаклланди. Кейинчалик бу фалсафа Ницше, Фрейд каби кўплаб файласуфлар томонидан ривожлантирилди. Ушбу фалсафа мактабининг атоқли намояндаси ҳисобланган Гегель таълимоти эса, ўз даврида Прусс монархиясининг давлат мафкураси мақомини олди. Ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлигини ниҳоятда яхши биладиган, янги замоннинг Арастуси номини олган Гегель Прусс монархиясининг ўткинчи эканлигини билмасмиди? Нима сабабдан у диалектик таълимот эмас, балки монархияга хизмат қилган фалсафий системанинг мукамалроқ бўлиши учун кўпроқ куч сарфлади? деган саволлар ҳалигача файласуфларни ўйлантириб келади.

Хўш, нима сабабдан Гегель бу йўлдан борди? Чунки, Гегель ўз даврининг, ўз халқининг фарзанди эди. У мустақил немис миллий давлати — Прусс монархияси, даврининг маҳсули, ушбу давр фалсафасининг намояндаси эди. У “Файласуфлар осмондан ёмғир каби ёғилмайдилар ёки ёмғирдан кейинги қўзиқоринлардек ердан ўсиб чиқмайдилар, балки уларни халқ яратади”, деганида айнан ана шуни назарда тутган эди. Гегель ўз ижоди ва фаолияти билан Прусс монархияси, гарчанд монархия шаклида бўлса-да, немис давлати эканлигини ўз миллатининг онги ва дунёқарашининг таркибий қисмига айлантириб кета олган буюк файласуфлардан бири эди. Унинг “Ақлга мувофиқ нарсаларнинг барчаси воқеодир, воқе бўлган нарсаларнинг барчаси эса ақлга мувофиқдир”, деган сўзларини ҳам ана шу маънода тушуниш лозим. Гегелнинг бу масалада диалектик эмас, балки метафизик усулга кўпроқ эътибор берганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Ўша давргача, Рим империяси қулаганидан кейин кўпроқ тарқоқ ҳудудларга бўлиниб, Австрия-Венгрия империяси таркибида

яшаб келган немис миллати учун Прусс монархияси миллий давлат эди. Унинг шакли-шамойили келажакда ўзгариши бошқа масала бўлгани ҳолда, бу давлатнинг Европада немис миллий давлати тарзида сақланиб қолиши унинг миллат фалсафасига айланиши билан боғлиқ эди. Миллат фалсафасига, унинг дунёқарашига айланган миллий давлатчилик ғояси ҳеч қачон сўнмайди. Гарчанд юртни ёвлар асрлар давомида босиб турсаларда, у қачондир барибир қад ростлайди ва миллатнинг давлати тарзида яна қайта намоён бўлади. Гегель ўз миллатининг фалсафаси ва дунёқарашига ўша давлатнинг шакл-шамойилини ва мазмун-моҳиятини сингдириб кета олган файласуф даражасига кўтарилгани учун ҳам бу миллат тарихида ва у орқали, жаҳон фалсафаси тарихида абадий қолди. Миллийлик ва умумевропа маданиятидан баҳра олган бу фалсафа ҳалигача ўз жозибасини йўқотмаганлигининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Шунга ўхшаш вазифани, ўз даврида, миллатимизнинг асл фарзанди Алишер Навоий ҳам бажарган. У озодликка эришган миллат фалсафасини адабиёт фалсафасига, мустақил давлат тилини адабиёт тилига айлантира олган, ўз халқининг бу соҳадаги даҳоси буюк эканлигига нафақат замондошлари, балки келажак авлодларни ҳам ишонтира олган эди. Бугунги кунда Навоий ва унинг замонида, ўша даврга хос ўзгаришларнинг бошида турган Амир Темур фаолиятига қайта-қайта мурожаат этилишининг сабабларидан бири ҳам ана шунда. Зеро, ҳар бир халқ, аввало, ўзининг тарихидан бугунги кун учун ташбеҳлар излайди ва ижтимоий тараққиёти учун асос бўладиган маънавий тамойил, анъана ва қадриятларга мурожаат қилади.

Ватанимиз мустақилликка эришганидан кейин миллий фалсафани ривожлантириш учун кенг имкониятлар очилди. Бугун улуг аждодларимиз тамал тошини қўйган ўзбек миллий фалсафасини ривожлантиришнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжуд. Бу борада, аввало, Президент Ислам Каримов асарларида бугунги ўзбек фалсафасининг тараққиёт қонуниятлари очиб берилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Президентимиз фалсафа олдигаги долзарб муаммоларнинг моҳияти, уларни ҳал қилиш йўлларига алоҳида эътибор бермоқда.

Шу билан бирга, бугунги ўзбек фалсафасининг ривожини таъминлашда қуйидаги жиҳатлар алоҳида ўрин тутди:

- халқимизнинг ўз миллий анъаналарига содиқлиги;
- мамлакатимизнинг буюк келажакка ишончи;
- муқаддас қадриятларимизга ишонч-эътиқоди;
- меҳнатсеварлиги, интеллектуал салоҳияти ва бошқалар.

Ўзбекистон фалсафасини янада тараққий эттириш вазифаларини амалга ошириш қуйидаги масалаларнинг ечимини топишга боғлиқ:

— биринчидан, бугунги кун талаблари мустамлакачилик шароитида сохталаштирилган фалсафий ғоялар, қарашлар тарихини ҳаққоний ёритиш. холис кўрсатиб беришни тақозо қилади. Лекин, афсуски, ўз даврида қимматли тарихий манбаларнинг йўқ қилингани ёки аёвсиз талон-тарож этилгани бу ишни қийинлаштирмоқда;

— иккинчидан, кўплаб манбалар инглиз, араб ёки форс тилларида эканлиги, уларни биладиган файласуф олимларнинг, малакали таржимонларнинг камлиги умуминсоний маънавий меросдан баҳраманд бўлиш ва улардан ижодий фойдаланишга тўсиқ бўлмоқда;

— учинчидан, одамлар онгидан мустабид тузумнинг сохта ғояларини, улар қолдирган асоратларни сиқиб чиқариш, мафкуравий бўшлиқни янги ғоялар билан тўлдириш, миллий истиқлол ғоясини кишилар қалбига сингдириш муайян вақтни тақозо қилади.

Хуллас. Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг фалсафани ривожлантириш ғоят муҳим аҳамият касб этди. Бусиз миллатнинг ҳақиқий фарзанди бўлган, унинг камолини ўйлайдиган чинакам озод, хур фикрли, баркамол инсонни тарбиялаб бўлмайди. Шу сабабли биз ўрганадиган фалсафа умумбашарий муаммолар билан бирга, Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш жараёнидаги маънавиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг асосий тамойилларини акс эттирмоғи лозим.

Ушбу вазифани амалга ошириш бугунги фалсафа масалалари билан шуғулланувчи олим ва тадқиқотчилар зиммасига ниҳоятда катта масъулият юкламоқда. Бунда, энг аввало, мазкур соҳага алоқадор ҳар бир юртдошимиз дунёқарашининг миллий манфаатларимиз нуқтаи назаридан ўзгариши ниҳоятда муҳимдир. Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этилаётган ҳозирги даврда бу жараённинг қандай бориши янги фалсафий онгнинг шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатади.

Амалий машғулот саволлари

1. “Фалсафа” атамасининг моҳияти ва мазмуни.
2. Фалсафанинг баҳс мавзулари ва асосий муаммолари.
3. Фалсафий муаммолар билан боғлиқ оқим ва таълимотлар.
4. Фалсафанинг миллий ва умуминсоний тамойиллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Фалсафа” тушунчасининг моҳиятини сиз қандай тушунасиз?
2. Фалсафанинг баҳс мавзулари нималардан иборат?
3. Фалсафа миллий бўлиши мумкинми?
4. Фалсафанинг умуминсонийлиги деганда нимани тушунасиз?

ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШ, УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

“Дунёқараш” тушунчаси

Ҳар бир кишининг дунёга нисбатан ўз қараш-и, ўзи ва ўзгалар, ҳаёт ва олам тўғрисидаги тасаввурлари, хулосалари бўлади. Ана шу тасаввурлар, тушунчалар, қараш ва хулосалар муайян кишининг бошқа одамларга муносабати ва кундалик фаолиятининг мазмунини белгилайди. Шу маънода, дунёқараш — инсоннинг теварак-атрофини қуршаб турган воқелик тўғрисидаги, оламнинг моҳияти, тузилиши, ўзининг ундаги ўрни ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар, билимлар тизимидир. Дунёқараш оламни энг умумий тарзда тасаввур қилиш, идрок этиш ва билишдир.

Дунёқарашнинг бир кишига ёки алоҳида шахсга хос шакли индивидуал дунёқараш дейилади. Гуруҳ, партия, миллат ёки бутун жамиятга хос дунёқарашлар мажмуаси эса ижтимоий дунёқараш деб юритилади. Ижтимоий дунёқараш индивидуал дунёқарашлар йиғиндисидан дунёга келади, дейиш мумкин. Бунда ижтимоий дунёқарашнинг умумий ва хусусий шакллари ҳисобга олиш лозим.

Кундалик ҳаётий тажрибалар асосида жамиятда, одамларда оддий, ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) моҳиятга эга бўлган қарашлар, тушунчалар, ғоялар шаклланади. Бу — дунёқарашнинг ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) шакли ҳисобланади. Уни кўпинча ҳаётий фалсафа, деб ҳам атайдилар.

Ҳаётий фалсафанинг доираси жуда кенг бўлиб, онгнинг содда намоян бўлиш шакллари ҳам, оқилона ва соғлом фикрларни ҳам ўз ичига олади. Ҳаётий фалсафа ёки оддий амалий дунёқарашнинг ўзига хос турини инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги билим ва тажрибалар таъсирида шаклланаётган қарашлар ташкил этади. “Ҳар кимнинг ўз фалсафаси бор” дейилганида ана шу ҳол англашилади. Демак, дунёқараш ўзининг кундалик оммавий шаклларида чуқур ва етарли даражада асосланмаган стихияли характерга эга. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда кундалик тафаккур муҳим масалаларни тўғри тушунтириш ва баҳолашга ожизлик қилади. Бунинг учун оламни илмий таҳлил қилиш ва билиш зарур.

Дунёқараш муайян даврда шаклланади. Шу маънода, ҳар қандай дунёқараш ижтимоий-тарихий моҳиятга эга бўлиб, кишиларнинг умри, амалий фаолияти, ҳаёти, табиатга таъсири ва меҳнати жараёнида вужудга келади. Ҳар бир даврда ижтимоий гуруҳ, жамият ва авлоднинг ўз дунёқараш мавжудлиги ҳам бу тушунчанинг тарихий моҳиятга эга эканини кўрсатади.

Дунёқарашнинг тарихийлиги яна шундаки, у маълум диалектик жараёнда такомиллашиб боради. Унинг шакллари ўзгаради, тарихий кўринишлари муттасил янгиланиб туради.

Маълумки, инсоният тараққиётининг илк босқичларида дунёқараш ниҳоятда оддий бўлган. Агар шундай бўлмаганида, ҳар қандай жисм ўз ҳажмига тенг суюқлик миқдорини сиқиб чиқариш хоссасига эга эканини кашф этган қадимги замоннинг буюк олими Архимед ҳаммомдан яланғоч ҳолда чиқиб, “Эврика!”, яъни “Топдим!”, дея қичқирмаган бўлар эди.

Дунёқараш жамият ривожига мос равишда аста-секин такомиллашиб борган. Тараққиётнинг кейинги даврларида фан соҳасида қилинган кашфиётлар инсон дунёқарашини нақадар чуқурлашиб, унинг билимлар доираси кенгайиб кетганини кўрсатади. Бунда ворислик анъанаси яққол кўзга ташланади: ҳар бир даврнинг дунёқарашини, ғояси ўтмишда яратилган маънавий қадриятларнинг энг яхшилари, илғор ва ижобийларини ўзида сақлаб қолади. Шу асосда янги тамойилларга эга бўлган дунёқараш ҳам такомиллашиб боради. Оддий буғ машинасидан космик ракеталаргача бўлган фан-техника тараққиёти бунга яққол мисол бўла олади.

Бу тушунчанинг мазмуни инсоннинг оламга, воқеа ва ҳодисаларга, ўзгаларга ва уларнинг фаолиятига, ўз умри ва унинг мазмуни каби кўпдан-кўп тушунчаларга муносабати, уларни англаши, тушуниши, қадрлашида намоён бўлади.

Дунёқараш шакллари

Дунёқарашнинг тарихий шакллари инсоният тараққиётининг қонуний натижаси бўлиб, жамият ривожланишининг маънавий мезони сифатида намоён бўлган. Тараққиётнинг дастлабки босқичларида кишиларнинг табиатга, ўзларининг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати турли ривоят ва афсоналарда ўз ифодасини топган. Улар шу тарихи мифологик дунёқарашни шакллантирган. Ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги курашда яхшиликнинг мудом тантана қилиши мифологик дунёқарашнинг гуманистик мазмунидан далолат беради. Хусусан, ўзбек халқи цивилизацияси жараёнида яратилган ривоят, афсона ва бошқа жанрлардаги оғзаки ижод намуналари миллатимиз тарихда қандай маънавий қиёфага эга бўлганини ҳануз кўрсатиб туради. Улар бугунги кунда жаҳон аҳлини ҳайратга солмоқда. Масалан, қадимий меросимиз намунаси “Авесто”да яхшилик рамзи — Ахурамазда ва ёмонлик тимсоли— Ахриман ўртасидаги кураш тарихи мисолида охир-оқибатда эзгулик барибир ғалаба қозонади, яъни ёруғлик зулмат устидан ғалаба қилади, деган ғоя асосий ўринни эгаллайди ва ҳаётбахш ғоялар илгари сурилади.

Мифологик дунёқараш қадимги замон кишиларининг ўзларига муносиб ҳаёт шароитларини яратиш эҳтиёжларидан келиб чиққан.

Эзгулик ва ҳақиқат учун кураш ғояларининг ифодаси бўлган афсона ва ривоятларда миллатнинг муайян руҳий ҳолати, келажакка ишончи, ватанга муҳаббати, инсоний камолотга интилиши бадиий воситалар, афсонавий қаҳрамонлар тимсолида ифода этилган.

Дунёқарашнинг мифологик моҳияти бугунги фан-техника тараққиёти, инсоннинг ақлий салоҳияти бағоят юксалиб кетган даврда жуда жўн ва ибтидоий бўлиб кўринади. Аммо афсона ва ривоятлар ўзининг кучли жозибаси, инсонпарварлик ғоялари билан ҳозирги кунда ҳам кишиларни эзгу фазилатлар руҳида тарбиялашнинг таъсирчан ва самарали омили бўлиб қолмоқда.

Муайян дунёқараш таркибида диний-илоҳий қарашлар ўзига хос аҳамият касб этади. Улар инсоннинг илоҳга бўлган эътиқоди билан боғлиқ бўлиб, вужудга келишига кўра, бошқа дунёқараш шакллари каби, муайян асосларга эга.

Мифологик дунёқараш афсонавий кучларни эътироф этиш билан боғлиқ бўлса, диний дунёқараш илоҳий қудратларга эътиқод қўйиш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу дунёқараш шаклини инсон қалбидаги қуйидаги ҳолатлар белгилайди:

- эмоционал-руҳий ҳолатлар;
- эътиқод;
- эътиқоднинг хатти-ҳаракатларда ифода этилиши.

Булар айна пайтда диний дунёқарашнинг асосий тамойилларини ҳам ташкил қилади. Диний дунёқараш ҳар бир даврда муайян ижтимоий вазифаларни бажариб келган. “Дин, шу жумладан ислом дини ҳам, минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин, умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган”¹.

Жамият ҳаётида ҳар қандай, шу жумладан, диний дунёқарашнинг ўрни ва аҳамиятини ҳам сунъий равишда мутлақлаштириш, салбий оқибатларни келтириб чиқариш мумкин. Бу ҳол айниқса, диний фундаментализм ва экстремизм инсоният учун жиддий хавфга айланган ҳозирги даврда яққол намоён бўлмоқда.

Ҳозирги даврда фан, техника, дунёвий илмларнинг кучайиб кетиши билан “Диний дунёқараш, тафаккурнинг, инсонни ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатнинг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир. Дунёвий фикр, дунёвий тур-

---

Ислом Каримов. Буюк келажак сари. — Т.: «Ўзбекистон», 1998. 441-бет.

муш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган”¹.

Диний дунёқарашни теология деб аталадиган фан ўрганади. **Теология** олам ва одам муносабати, умрнинг мазмуни, ҳаёт ва ўлим муаммоси каби масалаларни илоҳиёт, диний эътиқод тушунчалари билан боғлаб таҳлил қилишнинг ўзига хос мукамал тизимини яратган. Бугунги кунда диний дунёқарашнинг бир талай асосий ва-зифалари орасида, унинг ҳаёт зиддиятларини бартараф қилиш билан боғлиқ регулятив фаолияти ниҳоятда муҳимдир. Умуман, диннинг баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти бениҳоят улкандир.

Фалсафий дунёқараш

Фалсафий дунёқараш кундалик фаолият, дунёвий, диний, илмий билимлар, ҳаётий кузатишлар ва ижтимоий тарбия таъсирида шаклланади ҳамда ривожланади. Фанда ижтимоий борлиқнинг барча жиҳатлари акс этади. Дунёқарашнинг шаклланишида ҳис-туйғу, ақл-идрок ва тафаккур ҳам муҳим ўрин тутиши табиий. Унинг шаклланиши кишиларнинг ҳиссий кечинма ва кайфиятларига ҳам боғлиқ бўлиб, инсон кайфиятида унинг ҳаёт шароитлари, ижтимоий аҳволи, миллий хусусияти, маданий савияси, шахсий тақдири, ёши ва ҳоказолар акс этади. Муайян давр дунёқарашини замон руҳи, ижтимоий кучларнинг кайфияти, интилиши ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, бугунги Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш зарурати истиқлол дунёқарашини шакллантиришга улкан таъсир кўрсатмоқда.

Фалсафий дунёқараш мураккаб тузилишга эга. У муайян билимлар, келажакка қаратилган ғоя ва мақсадлар, табиий ва ижтимоий фан ютуқлари, диний тасаввурлар, қадриятлар, ишонч, эътиқод, фикр, ҳиссиёт каби таркибий қисмлардан иборат.

Буларнинг ичида эътиқод муҳим аҳамият касб этади. У дунёқарашнинг мазмунини ташкил этадиган асослардан биридир. Эътиқод инсоннинг ўз қарашлари ва ғоялари тўғрилигига, орзу-умидларининг асосли эканига, фаолияти ҳамда хатти-ҳаракатининг умумий мақсад ва талабларга мослигига бўлган чуқур ишончидан пайдо бўлади. У инсоннинг ҳиссиёти, иродаси ва фаолиятини белгилайди, уларни бошқаради, шахсни омилкорликка, самарали фаолиятга ундайди.

Фалсафий дунёқараш таркибида ҳиссиёт ва ақл муҳим ўрин тутади. Ҳиссиёт дунёқарашнинг эмоционал-руҳий жиҳати бўлиб, дунёни тушуниш эса дунёқарашнинг ақлий шаклидир. Ҳиссиёт — қувонч, шодлик, завқланиш, ҳаёт ва касб-кордан мамнунлик ёки норозилик, ҳайратланиш, хавотирланиш, асабийлашиш, ёлғизлик,

---

Ислом Каримов. Буюк келажак сари. — Т.: «Ўзбекистон», 1998, 442-бет.

заифлик, руҳий тушкунлик, ғам-ғусса, надомат, ўз яқинлари ва ватани тақдирини ўйлаш каби хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Ана шулар барчасининг уйғунлиги дунёни ҳис этишга олиб келади. Дунёни ҳис қилиш эса уни ақлий тушунишга, муайян дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

Инсон ақли унга хос ҳиссиёт ва тасаввурлар асосида илмий дунёқарашни шакллантиради ва такомиллаштиради. Ҳар бир кишига хос ҳиссиёт ва фикр, билим ва эътиқод, интилиш ва кайфият, орзу-умид ва қадриятлар дунёқараш таркибида яхлитлашади ҳамда оламни бир бутун ҳолда акс эттиради. Бир бутун, яхлит дунёқарашнинг шаклланиши болалиқдан бошланиб, инсон ҳаётининг охиригача давом этади. Бу ҳолат индивидуал дунёқарашнинг асосий таъмоилларидан бирини ифодалайди.

Фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида билим ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Билимда дунёқарашнинг барча белгилари мавжуд. Лекин билим ва дунёқараш айнан бир нарса эмас. Оламни тушуниш билимлар пайдо бўлиши учун асосдир. Билим инсон онгида ҳиссий ва ақлий билиш жараёнида ҳосил бўлади, у дунёқарашнинг асоси, унинг узвий қисмидир.

Билим муайян шароитда бирон бир ҳодиса ёки нарсани баҳолашда қўл келади ва айнан ана шу жараёнда дунёқарашга айланади. Бундай баҳо бериш жараёнида мудом муайян манфаатлар асос қилиб олинади. Шунинг учун ҳам ижтимоий дунёқараш турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода этади, гоҳида уларни амалга ошириш учун кураш майдони бўлиб қолади.

Бирор партия ёки гуруҳ ўз мақсадларига етишиш йўлида бутун жамият учун хос бўлган умумий ижтимоий дунёқараш таркибида кўпроқ ва салмоқлироқ жой эгаллашга ёки уни ўз манфаатлари фойдасига ўзгартиришга ҳаракат қилади. Умуман, ҳаётда мақсадга эришишнинг энг осон ва қулай йўли ўзгалар дунёқарашини жамият фойдасига ўзгартира олишдир.

Фалсафа азал-азалдан дунёқараш бўлган. Чунки, унинг ўзи ҳаёт нима учун берилган, дунёга келишдан мақсад нима, умрни мазмунли ўтказишнинг қандай йўллари бор, деган талай саволларга жавоб топиш зарурати туфайли вужудга келган. Фалсафий дунёқараш ўзининг назарий асослангани ва пухта ишлангани билан ажралиб туради. Шу маънода, у бошқа фан ёки фаолият соҳаси учун умумий услуб вазифасини ҳам бажаради.

Агар назария билиш жараёнининг натижаси бўлса, усул (метод) шу билимга эришиш ёки уни амалга ошириш йўлини англатади. Фалсафий назария эса, бир вақтнинг ўзида усул вазифасини ҳам бажара олади. Тарихнинг бурилиш даврларида ўзгаришларнинг асосий йўналишлари ва мақсадлари нечоғли тўғри экани фалсафий

дунёқараш тамойилларига солиштириб аниқланади. Бунда муайян фалсафий назария умумий усул (метод) сифатида қабул қилинади. Шу сабабдан ҳам бундай даврларда фалсафий назарияларга эътибор кучаяди, тараққиёт йўлларида бориш фалсафий моделларининг аҳамияти ортади.

Масалан, бизнинг мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, демократик давлат қуриш борасида Ислом Каримов томонидан асослаб берилган тараққиёт йўли — “Ўзбек модели”ни амалга оширмақда. Бу йўлнинг асосий моҳияти ислохотларни инқилобий тарзда эмас, балки тадрижий равишда олиб боришни назарда тутати. Президентимиз айнан шу йўлни таклиф этар экан, асосий эътиборни унинг моҳият-мазмуни, тарихда қандай натижалар бергани каби масалаларга қаратган. Бунда тараққиётнинг мазкур йўли аниқ тарзда тасаввур этилган. Яъни, унинг тарихий ва замонавий жиҳатлари, умумбашарий ва минтақавий хусусиятлари, мамлакатимизнинг бугуни ва келажаги учун нақадар аҳамияти ҳар томонлама ўрганилган. Ана шу асосда керакли хулосалар чиқарилган ва уларни ҳаётга татбиқ этишнинг асосий йўл-йўриқлари кўрсатиб берилган.

Биз ана шу назарияни, бир томондан, тараққиётимизнинг ўзимизга хос ва мос модели деб атаймиз. Иккинчи томондан эса, уни мамлакатимиз ҳаётини тубдан ўзгартирадиган ва унинг келажagini белгилаб берадиган, миллий дунёқараш, онг ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутадиган умумфалсафий таянч — методология деб биламиз. Чунки, унинг тамойиллари тараққиётимизнинг асосий йўналишларини белгилайди ва шу билан бирга, бу жараёнга кучли таъсир кўрсатадиган методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Инсон онгли ижтимоий мавжудот бўлгани боис, унинг дунёқараши муайян эҳтиёж ва манфаатларга асосланади. Демак, ҳар қандай дунёқараш муайян инсон, ижтимоий гуруҳ ёки табақанинг ўз эҳтиёж, манфаатларидан келиб чиққан ҳолда борлиққа муносабатини ифодаловчи ғоялар, назариялар, билимлар мажмуаси, руҳий ҳолат ва эътиқод мужассами ҳамда уларнинг намоён бўлишидир.

• Фалсафий дунёқараш, моҳият-мазмунига кўра, маънавий фаолият бўлгани боис, у борлиққа бўлган онгли, инсоний муносабатнинг муайян йўналишларини вужудга келтирган. Масалан, кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий муносабатлари — ахлоқий дунёқарашларида, ҳуқуқий муносабатлари — ҳуқуқий, сиёсий муносабатлари — сиёсий, диний муносабатлари — диний, экологик муносабатлари — экологик дунёқараш шаклларида ўз ифодасини топган.

Бу тизимни ташкил қилган нисбатан мустақил дунёқараш шакллари ўзаро боғлиқликда, алоқадорликда ҳаракат қилади.

Дунёқараш тизимининг ривожланиш даражаси жамият тараққиётига мос келади ва уни ифодалаб туради. Бундан ташқари, ҳар

бир тарихий даврда миллатнинг ривожланиши, унинг менталитети ва дунёқарашида намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, дунёқараш тизими ва уларнинг хусусиятлари муайян инсон, ижтимоий гуруҳ, табақа ва бутун миллатнинг маънавий қиёфасини белгилаб беради.

“Дунёқараш” тушунчаси ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ғурур, тарихий хотира, маънавий баркамоллик каби туйғу ва тушунчалар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Чунки, дунёқараш айнан ана шу руҳий-ижтимоий ҳодисалар орқали ойдинлашади, умуминсоний қадриятларнинг тарихий бир бўлагига айланади.

Фалсафий дунёқарашнинг асосий йўналишлари

Дунёқараш тизими ва унга хос нисбатан мустақил йўналишларнинг ҳар бирини фалсафий мулоҳазанинг ойдинлашган (конкретлашган) шакли сифатида қараш мумкин. Фалсафий дунёқараш, содда қилиб айтадиган бўлсак, инсоннинг олам, одам ва борлиққа муносабатини ифодаловчи билимлар тизимидир. Унга инсон борлигининг моҳияти нуқтаи назаридан ёндашиладиган бўлса, моддий ёки маънавий жиҳатлари нечоғли мутлақлаштирилишига қараб, унинг таркибида материалистик ва идеалистик дунёқараш йўналишлари мавжудлигини кўрамыз.

Агар борлиқ ва унинг хоссаларига мавжудлик, боғлиқлик, ўзгариш ва тараққиёт нуқтаи назаридан билдирилган муносабатларни умумлаштирадиган бўлсак, унинг таркибида метафизик ва диалектик, софистик ва синергетик каби қатор дунёқарашлар мавжудлигини кўрамыз. Булар соф назарий-фалсафий масалалар бўлиб, улар тўғрисида кейинроқ махсус тўхталиб ўтамыз.

Фалсафий дунёқараш борлиқ ҳақидаги илмий қарашлар тизимининг ўз-ўзича шаклланган (механик) йиғиндиси эмас, балки уларнинг умумий қонуниятлар асосидаги тизимидир. Фалсафий дунёқараш таркибида қуйидаги тамойиллар намоён бўлади:

- илмийлик;
- тарихийлик;
- мантиқийлик;
- универсаллик;
- мақсадлилиқ;
- гоёвийлик;
- назария ва амалиётнинг бирлиги.

1. *Фалсафий дунёқараш илмийдир*, чунки у нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларни кундалик онг даражасидагина эмас, балки назарий онг даражасида ҳам ифодалайди. Ҳар қандай фалсафий дунёқараш шакли объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг конкрет муносабатларини акс эттиради.

2. *Фалсафий дунёқарашнинг тарихийлик тамойили* жамиятнинг ўтмиши дунёқарашлар тарихидан иборатлигини ва узлуксиз ривожланишини ифодалайди.

3. *Фалсафий дунёқарашнинг мантиқий изчиллиги тамойили* ҳар қандай дунёқараш шакли ва даражасининг мантиқий бирикмалар орқали ифодаланиши билан изоҳланади. Агар мантиқий изчиллик бузилса, дунёқарашнинг ташқи оламни холис, илмий, аниқ-равшан ва изчил акс эттиришига путур етади.

4. *Фалсафий дунёқарашнинг универсаллиги* бошқа дунёқараш шакллариининг мазмунини ташкил қилиши билан сифатланади, яъни ҳар қандай дунёқараш шакли ўзига хос фалсафий хусусиятга эга.

5. *Фалсафий дунёқараш мақсадга мувофиқ бўлиб*, инсон манфаатларига мос келади. Чунки, инсон муайян мақсад, орзу-умидлар билан яшайди, уларни ўз дунёқарашада акс эттиради.

6. *Фалсафий дунёқарашнинг ғоявийлик тамойили* унинг асосида муайян ғоя ётгани билан ифодаланади. Хусусан, бугунги ўзбек миллий фалсафий дунёқараш миллий мустақиллик, ўзликни англаш, миллатимиз келажагини белгилайдиган истиқлол ғоясига таяниши билан характерлидир. Фалсафий дунёқараш шу ғояни эътиқодга айлантириш ва унинг амалга ошиши учун хизмат қилади.

7. Фалсафий дунёқарашнинг энг муҳим тамойилларидан бири *назария ва амалиёт бирлигидир*. Дунёқарашнинг назария сифатида мавжудлиги ижтимоий амалиёт тажрибаларини ижодий умумлаштириб, истиқбол режаларини белгилашда қўл келиши билан изоҳланади. Шунингдек, дунёқарашнинг амалиётга жорий этилиш жараёнида унинг усул ва воситалари муҳим аҳамиятга эга.

Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари

Фалсафий дунёқарашнинг зикр этилган тамойиллари унинг вазифаларини белгилаб беради. Яъни, бу вазифалар жамиятнинг умумбашарий руҳдаги мақсад-муддаоларидан, манфаатларидан келиб чиқади ҳамда бошқа дунёқараш шакллари учун услубий аҳамият касб этади.

Дунёқараш, аввало, инсоний муносабатлар ифодасидир. Шу нуқтаи назардан, у инсоннинг борлиққа муносабатида, дастлаб унинг баҳоси тарзида кўзга ташланади.

Бу — фалсафий дунёқарашнинг *баҳолаш* вазифасини англатади. Яъни, инсон, ўз эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб, нарсасаларни яхши-ёмон, фойдали-зарарли, савоб-гуноҳ, орият-беномуслик каби қарама-қарши мезонларга ажратади.

Инсон нарсасаларга баҳо берар экан, бунинг замирида унинг ижтимоий ҳаёти, яъни онгли муносабатлари ётади. Бунда инсон ёки жамият муносабатлари дунёқарашнинг ўзи таянадиган омилларга (идеалларга) мослаштирилади. Орзу-ҳавасларга эришишнинг усуллари, воситалари, амалий йўналишлари белгиланади.

Дунёқараш инсон фаолиятини ахлоқий меъёр, диний қамрият, ҳуқуқий ҳужжат ва сиёсий механизмлар каби усул-воситалар орқали бошқариш вазифасини ҳам адо этади. Бунда фалсафий дунёқарашнинг ўзича нисбатан мустақил бўлган ҳар бир йўналиши ўзига хос бошқариш усулига эга бўлади. Масалан, инсонни эзгуликка йўналтириш учун ахлоқ унинг ақл-заковатига; дин — иймон-этиқодига; ҳуқуқ — қонунларга, жазо идораларига; сиёсат давлат функцияларига таянади ва ўзига хос таъсир йўналишларига эга бўлади.

Фалсафий дунёқарашнинг инсон фаолиятини назорат қилиш вазифаси ҳам бор. Бунда дунёқарашнинг жамоатчилик фикри тарзидаги кўриниши назарда тутилади. Масалан, ўзбек халқининг тарихий ривожланиши ва маънавий ҳаёт тарзида маҳалла ижтимоий назоратнинг муҳим институти тарзида фаолият кўрсатган.

Дарҳақиқат, ўзбек маҳаллаларида бағрикенглик, ўзаро меҳроқибат, ҳамдардлик каби ноёб фазилатлар камол топади. Шунинг учун ҳам Ислом Каримов уни “Ўзини ўзи бошқариш мактаби, демократия дарсхонаси”, деб таърифлайди¹.

Фалсафий дунёқарашнинг бирлаштириш (коммуникатив) вазифаси турли дунёқараш йўналишларини миллий ва умуминсоний ғоялар атрофида уйғунлаштириши билан характерланади. Турли манфаатлар билан боғлиқ бўлгани боис дунёқарашлар ўртасида муайян зиддиятлар рўй бериши табиий. Бундай шароитда фалсафий дунёқараш уларни мурасага келтиришга хизмат қилади.

Фалсафий дунёқараш, ўз моҳиятига кўра, ижтимоий-тарихий тажрибани умумлаштириш, жамият истиқболини кўрсатиш имкониятига эга бўлганлиги учун ҳам халқни муайян ғоя атрофида бирлаштиради.

Масалан, тарихга назар ташлайдиган бўлсак, муайян даврларда фалсафий дунёқараш инсон туб манфаатлари билан боғлиқ бўлганлигини, миллат келажагини белгилайдиган озодлик ғояси атрофида кишиларни бирлаштирганини кўрамиз. Бу ҳол мўғул босқинчиларига қарши кураш даврида яққол намоён бўлган. Ушбу ғоя (озодлик фалсафаси) дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида миллатнинг турли табақаларини, этиқоди, иқтисодий аҳволи ва сиёсий мавқеидан қатъи назар, бирлаштирган ва умумий курашга сафарбар қилган.

Ҳар қандай дунёқараш инсон эҳтиёжларидан келиб чиқади, унинг манфаатларига мос келади. Шу билан бирга, бир томондан, дунёқа-

---

Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. 503-бет.

раш ўз-ўзидан, яъни стихияли равишда шаклланиб қолмайди. Аксинча, у турли таълим-тарбия воситаларининг мақсадга мувофиқ ҳолдаги фаолияти натижасида вужудга келади. Иккинчи томондан эса, фалсафий дунёқараш, умуминсоний тамаддун (цивилизация) таъсири ўлароқ шаклланган бўлса, муайян инсон, ижтимоий гуруҳ ёки миллатни тарбиялашнинг турли имкониятлари ва воситаларининг муштараклашган шаклидир.

Бинобарин, фалсафий дунёқарашнинг *тарбиявий* вазифасини юқорида зикр этилган бошқа вазифаларнинг асоси сифатида қараш керак. Бу — кишиларда кенг ва теран фикрлаш қобилиятини вужудга келтириш асосида бағрикенглик, муроса, ҳар қандай зиддиятларни маданий йўл билан ҳал қилиш, келажакка умид ва ишонч руҳини шакллантиришдан иборат.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дунёқараш нима?
2. Фалсафий дунёқарашнинг ғоявий илдиэлари нималарда намоён бўлади?
3. Фалсафий дунёқараш тизимидаги тамойилларнинг ўрни ва аҳамияти қандай?
4. Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари нималардан иборат?

Амалий машғулот саволлари

1. “Дунёқараш” тушунчаси, унинг моҳияти ва тарихий шакллари.
2. Фалсафий дунёқарашнинг мазмуни ва йўналишлари.
3. Фалсафий дунёқарашнинг ривожланиш қонуниятлари ва асосий тамойиллари.
4. Ўзбекистонда янги дунёқарашни шакллантириш вазифалари.

3 - м а в з у

ФАЛСАФИЙ БИЛИМЛАР ТИЗИМИ, УНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Фалсафий билимлар тизими

Дунёда хилма-хил фанлар бор. Муайян соҳага оид илмий билимлар тизими фан деб аталади. Улар “Табиий фанлар”, “Ижтимоий фанлар”, “Аниқ фанлар”, “Техника фанлари” каби бир қатор соҳаларга бўлинади. Жамият ва инсонни ўрганувчи, улар тўғрисидаги турли билим соҳаларини қамраб оладиган тарих, фалсафа, адабиётшунослик, тилшунослик кабилар ягона фан соҳаси — ижтимоий фанлар соҳасига киради. Физика, химия, биология, математика каби фанлар

эса табиий фанлар соҳасига мансуб. (“Фан фалсафаси” бўлимида бу масалага атрофлича тўхталамиз.)

Маълумки, инсон ўз қизиқиши ва эҳтиёжларини қондириш мақсадида қадим замонлардан бошлаб дунёни билишга ҳаракат қилган. Жамият тараққиёти юксалиб бориши билан кишиларнинг билим доираси кенгайиб, тафаккури ривожланиб борган. Бошқача айтганда, билимлар тизими инсоният тараққиётини ҳаракатлантирувчи механизмга айланган.

Қадимги дунё тарихидан хабардор бўлган кишилар милоддан олдинги VII — II асрларда Юнонистон, Римда фан ва маданият тараққий этганини яхши билади, албатта. Ўша давр бошларида қарийб барча билимлар фалсафа фани доирасида ривожланиб келган эди. Аммо ана шу даврнинг ўрталарига келиб “Риторика” (нотиқлик санъати) ва “Политика” (сиёсат) каби фанлар фалсафадан ажралиб чиқди. Инсоният тарихининг кейинги босқичларида фалсафа таркибидан математика, физика каби аниқ фанларнинг ажрალიш жараёни бошланди. Қолаверса, кейинги асрларда ижтимоий ва аниқ фанлар тизими шаклланди, баъзи қадимий аниқ фанларнинг ўзи ҳам (математика, физика каби) муайян соҳаларга (арифметика, алгебра ва бошқалар) бўлиниб кетди.

Инсоннинг ташқи оламни билишга бўлган интилиши муайян даврга келиб, фалсафий-назарий билимни тарихий заруратга айлантирди. Бунинг натижасида ақлий ва жисмоний меҳнат тақсимотининг дастлабки шакли вужудга келди ва фаннинг назарий жиҳатларини ўрганувчи кишилар тоифаси пайдо бўлди.

Авалги мавзуда таъкидлаб ўтганимиздек, олам ва одамнинг яралиши, мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларини афсона ва ривоятлар асосида тушунтиришни мақсад қилиб олган дунёқараш соҳаси “Мифология” (миф — афсона, логос — таълимот) деб аталадиган бўлади. Илоҳий ва руҳий қарашларнинг ўрни ва аҳамиятини мутлақлаштирадиган тафаккурнинг бир йўналиши “Теология” (тео — Худо, логос — таълимот) деган ном олди.

Шундай қилиб, инсоннинг билиш жараёни такомиллашиб боргани сари мустақил фанлар тизими ҳам шаклланаверди. Жамият ривожининг муайян босқичларига келиб, мифологик, диний қарашлар оламни билиш талабларига жавоб бермай қолди. Фалсафадан фанларнинг ажралиб чиқиши, унинг қашшоқланишини эмас, балки ривожланиш хусусиятини кўрсатувчи аломатга айланди.

Тараққиёт жараёнида фалсафадан табиатшунослик фанлари билан бирга психология, этика, эстетика каби ижтимоий фанлар ҳам ажралиб чиқди. Кейинчалик маданият, қадриятлар ва ҳуқуқ каби соҳаларни ўрганадиган алоҳида йўналишлар ҳам пайдо бўлди. Улар

оламни ўз предмети доирасида яхлит билиш, унинг хусусий қонуниятларини ўрганишга ёрдам беради.

Фалсафий йўналишлар

Фалсафий йўналишлар, тадқиқот олиб борадиган соҳасига кўра, ўзига хос бўлиб, асосийлари куйидагилардир:

Онтология — олам, инсон ва жамиятнинг объектив-универсал моҳияти тўғрисидаги фалсафий таълимот. Бошқача айтганда, у борлиқ тўғрисидаги, инсоннинг оламга бўлган муносабати ҳақидаги фалсафий билим соҳасидир.

Гносеология — билиш фалсафаси бўлиб, оламни англаш, билиш назарияси, билишнинг шакли, усуллари ва имкониятлари тўғрисидаги таълимот.

Аксиология — қадриятшунослик ёки қадриятлар тўғрисидаги фалсафий таълимот.

Праксиология — инсоннинг предметли-ўзгартирувчан, амалий фаолияти тўғрисидаги фалсафий таълимот.

Методология — билиш ва ўзгарувчан фаолият усуллари тўғрисидаги таълимот.

Логика — тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, хулоса) ва тафаккур воситаларини (таъриф, қоида, муҳокама, тафаккур қонуниятлари), уларнинг мазмунидан қатъи назар, ҳолис ўрганувчи таълимот.

Этика — ахлоқ фалсафаси, инсониятнинг ахлоқий тамойиллари, талаб ва тартиб-қоидалари тўғрисидаги фан.

Эстетика — нафосат фалсафаси, жамият ва инсон ҳаётида гўзалликнинг ўрни, қонун-қоидалари тўғрисидаги қарашлар мажмуи.

Бундан ташқари, инсон фалсафаси (антропология), ижтимоий фалсафа, табиат фалсафаси, маданият фалсафаси (культурология), санъат фалсафаси, мафкура фалсафаси (идеология), дин фалсафаси (теология), сиёсат фалсафаси (политология), ҳуқуқ фалсафаси, техника фалсафаси каби соҳалар ҳам мавжудки, улар бир сўз билан ижтимоий-фалсафий фанлар тизими дейилади.

Иккинчи хил классификация фалсафий фанлар таснифида олам ва одам, борлиқнинг асоси билан боғлиқ масалалар қандай усулда ҳал қилинишига қараб белгиланади. Бундай таснифлаш натижасида монизм, дуализм, плюрализм, материализм, идеализм, теизм, атеизм каби кўплаб йўналишлар кўзга ташланади. Фалсафани ўрганиш жараёнида бу тушунчаларга ҳали кўп дуч келамиз ва ўрни келганда уларга зарур изоҳ ва таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Бу тизимда **фалсафа тарихи** билимнинг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бунда тадрижий тараққиёт тамойили асосида фалсафий тизимлар ўртасидаги тарихий изчилликка таянилади. Мазкур қўлланмада фалсафа тарихи ана шундай тамойил асосида ўрганилган.

Фалсафий билимлар тизимининг ўзгариши ва мазмунан бойиб бориши объектив ижтимоий-тарихий жараён маҳсули бўлиб, у жамиятнинг ривожланиш даражасига мос келади ва уни ўзида ифода этади. Фалсафий билимлар тизимидаги алоҳида йўналиш ҳар бир тарихий даврда ўзига хос қонуниятлар асосида ривожланса ҳам, уларнинг умумий тамойиллари мавжуд. Яъни, биринчидан, ҳар бир фалсафий билим йўналиши жамият ривожланишида ўзига хос детерминант (сабаб) вазифасини бажаради. Иккинчидан, фалсафий билимлар жамият тараққиётига таъсир қилувчи субъектив омил бўлса ҳам вужудга келиш асоси — генезиси нуқтаи назаридан объектив ҳодисадир. Учинчидан, фалсафий билим йўналишларининг ўзаро боғлиқлик, алоқадорлик муносабати уларнинг дунёни билишдаги яхлитлигини таъминлайди.

Фалсафий ғоялар ва уларнинг амалиёти

Инсониятнинг яшаши, ривожланиш истиқболлари, орзу-ҳаваслари, интилишлари, умидлари, турмуш тарзи ғоявий қарашларда ҳам ўз ифодасини топади. Фалсафий ғоялар, образли қилиб айтганда, инсон ҳаёт тарзининг кўзгусидир. Ҳар қандай фалсафий билим дастлаб ғоя тарзида шаклланади.

Фалсафий ғоя инсоният олдида турган муайян муаммони англаш ва уни ҳал қилиш мақсади, услуб ва воситаларининг ифодасидир. Кишиларнинг нарса ва ҳодисаларга ўз эҳтиёж ва манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиши натижасида муаммога муносабат ва уни ҳал қилишга қаратилган амалий, назарий ҳаракат пайдо бўлади. Масалан, инсон онгли мавжудот экани боис ўзини муқаррар ҳалокатга олиб бориши мумкин бўлган ғайриинсоний ғояларга асосланган хатти-ҳаракатларни чегаралашга, тақиқлашга қодир. Умумийроқ қилиб айтсак, кишиларнинг яшаш, авлод қолдириш, ҳаётни давом эттириш майли (инстинкти) дунёда нисбатан барқарор ижтимоий вазиятни таъминлаб туради.

Бугунги кунда тинчлик ғояси умуминсоний мақсадларни бирлаштирувчи фалсафий ғояга айланди. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавобларида айтилганидек: “Ў.. Одамнинг қалбида иккита куч — бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳаммиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзғатиш осонроқ”¹

Ислоҳ Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, 493-бет.

Бунда икки хил жиҳатга эътибор бериш лозим. Биринчиси — тор доирадаги мутаассиб кучларнинг гайриинсоний ғояларни ёшлар онгига, турмуш тарзига сингдириш йўли билан ўзларининг муайян мақсадларига эришишни кўзлаган хатти-ҳаракатининг олдини олиш учун эҳтиёт ва ҳушёр бўлмоқ керак. Иккинчиси эса, соғлом кучларнинг уларга қарши инсонни инсон деган номга муносиб қилиб тарбиялаш ва цивилизацияни сақлаб қолиш ҳамда ривожлантириш манфаатлари учун курашидир.

Фалсафий назарияларнинг “яхши” ёки “ёмон”, “фойдали” ёки “зарарли” эканини тарихий тажриба асосида фақат битта мезон — умуминсоний манфаатларга мос келадими ёки йўқми, деган хулоса асосида баҳолаш мумкин. Шунинг учун биз фалсафий ғоя ва назарияларни баҳолашда ўз субъектив фикрларимизни мутлақлаштиришдан йироқ бўлишимиз лозим.

Фалсафий назариялар тизимида “фақат мен ҳақман, бошқалар ноҳақ” деган тарзда мутлақ ҳақиқатга даъвогарлик қиладиган ғоя ва назариялар ўртасидаги кураш оғир оқибатларга олиб келишини тарихий тажриба қайта-қайта исботлаб берган.

Ҳар қандай манфаат шакллари ва даражалари муайян фалсафий ғоя ва назарияларда ўз ифодасини топади. Шу нуқтаи назардан қараганда, ғоя ва назариялар ўртасида доимий кураш бориши табиий ҳол. Президентимиз таъбири билан айтганда, “Ҳаётнинг ўзи турлитуман ғоялар курашидан, баҳсу мунозаралардан иборат. Тараққиётнинг маъно-мазмуни, керак бўлса, фалсафаси ҳам шунда... Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. Жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларга, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади”¹. /

Фалсафанинг муайян ижтимоий қатламлар сиёсий манфаатлари билан боғланиб кетиши, уларнинг мафкураси тарзида намоён бўлиши масаласи ҳам ниҳоятда муҳим. Шунинг учун миллий фалсафамизни ривожлантириш асосида истиқлол мафкурасини яратиш кун тартибидаги энг долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Инсоннинг онгли фаолияти ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат. Бу муносабатларнинг энг умумий қонуниятларини ўрганувчи фалсафий билимлар ўз тарихига эга. Ҳаққоний ёритилган тарих миллий фалсафани, мафкурани шакллантиришдаги асосий манба бўлиб хизмат қилади. “Тарихни билмай туриб, мафкуранинг фалса-

---

Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, 506-бет.

фий негизларини англаб бўлмайди. Чунки мафкуранинг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган... Тарих ва фалсафа мантиқий равишда бир-бирини тақозо этадиган, керак бўлса, тўлдирадиган, тараққиёт жараёнлари ҳақида яхлит тасаввур берадиган, оқ-қорани фарқлашда асос бўладиган фанлардир”¹ Афсуски, кўпгина қўлланмаларда у ёки бу файласуфнинг таълимотига алоҳида эътибор берилади, у ҳақда чуқур фикр юритилади. Аммо ўша давр қандай эди, нима сабабдан муайян олим айнан шу ғояни илгари сурган, нега умрини бирор-бир таълимотни тарғиб этиш билан ўтказган, деган масалаларга кам эътибор берилади. Аслида, давр олим ва файласуф камолотида муҳим ўрин тутаяди. Унинг ғоялари туғилиши учун асос бўлади ва бу ғоялар қўлланадиган ижтимоий амалиёт бўлиб ҳисобланади.

Агар масала бу тарзда қўйилмаса, фалсафий таълимотнинг ўз даврини акс эттирадиган моҳият-мазмунига путур етади, айниқса ўша давр муаммоларини ижтимоий макон ва тарихий замондан ажратиб таҳлил қилиш натижасида фалсафанинг миллийлик руҳи, хусусиятлари хиралашади.

Албатта, биз ҳар бир фалсафий билимлар ўзига хос муаммолари ва уларни ҳал қилишнинг назарий-амалий усул ва воситалари борлигини инкор этмаймиз. Лекин, фалсафанинг ўрни, аҳамияти ва вазифасига миллий мафкурани шакллантириш нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, унга таъсир қиладиган омилларни муштарак-мужассам тарзда олиб қараш зарурати пайдо бўлади. Шунинг учун, бир томондан, ҳар бир фалсафий билим йўналишлари тарихини миллатнинг умумий тарихи билан биргаликда олиб таҳлил қилганда, яхлит фалсафий дунёқараш вужудга келади. Иккинчи томондан, бу жараённи миллат эҳтиёжларидан келиб чиқадиган, истиқбол манфаатларига мос бўлган миллий истиқлол ғоясидан ажратиш мумкин эмас.

XXI асрга келиб, инсоният ғоят мураккаб, оламшумул муаммолар қаршисида турганлигини англай бошлади. Хусусан, ядро уруши хавфи, кескинлашаётган экологик муаммолар, хом ашё ва энергетика ресурслари, Ер шари аҳолисининг шиддат билан ўсиб бораётгани, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш, маориф ва маданиятни, фан-техника ва технологияни ривожлантириш муаммолари янгича тафаккурни тақозо қилмоқда. Бу масалани миллий ва умуминсоний фалсафий ғояларни, назарияларни ишлаб чиқмасдан ҳал қилиш мумкин эмаслиги эса тобора аниқ бўлиб бормоқда.

Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан. эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, 505-бет.

Фалсафа ижтимоий ҳаётда инсоннинг моҳияти, яшашдан кўзлаган мақсади, олий қадрият экани, маънавий омиллари (идеаллари), борлиқдаги ўрни, муносабатлари сабаблари, руҳий ва моддий эҳтиёжларини қондириш усул ва воситалари — барча-барчасини кўрсатиб беради.

Жамият тараққиёти ва фалсафанинг ривожланиш диалектикаси ана шу хусусиятларга асосланиб, ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бир томондан, жамиятнинг ўзгариб бориш тамойили фалсафий ғоя, назария ва таълимотлар ўзгаришини тақозо қилади. Иккинчи томондан, ўзгараётган фалсафа жамият моддий-маънавий ҳаёт тарзини илғаб олиб, унинг истиқболларини белгилаш, мафкурасини шакллантиришда назарий, услубий асос бўлиб хизмат қилади. Айниқса, мамлакатимиз бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтаётган бугунги кунда кишилар тафаккури ва онгида сақланиб қолаётган эскича фикрлаш қолипларини бартараф этиш, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни рағбатлантириш, миллий ўзликни англаш, истиқлол мафкурасини шакллантиришда шошилмай, беҳуда ҳис-ҳаяжонларга берилмасдан, ақл-заковат билан иш тутишда фалсафанинг ўрни ва аҳамияти ғоятда улқандир.

Фалсафа ҳар қандай мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятда ҳам кишиларни юксак ғоявийлик, мустақкам эътиқод, келажакка ишонч руҳида тарбиялаш билан бирга, уларга муроса ва ҳамкорлик қилиш, чигал муаммоларни ҳам умуммиллий, умуминсоний манфаатларни назарда тутган ҳолда маданий ва маърифий ҳал этиш имкониятларини топишга ёрдам беради.

Фалсафий фанларнинг вазифалари

вазифалари билан белгиланади.

Бундан аввалги мавзуда фалсафий дунёқарашнинг генезиси, вазифаси ва аҳамияти ҳақида анча батафсил тўхталиб ўтган эдик. Ушбу мавзуда эса, унга кўшимча қилиб, фалсафа фан сифатида дунёқарашни шакллантириш борасида қандай вазифани бажаради, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Фалсафа фанининг дунёқарашни шакллантириш борасидаги вазифаси қуйидагиларда намоён бўлади:

— биринчидан, инсон қарашларининг шаклланиш имкониятлари, усул ва воситаларини, уларнинг кундалик онг даражасидан назарий ғоялар даражасига кўтарилиш жараёнини, мифологик дунёқарашдан фарқларини аниқлаш;

— иккинчидан, миллий дунёқарашни шакллантиришдаги турли фан йўналишларининг муайян вазифаларини, уларнинг бир-бири

билан ғоявий ҳамкорлик қилиш ва уйғунлашув тамойилини кўрса-тиш;

— учинчидан, илмий дунёқарашнинг миллий ва умуминсоний манфаатларга мос келишини аниқлаш;

Фалсафа фанининг услубий вазифасини изоҳлаш учун, аввало, услуб (методология) тушунчасини билиб олиш лозим. Методология фалсафа фанининг тадқиқот объектини ўрганишга йўналтирилган энг умумий тамойиллар, усул ва воситалар тизимидир. Методология сўзининг мантиқий мазмуни ҳам борлиқни билишнинг усул ва воситалари ҳақидаги таълимот, деган маънони англатади. Шу маънода фалсафа бошқа фанлар учун методологиядир.

Фалсафанинг гносеологик вазифаси, унинг борлиқни билиш учун умумий методлар тизимини яратиши билан боғлиқ. Бунда билимларнинг ҳақиқийлиги масаласи асосий ўрин тутаети. Фалсафанинг гносеологик вазифаси, онг ва дунёни билиш масаласига бағишланган маърузаларимизда анча батафсил маълумотлар бериш кўзда тутилган.

Фалсафанинг эвристик вазифаси (“эврика” грекча сўз бўлиб, кашф этиш, деган маънони англатади) гносеологик вазифаси билан боғлиқ бўлиб, табиат, жамият ва инсон тафаккури ривожланишининг умумий янги қонуниятларини кашф этишни характерлайди. Шу билан биргаликда, бу вазифага ўзини ўзи англашни, миллий ўзликни англашни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Зеро, инсон ва миллатнинг ўзлигини англаши ўз тарихининг ҳаққоний қирраларини ва келажак истиқболларини кашф этиш билан белгиланади.

Фалсафа тарбиявий вазифани бажараети. Инсоннинг маънавий баркамолликка етишишида фалсафанинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Хусусан, “Ахлоқ фалсафаси” кишида юксак ахлоқий меъёрлар — ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ғоявийлик, эътиқод, ижтимоий-сиёсий фаоллик ва масъулиятни ҳис этиш туйғуларини тарбиялайди. “Ҳуқуқ фалсафаси” ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни, ижтимоий назоратнинг бошқа ҳуқуқий усул ва воситаларини назарий-амалий жиҳатдан ишлаб чиқаети. “Табиатшунослик фалсафаси” таълим-тарбия соҳасида ўзига хос аҳамиятга эга. Инсоннинг табиатни билиш борасидаги интилишлари моҳиятини ёритади, табиатга нисбатан оқилона муносабатни шакллантириб, уни муҳофаза қилишнинг назарий асосларини белгилаб беради.

Фалсафанинг праксиологик вазифаси фалсафий ғоя ва назариянинг ижтимоий ҳаётга амалий татбиқ этилиши билан изоҳланади.

Ҳар қандай амалий фаолият мустаҳкам илмий назарияга асосланмаса, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Фалсафанинг

бу вазифаси назарияни амалиётга жорий этиш услуб ва воситаларини аниқлашни ҳам ўз ичига олади.

Юқорида кўрсатилган вазифаларнинг ўзаро ички боғлиқлиги фалсафанинг муштарақ умумназарий ва услубий аҳамиятини белгилаб беради. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда аҳамиятини ҳар томонлама ўрганиш инсон ва жамиятнинг маънавий камолотига ниҳоятда катта таъсир кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, фалсафий билимлар тизимини такомиллаштириш йўлларини топиш имконини беради. Масаланинг бу тарзда ҳал этилиши умуминсоний цивилизация тамойилларига ҳам мос келади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фалсафий билимлар тизимига қайси фанлар киради?
2. Фалсафий ғоя ва назарияларнинг шаклланиши қандай рўй беради?
3. Фалсафий фанларнинг вазифаларига доир асосий хусусиятлар нималардан иборат?

Амалий машғулот саволлари

1. Фанлар тизими, унда фалсафанинг ўрни ва аҳамияти.
2. Фалсафий билимлар тизими ва унинг хусусиятлари.
3. Фалсафий ғоялар, назарияларнинг асосий йўналишлари ва вазифалари.
4. Ўзбекистонда фалсафий фанларни ривожлантириш муаммолари.

4-мавзу

ИСТИҚЛОЛ ВА ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШНИНГ ЯНГИЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Истиқлол ва фалсафа

Фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан узвий боғлиқ жараёндир. Маълумки, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг

барчаси ижтимоий онга акс этади. Тараққиёт жараёнида даврлар ўзгариши билан унга хос маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва фалсафий мезонлар ҳам шакллана бошлайди. Аммо бу ўз-ўзидан юз бермайди.

Айниқса, инсон тафаккурининг ўзгариши, дунёқарашнинг янгича тамойилларга эга бўлиши узоқ давом этадиган мураккаб жараёндир. Бу ҳол бизнинг кунларимизда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Ҳозирги кунда жамиятимизда истиқлол ғояларига асосланган янги дунёқарашни шакллантириш асосий вазифа бўлиб турибди. Зеро, инсон дунёқарашини, унинг асосий тамойилларини ўзгартирмадан, янги жамиятни қуриш қийин. Бу жараённинг қонуниятла-

ри ва ўзига хос хусусиятлари Президент Ислом Каримовнинг асарларида асослаб берилган.

Истиқлол талаблари даражасида фалсафий тафаккурни янгилаш вазибаларини бажариш гоая мураккаб бўлиб, қуйидаги қатор муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда:

— мустабид тузум мафкурасининг ижтимоий, маънавий ва фалсафий соҳалардаги асоратларини бартараф этиш;

— кишилар онги ва турмуш тарзидан собиқ тузумга хос ғайринсоний тамойилларни сиқиб чиқариш;

— Ўзбекистон фалсафасида жаҳон фалсафий тафаккури ютуқларидан янада кенгроқ фойдаланиш;

— бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида нафақат оддий фуқаро, балки зиёли ва фалсафа мутахассисларининг онгида ҳамон сақланиб келаётган лоқайдлик ва мутелик каби кайфиятларга барҳам бериш;

— маънавий меросимизни қайта тиклаш ва ижодий ривожлантириш жараёнида буюк аждолларимиз фалсафий меросини янада кенг ва чуқурроқ ўрганиш;

— фалсафий адабиётларни миллий манфаатларимизга янада кўпроқ мослаш, қўлланма ва дарсликларимизда миллий гоая ва истиқлол мафкураси тамойилларини акс эттириш;

— истиқлол талабларига мос келувчи соғлом гоаяли маънавий баркамол авлодни тарбиялаш заруратига мос тадқиқотлар олиб бориш, улар асосида таълим-тарбиянинг самарали усул ва имкониятларини излаб топиш;

— жаҳон, Шарқ халқлари фалсафий меросини пухта ва чуқур ўрганиш, бу жараёнда турли гоая, мафкураларнинг давлатлар ҳамда халқлар тақдирига таъсирини аниқ кўрсатиш ва шу асосда истиқлол мафкурасининг тамойилларини кишилар онгига сингдириш.

Ана шу масалаларни уйғун ҳолда ҳал қилиш фалсафий дунёқарашимизни янгилашга ёрдам беради.

Муствақиллик — фалсафа янгилашнининг асоси — Истиқлолга эришганимиздан буён тарихан қисқа давр ўтган бўлса-да, муствақил тараққиёт мамлакатдаги улкан имкониятларни рўёбга чиқаришнинг ягона ва муҳим омили экани ўзининг тўлиқ исботини топди. Зеро, фақат муствақилликки-на ҳар бир халққа ўз фалсафасини эркин ривожлантириш, такомиллаштириш имконини беради.

Бугунги кунда муствақилликни мустваҳкамлаш жараёни моҳиятини ва фалсафий асосларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бунда асосий масала шундан иборатки, муствақиллик одамлар дунёқарашининг мазмун-моҳияти ва асосий йўналишларига янгилаш нуқтаи назардан қарашни тақозо этади. Уларни янги мазмун билан бо-

йтишни, истиқлол талаблари асосида ўрганишни заруратга айлантиради.

Бунда, айниқса, Президентимизнинг қуйидаги фикри ниҳоятда муҳим: “Бизнинг тушунишимизча, қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — ўз тарихий ўтмишимиздан воз кечиш дегани эмас. Бу — бир ёқлама ва тор фикрлашдан воз кечиш демакдир” Айнан бир ёқламаликдан қутулган кенг қамровли дунёқараш асосида бугунги янгиланишни тўғри англаш мумкин. Шу сабабдан ҳам, бугунги кунда кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса бўлган фалсафий дунёқарашнинг миллий давлатчилик ҳамда кишиларнинг ғоявий етуқлигини таъминлаш эҳтиёжига хизмат қиладиган жиҳатларига эътибор кучаймоқда.

Шу билан бирга, мустабиллик замонидаги тафаккур қуллиги, доимий тазйиқ, халқнинг ўз тарихий илдизларидан ажратиб қўйилгани билан боғлиқ ҳолатларнинг ҳозирги дунёқарашдаги ўзгаришлар жараёнларига таъсирига ҳам эътибор бериш лозим. Илм-фан соҳасидаги туб ўзгариш ва янгиланишлар жараёни тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Айнан мустақиллик дунёқарашимизни мустабиллик сиртмоқларидан халос этди. Аслини олганда, ушбу мавзунини ўрганиш ҳам истиқлол шарофатидир.

Мустақил тараққиёт маънавий янгиланиш борасидаги асосий омил экани ҳар қандай мамлакат, жумладан, Ўзбекистон учун ҳам тарихий қонуниятдир. Шу билан бирга, истиқлолнинг маъно-моҳиятини кишиларга тўғри англаштириш, уларни мустақиллик берган имкониятларни амалга оширишга жалб этиш билан боғлиқ назарий ва амалий фаолият ҳам ниҳоятда муҳим.

Мустақиллик йилларида **фалсафанинг янгиланиши учун зарур асослар** шаклланди.

Моддий-иқтисодий асослар. Эски, собиқ иттифоқ давридаги иқтисодиёт янги мазмундаги фалсафани шакллантириш учун асос бўла олмас эди. Истиқлол йилларида бу соҳада ниҳоятда катта ўзгариш рўй берди, мулкчиликнинг хилма-хил шакллари вужудга келди. Иқтисодий плюрализм ва бозор муносабатлари бунда бош йўналиш қилиб олинган бўлса-да, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш устувор жиҳат сифатида белгиланди. Ана шуларнинг барчаси мамлакатимизда маънавий, жумладан фалсафий янгиланиш борасида ҳам туб ўзгаришларнинг иқтисод билан боғлиқ асосларини яратиш имконини берди.

Ижтимоий-сиёсий асослар. Фалсафанинг сиёсий асослари мустаҳкам бўлиши зарурлиги тарихий тараққиёт жараёнида кўп бор исботланган ижтимоий ҳақиқатдир. Ҳар қандай жамият ва мамлакатда давлат халқнинг турли қатламлари, партиялар, миллий-этник birlikларнинг ижтимоий онгини ўзгартира олмаса, ўзининг пировард

мақсадларини амалга ошириши қийин. Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланган Ўзбекистонда янги мазмун ва шаклдаги сиёсий тизим ҳамда тузилмалар вужудга келди. Ана шуларнинг барчаси янги мазмундаги фалсафани шакллантиришнинг ижтимоий-сиёсий асосларини яратиш имкониятини очди.

Маънавий асослар фалсафанинг янгиланишида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Чунки бундай фалсафанинг шаклланиши мамлакатда амалга ошаётган маънавий соҳадаги ўзгаришларнинг таркибий қисмидир. Бу борада Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар, халқ маънавиятининг тозаланиши, асрлар давомида яратилган қадриятларни тиклаш, асраб-авайлаш, келажакка етказиш билан боғлиқ саъй-ҳаракатлар катта аҳамиятга эга. Бунда, айниқса, тарих фалсафаси, халқимизнинг хотираси, ўтмишдаги авлодлар яратган бой маданий меросдан тўла-тўқис фойдаланиш имконияти яратилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Фалсафий тафаккур янгиланишининг мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқлиги куйидаги масалаларни фалсафий таҳлил этишни заруратга айлантиради:

— бугунги кунда рўй бераётган дунёқарашни янгилаш жараёнининг тарихий илдиэларини ўрганиш ва фалсафий таҳлил этиш;

— собиқ иттифоқдаги ижтимоий таназзул ва унинг халқимиз тафаккуридаги оқибатларини тугатиш;

— истиқлолнинг фалсафий тафаккурни ўзгартириш учун янги даврни бошлаб бергани;

— мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш жараёнида дунёқарашнинг ўзгаришида қандай асосий тамойил ва йўналишлар кўзга ташлангани;

— бугунги кунда фалсафий дунёқарашнинг янгиланишига таъсир кўрсатаётган замонавий омиллар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

**Фалсафий онгнинг
янгиланиш
хусусиятлари**

Фалсафий онгнинг янгиланиши — серқирра жараён. У жуда кенг ижтимоий мазмунга эга бўлиб, жамият маънавий ҳаёти, мафкура-си, маданияти ва таълими тизимидаги янгиланиш, одамларнинг руҳий покланиши, собиқ иттифоқдан қолган қарамлик кайфиятидан халос бўлиш жараёнининг таркибий қисмидир.

Фалсафий дунёқараш ўзгаришининг муҳим жиҳатлари куйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши ижтимоий жараёнди. Яъни у, аввало, тараққиётнинг бир босқичидан иккинчисига ўтаётган мамлакатдаги ижтимоий муносабатлардаги узлуксиз ўзгаришнинг таркибий қисмидир. Фалсафадаги янгиланиш жа-

миятдан, ўз давридан, рўй бераётган ижтимоий жараёнлардан ташқарида содир бўладиган ҳодисалар йиғиндиси эмас. Балки у ўзида ана шу ижтимоий жараёнларнинг барча асосий хусусиятларини акс эттиради.

Иккинчидан, мустақилликка эришган ва уни мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган мамлакатимиз учун бу тарихий заруратдир. Яъни, у тасодифий намоён бўладиган ўткинчи ҳодиса эмас. Балки ўтиш даврнинг зарурияти, жамиятни тубдан ислоҳ қилиш, одамларда янги тафаккурни шакллантиришдаги асосий йўналишлардан биридир.

Учинчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Шу маънода, у буюк аллома бобомиз Абу Наср Форобий орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантирадиган ва такомиллаштирадиган жараёнди¹. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, у ғоят мураккаб руҳий ўзгаришлар, одамларнинг куллик психологияси ва мустабид тузумга хос мафкуравий асоратлардан халос бўлиш жараёни ҳамдир.

Тўртинчидан, фалсафий онгнинг янгиланиши муайян бир даврда амалга ошади. Бу жараён бизнинг мамлакатда ўтиш даврига тўғри келмоқда. Ана шу даврда ижтимоий муҳитда янги жиҳатлар вужудга келади, одамларнинг руҳияти, қарашларида туб ўзгаришлар рўй беради.

Бешинчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши инкор ва ворислик жараёни ҳамдир. Унда, бир томондан, ўзбек фалсафасида азалдан мавжуд бўлган, ҳатто собиқ мустабид тузум ҳам йўқота олмаган кўп жиҳатларнинг сақланиб қолиши кузатилади. Иккинчи томондан, яқингинада устувор бўлган кўпгина синфий-партиявий тамойиллар ўтмишга айланади, инкор этилади. Учинчи томондан эса, фалсафий тафаккурда янги йўналишлар ўз ўрнини топади.

Фалсафа янгиланиш хусусиятлари ўзига хос намоён бўлади. Дунёқарашнинг янгиланиши кенг қамровли тушунча сифатида хилма-хил хусусият ва йўналишларга эга. Аввало, унинг ҳар бир кишига хос индивидуал онг билан узвий алоқадорлиги ва унга таянишини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу жиҳатдан у инсоннинг инсонийлик билан боғлиқ хусусиятларини такомиллаштиришни англатувчи куч ва имкониятни белгилайди.

Сирасини айтганда, дунёқараш ижтимоий куч даражасига кўтарилиши учун муайян фаолият орқали амалиётга айланиши лозим.

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар фазилатлари // Ўғизхондан қолган мулк. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 йил. 170–175-бетлар.*

Чунки дунёқараш ҳаёт тажрибалари туфайли эътиқодга айланади ва фаолият мезони бўлиши мумкин.

Бир томондан, одамзод учун туғма, наслий хусусият бўлган дунёқараш ирсият асосида авлоддан авлодга ўтади. Шу билан бирга, у ижтимоий муҳит таъсирида ривожланади. Ижтимоий муносабатларга киришган кишилар эса, бир-биридан маънавий мезонларни ўрганади, уларнинг таъсирида ўсиб-улғаяди.

Аммо, айнан ана шу жараёнда улар субъектив омил сифатида тараққиётга таъсир кўрсатадилар, муайян мақсадга қаратилган фаолиятлари орқали бу борада бирор натижага эришадилар. Фалсафий тафаккур янгиланишини ҳаракатлантирувчи куч нима, деган саволга жавоб излар эканмиз, шахснинг жамиятдаги ўрни ва фаолиятига эътибор бермаслик мумкин эмас. Бу жараённинг умумий ҳамда хусусий жиҳатларига эътибор қаратганда, унинг алоҳида шахс ва жамият аъзоси, яъни оддий фуқаро ҳаётидаги ана шундай хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда талқин қилган маъқул.

Масалан, энг умумий маънода, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши, асосан, жамиятдаги мана шу соҳада рўй берган ўзгаришларни ифодалайди ҳамда ўз хусусияти ва аҳамияти кенглиги билан ажралиб туради. Бунда ҳам бир қанча жиҳатларга эътиборни қаратишга тўғри келади.

Мустақиллик одимлари ва фалсафанинг янгиланиши узвий боғлиқ жараёнدير. Мамлакатнинг ривожланиш суръати янгича, мустақил фикрлайдиган, ижтимоий фаол, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук мутахассисларга бўлган талабни алоҳида босқичга олиб чиқди. Мулк шаклининг хилма-хиллиги, ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга эҳтиёж, бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг кучайиши, ишлаб чиқаришга янгидан-янги технологияларнинг кириб келиши жараёни юқори даражада тарбияланган ва юксак малакага эга бўлган мутахассисни тақозо этапти. Зеро, юксак малака айна пайтда ақлий-руҳий ва жисмоний салоҳиятлар уйғунлашган тақдирдагина кўнгилдагидек самара беради.

Мустақил давлатнинг олий мақсадларини амалга ошира оладиган мутахассисларни шакллантириш учун уларнинг шахсияти ижтимоий талабларга жавоб бера оладиган тарзда камолга етган бўлиши лозим. Тўғри, инсон жамиятдаги ўз ўрни, Оллоҳ раво кўрган тақдири ҳақида ўйлаши, ўз Ватанини севиши, ўз миллати шаънини улуғлаш учун елиб-югуриши мумкин. Бироқ улар аниқ натижа берадиган фаолиятга айлансагина ижтимоий мазмун касб этади.

Муайян киши жамиятдаги ўз ўрни ҳақида ўйласа-ю, жамият олдидаги бурчини англаб етмаса, амалда бурчига содиқ эканини намоён этмаса ёки Ватанни севиш билан чекланиб, унинг равнақи учун курашмаса, миллатига муносиб бўлиш ҳақида ўйласа, елиб-

югурса-ю, миллий гурур ва ифтихор туйғуларининг амалдаги исботини намоеън эта олмаса, бундан на жамият, на Ватан, на миллат наф топади. Бундай кишининг шахсиятида ижтимоий бурч, ватанпарварлик, миллий гурур ва ифтихор туйғулари заиф ҳамда фаолитсиз бўлиб қолаверади.

Бундай шахслар мустақиллик талабларига ҳозиржавоблик билан майдонга чиқа олмайди. Маънавий-ахлоқий, руҳий-жисмоний етук ва фаол шахсгина жамият тараққиёти мазмунини, давлатнинг истиқбол йўлини, шахс — жамият — давлат манфаатларининг уйғунлигини тўғри тушунади, шу йўлда ҳормай-толмай меҳнат қилади.

Албатта, маънавий-ахлоқий, руҳий-жисмоний соғлом ва етук кишиларни вояга етказиш осон эмас. Бунинг учун йиллар мобайнида тер тўкишга тўғри келади. Бунда, аввало, одамлар тафаккурини янгилаш, уларда истиқлол дунёқарашини шакллантириш зарур. Бинобарин, давр тақозо этаётган кенг қамровли билимга эга бўлиш миллий ва умуминсоний маданиятлардан, бой тарихдан, бугунги кундаги улуғвор бунёдкорлик ишларидан баҳрамандлик уларнинг қалбида Ватанга садоқат ва ифтихор туйғулари камол топишига хизмат қилади. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий фан соҳасидаги ислохотларнинг тезкор амалга оширилишини талаб этиши шубҳасиз.

Тафаккури истиқлол талаблари даражасида янгиланган инсон ким? У қандай эзгу ва олижаноб хусусиятлар билан ажралиб туради? Истиқлол талабларига жавоб бера оладиган баркамол авлод қачон шаклланади? Бу саволлар — оддий саволлар эмас. Уларнинг тўғри ечимини топиш учун бир неча йиллар давомида янги авлодни шакллантириш лозим бўлади. Лекин ҳозирги даврдаги туб ўзгаришлар жараёнининг таҳлили асосида ҳам бу жараённинг баъзи хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мамлакатимиз бозор муносабатлари сари қадам қўйяётган бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзимизда юз бераётган салмоқли ўзгаришлар, шубҳасизки, малакали, етук маънавиятли, фидойи мутахассис кадрларни тайёрлашни талаб этмоқда. Тараққиётимиз тақдирини ана шундай кадрлар ҳал этади.

**Фалсафа
янгилинишида ғоявий
жараёнларининг ўрни**

Фалсафанинг янгилиниши ва ғоявий жараёнлар узвий боғлиқ. Фалсафий дунёқараш ижтимоий онгдан ажралмасдир. Мафкура жамиятдаги маънавий муҳит қандай эканини кўрсатиб турадиган энг асосий мезонлардан бири бўлса, фалсафа уни шакллантирадиган омиллар сирасига киради. Аммо эски қолипларга ўралган фалсафий дунёқараш асосида янги замоннинг мафкураравий талабларига жавоб бериб бўладими? Йўқ, албатта.

Ҳар қандай мафкура жамиятсиз пайдо бўлмаганидек, ижтимоий-сиёсий ҳаётни ҳам ғоясиз, мафкурасиз тасаввур этиб бўлмайди. Мафкура ўз моҳияти, мақсади, ҳаракат йўналишлари билан жамият ғояларига хизмат қилади. У — жамият ҳаётининг таркибий қисми, бинобарин, унинг бағрида шаклланади, маданий мерос ва қадриятлар заминида фаолият кўрсатади.

Аслида тарихда мафкурадан мутлақо холи даврлар кам бўлган. Шундай даврлар бўлган тақдирда ҳам, улардан сўнг албатта ҳар сафар мамлакатнинг ўзига хос ва ўзига мос мафкуравий муҳитини қайта тиклаш ҳамда янгилаш жараёни бошланган. Ватанимизда кечаётган бугунги мафкуравий янгиланишни соҳибқирон Амир Темур даврида мўғуллар империяси истилосига барҳам бериб, мустақиллик учун, миллий давлатчилик асосларини қайта тиклаш учун кураш йилларига қийёслаш мумкин.

Мамлакатимизда миллий истиқлол ғоясини аҳоли онги ва қалбига сингдириш борасида ишлар амалга оширилмоқда. Бугун собиқ мустабид тузум мафкураси бутунлай ўтмишга айланди. Диёримизда миллий давлатчилик анъаналари қайта тикланди, маънавият, маданият ва маърифат янада юксакликка кўтарилмоқда. “Ана шу жараённинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?”, “У ҳаётимизни қайси томонга элтади?”, “Биз бу жараёнда қандай иштирок этишимиз лозим?” деган саволларга жавоб топиш зарурати ижтимоий тафаккурни тубдан ўзгартиришни талаб қилади.

Мустақиллик миллий манфаатларимизга мос мафкурани шакллантиришни кун тартибига қўйган эди. Президентимиз томонидан асослаб берилган миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили, дили ва руҳиятига асосланиб, онгимизга келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини сингдиришга хизмат қилмоқда.

Шу билан бирга, бу “Мафкура халқимизда, ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда умуминсоний қадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги мутараққий давлатлар орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак”¹. Давлатимиз раҳбарининг ушбу фикрларида миллий истиқлол ғоясининг дастурий вазифалари ўз ифодасини топган. Ғоя дунёқарашнинг асосини ташкил этади, жамият ва халқнинг тараққиёт йўлини белгилаб беради, жамият ва миллат ривожланишидаги етакчи мақсадларни илгари суради. Шу ғоялар асосида инсонлар фаолияти, орзу-интилишлари, истиқбол режалари аниқлаб олинади.

---

¹ *Ислом Каримов*. Маънавий юксалиш йўлида. — Т.: «Ўзбекистон». 1998. 82-бет.

Мафкура эса муайян шахс, жамият, миллат, давлат ёки ижтимоий гуруҳ манфаатларига хизмат қилувчи қарашлар, ғоялар, таълимотларни амалга ошириш тизими сифатида намоён бўлади. У давлат, жамият ёки партияларнинг ижтимоий барқарорлигини, яшовчанлигини ғоявий жиҳатдан таъминлашга ҳам хизмат қилади. Шу ўринда мафкура ўзи мансуб бўлган жамият, миллат ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳаракат дастурига йўналиш беришга қаратилган тарғиботлар мажмуини ҳам қамраб олади.

Фалсафий дунёқарашнинг янгилиниши учун истибдод ва эски мустабид сиёсат туфайли онгимизга сингиб кетган мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, сусткашлик, масъулиятдан қочиш каби асоратлардан халос бўлиш даркор. Бу асоратлар ҳам осонликча бартараф этилмайди. Бунда, аввало, жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий-ижтимоий ҳаётида юз берадиган ижобий ўзгаришлар уни ҳаракатлантирувчи, тараққий эттирувчи асосий омил — инсон тафаккури, руҳияти, ҳис-туйғуларига самарали таъсир этади. Шу билан боғлиқ равишда, Ватан ва халқ тарихи, маънавий-маданий мерос, она тили, дин, миллий турмуш тарзи, миллий урф-одатларни янги даврнинг моҳият-мазмунидан келиб чиққан ҳолда тиклаш, бойитиш ва миллий гуруҳ-ифтихорнинг юксалишида жуда улкан ўрин тутди.

Дунёқарашни ўзгартириш зарурати

Дунёқарашни янгилаш зарурати бир қатор йўналишларда намоён бўлади:

1. Аввало, бу келажаги буюк давлатни барпо этиш билан боғлиқ. Бунда ана шу яратилажак янги жамият ҳақида, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёни, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг қарор топа бориши, ислохотларнинг инсон манфаатларига хизмат қилиши, миллий уйғониш ижтимоий тараққиёт тақозоси, комил инсонни вояга етказиш давр талаби экани каби дастурий вазифаларнинг ҳаётийлиги тўғрисидаги ғояларни одамлар дунёқарашида қарор топтириш зарур.

2. Фалсафий онгнинг янгилиниши моҳият эътибори билан мустақилликни мустаҳкамлаш, мамлакатимизнинг халқаро нуфузи ва алоқаларининг ўсиб бориши, тинчлик, осойишталик, миллий тотувлик, баҳамжиҳатликка хизмат қилувчи ғояларга таянади. Унинг ҳаётийлиги халқ иродасига, руҳиятига, миллий туйғулари, орзунтилишларига мослиги билан белгиланади.

3. Албатта, фалсафадаги янгилиниш миллат ва Ватан манфаатлари, истиқбол режалари, миллий кадриятларимиз руҳига мос ҳолда кечади. Бу эса, ўз навбатида, юртимизда кечаётган ислохотлар жараёни, давлатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар тўғрисида халқимизда тўғри тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиб бориш лозимлигини кўрсатади.

4. Фалсафий тафаккур янгилиниши тақозо этадиган энг муҳим вазифа покляниш жараёни одамлар руҳияти ва тафаккурида амалий тус олиши учун Ўзбекистон Конституциясида мужассам этилган мақсад ва гоёларни амалга ошириш йўлида хизмат қилишдир. Бу мақсад ва гоёлар омма манфаатларини акс эттиргани боис уларни маънавий ҳаёт тарзининг таркибий қисмига айлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда Ўзбекистонда қабул қилинаётган қонун ва бошқа ҳужжатларнинг асл моҳиятини, уларда баён қилинган гоё, хулосалар, тақлифларни кенг халқ оммаси онгига етказиш бениҳоя муҳим ва долзарб эканини таъкидлаш жоиз. Чунки ҳуқуқий жамият ва маърифатли, баркамол инсон тушунчалари ўзаро боғлиқдир. Маданий бозорни ҳам, маънавий соғлом жамиятни ҳам ана шундай кишилар ярата олади. Уларни вояга етказмай туриб, жамиятдаги янгилинишнинг асосий йўналишларини амалга ошириш тўғрисида фикр юритиш қийин.

5. Мамлакатимиз мустақиллиги, тинчлиги, унинг фуқаролари тотувлиги, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг қадрига етиш, жамиятимиз ҳаёт тарзига хавф солиши мумкин бўлган таҳдидларга қарши огоҳликни кучайтиришда фалсафа ва умуман, ижтимоий фанларнинг аҳамияти беқиёс. Шу боис, ўз халқи тарихини, ўз миллий маданиятини, урф-одат ва анъаналарини яхши биладиган, миллий ғурури юксак авлодни тарбиялаш фалсафанинг муҳим вазифасидир. Бу эса жамият аъзоларида фикр эркинлигини тарбиялашни тақозо қилади.

6. Фалсафий дунёқарашнинг янгилиниши, моҳият эътиборига кўра, инсондан, унинг ижтимоий хусусиятлари такомиллашувидан четда кечадиган жараён эмас. У нафақат умумжамият миқёсидаги, балки ҳар бир инсон камолоти учун ҳам зарур шарт-шароит яратадиган жараёндир. Шу маънода, у ҳам, жамиятдаги бошқа ўзгаришлар каби, аввало, инсон учун, унинг камоли ва ҳаёт фаровонлигини таъминлайдиган ислоҳотдир.

Мамлакатимизда бу борада жуда кенг кўламли ишлар бошлаб юборилди. Бугун ижтимоий фанлар ривожини замон талаблари даражасига етказиш борасида давлат ва жамоат ташкилотлари, олим ва зиёлилар олдида гоётда масъулиятли вазифалар турибди. Биргина “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга оширишнинг ўзи узоқ йилларга мўлжалланган кенг кўламли фаолият йўналишларини назарда тутди. Бугунги кунда сиёсий, мафкуравий ва маънавий соҳалардаги тараққиёт вазифалари ўзаро уйғунлашиб бормоқда, таъсир доираси кенгаймоқда. Айниқса, миллий истиқлол гоёси борасидаги назарий фаолият, тарғибот ва ташвиқотни ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида аҳамият бериш заруратга айланиб бормоқда.

Галдаги вазифалар эса, бу борадаги имкониятларни амалий ишга айлантиришда ҳар биримиз ўз масъуллигимизни қай даражада сезишимиз ва қандай фаолият юритишимизга боғлиқ.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дунёқарашнинг ўзгариши ижтимоий тараққиётга қай даражада боғлиқ?
2. Дунёқарашнинг ўзгаришида мамлакат мустақиллиги бош омил ва зарур шароит бўлиб хизмат қилиши айнан нималарда намоён бўлади?
3. Дунёқарашнинг ўзгариши комил инсонни вояга етказишда қандай ўрин тутаети?
4. Мамлакатимизда фалсафий дунёқараш қандай асосий йўналишлар асосида амалга ошмоқда?

Амалий машғулот саволлари

1. Ижтимоий тараққиёт ва фалсафий тафаккур.
2. Истиқлол ва фалсафий тафаккурни янгилаш зарурати.
3. Янги ғоявий тамойиллар шаклланишида фалсафанинг ўрни ва аҳамияти.
4. Фалсафий дунёқарашнинг янгилашиш жараёни ва ёшлар тарбияси.

Иккинчи бўлим **ФАЛСАФА ТАРИХИ**

1-мавузу

ВАТАНИМИЗ ҲУДУДИДАГИ ЭНГ ҚАДИМГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР

Тарихни билиш, ундан тўғри ва холис хулосалар чиқара олиш инсон маънавий камолоти учун ниҳоятда муҳим. Тарих — буюк муаллим, ўтмишдан сабоқ берадиган тарбиячидир. Гап энг қадимги давр фалсафаси ҳақида борар экан, бу ҳақиқат янада катта аҳамият касб этади. Айримлар “Бизга минг йиллар қаърида ётган маданият ва фалсафадан нима фойда, яхшиси, бугуннинг гапидан гапиринг?”, “Ўтмиш қаъридан ташбеҳ излагандан кўра, бугунги муаммолар устида бош қотирган маъқул эмасми?”, деган ҳаёлларга бориши мумкин. Бир қарашда уларнинг гапида ҳам жон борга ўхшайди. Аммо бир нарса аниқ: ўтмишни билмасдан туриб, келажакни тўғри тасаввур этиш мумкин эмас. Зеро, ўтмишсиз келажак йўқ.

Шу маънода, биз фалсафа тарихини азбаройи ўтмишга қизиққанимиз учун ўрганмаямиз. Биз уни турли замонларда рўй берган хилма-хил воқеа, ҳодисаларнинг фалсафий фикр ва онгда қандай акс этгани, улар қандай ғояларнинг туғилишига сабаб бўлгани, қайси таълимотлар инсоният тараққиётига қандай таъсир кўрсатгани, қайси мафкура одамзодни кўпроқ ривожланиш ёки таназзул томон етаклагани каби ҳақиқатларни билиб олиш учун ўрганамиз. Тарихни ўрганмоқ ва ундан сабоқ олмоқ ҳар бир инсон учун зарурдир. Бу — фалсафа билан шуғулланаётган мутахассис учун ҳам, уни ўрганаётган талаба учун ҳам бирдек муҳим аҳамиятга эга. Тарихни фалсафасиз тўғри тушуниб бўлмагани каби, фалсафани ҳам тарих ҳақиқатисиз тўғри англаб бўлмайди.

Шуларни назарда тутиб, қуйида биз мамлакатимиз тарихида муайян из қолдирган айрим фалсафий қарашлар ва таълимотлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Зардўштилик таълимоти “Авесто”

Эрамиздан аввалги X асрдан эрамизнинг VII асрларигача бўлган давр маҳсули бўлган диний-фалсафий таълимотлардан бири зардўштиликдир. Бу таълимотга Зардўшт асос солган бўлиб, Шарқ ва Фарбда Заратуштра. Зороастр номлари билан машҳурдир. Манбаларга кўра, Зардўшт эрамиздан аввалги VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. Лекин унинг тарихий ёки афсонавий шахс эканлиги ҳақида

аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. У ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Лекин унинг пайғамбарлиги илоҳий асосга эга эмас. Яъни, бу ҳақиқат илоҳий китобларда ўз тасдиғини топмаган.

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, бу таълимот Ватанимиз ҳудудида, хусусан, Хоразм заминиди пайдо бўлган. У ўз даврида халқни эзгулик ва адолат ғояларига даъват этиш, ҳаётбахш анъаналарни шакллантириш, деҳқончилик ва шаҳар маданиятини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган, унинг ғоялари билан боғлиқ қадриятлар бугунги кунгача яшаб келмоқда ва халқимиз турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда улкан қиммат касб этмоқда.

Зардуштийликнинг бош китоби “Авесто”дир. Унда қадимги халқларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, ўзига хос қадрият ва урф-одатлари акс этган. Унда оламнинг азалий қарама-қарши кучлари — яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим борасидаги қарашлар ўз ифодасини топган. “Авесто”да, шунингдек, табиат фалсафаси, тарих, этика, тиббиётга оид маълумотлар ҳам берилган. ✓

Фалсафа тарихида македониялик Александр (эски ўзбек тилида Искандар дейилган) истилоси ва Грек-Бақтрия даври фалсафаси ҳам халқимизнинг тараққиёт тарихида муҳим ўрин тутган. Манбаларда Александр қўшини маҳаллий халқларнинг қаттиқ қаршилигига учрагани, у “Авесто”нинг кўпгина қисмини ёндириб юборгани ҳақида маълумотлар бор. Бугунги кунгача ҳам айрим тарихчилар Александр “Авесто”нинг тилини билмагани, уни ўқий олмагани сабабли бу китобнинг қадр-қимматини тушунмаган ва уни ёқиш тўғрисида кўрсатма берган, деган фикрларни баён этадилар. Аслида ундай эмас. Бу — тарихий ҳақиқатни, гарчанд у кимлар учундир аччиқ ва кимлар учундир ибратли бўлса-да, хаспўшлашга уринишдан бошқа нарса эмас. Негаки, Александр ўз замонида фанларнинг отаси деб ном олган фалсафани фан даражасига кўтарган, буюк донишманд сифатида етти иқлимда тан олинган Арастудан таълим олган эди. Бинобарин, Шоҳ Филиппнинг ўғли Александрни саводсиз, китобнинг қадрини тушунмайдиган бир кимса деб таърифлаш тарих ҳақиқатига тўғри келмайди.

Тўғри, у “Авесто”ни ўтда куйдирган. Лекин буни китобнинг қадрини тушунмагани учунмас, балки ерли халқларни бирлашишга даъват этиб турувчи, улар эътиқод қўйган миллий ғоялар тимсоли бўлган ва ўз салтанатига қарши муттасил кураш олиб боровчи ватанпарварларни тарбиялайдиган манба эканини назарда тутиб, шу ишни амалга оширган. Қолаверса, ўзини дунёдаги энг ривожланган ҳудуд маданиятини жаҳонга ёйиш учун масбул деб билган, тўғрироғи, ўша маданиятдан бошқасини тан олмаган машҳур жаҳонгир учун забт

этилган халқнинг “Авесто”дек буюк китоби бўлиши кутилмаган ҳол эди. У, юқорида таъкидланганидек, мазкур китоб омон турса, у ушбу замин фарзандлари учун ўзликни англаш, бинобарин, куч-қудрат манбаи бўлиб қолаверишини ниҳоятда яхши тушунган. Александрдан кейин яшаган Рим императорлари ҳам Миср ва Византияга қарши уруш қилиб, уларнинг ерини босиб олганида туб аҳолининг маданий бойликларини йўқ қилгани, “Забур” ва “Таврот”нинг қадимги нусхаларини куйдириб юборгани юқоридаги мисолнинг тасодифий эмаслигидан далолат беради.

Умуман, ҳар қандай шароитда ҳам истилочиларнинг биринчи иши халқ ва миллатларни зўрлик билан босиб олиш, бойликларини талаш бўлса, кейинги асосий фаолияти — миллатни ўз тарихи ва анъаналаридан узиб қўйиш, маданий меросини талон-тароғ қилиш, унинг маънавиятини йўқотишдан иборат бўлади. Тарихнинг бу аччиқ сабоғи мустамлакадан озод бўлган, ўз мустақиллигини сақлаб қолиш ва муштақамлашга интиладиган ҳар қандай халқ тараққиёти учун энг муҳим хулоса бўлиб хизмат қилади.

Искандарга қарши курашда халқимизнинг миллий қаҳрамони Спетамен беқиёс мардлик ва жасорат кўрсатади. У Искандарга қарши аёвсиз қаршилик кўрсатган ватанпарвар лашкарбошилардан биридир. Аслида, унинг қаҳрамонлиги миллатимизнинг ўша даврдаги ўз давлатчилигини, ўзи яшайдиган ҳудуд дахлсизлигини сақлаб қолиш учун олиб борилган курашнинг яққол тимсолидир. Албатта, бу лашкарбоши ортидан халқ эргашса, элнинг озодлик ва мустақилликка интилиш туйғуси кучли бўлмаса, Спетаменнинг номи бу қадар машҳур бўлиб кетмас эди. Негаки, инсон нақадар кучли, тадбиркор ва омадли бўлмасин, агар халқ билан бирга бўлиб, унинг дардларига дармон изламаса, ҳуррият ғояларини байроқ қилиб кўтармаса, ҳақиқий миллий қаҳрамон бўлолмайди. Спетамен эса ўша халқимизнинг руҳи, орзу-умидлари, мустамлакачиларга қарши матонати рамзи сифатида тарихимиз қатига мангу муҳрланиб қолган.

Буддавийлик

↓ Марказий Осиёда буддавийлик ҳам ўз ўрнига эга. У диний-фалсафий таълимот сифатида қадимги Ҳиндистонда эрамиздан аввалги VI асрнинг охири ва V аср бошларида вужудга келган. У жаҳонда кенг тарқалган динлардан биридир. Бу таълимотга асос солган донишманд сидхарта уругидан чиққан Гаутама ҳисобланади. Кейинчалик у “Будда”, яъни нурланган деган лақабга эга бўлган. Буддавийлик исломга қадар Ўрта Осиёда тарқалган қадимги динлар орасида мавқе жиҳатидан жуда катта ўрин тутаяди. Бу таълимот Ўрта Осиёга эрамиздан аввалги II—I асрларда кириб келган. Тарихий манбаларга кўра, уни Тохаристонга балхлик савдогарлар олиб келишган. Кушонлар даврида буддавийлик дини ҳукмрон динга айланган эди. Халқчил бўлганлиги учун Ўрта Осиёга

кенг ёйилган. ✓ Буддавийликнинг Ўрта Осиёга ёйилиши куйидаги тўрт босқичдан иборат:

Биринчи босқич. Кушонлардан олдинги давр. Бу эрамиздан аввалги I асрга тўғри келади. Бу даврга оид ёзма манбалар бизгача етиб келмаган.

Иккинчи босқич. Кушонлар даври (эрамизнинг II—IV асрлари), Бу даврда буддавийлик Ўрта Осиёга кенг тарқалган эди. Айниқса, унинг ахлоққа оид масалалар, халқ оммасини сабр-қаноат ва бардошга даъват этувчи ғояларни илгари сурганлиги муҳим аҳамият касб этган.

Учинчи босқич. Бу даврда Ўрта Осиёда буддавийлик таълимоти-нинг манбалари ёйилган.

Тўртинчи босқич. (IX—XIV асрлар) Ислом Ўрта Осиёда ҳукмрон динга айланиши билан бу дин сиқиб чиқарилган ва жуда заифлашиб кетган. ✓

Буддавийликнинг Ўзбекистон ва Ҳиндистон халқлари ўртасида ўз даврида маънавий кўприк бўлиб хизмат қилганлиги аниқ. Халқларимиз орасидаги дўстлик ва биродарликнинг илдизлари ҳам ўша даврга бориб тақалади ва бугунги кунда аксарият кишилар, айниқса, ёшларимизнинг ҳинд халқи, унинг маданияти ва санъатига қизиқиши тасодифий эмас.

Моний ва Маздак таълимоти

✓ Моний таълимоти юртимизда буддавийликдан кейин кенг тарқалган эди. У зардуштийлик ва христианликнинг синтезлашуви натижасида вужудга келган. ✓

Моний форс ва араб тилларида бир неча рисоалар ёзган. Лекин улар бизгача етиб келмаган. Моний ҳатто “Монийлик ёзуви” номли алифбо ҳам тузган. Унинг таълимотича, ҳаётда даставвал нур дунёси — яхшилик ва зулмат дунёси — ёвузлик бўлган. Улар ўртасида абадий кураш боради, инсон икки унсурдан (руҳ — нур фарзанди, жисм — зулмат маҳсули) иборат. ✓ Монийлик халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи таълимот бўлгани сабабли ҳукмрон мафкура қаршилигига дуч келган. ✓

✓ Монийлик таълимоти асосида Маздак таълимоти юзага келган. У эрамизнинг V—VI асрларида кенг тарқалган эди. ✓ Унинг асосчиси Маздак (470—529 йиллар) бўлган. Маздак ва унинг маслакдошлари ўз қарашларида халқ оммасига суянган. Халқнинг озодлик, эркинлик, ҳурлик йўлида олиб борган ҳаракатларига раҳнамолик қилгани учун тез фурсатда уларнинг маслакдошлари, издошлари кўпайиб кетган. ✓ Маздакийлик ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш йўлида курашга даъват этувчи мафкура сифатида хизмат қилган. Унда асосий ёвузлик — бойликка ҳирс қўйиш ва ўта камбағаллик қораланади. Бу инсонпарвар ҳаракатдан чўчиган шоҳ Маздакни турли ҳийлалар билан ўлимга маҳкум этади. Маздакийлар ҳаракати эрамизнинг VI асрида бостирилганига

қарамай, турли мамлакатларда муайян даражада давом этган. Ўрта Осиёда Муқанна, Озарбайжонда Бобак бошлиқ деҳқонлар ва шаҳар камбағалларининг зулмга қарши курашлари бунга мисол бўлади.

Марказий Осиёда вужудга келган қадимги фалсафий таълимотлар, улар илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Санаб ўтилган қадимги диний-фалсафий таълимотлар, яъни зардуштийлик, унинг бош китоби — “Авесто”, Моний таълимоти, “Моний ёзуви”, маздакийлик ҳаракати жамиятда адолат, эркинлик, тенг ҳуқуқлилиқ тамойилларини қарор топтиришга даъват этган. Ватан озодлиги йўлида жон фидо этган Муқанна бошчилигидаги ҳаракат нафақат Ўрта Осиёда, балки жаҳоннинг бошқа ўлкаларида ҳам аксадо берган. Ватанимизнинг ўша даврда шаклланган ва ривожланган бой маданияти, миллий маънавиятимиз, фалсафамиз жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган.

Сирасини айтганда, мамлакатимиз тарихи ислом дини юртимизга кириб келган даврдан бошланмайди. У исломга қадар ҳам минг йиллар мобайнида ривожланиб келган шонли тарихига эга. Лекин, афсуски, Ватанимизнинг ана шу давр тарихи ниҳоятда кам ўрганилган. Бу даврга оид манбаларнинг аксарияти эса йўқ қилиб юборилган. Бу вайронкорликнинг бошида милоддан аввал македониялик Александр турган бўлса, мамлакатимизни забт этган кейинги босқинчилар ҳам ана шу йўлдан борган. Улар халқ онгидан мустақиллик ва эркин ҳаёт тўғрисидаги мақсад-муддаоларни бутунлай йўқотиб юборишга уринишган. Бунинг натижасида маънавий қашишқ ва тарихий хотирасиз кишилар тарбияланиши лозим эди. Босқинчилар Мовароуннаҳрда ниҳоятда бой маданият шаклланганини эътироф этган. Аммо унинг босқинчилик ғояларига мос келмайдиган жуда кўп намуналарини аёвсиз йўқ қилишган. Айниқса, маънавий қадрият ва маданий бойликларни шафқатсизларча ғорат қилиш асосий ўринда турган. Юртимизда араблар истилосига қадар устувор бўлган маънавий ва маданий дурдоналар қадрини яхши англайдиган ва уларнинг аҳамиятини тўғри тушунадиган кишилар биринчи навбатда йўқ қилиб юборилган. Бу тўғрида Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарига қуйидагиларни ёзган: “Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб ва буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди”¹ Ушбу асарнинг бошқа саҳифасида улуғ ватанпарвар олим юқоридагига ўхшаш яна бир фикр-ни қуйидагича ифода этган: “Қутайба хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдир-

¹ Абу Райҳон Беруний. «Танланган асарлар», 1-жилд, Т.: «Фан», 1968. 72-бет.

гани сабабли улар саводсиз бўлиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар”¹

Беруний замонида ислом ягона ҳукмрон диний мафкура бўлиб турганини эътиборга олсак, зикр этилган асар ва ундаги теран фикрларни бундай ўқтамлик билан айтиш ғоят улкан жасоратни талаб этгани аён бўлади. Истилочиларнинг бундай вайронкор сиёсати кейин ҳам давом этган. Хусусан, мустабид шўролар мафкураси ҳукмронлик қилган даврда ҳам ана шундай ҳол рўй берган. Ниҳоятда бой қадриятларимиз, фалсафий таълимотларимиз, умуман ўз меросимиздан бебахра бўлиб қолдик.

Истиқлол туфайли аждодларимиз яратган бой ва ўлмас маданий меросни ўрганиш имкони туғилди. Тарихий хотирани тиклаш, халқимиз қалбида миллий қадриятларга содиқлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш ҳозирги кунда маънавий ҳаётнинг устувор йўналишига айланди.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Авесто” тўғрисида нималарни биласиз?
2. Зардўштиликнинг моҳияти нимадан иборат?
3. Моний фалсафасининг мазмунини айтиб беринг.
4. Маздак таълимоти нимага даъват этади?

Амалий машғулот саволари

1. Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги маданият ва фалсафий қарашлар.
2. Зардўштилик ва “Авесто”да акс этган фалсафий ғоялар.
3. Кушон империяси даври ва буддавийлик.
4. Моний ва Маздак таълимоти.
5. Ўзбекистондаги қадимги фалсафий қарашларни ўрганишнинг аҳамияти.

2-мавзу

ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА АНТИК ДУНЁ ФАЛСАФАСИ

Шарқ — қадимий маданият ўчоғи

Шарқ қадимий маданият ўчоғи ва жаҳон цивилизациясининг бешиги дея бежиз таърифланмаган. Фарб маданияти тарихини ўрганиш жараёнида Европацентризм назариясига оғиб кетиш ғайришумлий бўлгани каби масаланинг Шарқ билан боғлиқ жиҳатини таҳлил этганда ҳам Осиёцентризм ғоялари таъсирига тушмаслик лозим.

¹ Абу Райҳон Беруний. «Танланган асарлар», 1-жилд. Т.: «Фан», 1968, 82-бет.

Шу билан бирга, Шарқнинг ўзига хослиги, унга мансуб бўлган маданий тараққиёт жаҳон цивилизациясининг бешиги, дунё халқлари ривожига қўшилган муносиб ҳисса экани ҳам сир эмас. Бу ҳол жаҳоннинг барча ҳолис мутахассис олимлари томонидан эътироф этилади. Қолаверса, Ватанимиз цивилизациясининг Шарқ цивилизацияси қучоғида вояга етгани ва унинг кадриятларини ўзида акс эттирганини, унга ва бутун дунё маданиятига улкан таъсир кўрсатганини доимо эсда тутиш даркор.

Шарқ маданияти тараққиётининг илк даврлари деганда, кўпгина мутахассислар бизнинг Ватанимиз ўтмишини, Миср, Бобил ва инсоният тарихининг энг қадимги цивилизацияларидан бири бўлган Шумер даврларини эсга олади. Буларнинг ҳар бири инсоният тарихида жамият ҳаёти, кадриятлар тизимининг ўзига хослиги, бошқариш ва иқтисодий жараёнларнинг муайян тарзда намоён бўлиши билан тавсифланади. Ушбу маданият ўчоқлари ҳақида мактаб таълими жараёнида “Энг қадимги тарих” дарсликлари орқали маълумот берилган. Зукко талабалар ўша даврларда қандай сиёсий жараёнлар кечгани, қандай подшолик ва империялар бўлганини яхши билади. Биз бугун ўша даврлардаги фалсафий дунёқараш, қадимги аждодларимизнинг фикр-мулоҳазалари, ўзига хос таълимотларининг асосий тамойиллари билан яқинроқ танишмоқчимиз. Кўҳна Шарқ цивилизациясининг бешикларидан бири бўлган Миср, қадимги замонда илк ўтроқ ҳаёт ва ўзига хос деҳқончилик анъаналари бошланган Нил дарёси бўйларидаги маданият дунё олимлари диққатини тортиб келади.

Қадимги Миср ва Бобил фалсафаси

Эраимиздан аввалги тўртинчи минг йилликнинг охири ва учинчи минг йиллик бошларида қадимги Миср ва Бобил ҳудудида дастлабки диний-фалсафий фикрлар, олам ҳақидаги фанлар, яъни астрономия, космология, математика, мифологияга оид қарашлар бирмунча ривож топган. Табиий-илмий, диний-фалсафий фикрларнинг юзага келиши икки йўналишда борган. Биринчи йўналиш олам ҳақидаги тасавурларнинг астрономия, космология, риёзиёт фанлари ривожига билан боғлиқ эканини, иккинчи йўналиш эса, бу тасавурларнинг мифология билан боғлиқ бўлганини кўрсатади.

Биринчи ҳолда, асосан, табиий билимларга таянилган, кундалик ҳаётда дуч келинадиган воқеа-ҳодисалар аниқ далиллар асосида таҳлил этилган, ўрганилган, улардан тегишли хулосалар чиқарилган. Бу — ўша давр учун табиий ҳол эди, яъни у — даврнинг инсон онгида акс этиши, кундалик турмуш ҳодисаларининг оддий бир тарзда ифодаланиши эди. Айнан ана шу ҳол табиий билимлар ривожига, гарчанд содда тарзда бўлса-да, аксарият ҳодисаларнинг фалсафий асосда изоҳланишига сабаб бўлган.

Иккинчи ҳолатда эса, ҳали табиат кучларининг қаршисида ниҳоятда ожиз бўлган одамзод, албатта, теварак атрофдаги воқеа-ҳоди-

саларни мифологик изоҳлаши табиий бир ҳол эди. Шу билан бирга, одамнинг мавжудлик хоссаларини ва олам қонуниятларини илмий тушуниш кўникмаси ҳали шаклланиб улгурмаган ўша қадим замонларда, афсона ҳамда ривоятларга асосланиб фикр юритмасликнинг имкони ҳам йўқ эди. Бу — ўша даврлардан қолган ёзма манбаларда, хусусан, “Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётининг мазмуни ҳақида суҳбати”, “Арфист кўшиғи”, “Ўз ҳаётидан ҳафсаласи пир бўлган кишининг ўз жони билан суҳбати” каби битикларда яққол намоён бўлган. Уларда ҳаётнинг, умрнинг мазмуни, ўша даврдаги одамларга хос туйғулар баён қилинган.

√ Қадимги Миср ва Бобилда шаклланган фалсафанинг энг асосий хусусияти шундан иборат эдики, уларда, бир томондан, худоларга ишонч, илоҳий кучларнинг табиат ва жамиятга кўрсатадиган таъсирини мутлақлаштириш хусусияти устувор бўлган бўлса, иккинчи томондан, афсона ва ривоятлар тарзида бўлса-да, дунёвий билимлар, илмий қарашлар ҳам аста-секин шакллана бошлаган. Умуман, бундай хусусиятни, қадим замондаги барча цивилизацияларга хос дейиш мумкин.

Иудавийлик дини

√ Ўша даврда энг қадимги Шарқ халқларидан бири яҳудийларнинг миллий мафқураси — иудавийлик шакллана бошлаган. Бу дин, асосан, ана шу миллатга мансуб кишилар ўртасида ёйилган бўлиб, эрамиздан аввалги икки мингинчи йиллар бошида фаластинда вужудга келган. “Забур” ва “Таврот” каби муқаддас китоблар бу диннинг асосий манбаларидан ҳисобланади.

√ Иудавийлик яҳудий ва фаластин халқларининг баъзи эътиқодларини ўзида акс эттирган диндир. Эрамиздан аввалги X—VI асрларда яҳудийлик монотеистик (якка худоликка ишониш) динга айланиб, оламни яратувчи Яҳве худосига эътиқод қилиш унинг асосий тамойили ҳисобланган. Бу динда Мусо алайҳиссалом — пайғамбар, “Таврот” худо томонидан унга юборилган илоҳий китоб экани, қиёмат кунда барча бирдек тирилиши, жаннат ва дўзахнинг мавжудлиги, гуноҳкорлар жазосиз қолмаслиги, савобли ишларни қилганлар у дунёда рағбатлантирилишлари ҳақидаги қарашлар илгари сурилган.

Кўп йиллик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иудавийлик Шарқ халқларидан бири — яҳудийларнинг миллий дини бўлгани боис, ана шу қитъада яшовчи бошқа халқларга хос бўлган кўпгина диний қарашлари билан ҳам бир қадар муштаракликларга эга. Чунончи, унинг зардўштилик билан ўхшаш жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Масалан, “Таврот” ва “Авесто”даги аксарият қонунлар, диний-фалсафий категориялар ўртасида яқинлик кўзга ташланади. Умуман олганда эса, барча динлар орасида илоҳий қадриятларни мутлақлаш-

тириш, худо ғоясини муқаддаслаштириш, бу дунё ва у дунё билан боғлиқ қарашларга кўпроқ эътибор бериш каби ўхшаш жиҳатлар учрайди.

Ҳиндистон фалсафаси

√ Қадимги Ҳиндистон ҳам инсоният маданиятининг бешикларидан биридир. Унга хос дастлабки таълимотлар ёзма манба — “Веда”ларда ўз аксини топган.

“Веда”лар эрамиздан бир ярим минг йил олдин ёзилган бўлиб, мутаассиб диндор ҳинду учун олий муқаддас илм ва башорат китобидир. Ҳиндулар “Веда”ни олий тангри Брахма томонидан айтилган сўзлар деб билади. “Веда”да ҳиндуларнинг қадимги тарихи, иқтисодиёти, дини, фалсафаси, ахлоқ ва нафосатига оид фикрлари акс этган. “Веда”лар бизгача тўртта тўплам (самхитлар) шаклида етиб келган. Булар — “Ригведа”, “Самаведа”, “Яжурведа”, “Адхарваведа”дир.

√ Ҳинд фалсафаси асослари “Упанишадалар” номи билан машҳур бўлган манбаларда ҳам ўз аксини топган. “Упанишадалар” сирли билим деган маънони англатиб, “Веда”ларнинг фалсафий қисмини ташкил этади. “Упанишадалар” яхлит китоб ёки фалсафий рисола бўлмай, балки турли вақтда турли мавзуда ижод этган номаълум муаллифларнинг матнларидан иборатдир. Уларнинг мазмуни ва услуби ҳар хил ва турлича фалсафий қарашлар маҳсулидир. “Упанишадалар”даги фалсафий мавзулар, асосан, инсонни ўраб турган борлиқ, унинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаси, ташқи олам ва инсон табиати, унинг ҳаёти ва руҳиятининг моҳияти, билиш имкониятининг чегаралари, ахлоқ меъёрлари ҳақидадир. Фалсафий муаммолар асосан диний-мифологик нуқтаи назардан баён этилган.

Қадимги ҳинд фалсафий мактаблари икки гуруҳга бўлинади. Ҳиндистонлик файласуфлар бу гуруҳларни астика ва настика деб атайдилар. Веданта, санкхья, йога, вайшешика, ньяя ва миманса — астика гуруҳига кирувчи фалсафий мактаблар. Ушбу мактабларнинг тарафдорлари “Веда”нинг муқаддаслигини тан олиб, бирдан-бир ҳақиқат ундагина ифодаланган, дейишади. Чорвака-локаята, буддизм ва жайнизм — настика гуруҳига киради.

Чорвака-локаята тарафдорлари материалистик таълимотни илгари сурганлари учун “Веда”нинг муқаддаслигини тан олишмайди ҳамда олам илоҳий куч томонидан яратилмаган, “Веда” ҳақиқий билим бермайди, деб таъкидлашади. Буддизм ва Жайнизм диний-фалсафий мактаблар бўлишига қарамай, улар ҳам “Веда”нинг муқаддаслигини тан олмаган. Санкхья қадимги Ҳиндистондаги дуалистик фалсафий мактаб бўлиб, олам асосида моддий унсур (пракрити) модда ва руҳ (пуруша) ётади, деб ҳисоблайди. Бу йўналишга, асосан, оламдаги барча нарсалар икки унсурнинг турли тенг миқдорда (пропорцияда) бирикишидан юзага келади, олам сабабият

орқали ривожланади, оламда учта сабаб мавжуд, дейилади. Улар қуйидагилардир: моддий сабаб, яратувчи сабаб, алоқадор бўлмаган сабаб. Бу фалсафий мактаб ҳақида буюк бобокалонимиз Абу Райҳон Беруний “Ҳиндистон” асариде атрофлича фикр юритган.

Қадимги Хитой фалсафаси

√ Қадимги Хитойда фан ва маданият ўзига хос шаклда ривожланган. Эрампиздан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталарига келиб, Юань-инь давлатида муайян хўжалик шакли юзага келган. Эрампиздан аввалги XII асрда эса урушлар натижасида давлат Чжоу қабиласининг қўлига ўтган. Бу ҳокимият эрампиздан аввалги III асргача давом этган. Бу вақтда диний мифологик дунёқараш ҳукмронлик қилган. У олам ва табиатнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда тушунтирган ва дунёвий билимлар ривожига ўз таъсирини ўтказган.

Бундай руҳдаги фалсафий ғоялар айниқса қадимги Хитой допишманди Конфуций (551—479) ижодида яққол акс этган. Унинг “Ҳикматлари”, яъни афоризмлари жуда машҳур. Конфуций таълимотида умуминсоний қадриятларнинг хитой халқи турмуш тарзида ўзига хос тарзда намоён бўлиши, бу халққа хос маънавий мезонлар акс этган. Бу таълимот бир неча асрлар давомида ушбу ҳудудда миллий ғоялар мажмуи, миллатнинг мафқураси сифатида одамларнинг маънавий онги ва қиёфаси шаклланишига таъсир кўрсатган. У ҳозирги Хитойда ҳам ўзининг муайян аҳамиятини сақлаб қолган.

Конфуций фикрича, оламни осмон бошқаради. Осмон иродаси — тақдирдир. Биз яшаб турган олам, ундаги тартиб осмон ҳукмдори томонидан юборилган. Жамият ҳаётидаги тартибга қаттиқ амал қилиш талаб этилади. Тартиб, Конфуций нуқтаи назарига кўра, илоҳий мазмунга эга ва унинг моҳиятини “Ли” тушунчаси белгилайди. У, яъни тартиб дунёнинг моҳиятини акс эттиради. Бинобарин, жамиятдаги барча ҳаракатлар унга биноан амалга ошиши лозим. Тартиб — инсоният жамоасининг энг олий ҳаётий қадриятларидан биридир. Конфуцийнинг таъкидлашича, шахс фақат ўзи учун эмас, балки жамият учун ҳам яшаши керак. Конфуций таълимотида инсоннинг ҳаётдаги ижтимоий ўрни ниҳоятда улуғ, у ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаслиги, ўзига раво кўрган нарсани бошқаларга ҳам раво кўриши лозим.

Конфуцийнинг қарашлари кейинчалик жаҳон фалсафасида ахлоқий тамойиллар ривожига, адолат, биродарлик, эркинлик ғоялари такомпилида муҳим ўрин тутган. Бу таълимот Хитойда икки минг йил давомида давлат дини даражасига кўтарилган ва халқ ҳаётида муҳим аҳамият касб этган.

√ Қадимги Хитойнинг кўзга кўринган файласуфларидан бири Лао-Цзидир (VI—V асрлар). Унинг таълимотига кўра, олам, жамият ва

инсон ҳаёти Дао қонунига бўйсунмоғи лозим. Даосизм таълимоти ана шу тариқа шаклланган. Дао қонуни — табиатнинг яшаш қонунидир, ундаги ранг-баранглик кураши ва уйғунлиги абадийлигининг эътироф этилишидир. Бу қонунга кўра, “Ци”, яъни бешта унсур — олов, сув, ҳаво, ер ва ёғоч ёки металл оламдаги барча жисмлар асосини ташкил этади ҳамда уларнинг юзага келишини таъминлайди. Лао-Цзининг таъкидлашича, оламда ҳеч бир нарса доимий ва ўзгармас, ҳаракатсиз ҳолда бўлиши мумкин эмас.✓

Даосизмга биноан, дунёдаги ҳамма нарса бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради. Қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш, яъни Инь ва Янь орасидаги муносабат — бизни ўраб турган оламни ҳаракатга келтирувчи кучлар манбаидир. Инь ва Янь ўртасидаги кураш даони англатади. Одамзод бу кураш жараёнида доимо яхшилик томонида туриши, ўзини қуршаб турган табиат ва атрофдаги оламга меҳр кўрсатиши лозим. Бўлмаса, Дао қонуни бузилади ва бундай жойда бахтсизлик, фожиа юз беради. Лао-Цзи бу ўринда экологик ҳалокатни назарда тутган. “Кишилар Дао қонунини бузмасликлари керак, акс ҳолда табиат улардан албатта ўч олади”, деган эди Лао-Цзи. Буни экологик ҳалокатлар авж олиб бораётган бугунги кун воқелиги ҳам тасдиқлайди.

Умуман, табиат, жамият ва инсонга нисбатан эҳтиёткор муносабатда бўлиш, Она замин ва Ватанни асраб-авайлаш, одамлар ўртасидаги муносабатларда яхшилик томонида туриш қадимги халқларга хос бўлган фалсафанинг бош ғояларидир. Уша, ҳамма нарса оддий тушунилган қадим замонлардаёқ буюк ақл эгалари одамларни табиатни асрашга, инсонни қадрлашга чақиргани бежиз эмас. Улар инсоният ҳаётига хавф соладиган даражага етмай туриб, у борадаги муаммоларнинг олдини олиш тўғрисида жуда ибратли ўғитлар берган. Қадимги дунё фалсафасини чуқурроқ ўрганган одам уша давр мутафаккирлари ҳозирги замон цивилизацияси қаршисида турган барча умумбашарий муаммолардан одамларни огоҳлантирганлигининг гувоҳи бўлиши мумкин. Гап бу огоҳлантиришни эшитиш, уларни ўзлаштириш ва ҳаётнинг қонунига айлантиришда эди, холос. Афсуски, одамзод насли ўзи яратган буюк даҳоларнинг барча ўғитларига ҳамма вақт ҳам қулоқ солавермаган. Илм ва фанда неча-неча кашфиётлар қилинган, аммо улардан ўз вақтида керакли тарзда фойдаланилмаганига кўҳна тарих гувоҳ. Бугун ҳам аждодларимизнинг Ватан, табиат, жамиятни асраш, ундаги тартиб ва қоидаларни бузмаслик тўғрисидаги даъватлари эскиргани йўқ. Йиллар, асрлар ўтиши уларнинг қадрини туширмайди. Зеро, бу таълимотлар инсониятнинг «ўтда ёнмас ва сувда чўкмас» умуминсоний қадриятлари тўғрисидадир.

**Қадимги Юнонистон
ва Рим фалсафаси**

✓ Қадимги давр фалсафасининг яна бир силсиласи Юнонистон ва Римга тегишлидир. ✓ Бу даврдаги фалсафий қарашлар антик давр

фалсафаси деб юритилади. Унда Милет фалсафий мактаби, Элей фалсафий мактаби, Сукрот, Пифагор, Афлотун, Арасту ва бошқаларнинг фалсафий, табиий-илмий, ижтимоий- ахлоқий таълимотлари ўрганилади. ✓

Юнонистонда дастлабки фалсафий таълимотлар эрамиздан аввалги VII—VI асрлар ўртасида Милет шаҳрида юзага келган ва ривожланган. **Милет мактаби** вакиллари Фалес, Анаксимандр, Анаксименлардир. Унинг асосчиси Фалес (эрамиздан аввалги 624—547 йилларда яшаган) ўз даврининг етук сиёсий арбоби, жўғрофи, файласуфи бўлган. Фалес таълимотига кўра, табиатдаги турли-туман жисм ва ҳодисалар дастлабки ибтидо — сувдан пайдо бўлган ва яна сувга айланади ҳамда бу моддий бирлик доимо ўзгаришда бўлади. Анаксимандр (Фалеснинг шогирди) эрамиздан аввалги VII аср охири ва VI ўрталарида яшаб ижод этган. У “Табиат ҳақида” асарини ёзган, бироқ асар бизгача етиб келмаган. Фалес оламнинг асосига сувни қўйган бўлса, Анаксимандр дунё чексиз, газсимон апейрондан иборат, иссиқлик ва совуқлик, куруқлик ва намлик апейрондан ажралиб чиқиб, модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини таъминлайди, деб ҳисоблаган. Унинг таълимотини шогирди Анаксимен давом эттирди. Анаксимен (эрамиздан аввалги 588—525 йиллар) ҳаво — оламнинг асоси, деб билган. Унингча, ҳавонинг куюқлашишидан сув, ер, тош каби моддалар ташкил топган, сийраклашишидан эса олов пайдо бўлган.

Гераклит

✓ Яна бир юнон файласуфи Гераклит (эрамиздан аввалги 520—460 йиллар) Кичик Осиёнинг Ҳарбий қирғоғидаги Эфес шаҳрида заргар оиласида дунёга келган. У стихияли диалектикага асос солган, олов — оламнинг асоси, деб билган. Унинг фикрича, оламда ҳамма нарса ҳаракатда. “Оқар сувга бир сонияда икки марта тушиш мумкин эмас, чунки сув ҳар дақиқада янгиланиб туради” Оламда турғунлик йўқ. Ҳаракат бутун табиатга, барча жисм ва ҳодисаларга хосдир. Абдий ҳаракат — абдий ўзгаришдир. Ҳаракат қарама-қаршилик асосида содир бўлади. “Кураш ҳамма нарсанинг отаси, ҳамма нарсанинг подшосидир”, деган экан Гераклит. Бундан Гераклит кишилар ўртасида урушларни тарғиб қилган экан-да, дея хулоса чиқариш нотўғри. ✓ Гераклитнинг фикрича, доимий ўзгариш, ҳаракат ва ўзаро қарама-қарши томонларга ўтиш — жисмлар сифатининг нисбийлиги билан боғлиқ. Масалан, денгиз суви инсон истеъмоли учун яроқсиз бўлса, балиқлар учун айна муддаодир. Гераклитнинг қарашлари фалсафий тафаккур ривожига катта таъсир кўрсатган. ✓

Пифагор

✓ Пифагор (эрамиздан аввалги 580—500 йиллар) Юнонистоннинг Самос оролида яшаб ўтган. У қадимги Юнонистонда диний-мафкуравий фалсафий мак-

таб, яъни пифагорчиликка асос солган. Пифагор ўзининг сиёсий қарашлари туфайли подшо Поликрет билан чиқиша олмаган ва Самосни тарк этиб, жанубий Италияга кўчиб кетган, ўша ерда ўз уюшмасини ташкил этган. Унингча, дунёни билиш жараёни, аввало, рақамларни билишдан бошланиши керак. Пифагорчиларнинг таълимотига кўра, оламнинг асосида модда ҳам, табиат ҳам эмас, балки идеаллашган рақамлар ётади; нарса ва ҳодисалар айнан ана шу рақамлар маҳсулидир. Пифагорчилар биринчи бўлиб Юнонистонда табиатдаги нарса ва ҳодисаларни изоҳлашда миқдор категориясини илгари суради. Пифагор зодагонлар оиласига мансуб бўлгани боис аристократияни ҳимоя қилган. У “тартиб” тўғрисидаги таълимотини яратиб, фақат аристократлар ўрнатган тартиб ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнайди, деган. Унинг фикрича, демократия бу тартибнинг бузилишидир.

Элей мактаби

Элей фалсафий мактаби намояндаси Ксенофант (эрамиздан аввалги VI—V аср) шоир ва файласуф бўлган. У Кичик Осиёда дунёга келган. Илм олиш мақсадида Юнонистонга, жанубий Италияга саёҳат қилиб, умрининг сўнгги йилларини Элей шаҳрида ўтказган. Тарихчи Диоген Лаэртскийнинг ёзишича, Ксенофант “Табиат ҳақида” асарининг муаллифидир. Афсуски, ушбу асарнинг ярмигина омон қолган, холос. У кўпхудоликка ҳамда инсонларга хос сифатларни ҳайвонларга, ўсимлик дунёсига дахлдор деб билувчи таълимотга қарши чиқиб, мифологияни рад этишга ҳаракат қилган. Унинг фалсафий таълимотига кўра, табиат — ўзгармас ва ҳаракатсиздир, “Ҳамма нарса ердан униб чиқади ва пировардида яна ерга қайтади”, “Биз ҳаммамиз ердан туғилганмиз ва ерга айланамиз” Ксенофант қадимги юнон файласуфларидан биринчи бўлиб, билишнинг имконияти ва чегараси ҳақида фикр юритган. Бу қадимги юнон гносеологиясининг ривожига туртки бўлди.

Ксенофант илгари сурган ғоялар унинг шогирди Элей фалсафий мактабининг кўзга кўринган намояндalarидан бири, эрамиздан аввалги 504 йили туғилган Парменид томонидан ривожлантирилган. Элей фалсафий мактабининг намояндalarидан бири Пармениднинг шогирди ва дўсти Зенон (490—430 йиллар) ўз устозининг таълимотини ҳимоя қилди ва уни ривожлантирди.

Софистлар фалсафаси

Қадимги юнон маданиятида софистлар фалсафаси катта ўрин тутди. Софистлар антропология (инсон ҳақидаги фан) ва гносеология (билиш тўғрисидаги фан) муаммолари билан шуғулланган. Софистлар янги касбларнинг моҳир усталари, яъни ўқитувчилар, дипломатлар, нотиклар, суд маҳкамаларида ишловчи мутахассислардан иборат бўлиб, ҳақиқат, осойишталик, адолат ўрнатишга

хизмат қилган. Уларнинг таълимоти Суқрот фалсафасига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Суқрот (асли Сократ) (эрамиздан олдинги 469—399 йиллар) — қадимги Юнон файласуфи. Афинанинг ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этган, ёшлар тарбияси билан шуғулланган, хурфикрли инсон, камбағалдан чиққан, тош йўнувчининг ўғли, ўта билимдон киши сифатида машҳур бўлган. ✓

Унинг ҳаёти фожиали туггани тўғрисидаги мисол фалсафий афсонага айланиб кетган. Ўз даврида Афинадаги ҳукмрон тузум тартиб-қоидаларига қарши чиқиб, янги фикрларни илгари сургани учун руҳонийлар уни даҳрийликда ҳамда ёшларни ахлоқан бузишда айблаганлар. Унга шунчаки айб эмас, сиёсий айб қўйилган. Гарчанд қутилиш имкони бўлса-да, қонун ва жамият тартибларини ниҳоятда қаттиқ ҳурмат қилганлиги боис, у жазодан қочишни истамаган ва бир қадаҳ заҳар ичиб ўлган. Суқрот ва унинг тарафдорлари жамият қонунларига, улар қандай бўлишидан қатъи назар, сўзсиз итоат этишни тарғиб этганлари ғоятда ибратлидир. Ҳолбуки, Суқрот ва унинг шогирдлари Афинада амал қилган қонунларни нотўғри ва адолатсиз деб ҳисоблаган ҳамда уларни қаттиқ танқид қилган, аммо, шундай бўлса-да, уларга бўйсунган. Шу маънода, Суқрот ўзини айбдор деб топган суд ҳукмига итоат этган ва ўзини унинг ихтиёрига топширган. “Афлотун менинг дўстим, аммо қонун дўстликдан устун туради”, деган ҳикматли ибора ўша давр маънавиятининг яққол ифодасидир.

Суқрот ўз таълимотини оғзаки равишда кўча-қўйда, майдонларда, хиёбонларда шогирдлари ва издошлари билан бирга шакллантирган ҳамда халқ онгига сингдиришга ҳаракат қилган, лекин биронта ҳам асар ёзмаган. Унинг фалсафий, ахлоқий таълимотлари моҳиятини шогирдлари Ксенофант, Аристофан ва Афлотунларнинг асарларидан билиб олишимиз мумкин. Ксенофант “Суқрот ҳақида эсдаликлар” асарида ўз устози ҳақида илиқ сўзлар айтиб, уни олижаноб, ахлоқ-одоб борасида ҳаққоний фикр юритган инсон сифатида таърифлаган. Ёшларнинг ахлоқини бузган деб унга сиёсий айб қўйиш — тухмат эканини алоҳида таъкидлаган. Афлотун эса уни чуқур мулоҳазали, инсонни улуғловчи донишманд, дея таърифлаган, унинг фалсафий қарашларини ўз асарларида Суқрот номидан баён этган. ✓ Суқротнинг фикрича, фалсафанинг марказида ахлоқ масалалари турмоғи лозим. Жамиятнинг равнақи, тинчлик ва осойишталиги, фаровон ҳаёти ахлоқ-одобнинг аҳволига боғлиқ. Бу масалалар Шарқ фалсафасида ҳам катта ўрин тутганлиги боис халқимиз, буюк алломаларимиз Суқрот номини бениҳоя ҳурмат билан тилга олган, унинг ахлоқ-одоб ҳақидаги панд-насиҳатларига амал қилган.

Афлотун

Сукротнинг шоғирди Афлотун (асли Платон) жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас из қолдирган буюк алломадир. У нафақат файласуф олим, балки санъаткор, шоир ва драматург бўлган, ўз ғояларини диалоглар тарзида баён қилган. Афлотун 428 йил 21 майда Делос оролида туғилган. 35 дан зиёд диалог шаклидаги асарлар ёзиб қолдирган. Арастунинг у ҳақдаги маълумотларини бирдан-бир тўғри далил деб қараш мумкин. Чунки Арасту Афлотуннинг энг яқин дўсти ва шоғирди бўлган.

Афлотун *“Ғоялар дунёси ва соялар дунёси” таълимотининг асосчиси*дир. Унингча, ғоя ҳақиқий борлиқ, биз биладиган ва яшайдиган дунё эса унинг соясидир. Ҳақиқий ўзгариш ва тараққиёт ғоялар дунёсига хос, соялар дунёсидаги ҳаракат эса унинг аксидир. Ғоялар дунёсининг қонуниятларини ҳамма ҳам билолмайди. Уларни биладиган зотлар ниҳоятда кам учрайди, улар улкан ақл эгаси бўлади ва тарихда чуқур из қолдиради. Аксарият кишилар эса соялар дунёси билан кифояланади.

Афлотуннинг жамият ва давлат тўғрисидаги таълимоти унинг дунёқарашида марказий ўринлардан бирини ташкил этади. У фақат антик давр фалсафаси — онтология ва гносеологиянинг классиги бўлиб қолмай, мумтоз антик сиёсий назария ва педагогиканинг билимдони ҳам бўлган. Афлотун ижтимоий-сиёсий масалаларга доир “Давлат” “Қонунлар”, “Сиёсат” ва “Критий” номли асарлар ёзиб қолдирган. “Давлат” асарида жамият ҳақида, унинг идеал сиёсий тузуми тўғрисидаги қарашларини марказий таълимоти — ғоялар назарияси билан узвий боғлиқ ҳолда илгари сурган. Унинг фикрича, давлатнинг тўртта шакли мавжуд: теократия; олигархия; демократия; тирания. Афлотуннинг идеал давлат тўғрисидаги орзулари негизида адолат ғояси ётади. Афлотун айтганидек, жамият барча аъзоларининг одил жамиятдаги қонунларга бўйсунishi ижтимоий тараққиётнинг асосий гаровидир.

Арасту

Афлотуннинг шоғирди ва сафдоши Арасту (асли Аристотель) (384–322 йиллар) қадимги Юнонистоннинг буюк файласуфи, ўзининг бетакрор, жаҳонни лол қолдирган илмий мероси билан машҳурдир. Ун етти ёшида ўз илмини ошириш мақсадида Афинага келиб, Афлотун асос солган академияга ўқишга кирган ва 20 йил давомида (Афлотуннинг ўлимига қадар) шу ерда таҳсил олган. Кейинчалик Македония подшоҳи Филипп II нинг таклифига биноан, унинг ўғли Александрга 3 йил мунтазам устозлик қилган. Бинобарин, кейинчалик дунёни забт этиб, жаҳонгирлик мақомига кўтарилган Александр Македонскийнинг камолотида Арастунинг хизматлари беқиёс бўлган. Филиппнинг ўлимидан кейин Александр тахтга ўтиргач, Арасту Афинага қайтиб келиб, 50 ёшларида “Ликкей” номли мактаб очган. Илмий фаолият

тининг самарали бўлишида, умуман, Юнонистондаги илм-фан ривожида Александр томонидан кўрсатилган ҳиммат ва рағбатлар муҳим аҳамият касб этган. Александр Македонский вафотидан кейин унга қарши кучлар бош кўтариб. Арастуни даҳрийликда айблашган ва судга тортишган. Суддан олдин Эвбей оролига кўчиб кетган Арасту, кўп ўтмай, ўша ерда вафот этган.

Арасту забардаст олим бўлиб, мантиқ, психология, фалсафа, ахлоқ, нотиклик санъати, табиий фанлар бўйича ўлмас, бебаҳо асарлар ёзиб қолдирган. Унинг барча асарлари борлиқни ўрганишга қаратилган. Мантиққа оид асарларининг барчасини “Органон” (“Қурол”) номли асарига жамлаган. Файласуф барча фанларни икки турга — назарий ва амалий фанларга бўлган. Амалий фанлар шогирдларга йўл-йўриқ кўрсатишга, бирор бир фойдали ишни амалга оширишга йўналтирилган. У назарий фанларни уч қисмга — фалсафа (метафизика), математика ва физикага ажратган.

✓ Файласуф таълимотига кўра, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўртта сабабга эга. Булар — моддий сабаб, яъни модда (материя); шаклий сабаб ёки шакл; яратувчи сабаб; пировард сабаб ёки мақсад сабаблардир. Яратувчи сабаб, Арасту талқинича, ҳаракат манбаидир. Масалан, ота ва она боланинг улғайиши сабабчисидир. Арасту пировард сабаб (мақсад сабаб) воситасида инсонга хос бўлган мақсадни табиат ҳодисаларига ҳам татбиқ этмоқчи бўлган. Ҳаракат олам сингари абадийдир. Айни пайтда, олам ўзининг абадий сабаби, яъни ҳаракатлантирувчи кучига эга.

Арастунинг жамият ва давлат тўғрисидаги таълимоти “Давлат”, “Сиёсат” каби асарларида баён этилган. Унинг фикрича, давлат бошқаруви жамиятнинг эркин ва фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши лозим. Бахтли ҳаёт мазмуни фақат моддий мўл-кўлчилик билан белгиланмайди, балки маъмурилик маънавий бойлик билан уйғун бўлгандагина, жамият бахтли ҳаёт кечиради. Давлатнинг бойлиги, асосан, ўртача мулкка эга бўлган фуқароларнинг меҳнати билан таъминланади. Арастунинг бу борадаги қарашлари бугунги кунда Ватанимизда кичик ва ўрта бизнес соҳасини ривожлантириш йўлида олиб борилаётган ислохотлар моҳиятига жуда ҳамоҳангдир.

Демокрит ✓ Юнон фалсафасида Демокритнинг қарашлари ҳам муҳим ўрин тутадир. У ҳақиқий борлиқ — моддий дунё, абадий ва поёнсиз, чексиз-чегарасиз реалликдир, олам майда моддий заррачалардан, яъни атомлардан ва бўшлиқдан иборат дея таълим беради. Атомлар ва бўшлиқ ўзаро яхлит абадий ибтидодир. Атомлар — бўлинмас ва ўзгармас, сифат жиҳатдан бир хил, унинг миқдори шакли сингари беҳисобдир. Ҳаракат, деган эди Демокрит, атомлардан иборат модданинг абадий, табиий ҳолатидир. Демокрит тасодифиятни инкор этган. У “на табиатда, на жамиятда

ҳеч бир нарса тасодифан пайдо бўлмайди”, деб ёзган. Демокритнинг фалсафий қарашларида ахлоқий таълимот муҳим ўрин тутди. Унинг бу борадаги қарашлари сиёсий қарашлари билан узвий боғлиқдир. Яхши бошқарилаётган давлат — буюк кўрғондир. Давлат манфаатлари қолган барча нарсалардан устун турмоғи лозим.

Меъёр, дейди файласуф, ахлоқнинг табиат инсонларга инъом этган куч ва қобилиятга мос келишидадир. Донолик учта ҳосил келтиради: яхши фикрлаш; яхши сўзлаш; яхши ҳаракат қилиш. Демокритнинг ахлоқий қарашлари ўз давридаги амалий маънавий муносабатларнинг умумлашмасидир. Унинг таълимоти бугунги кунда инсонларни ахлоқ-одобга, диёнатга даъват этади.

Эпикур

✓ Эпикур (341—270 йиллар) — қадимги юнон мутафаккири. Демокрит илгари сурган атомчилик таълимотини янада такомиллаштириб, уни юқори поғонага кўтарган ва тегишли қарашлар билан бойитган файласуф. Эпикур таълимотига кўра, олам — моддий, абадий ва чексиз, атомлар — бўлинмас, олам — жисм ва бўшлиқдан иборат. Барча жисмларни Эпикур икки гуруҳга бўлган. Биринчи гуруҳга жисмларни ташкил этувчи атомларни киритган бўлса, иккинчи гуруҳга атомларнинг бирлашишидан ташкил топган жисмларни киритган. Эпикур ички ҳаракат қонуниятини кашф этиб, Демокрит илгари сурган атомчилик таълимотига улкан ҳисса қўшган. Эпикурнинг фалсафий-ахлоқий таълимоти ўз замонасида илғор аҳамиятга эга бўлган. Роҳат-фароғат, хурсандчилик деганда, кайф-сафо, маишат, шоҳона ҳаётни эмас, балки жисмоний эзилиш ҳамда руҳий ташвишлардан халос бўлишни, озодликни тушунамиз, дейди Эпикур. Унинг фикрича, давлат кишиларнинг ўзаро келишуви асосида тузилиши лозим. Эпикур илгари сурган ижтимоий келишув ғояси кейинчалик XVIII аср француз маърифатпарварлари ҳамда XX аср файласуфлари томонидан давом эттирилган.

Лукреций Кар

✓ Эпикур таълимотини римлик Лукреций Кар (эра миздан аввалги 99—55 йиллар) давом эттирган. У “Нарсаларнинг табиати тўғрисида” номи асари билан машҳур бўлган. Яшашдан мақсад, деб ёзган Лукреций, бахтли ҳаёт кечирибдан иборатдир. Жамият ҳам, худди табиат сингари, ўз қонунларига эга ҳамда табиат қонуниятларига таянган ҳолда ривож топади, дейди у. Унинг фалсафий қарашлари ўз даври ва ўрта аср фалсафасига таъсир кўрсатган.

✓ Унинг фикрича, модда (материя) — абадий, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб, шаклини ўзгартириб яшаш — унинг хоссаси. Оламдаги барча нарсалар иккига — оддий ва мураккаб турга бўлинади. Лукреций Кар атом ҳаракатининг учта турини санаб ўтган. Булар — нарсанинг оғирликка эга бўлгани учун тўғри чизиқли ҳара-

кати, нарсанинг ўзича оғиш ҳаракати, нарсага туртки бўлган асосга қаратилган ҳаракат. Лукрецийнинг назарияси моҳиятан содда бўлса-да, табиатшуносликка улкан таъсир кўрсатган.

Биз хорижий Шарқ ва антик дунё фалсафаси ҳақида жуда қисқа маълумот бердик. Уларга мансуб айрим оқим ва машҳур файласуфлар таълимоти тўғрисида ниҳоятда мухтасар фикр юртдик. Аслида бу мавзулар ўта кенг қамровли бўлиб, уларнинг моҳиятига етиб бориш учун кўп ва хўб ўқиб-ўрганишга тўғри келади. Ишончимиз комилки, сиз, азиз талабалар уларни мустақил ўқиб-ўрганиш жараёнида тўлиқ ўзлаштириб оласиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, биз фалсафа тарихини фақат машҳур номлар ва улар яратган таълимотларни билиб олиш учунгина ўрганмаймиз, балки инсоният тарихида ўчмас из қолдирган буюк файласуфларнинг ибратли ҳаёти, ўлмас ғоялари моҳиятини чуқур англаш, уларга таяниб, бугунги кун фалсафий муаммоларининг қулай ечимини топиш, шу тариқа Ватанимиз ва халқимизга ҳалол хизмат қилиш, қолаверса, буюк аجدодларимизга, элу юртимизга муносиб фарзандлар бўлиш учун ҳам пухта ва чуқур ўрганамиз.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Миср фалсафасига хос хусусиятларни санаб беринг.
2. “Веда”лар нима ва қачон пайдо бўлган?
3. Буддавийлик таълимотининг моҳияти нимадан иборат?
5. Конфуцийлик нима?
6. Лао Цзи фалсафасида Дао қонуни нимани англатади?
7. Милет фалсафий мактаби тўғрисида нималарни биласиз?
8. Гераклитнинг “Оқар сувга икки марта тушиб бўлмайди” деган ҳикматли иборасининг фалсафий моҳиятини тушунтириб беринг.
9. Суқрот қандай файласуф бўлган?
10. Афлотуннинг ғоялар дунёси ҳақидаги таълимотининг моҳияти нимадан иборат?
11. Арасту ҳақида нималарни биласиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Шарқ — инсоният цивилизациясининг қадимий ўчоғи.
2. Қадимги Шарқ фалсафаси ва унинг миллий йўналишлари.
3. Антиқ дунё ва Юнонистон фалсафаси.
4. Қадимги замон фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

3- мавзу

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИЛК ЎРТА АСРЛАР ФАЛСАФАСИ

Мазкур мавзуга асос бўлган давр фалсафаси араб истилоси ва мамлакатимизда ислом динининг тараққий этиши билан узвий боғлиқдир. Бу фалсафа, баъзи чет эллик мутахассислар айтгани каби, фақат араблар маданиятининг бир қисми эмас. Балки бизнинг Ватанимиз фарзандлари улғу бобокалонларимизнинг ислом динига, ислом фалсафасига, бутун араб дунёси ва жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган таълимотлари дунёга келган давр фалсафаси ҳамдир.

Шу билан бирга, бу ажодларимизнинг озодлик учун курашини акс эттирган, халқимиз маданияти ва маънавияти ниҳоят даражада ривожланганини бутун жаҳонга яққол намоён қилган давр фалсафасидир.

Бу Муқанна каби миллий қаҳрамонларимиз кенг халқ оммасига бош бўлиб озодлик курашини олиб борган пайтларда элнинг руҳини кўтариб, илҳомлантирувчи эзгу ғоялар шакланган давр фалсафасидир.

Бу Аму ва Сирдарё бўйларида яшаган халқнинг даҳоси энг юксак даражага кўтарилган, унинг атоқли намоёндалари жаҳон маданияти саҳифаларига ўзларининг ўчмас номларини муҳрлаб кетган давр фалсафасидир. Бу фалсафанинг хусусиятлари ўша даврда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги билан белгиланади.

Мазкур мавзунини ўрганишдан мақсад, Президентимиз Ислам Каримов таъбири билан айтганда, ёш авлод қалбида мафкуравий иммунитетни шакллантириш, “Ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш”дан иборат¹

Араб истилоси ва ислом фалсафаси

Бу даврда Марказий Осиё ҳудуди Хоразм, Суғд, Фарғона, Усрушана, Чағониён каби ўлкалардан ташкил топган бўлиб, гавжум Шарқ билан Ғарб мамлакатларини боғлаб турувчи “Ипак йўли” марказида жойлашган ва маданий жиҳатдан анча ривожланган, қишлоқ хўжалиги, хунармандчилиги серқирра, яқин ва узоқ мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқалари авж олган минтақалардан иборат эди.

Ислам Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, 494-бет

Забт этилган ўлкаларни идора қилиш мақсадида араб давлати — Араб халифалиги ташкил этилди. VII—VIII асрларда Марказий Осиё ҳам Қутайба ибн Муслим бошчилигида араблар томонидан босиб олиниб, халифаликка бўйсундирилди. VIII асрнинг охирида Атлантика океанидан Тянь-Шангача, Ҳинд океанидан тортиб Кавказгача бўлган улкан ҳудудда турли халқ ва элатларни ўзига бирлаштирган ягона Араб империяси вужудга келди. Лекин бу жараён осонликча амалга ошмади. Араблар забт этилган мамлакатларда юксак даражада ривожланган қадимги илм-фан, маданият, диний анъаналарга дуч келдилар. Улар бу анъаналарга қарши курашни авж олдирдилар, қадимги ёзувларни йўқ қилдирдилар, улардан хабардор кишиларни қирғин қилдилар. Бунга жавобан Абу Муслим, Ҳамза ал-Хориж, Муқанна, Рофи ибн Лайз бошчилигида халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. Айниқса, Муқанна бошчилигида “Оқ кийимлилар” кўзғолони Араб халифалигини ларзага келтирди. VIII асрнинг охирига келиб, Осиёда Араб халифалиги ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди.

✓Мовароуннаҳрга араблар босқини билан бирга ислом дини ҳам кириб келди. Ислом сўзи арабча сўз бўлиб тангрига ўзини топшириш, итоат, бўйсунуш, тинчлик каби маъноларни англатади. Ислом дини байроғи остида кенг ҳудудда араб қабилалари бирлашган, мавжуд тарқоқликка чек қўйилган, ягона марказлашган араб халифалиги ташкил топган.

Қуръон ва ҳадисларда исломий таълимотнинг асоси баён қилинган. Қуръон — муқаддас китоб. Унда ислом қонун-қоидалари, иймон-эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар ўз ифодасини топган. У 114 сура ва улар таркибидаги оятлардан ташкил топган.

“Сунна” эса ҳадислар мажмуи бўлиб, Қуръондан кейин туради ва уни тўлдиради. Унда Муҳаммад пайғамбарнинг сўзлари, хатти-ҳаракатлари нақллар ва ҳадис шаклида жамланган.

Қуръон ва суннадан кейинги муҳим манба — шариатдир. Шариат (тўғри йўл, илоҳий йўл демакдир) исломда ҳуқуқий, ахлоқий меъёр ва амалий талаблар тизимидир. Исломдаги асосий йўналишлар — суннийлик, шиалик ва хорижийлик. Улар диний таълимот, маросимчилик, ахлоқий-ҳуқуқий меъёрларга оид масалаларда ўзаро фарқланиб туради.

Исломда илк оқим тарафдорлари сифатида хорижийлар (араб. — исёнчи ажралиб чиққан) ҳаракати вужудга келган. Улар тахт учун курашда халифа Али ибн Абу Толиб (661 йилда ўлдирилган)нинг Муовия тарафдорлари (уммавийлар) билан музокаралар олиб боришга кўнганлигини қоралаб чиққанлар. Али қўл остидаги қўшиннинг бир қисми (12 минг киши) уни келишувчиликда айблаб, ун-

дан ажралиб чиққан ҳамда бир вақтнинг ўзида Али ва Муовия тарафдорларига қарши кескин кураш олиб борган.

Хорижийлар йўналиши ўрта асрлар даврида кўпгина оқимларга бўлиниб, кейинчалик йўқолиб кетган. Фақат ибодийлар (абодийлар) оқими сақланиб қолган.

Суннийлик ва шиалик ҳокимият масаласида (суннийлик халифалик ҳокимияти, шиалик эса имомат ҳокимияти тарафдори), айрим диний маросим ва анъаналарда бир-биридан фарқ қилади.

Ислондаги оқимлар ақидавий таълимот ва маросимчилик масалаларида бир-биридан ажралиб турадиган диний гуруҳлардир. Шиаликдан қарматлар, исмоилийлар, зайдийлар, нусайрийлар, алилоҳийлар ва бошқалар ажралиб чиққан. Шиалар суннийлар каби Қуръонни илоҳий деб эътироф этадилар, лекин халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган, деб ҳисоблайдилар. Улар Қуръоннинг мазмунини мажозий талқин қиладилар. суннада эса, фақат Али номи билан боғлиқ бўлган ҳадисларни тан оладилар, имомлар ҳокимиятини (имомат) эътироф этадилар. Дастлабки халифалардан Абу Бакр, Умар ва Усмонни ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга олган шахслар сифатида қоралайдилар, Макка ва Мадина билан биргаликда Карбало ва Нажаф шаҳарларини муқаддас зиёратгоҳлар деб билайдилар. имом Ҳусайнга мотам тутадилар. Шиалар жаҳонда мусулмонларнинг тахминан 10 фоизини ташкил этадилар.

Суннийлик жаҳонда кенг тарқалган мазҳаб бўлиб, мусулмонларнинг 90 фоизини ташкил этади. У тавҳид (Оллоҳнинг ягоналиги), адл (унинг одил эканлиги), нубувват (пайғамбарлик), қиёмат ёки маъод (охират кунининг келиши ва ўлганларнинг тирилиши), илк халифалар — чориёрларни “Хулафо ар-Рошидин” (“тўғри йўлдан борган халифалар”), Қуръонни муқаддас китоб, Макка ва Мадинани муқаддас саждагоҳлар деб ҳисоблайдилар.

Суннийликдан равшанийлар, аҳмадия, жангари ваҳҳобийлар, маҳдийлар ажралиб чиққан. Мазҳабчилик илоҳиёт масалалари бўйича юзага келган ўзаро келишмовчиликлар натижасидир.

Ислонда ҳанафийлик, ашъарийлар, жабарийлар, қадарийлар, сифатийлар, муржибийлар, муътазилийлар каби мазҳаблар мавжуд. Қадарийлар инсон ирода эркинлигини ёқлаб чиқиб, уни тан олмаган жабарийларга қарши чиққан. Мутакаллимлар аристотелчилик фалсафаси усул ва воситаларидан фойдаланиб, ислоннинг диний-ақидавий таълимотини асослаб беришга уринган.

Абу Мансур Мотуридий Абу Мансур Мотуридий (милодий 944 йилда вафот этган) калом илмининг ақл мақомига алоҳида эътибор қаратган. Самарқандда Мотуридия мактабини яратган. Унинг Қуръоннинг тафсирига

бағишланган “Китоб ат-тавҳид” ва “Китоб таъвилот ал-Қуръон” асарлари уламолар орасида катта эътибор қозонган. Мотуридий қарашларида Оллоҳ, инсон, имон, олам, илм ва ақл масалалари етакчи мақом касб этади. Илоҳиёт соҳасини талқин этишда у табиати кенг, беғараз мутафаккир бўлиб, мўътадил йўналишга амал қилиб келган. Доимо ҳар хил масалалар, жумладан, илоҳий ваҳий ва ақл, Оллоҳ ва олам ўзаро муносабатлари муаммоларида ҳам илоҳиёт анъаналари ва ақл уйғунлигини ўзида мужассамлаштирган тафаккур талаб-тамойилларини қўллаб-қувватлаган. Унинг таъкидлашича, ақлий ва нафсий қувватлар буюк неъматлардир. Оллоҳ уларни беҳуда яратмаган. Одамлар бу неъматлар орқали яратганининг қудрати, одиллиги ва донишмандлигини аён дунёни билиш билан англаб оладилар. Лекин ақл нақадар муҳим ва эътиборли бўлмасин, баъзи ҳолларда унинг тирқишидан шубҳа кириб келишга уринади. Бу эса имон-этиқодга салбий таъсир қилиши мумкин. Айнан шундай вазиятда илоҳий илмларнинг аҳамияти ошиб боради. Оллоҳ бандаларига улар бажара олмайдиган вазифаларни юкламайди. Уларни бажаришда одамларнинг фаоллик кўрсатиш эркинлиги бутунлай чегаралаб қўйилмаган. Улар ўзларининг эзгу амаллари учун Оллоҳ ризолигига эришадилар, бадфеъл қилмишлари учун эса жазоланадилар. Бандалар имон-этиқодига баҳо бериш одамларнинг зиммасида бўлмасдан, балки Оллоҳнинг ихтиёрида, дейди Мотуридий.

Муътазилийлар (ажралиб чиққанлар) якка худоликнинг адолатли эканини, Қуръоннинг тангри томонидан яратилганлигини, ирода эркинлигини ёқлаб чиққан. Унинг асосчиси Восил ибн Ато (699—748 йиллар)дир. Унинг охириги вакилларида бири Замаҳшарийдир.

Калом ислом илоҳиётининг ўзига хос фалсафий таълимотидир. У диний ақидаларни асослаб беришга уринган. У Қуръонга таяниб, жаннат ва дўзахнинг азалий эканлигини, инсонда ирода эркинлигининг йўқлигини, лекин инсоннинг Оллоҳ олдида ўз қилмишлари учун масъул эканлигини асослаб беришга ҳаракат қилган.

Бундай маънавий жараёнлар билан ёнма-ён исломда **машшой-унлар ва таббийунлар**нинг (Арасту фалсафаси ва табиатни ўрганишга аҳд қилганларнинг) фалсафий қарашлари шакллана борган. Бу исломий маънавиятнинг дунёвий ва диний масалаларда, жаҳон фалсафий тафаккурида рўй бераётган жараёнларга нисбатан ташаббускор бир куч эканини кўрсатиб турибди.

Қадимги юнон фалсафаси анъаналарида сиёсий фаолият ва донишмандлик кўп ҳолларда бир-бирига қарама-қарши қўйилган бўлса, ислом фалсафасида сиёсатга, аксинча, инсон фаолиятининг юксак бир шакли сифатида қаралади. Исламда давлатни бошқариш — санъат,

аммо у ижтимоий адолат таомилига амал қилмоғи зарур, ижтимоий адолат эса тенг ҳуқуқийликка амал қилиш туфайли барқарор бўла олади, деб ҳисобланади.

Ислом фалсафасига кўра, инсоният истиқболи комил инсонни шакллантириш орқали юзага келади, ахлоқ-одоб эса инсон тафаккурининг ажралмас таркибий қисмидир. Мусулмон Шарқи мутафаккирларини ақл мақоми, мантиқ илми аввалдан қизиқтириб келади, чунки мантиққа таянмаган ҳар қандай билим ишончли ва самарали бўла олмайди. Бу масала ҳам ислом фалсафасида ўз ўрнига эга.

Тасаввуф ва унинг тарикатлари

Тасаввуф фалсафий оқим ва диний-маънавий ҳодиса сифатида ислом дини доирасида (кўпгина ички сабаблар ва баъзи ташқи унсурлар — буддавийлик ва ҳиндийликнинг илк диний тасаввурлари, шарқий христиан таркидунёчилиги, неоплатонизм кабиларнинг таъсири остида) пайдо бўлди. Тасаввуф учун ваҳдоният — Оллоҳнинг бирлиги, Оллоҳ ва оламнинг порлаб туриши, фано бўлиш, ориф шахсининг тангри таоло билан руҳан бирлашиб кетиши каби мушоҳадалар муҳим аҳамият касб этади. Бу оқим намояндalари ва тарафдорларини сўфийлар деб атаганлар ва “сўфизм” атамаси шундан пайдо бўлган. Илк сўфийлар аҳолининг камбағал тоифаси орасида шаклланган. Уларнинг қарашлари истилочилар зулми, адолатсизлик, ижтимоий тенгсизликка қарши норозилик белгиси сифатида ҳам юзага келган.

Тасаввуфнинг муҳим жиҳатлари йирик мусулмон илоҳиётчиси Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг (1059—1111) “Диний илмларнинг тирилтирилиши” асарида баён этилган. Ул зот дунё қонуниятларини ақл орқали билишни эътироф этган, лекин Оллоҳни ақл билан англаш мумкин эмаслигини таъкидлаганлар. У фақат қалб, махсус руҳий ҳаракатлар — илтижо-ибодатлар кўмагида билиб борилади. Мантиқ, табиатни билиш Оллоҳни танишга халал бермаса, улар аҳамиятлидир, агар аксинча бўлса, уларнинг мақоми чегараланади.

Расмиятчилик, ақидачиликни тасаввуф аҳли қабул қилмаган. Уларнинг фикрича, иймон-эътиқоднинг моҳияти Оллоҳдан бошқа нарсага муҳтож бўлмаслик, ҳеч қандай мулкнинг қулига айланмаслик, бориға сабр-қаноат қилиб яшашдир. Оллоҳга етишиш учун қалбни поклаш, нафс балосидан озод бўлиш даркор. Ана шундагина инсон дили нур билан тўлади, нуқсонларни бошқалардан эмас, ўзидан излайдиган даражага кўтарилади, Ҳақ сари яқинлашади, бемаъни қараш ва тушунчаларнинг қуллик кишанидан ўзини озод қилади, чунки инсон қалби ҳурдир.

Тасаввуфда **кубравия, яссавия, нақшбандия** тариқат-сулуклари кенг тарқалган.

**Хожа Аҳмад
Яссавий**

Яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир (1166 йилда вафот этган). У Туркистоннинг Сайрам музофотида туғилган, машхур мутасаввиф Юсуф Ҳамадонийнинг (1140 йилда вафот этган) таълим-тарбияси билан вояга етган, ориф мақомига эришган. Яссавий устозининг вафотидан кейин муайян бир муддат унинг мақомида турган, сўнг эса бу мақомни Абдуҳолиқ Фиждувонийга қолдириб, Ясси — Туркистон шаҳрига қайтади ва ўз тариқати, йўл-йўриқларини ташвиқ этиш билан машғул бўлади.

Яссавий танлаган йўл ўзига хосдир. Бу йўл инсоннинг ўз гуноҳларини, ахлоқий нуқсон ва кусурларини, жумладан, шахсиятпарастлик, таъмагирлик, бориға қаноат қилмаслик каби иллатларини аёвсиз очиб ташлаш ва улардан халос бўлиш учун курашдир. Унинг фикрича, бу йўл ягона тўғри йўл бўлиб, у аслида “Худо йўли”дир. Ҳар бир инсон ўзининг ахлоқий камолотида, комил инсон бўлиб етишишида “шайтон васвасаси” дан қутулиш учун, ўз жонини ҳам, молу мулкини ҳам аямаслиги лозим. Бу тасаввуф учун умумий йўлдир, чунки у Оллоҳни англаш, инсоннинг ўзини билиши орқали рўй беради, деб таъкидланди. Мутафаккирнинг диний-ахлоқий фалсафасида дунёдан бутунлай юз ўгирилмайди. Чунки инсон ҳаёти учун ноз-неъматлар, кийим-кечаклар, тураржой кабиларнинг зарур эканлигини мутафаккир тушунмайди, дейиш соддадиллик бўларди. Яссавийда нодонлик, жаҳолат, баднафслик, молу дунёга ҳирс қўйиш иллатлари ва уларни шаклантирадиган омиллар қораланади, улардан узоқлашишга даъват қилинади. Мутафаккир “толиб мен”, деб ҳаммага жар солиб, аслида эса номаҳрамларга ёмон кўз билан боқувчиларни, ўзгалар молини тап тортмасдан еювчиларни, ҳаром-харишдан қайтмайдиганларни, “кўзларида нами йўқ” — виждонлари қийналмайдиганларни қаттиқ қоралайди. У уйларини нақш қилиш билан банд нотавон “охирги замон умматларидан”, уларнинг шону шавкатлар изидан қувиш, дунё меҳмонларининг бир зум қўниб ўтадиган “эски работ” эканлигидан беҳабарлигидан, “бебақо дунё”дан кўз юмганлардан лоақал ибрат олмасликлари, ўлмаيمان деб ўйлашларидан, манманликка беҳад даражада берилишларидан нолийди.

Яссавийнинг “гуноҳ дарди”ни доимо жону дили билан ҳис қилиб туриш фалсафасини талқин қилишда юзаки қараганда, унга ҳар хил сифатлар бериш билан кифояланиш мумкин. Агар унга моҳият нуқтаи назаридан туриб эътибор берсак, унинг имон-эътиқоди исломга амал қилувчилар учун муҳим аҳамият касб этади. Бундан

ташқари, ҳар бир инсон у қандай динга имон келтириши ёки келтирмаслигидан қатъи назар, ўзини виждон дардидан фориғман, деб фарз қилмаслиги лозим. Виждоннинг осудалиги яхши фазилатми? Агар бу ҳолат бутун жамият учун хотиржамлик, боқибегамлик сифатида қарор топса-чи? Инсондаги виждон осудалиги, унинг сусткашлиги бундай кимсани ваҳший ҳайвонлар билан яқинлаштирса, унинг жамият ҳаётида барқарор ҳодиса сифатида амал қилиши унинг умумий инқирозининг ҳақиқий аломатидир.

Яссавийнинг оддий халқ тушунадиган услубда ёзилган, тасаввуфий қарашларини акс эттирган ҳикматлари девонида илоҳий ишқ, Ҳақ васлига етишиш, унинг ишқида парвона бўлиш, ундан бошқа нарсага кўнгил қўймаслик ҳақида фикр юритилган. Яссавий риёзат, чилла, зикрга алоҳида аҳамият бериб, ҳаётининг аксариятини чиллахогада ўтказган. Яссавий тариқати Туркистон ўлкаси, Озарбайжон, Туркия, Шимолда — Қозонгача, Фарбда — Болқонгача кенг тарқалган.

Нажмиддин Кубро

Кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубро (1154—1226)дир. Хивада туғилган, ёзган асарлари орасида “Шарҳус-сунна вал-масолиҳ», “Усули ашара”, “Фавоихул-жамол” кабилар машҳурдир. Кубравия тариқатининг моҳияти ўнта усулда мужассамлашган. Булар — тангрига ўз хоҳиши билан юзлашиш, зуҳд фи дунё — ҳар қандай лаззатдан ўзини тийиш, таваккул — Оллоҳга эътиқоди поклиги учун барча нарсалардан воз кечиш, қаноат, узлат — хилватни ихтиёр қилиш, мулозамат аз-зикр — узлуксиз зикр, таважжуҳ — Ҳаққа муҳаббат қўйиш, сабр — нафс балосидан озод бўлиш, муроқабат — тафаккурга ғарқ бўлиш, ризо — тангри хушнудлигини қозонишдан иборат.

Кубро мўғуллар билан бўлган жангларда жасорат кўрсатган ва шаҳид бўлган. Мўғуллар Кубронинг номи улуғлиги, обрўси баландлигини ҳисобга олиб, унга озод бўлиши, омон қолиши мумкинлигини, бунинг учун эса қамал қилинган қалъадан чиқиб кетиши кифоя эканини билдирган. Аммо Кубро бундай жон сақлагандан кўра, ўз халқи билан бирга юрт ҳимояси йўлида жон беришни афзал кўрган. Ривоят қилишларича, ул зот қартайиб қолганига қарамай, жангчиларга фаол кўмак берган. Бун кўрган шогирдларидан бири “Устоз, анчадан бери байроқ кўтариб чарчадингиз, уни менга беринг”, деганида, у “Агар кучим бўлганида қилич ёки камон олган бўлар эдим. Байроқни бизга қўйингда, сиз қилич ёки найза билан ёғийга қарши курашинг”, деган экан. У байроқни шунчалик маҳкам ушлаган эканки, ҳалок бўлганидан кейин қўлидан байроқни олишининг иложи бўлмаганидан, бир мўғул Кубронинг қўлини кесиб олган экан.

**Баҳоуддин
Нақшбанд**

Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389 йиллар) нақшбандия тариқатининг асосчисидир. Бу таълимотнинг моҳияти “Дил ба ёру даст

ба кор” шиорида яққол ифодасини топган. Инсон Оллоҳ инояти натижаси бўлиб, бу дунёни унутиб қўймаслиги лозим, унинг қалби доимо Оллоҳда, қўли эса меҳнатда бўлмоғи лозим. У тасаввуфнинг барча тариқатлари сингари шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат мақомларини эътироф этади.

Нақшбандия таълимотининг асосида ихтиёрий фақирлик ётади. Мазкур таълимотнинг пешволари ортиқча дабдаба, исрофгарчиликни қоралаб, ўз меҳнати билан кун кўришга, бева-бечора муҳтожларга ёрдам беришга, бойликка ружу қўймасликка даъват этганлар. Шунингдек, муайян бир ҳунарни эгаллаш ва унинг орқасидан кун кўриш мазкур таълимотнинг асосий шартларидан бири эди. Шу сабабдан, нақшбандия таълимоти ўрта асрлар ижтимоий ҳаёти тараққиётида ижобий рол ўйнади, дейишга асосимиз бор. Нақшбанднинг таъкидлашича, шариат — аҳдга вафо, исломнинг бешта асосий талабига риоя қилиш, дил ва тил бирлиги. Тариқат эса ўзидан кечиш, фано бўлишдир. Ҳақиқат — беҳуда ишлардан узоқлашиш, ҳақ ишларга боғланиш. Демак, шариат — қонун, тариқат — йўл. Қонун вужуд ва қалбни тарбиялайди. Йўл эса кўнгилни поклаб, руҳни илоҳий қувватдан баҳраманд қилади.

Кубравия, яссавия ва нақшбандия таълимотлари маънавиятимиз тарихида жуда катта ўрин тутган. Улар маънавий тараққиётда муҳим аҳамиятга молик бўлиб, ўз таъсирини ҳалигача йўқотмаган.

Ватанимиз цивилизациясининг шарқ халқлари, араб маданияти ва ислом фалсафаси ривожига таъсири ниҳоятда катта бўлган. Унинг ҳудудида араб халифалигидан нисбий мустақилликка эришган давлатларнинг ташкил топиши, халқимизнинг бағрикенглиги туфайли янги марраларга эришилди. Дунёвий ва диний соҳалардаги маданий-маънавий юксалиш мазкур уйғониш даврининг ёрқин тимсолидир. “Авесто” анъаналари, табиатни ўрганишдаги ютуқлар, гуманитар соҳадаги ижобий силжишлар, Шарқ халқлари, араб маданияти ва ислом фалсафаси ривожига самарали таъсир кўрсатди. Ўша даврда жаҳон миқёсида Ватанимизнинг маънавий-интеллектуал нуфузи ортиб борди. У жаҳондаги йирик маданият ва илм-фан марказига айланди.

**Бағрикенглик ва
дунёвий билимлар**

Мусулмон Шарқи, жумладан ислом жорий этилганидан кейин Ватанимиз худудидан етишиб чиққан буюк мутафаккирлар ижодида Оллоҳ, инсон ва табиат масалалари илоҳиёт ва дунёвий фалсафанинг муҳим муаммоларидан бири бўлиб келган. Биронта буюк аллома ва мутафаккир исломий қадриятлар мавзуини четлаб ўтмаган.

Диний илмлар соҳаларида имом Бухорий, имом Термизий, имом Абу Ҳанифа, имом Мотуридий ва имом Бурҳониддин Марғинонийлар пешқадамлик қилганлар.

Имом Бухорий (810—870) йирик илоҳиётчи, муҳаддис сифатида 60 мингга яқин ҳадис тўплаган, улардан ишончли деб топганларини махсус тўплам ҳолига келтирган. Бу тўплам “Саҳиҳи Бухорий” номи билан машҳурдир.

Имом Исо Термизий (824—892)дан “Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”, “Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”, “Тарих” ва бошқа асарлар мерос бўлиб қолган. Имом Термизий ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб шаклига келтирган.

Муҳаммад ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғоний Муҳаммад ал-Хоразмий (783—850) ва Аҳмад ал-Фарғоний (тахм. 797—865) бутун мусулмон Шарқи ва жаҳонда табиий ва аниқ фанлар ривожига салмоқли ҳисса қўшган буюк

алломалардир. Муҳаммад ал-Хоразмий араб халифалигининг пойтахти Бағдодда “Донишмандлик маскани” (“Байт ул-ҳикма”)га раҳбарлик қилган. Унинг “Астрономия жадвали” “Ҳинд ҳисоби тўғрисида рисола”, “Қуёш соати тўғрисида рисола”, “Муסיқа ҳақида рисола”, “Тиклаш ва қарши қўйиш ҳисобига оид мухтасар китоб” каби асарларида алгебра соҳасига асос солинди.

Шарқ халқлари орасида “Буюк математик” унвонига сазовор бўлган Аҳмад ал-Фарғоний астрономия ва математика соҳаларида ном таратди. Унинг “Самовий жисмлар ҳаракати ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб”, “Астрономия асослари” асарларида коинот харитаси тузилган. Ер ва фазовий сайёралар ҳажми, иқлимлар, жўғрофий кенгликлар тўғрисида кузатувчилар орқали асосланган янги маълумотлар берилган, илм-фаннинг янги йўналишларига асос солинган. Қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, тадқиқотда ҳиссий ва ақлий мушоҳада муштараклиги алломага хос хусусиятлар сифатида дунёқарашни шакллантиришнинг муҳим омиллари бўлиб келди ва ундан кейин яшаган илм аҳлига таъсири сезилиб турди.

Абу Наср Форобий Фалсафа, табиатшунослик ва тиббиёт тарихини Форобий, Беруний ва Ибн Синосиз тасаввур қилиб бўлмайди. Абу Наср Форобий (873—950) — мусулмон Шарқида Арастудан кейин “Иккинчи устоз” унвонига муяссар бўлган йирик мутафаккир ва аллома. Унинг қаламига 160 дан зиёд асар мансуб бўлиб, улар асосан табиий-илмий ва фалсафий муаммоларни шарҳлаш ҳамда бу соҳаларнинг долзарб масалаларини таҳлил қилишга бағишланган. У биринчилардан бўлиб ўз даври илмла-

рининг таснифини беради. Мусиқа, математика, тиббиёт, араб тили грамматикаси, алхимия, мантиқ илмларига оид қимматли асарлар яратиш билан бирга фалсафий муаммоларга бағишлаб бир қатор илғор фикрларни баён қилган. Мутафаккир оламни икки кўринишда: “Вужуду вожиб” (оллоҳ) ва “вужуди мумкин” (барча моддий ва руҳий нарсалар) мисолида талқин қилади, барча нарсалар “вужуди вожиб” туфайли яшаш ҳуқуқига эга бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан сабабий тарзда боғланади. Сабабсиз оқибат бўлмаганидек, оқибатсиз сабаб ҳам бўлмайди, дейди Форобий.

Вужуди вожиб биринчи сабаб сифатида ўзга сабаб ёки турткига муҳтож эмас. У мутлақ борлиқ ва донишмандликнинг ифодасидир. Вужуди мумкин эса яратилади, лекин ўзи яралмайди. У доимий ўзгаришда, зиддиятли муносабатларда, унда барча нарсалар камолотга қараб ривожланади. Вужуди вожиб яратган нарсалардан биринчиси ақл ал-фаол ёхуд биринчи ақлдир. Биринчи ақл ҳар бир сайёрага хос ақлларни вужудга келтиради. Энг сўнгги фалакий ақл натижасида заминдаги ақл-руҳ ва барча моддий жисмлар пайдо бўлади. Олам сифат, миқдор, жавҳар, акциденция (муҳим бўлмаган хосса), имконият, зарурият ва тасодифият, макон ва замон, ҳаркат ва ривожланиш каби тушунчаларда ифодаланади. Улар фазовий жисмлар, ақлли махлуқ (инсон), ақлсиз жониворлар, ўсимликлар, минераллар ва тўртта унсур — сув, олов, ҳаво ва тупроқ каби олтига кўринишда намоён бўлади.

√ Билиш жараёни ақл ва сезгилар орқали юзага келади. Билиш жараёни чексиз бўлиб, у инсон жонли мушоҳада ва тафаккурининг ноаниқ нарсани билмасликдан билишгача бўлган мураккаб йўлни босиб ўтади. Бу йўналиш ҳодисалар оқибатини билишдан уларнинг сабабини англаш, акциденциядан субстанцияга етиб боришни мақсад қилиб қўяди. Билишда ақл ва мантиқ илмининг мақоми беқиёсдир. Мутафаккир талқинида ақлий билиш икки жиҳатга эга: биринчидан, у конкретдан узоқлашиш ва ундан умумий томон ва жиҳатларни ажратиб олишни, иккинчи томондан эса, ушбу умумийлик кўмагида конкрет жиҳатларнинг моҳиятига чуқурлашишни тақозо этади. Ақл воситасида инсон илм-фанни яратади. Фан туфайли ҳодисалар моҳияти очиб берилади. Ҳар бир фан инсоннинг муайян эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Бундан ташқари, Форобий билиш таълимотининг бошқа жиҳатларини ҳам ўрганган. У илмий тадқиқотда кузатув, баҳс-мунозара, билиш методлари, жонли мушоҳаданинг чекланганлиги тўғрисида қизиқарли ғояларни илгари сурган. Форобий туфайли мусулмон Шарқи фалсафий тафаккурида мантиқ илми чуқур из қолдирди.

Мутафаккир ўз асарларида комил инсон, фозил фуқаро, одил ҳукмдор, бахт-саодат, унга эришиш йўллари, давлатнинг хусусиятлари, ахлоқий ва ақлий тарбия, ижтимоий истиқбол тўғрисида илғор ғояларни илгари сурган. Форобийнинг Шарқ халқлари фалсафий тафаккури ривожига бўлган таъсири сезиларли бўлган.

Абу Райҳон Беруний Абу Райҳон Беруний (973—1048) деярли барча фан соҳаларида ижод этган буюк қомусий аллома ва машҳур мутафаккирдир. У яратган 152 та асардан 28 таси бизгача етиб келган. Унинг табиатни ўрганишдаги хизмати каттадир. Аллома жисмларнинг ўзаро тортишуви, Қуёш ва Ойнинг тутилиши, зарра, инерция ва сунъий танланиш, ривожланиш аномалияси, Ер қаърида рўй берадиган геотектоник силжишлар, Ер қиёфасининг тадрижий тарзда ўзгариб туриши, хилма-хил оламлар тўғрисида илмий башоратларни илгари сурган. Унинг фалсафий қарашлари табиий-илмий қарашлари таъсирида шаклланди. У модда ва замон, қонуният, зарурият ва тасодифият, ҳаракат ва ривожланиш, зиддият, сабаб ва оқибат каби фалсафий муаммоларга катта эътибор берган.

Беруний “Оддий жавҳарлар пайдо бўлиш ва йўқ бўлишни билмайди” деган ғояни илгари сурган. У оламнинг Оллоҳ томонидан яратилганлигини эътироф этади. Абдийлик биринчи сабаб билан боғлиқдир, чунки у яратувчи умрини англатади. Мутафаккирнинг тараққиёт, қонуният, зарурият ва тасодифият тўғрисидаги мулоҳазалари алоҳида аҳамиятга моликдир. Қатъий зарурият ва тамойилларига бўйсунадиган ҳодисаларга циклик тарзда ҳосил бўладиган жараёнлар (ҳайвонларнинг урчиши, ўсимликларнинг чангланиши, экинларнинг экилиши ва бошқалар) киради. Лекин зарурият ва қонуният тасодифият билан узвий алоқада бўлади, чунки ҳамма нарсалар ҳам муайян тартибда рўй беравермайди.

Берунийнинг асарларида билиш масалалари муҳим мақомга эгадир. Билишга бўлган қизиқишнинг иккита сабаби бор. Биринчидан, бу ўзига хос лаззатдир. Иккинчидан, билишдан мақсад одамлар эҳтиёжларини қондиришдир. Билиш сезгилар етказиб берган маълумотлардан бошланади. Улар билишнинг юқори босқичи ақлий билиш учун ўзига хос кўмакчи ва асос бўлиб хизмат қилади. Билимнинг чинлиги кузатув ва синов-тажриба орқали белгиланади. Улар туфайли ашёларнинг муҳим жиҳатлари ўрганилади, уларнинг миқдорий томонлари аниқланади, билиш жараёнининг самарадорлиги ошиб боради. Инсон табиат ҳодисаларини билишга бўлган интилишда икки нарсадан илҳомланади. Улардан бири азалдан берилган табиий қизиқиш, барча нарсалар мазмун-моҳиятига етиб боришга интилишдир. Иккинчиси эса, билиш туфайли қўлга киритилган ютуқлардан ман-

фаатдорликдир. Унинг фикрича, “Агар фанга асосланиб бўлмаса, ундан воз кечиш лозим”

Берунийга кўра, инсон қиёфаси табиат таъсирининг натижасидир. Унинг ички қиёфасига келсак, уни инсон чексиз саъй-ҳаракатлар оқибатида тубдан ўзгартириши мумкин. Ҳар бир киши ўз хулқ-атворининг соҳибидир. Жамият тадрижий ўзгаришлар орқали ривожланиб боради. Адолат, фуқаро учун ғамхўрлик, зулми бартараф этиш, жамиятни ақл ва адолат туғи остида бошқариш мутафаккирининг идеалидир. ¹

Абу Али ибн Сино

Абу Али ибн Сино (980—1037) — буюк алома ва мутафаккир. У Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилиб, Ҳамадон шаҳрида вафот этган. Ибн Синодан қолган маънавий мерос тахминан 280 номдан зиёдроқдир. Улар тиббиёт, фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқ, муסיқа, фармакология ва бошқа соҳаларга бағишланган. Олимнинг “Шифо китоби” “Тиб қонунлари” “Билимлар китоби”, “Табиат дурдонаси” каби асарлари машҳурдир. Борлиқни талқин этишда Ибн Сино Форбий изидан бориб, уни “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”дан иборат, деб эътироф этади. “Вужуди вожиб” биринчи сабаб вазифасини бажаради. “Вужуди мумкин” эса унинг оқибатидир. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин вақт нуқтаи назаридан фарқланмайди. Улар ўртасидаги фарқ, аслида, нафислик даражаси билан белгиланади. Ҳаракат — вужуди мумкиннинг ички моҳиятидан келиб чиқади. Ҳаракат осойишталик билан бирга мавжуд бўлиб, жисмларнинг ўзаро ўрин алмашинувиғина эмас, балки кенг маънода уларнинг ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишидир. Ибн Синонинг фикрича, ҳаракат қуйидаги учта кўринишда намоён бўлади:

1. Акцидентал ҳаракат. Бу ҳаракатда жисм бошқа жисм таркибида бўлиб, ўша жисм ҳаракати билан бирга ҳаракат қилади, бир ўриндан бошқа ўринга кўчади, лекин бу жисм ўз ўрнини ўзгартирмайди.

2. Мажбурий ҳаракат. У жисмнинг ўз ҳаракати эмас, балки унинг асосий сабаби жисм моҳиятидан ташқарида мавжуддир. Масалан, от аравани тортади, сув ташийди, одам олов ёқади, тошни отади ва ҳ.к.

3. Табиий ҳаракат. У жисмнинг ўз-ўзидан келиб чиқадиган ҳаракатини англатади. Оловнинг кўтарилиши, шамолнинг содир бўлиши, тошнинг пастга тушиши кабилар бунга мисол бўлади. Бу ҳаракат ўз навбатида доира ва тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракатдан иборат бўлади. Ҳаракат фазо ва вақт билан узвий алоқадир. Яратилишнинг интиҳоси ва ибтидоси бўлмагани каби, ҳаракат, фазо ҳамда вақтнинг ҳам бошланиш ва охириги нуқтаси бўлмайди.

Олимнинг сабабиятга оид мулоҳазалари эътиборга моликдир. Унга кўра, сабаблар моддий (муайян ҳолатни келтириб чиқарувчи сабаб), фаол (муайян ҳолатни ўзгартирувчи сабаб), шаклий (турли хил қувватлар билан боғланган сабаб) ва тугалловчи (барча сабабларнинг пировард мақсади) сабаблардан иборатдир.

Ибн Сино Закариё ар-Розий ва Беруний каби жаҳон фалсафий тафаккури тарихида биринчилардан бўлиб кузатув ва тажрибага муҳим эътибор қаратди. Масалан, аллома улар кўмагида хастанинг ҳолати, келажакда кутилаётган кайфияти, дори-дармонлар таркиби, инсон ва атроф-муҳит ўзаро муносабати муаммоларини ҳал этишга уринади.

Ибн Сино барча фалсафий фанларни назарий ва амалий фалсафага бўлади. Назарий фан метафизика (юқори даражали фан), математика (ўрта босқичдаги фан) ва физика (фаннинг пастки қатлами)дан иборат. Амалий фалсафа сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод, ахлоқ-одобни қамраб олади. Олим мантиқни ўзининг илмлар таснифига киритмайди, уни билишнинг воситаси деб ҳисоблайди.

Ибн Синонинг табиий-илмий қарашлари серқиррадир. У жисмларнинг ўзаро бир-бирига таъсири, алоқадорлик, зарурий ва тасодифий боғланиш тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Олим ўзининг “Табиат дурдонаси” (“Қурозайи табиат”) асарида сароб, жисмларнинг солиштирма оғирлиги, чақмоқ, момақалди роқ, нур, ёмғир, тоғ жинсларининг емирилиши ва бошқалар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Мутафаккир ўз асарларида илм ва ахлоқ-одоб уйғунлиги, инсон камолоти, бахт-саодат, ижтимоий адолат, кишиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, ҳукмдорнинг бурчи тўғрисида қизиқарли ғояларни илгари сурган. Унинг таъкидлашича, барчани бир хил ижтимоий мавқега эриштириб бўлмайди. Аслида улар учун муайян шароит яратиб бермоқ лозим. Барчанинг бой ва мансабдор бўлиши ёки ҳамманинг қашшоқ бўлиши жамиятнинг таназзули ҳамда инқирозидир. Лекин инсон ўзгаларга меҳр-оқибатли, ғамхўр бўлмоғи, керак вақтда саховат ва мурувват қўлини ночорларга узатиши зарурдир. Инсон туғилишидан бошлаб, ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлавермайди. У ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, ажодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижтимоий мавқега эришади.

Марказий Осиёда илк ўрта асрлар даврида кенг тарқалган тасаввуф таълимотидаги комил инсон мақоми, нафсни тийиш, бағрикенглик, диний донишмандлик, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний тадқиқотларида илгари сурилган табиий-илмий ғоялар, Форобий, Беруний, Ибн Синонинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари, фандаги янги йўналишлар биринчи галда мусулмон

Шарқи, қолаверса, бутун жаҳон табиий-илмий ва фалсафий тафак-
қурининг равнақиға ҳаётбахш таъсир ўтказиб келди.

Афсуски, бу маданий уйғониш мўғул босқини туфайли таназзулга юз тутди. Амир ва султонлар ўртасидаги ўзаро ихтилофлар, ноаҳил-лик Чингизхон босқинига қўл келди. Бу босқин мўғулларнинг 1218 йил-да Ўтрор шаҳрини босиб олиши, унинг ҳокими, Хоразмшоҳнинг қайно-ғаси Инолчиқни банди қилиши ва қулоғига қайнаб турган кумушни қуйиб юборишдек хунрезликдан бошланди. Мўғулларнинг ҳукмронлиги даврида ана шундай қонхўрлик тинимсиз давом этди. Кўркам шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланди, иқтисодиёт таназзулга юз тутди. Илм-фан, маданият, жумладан, фалсафа илми ҳам инқирозга учради.

Халқимиз мўғул босқинини қаттиқ қаршилик билан кутиб олди. Гарчанд уқувсиз ҳукмдор Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатни сақлаб қола олмаган бўлса-да, халқимизнинг босқинчиларга қарши кураши асло тўхтагани йўқ. Баъзи тарихий манбаларга кўра, ўша даврда ниҳоятда катта ҳудуддан 600 мингга яқин қўшин тўплаш мумкин эди. Бу қўшин тўпланганида ва тажрибали лашкарбошига топши-рилганида Чингизхон салтанатни босиб олиши гумон эди. Инсони-ятнинг ўтмишини яхши биладиган баъзи олим ва мутахассисларнинг фикрича, агар шоҳ ўзининг ёвқур ўғли Жалолиддинни аввал бошдан оқ тахт вориси этиб тайинлаганида ва қўшиннинг ихтиёрини унга топ-ширганида, нафақат Осиё тарихи, балки жаҳон тарихи бошқачароқ йўлдан кетиши мумкин эди.

Афсуски, тарих “Агар ундай бўлмаганида эди...” қабилдаги та-мойилларни тан олмайди. Чингизийлар босқини Ватанимиз маданий тараққиётини бир неча асрлар орқага суриб юборди. Ўша даврда босқинчиларга қарши курашнинг энг атоқли вакили Жалолиддин Ман-губерди эса миллатимиз озодлиги учун олиб борган курашнинг тимсо-ли сифатида тарихимиз саҳифаларида абадий қолди. Бу миллий қаҳра-монимизнинг таваллуд куни 1999 йилда кенг нишонлангани унинг руҳини шод қилиш ва Жалолиддин Мангубердини курашга отлантир-ган эзгу гоғлар бизнинг кунларимизда амалга ошганлигининг рамзи-дир.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Президентимизнинг “Оллоҳ қал-бимизда, юрагимизда” тамойили ўрта асрлар фалсафасини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Буюк аждодларимизнинг бағрикенгли-ги, мазҳабпарастликка берилмаганлиги, улар дунёқарашида дунё-вий ва диний илмларнинг муштараклиги, сабр-қаноатлилиги бар-чамизга намуна — ибратдир. Бу бой маънавий хазина ёшлар онгига миллий гоғ ва истиқлол мафқурасини сингдиришга хизмат қилади, уларни мустақил фикрлаш, дўстни душмандан фарқ қилишга ун-дайди, юртим деб, элим деб яшашга чорлайди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ислом дини тўғрисида нималарни биласиз?
2. Тасаввуфда комил инсон таомилини Сиз қандай тасаввур қиласиз?
3. Тасаввуфдаги кубравия, яссавия ва нақшбандия тариқатлари тўғрисида нималарни биласиз?
4. Машҳур муҳаддислардан кимларни биласиз?
5. Сизнинг назарингизда диний бағрикенглик нима?
6. “Маънавий меросни билмай туриб, мустақиллик мафқурасини яратиб бўлмайди”, деган фикрни қандай тушунасиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Илк ўрта асрлар фалсафасининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Ислом дини ва фалсафаси. Тасаввуф ва унинг оқимлари.
3. Дунёвий билимлар ривожини ва фалсафий тафаккур.
4. Илк ўрта асрлар фалсафасининг ўзига хос аҳамияти.

4 - м а в з у

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ВА ЎРТА АСРЛАР ФАЛСАФАСИ

Темурийлар даврининг тавсифи

Инсоният тарихида шундай даврлар борки, унда буюк ишларга тайёр миллатлар, ўзининг йўлбошчилари етакчилигида, тарихнинг муайян қисқа босқичларида минг йилларда қўлга киритиш мумкин бўлган натижаларга эришганлар. Айнан ана шундай даврлар инсоният тарихига шу миллатга мансуб буюк кишиларнинг ўчмас номини битади, жаҳон маданиятини бойитади, умумбашарий тараққиётга катта ҳисса бўлиб қўшилади.

Амир Темури ва темурийлар даври худди ана шундай, мўғул босқинчиларидан озод бўлган халқимизнинг миллий даҳоси энг юксак чўққига кўтарилган даврдир. Бу давр фалсафаси халқимизнинг соҳибқирон Амир Темури бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишларининг ифодасидир. Бу халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, миллий давлатчилигини тиклаш ва барқарор қилиш, мустақил яшаш орзуларининг ушалган давридир. Унинг фалсафасида ҳам ана шу жиҳатлар яққол кўзга ташланади ва бу мерос бугунги миллий онг ва истиқлол мафқурасининг фалсафий негизлари орасида алоҳида ўрин тутаяди.

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан босиб олинishi мамлакатни ғорат қилди, иқтисод, маданият, санъат ва

илм-фан соҳасида таназзул рӯй берди. Жабр, зулм, зўравонлик натижасида халқнинг турмуши кескин ёмонлашди.

Мўғуллар зулмига чек қўйишида халқ оммасининг норозилиги, сарбадорлар бошчилигидаги оммавий қўзғолонлар, айниқса, соҳибқирон Амир Темурнинг фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мўғуллар ўрнатган мустабид тузумнинг Амир Темур дунёга келган даврида ерли аҳоли ўртасида чуқур ижтимоий ва маънавий уйғониш жараёни бораётган эди. Бу жараён, “Тарихи, ўша даврдаёқ, минг йилликлар қаърига кетган буюк халқ мустамлакачилик азобида ётаверадими?” — деган асосий масала атрофида рӯй бераётган эди.

Мўғуллар мамлакатимизни сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан истило қилган бўлсалар-да, аммо уни маънавий бўйсундириш, маданий жиҳатдан мўғулларнинг устунлиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Кўчманчилик ва шаҳарларни ғорат қилишдан бошқасига ярамайдиган, ўтроқ ҳаётга менсимай қарайдиган Чингиз авлодлари маънавий ва маданий жиҳатдан ўзларидан устун бўлган халққа нима ҳам бера олар эдилар? Улар ўз ҳукмронлигининг охиригача ҳам Ватанимизда бирорта тузукроқ яшаш мумкин бўлган янги шаҳар барпо этмадилар, маданият ўчоқларининг юксалиши учун имкон бермадилар, аксинча, ерли аҳоли орасидан чиққан баркамол кишиларни қиличдан ўтказиб турдилар. Аммо халқ иродасини бука олмадилар, унинг озодлик ва мустақилликка интилишини тўхтатиб қўя олмадилар. Амир Темур ана шу ҳаракатнинг натижаси, халқининг миллий ғояларини рўёбга чиқариш учун тарихий шаклланган зарурият, ўша пайтда ҳарбий уюшқоқлик, сиёсий ҳушёрлик, ғалабалар учун фидокорлик жиҳатидан жаҳонда тенги йўқ миллатга айланган халқ даҳоси яратган буюк жаҳонгир эди. Халқ жаҳонгирга айланганида ўзининг жаҳонгирини яратади. Бу эса тарихнинг муайян ҳудуддаги энг бурилиш нуқталарига тўғри келади.

Баъзилар Темур фалсафий асарлар ёзмаган-ку, унинг фалсафага алоқаси борми, деб ўйлайди. Аслида Темурнинг ҳаёти ва фаолияти фалсафадан иборат эмасми? У фалсафий хулосалар чиқариш учун бошқа кишиларнинг ҳаёти ва асарларидан ҳам мазмунлироқ ҳаёт эмасми? Фалсафани фақат китоблардангина ўрганиш мумкинми? Аслида, фалсафани тўла-тўқис китобга тушириб бўлмайди. Китобга туширилган фалсафа муайян тизимга келтирилган фалсафий билимлар системаси, холос. Темур ва темурийлар даврини тарих фалсафаси ва фалсафа тарихини уйғун тарзда ёзиш орқали нисбатан тўғри ифодалаш мумкин. Амир Темурнинг ҳаёти, унинг фаолияти, темурийлар давридаги маданий жараёнлар, илм-фан ривожини каби масалалар эса бир неча фалсафий китоблар, ўнлаб тадқиқотлар учун мавзу эканлиги аниқ. Қолаверса, Темур ва темурийлар каби илм-фан, маданият ва санъатни, фалсафа ва адабиётни нозиктаъб тушунган, ўзлари ҳам бу соҳа-

ларда ажойиб ютуқларга эришган сиёсий сулолаларни жаҳон тарихидан топши қийин. Бу сулола вакиллари орасида шеър ёзмаган, адабий машқлар қилмаган, фан-маданиятга қизиқмаган бирор темурийзода бўлмаса керак. Тарих шундан далолат берадики, юрт бошлиқлари фан ва маданиятга қизиққан, маънавиятни юксакликка кўтариш учун курашган ўлкада бу соҳаларда ҳақиқий юксалиш бўлади. Сиёсий таъминланганлик, бошқа соҳалар билан биргалликда, маданий тараққиётнинг энг асосий омили эканлигини рад қилиш унчалик ўринли эмас. Маданиятпарвар, миллатпарвар Амир Темур ва темурийзодалар ўша давр маънавий тараққиёти учун сиёсий-иқтисодий асосларни тўлат-тўқис яратган арбоблар эди. Халқимизнинг асрлар оша улар руҳига миннатдорлик туйғуси билан ёндашуви, ҳалигача ўз фарзандларига бу сулола вакиллари номларини қўйиб юриши, бугунги кунларда ҳам ўша замондан ташбеҳлар излаётганининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

**Амир Темур ибн
Тарағай Баҳодир**

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336—1405) Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжаилғор қишлоғида дунёга келди. Унинг

энг асосий тарихий хизматлари шундан иборатки, у мўғулларнинг босқинчилик ва вайронкорликларига қарши курашиб, Ўрта Осиёни улардан халос этди. Майда феодал ва мулкдорларнинг ўзаро низоларига барҳам бериб, кучли марказлашган давлат барпо қилди. Мамлакатда тартиб-интизом ва қонун устуворлигини таъминлади. Унинг даврида “Куч — адолатда” тамойили амалга ошди, иқтисод ва маданият юксалди, ўзга мамлакатлар билан мустақкам алоқалар ўрнатилди.

Амир Темур моҳир ҳарбий саркарда сифатида ном қозонди. У ўз ҳаётини Мовароуннаҳр халқининг фаровонлиги, юрт ободончилиги учун сарфлади, унинг даврида ҳашаматли бинолар, қурилиш иншоотлари, гўзал боғлар бунёд қилинди, мактаб ва мадрасалар, масжидлар қурилди, мамлакатимиз Шарқнинг гўзал ҳудудига айланди.

Темурнинг яна бир улкан хизмати шуки, у маданият ва илм-фан ҳомийси сифатида машҳур бўлди, ўз саройига олиму фузало ва дин арбобларини тўплади. Хожа Афзал, Жалол Хокий, Мавлоно Хоразмий, Мавлоно Мунший ва бошқалар унинг саройида илм-фан ва бадиий ижод билан машғул бўлдилар. Бобур Мирзонинг хабар беришича, ўша даврда Самарқанд энг гўзал шаҳар эди. Испан сайёҳи Р. Г. Клавихо Самарқанднинг гўзаллигига қойил қолган эди. Темур ҳукмронлиги даврида ички ва ташқи савдо кучайди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Русия, араб мамлакатлари билан алоқаларнинг кучайиши Темур салтанати иқтисодий қудратини оширди. Темур ва темурийлар даврида ислом дини ва тасаввуфга катта эътибор берил-

ди. Ислом дини ўша даврда асосий мафкура бўлиб, марказлашган давлат барпо этишда, иқтисод, маданият ва илм-фан соҳасидаги мақсад-вазифаларни амалга оширишда назарий асос бўлиб хизмат қилди. Темур ўз фаолиятида унга таяниб иш кўрди.

Темурийлар даврида тасаввуф таълимоти кенг қулоч ёйди. Соҳибқирон тасаввуф қоидаларидан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат ва адолат ўрнатишда, инсонпарварлик ғояларини тарқатишда фойдаланган. Темур тасаввуфдаги покланиш, тўғри ва софдил бўлиш, зино ва фаҳш ишлар билан шуғулланмаслик, ҳаром-ҳариш ишлардан қочиш, ҳалол меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаш, муҳтожларга меҳр-шафқат кўрсатиш каби ғояларни халққа сингдириш учун кураш олиб борди. Нақшбандлик тариқатининг йирик шайхлари бўлмиш Саййид Амир Кулол, Шайх Абу Бакр Тайободий, Мир Саййид Баракалар Темурнинг пирлари бўлиб, соҳибқирон улар билан тез-тез мулоқот қилиб турган.

Темурийлардан Шоҳруҳ, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар давлатни бошқаришда, дин ва тасаввуф қоидаларига амал қилишда, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришда унинг анъаналарини изчил равишда давом эттирдилар. Бу даврда меъморчилик санъати юксак даражага кўтарилди. Амир Темур Кўксарой масжиди, Шоҳизинда, Бибихоним мадрасасини қурдирди. Кешда (Шаҳрисабз) Оқсарой барпо қила бошлади. Мирзо Улуғбек даврида, 1417—1420 йилларда Регистонда, кейинчалик Бухорода, 1432—1433 йилларда Гиждувонда мадрасалар қурилди, Бибихоним масжиди, Гўри Амир мақбараси қуриб битказилди. 1429 йили эса Улуғбекнинг фалакиёт расадхонаси ниҳоясига етди. Ҳиротда ҳам кўплаб меъморчилик бинолари барпо қилинди. Улар жумласига масжид, мадраса ва хонақоҳлардан иборат бўлган Гумбази сабз, Алишер Навоий қурдирган “Ихлосия” “Низомия”, “Шифоия” мадрасалари, Марв шаҳридаги “Хусравия” мадрасаси ва бошқалар киради. Навоий яшаган замонда Ҳиротда “Шарқ Рафаэли” деб ном олган Камолиддин Беҳзод (1456—1535) ва шоҳ Музаффар каби дунёга машҳур рассомлар ижод қилди. Беҳзод “Зафарнома” китобига, Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”, Саъдийнинг “Бўстон” асарларига нақш берган ва Ҳусайн Бойқаро, Хотифий, Жомий ва бошқаларнинг расмини чизган, халқнинг меҳнатини, табиат манзараларини ҳаққоний тасвирлаган.

XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг кўп соҳаларида юксалиш юз берди. Жаҳонга машҳур олимлар, табиатшунослар ва шоирлар етишиб чиқди. Тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, тарих, адабиёт, жуғрофия, педагогика, мантиқ, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқаларга эътибор берилди. Айниқса, бадий адабиёт

ва адабиётшунослик тез ривож топа бошлади, уларда ўша даврнинг муҳим ижтимоий муаммолари ва инсонпарварлик ғоялари олға сурилди. “Гул ва Наврўз” муаллифи Лутфий (1366—1465), “Беҳрўз ва Баҳром” асарини ёзган Биноий (1453—1512), “Тазкират уш-шуаро” (“Шоирлар ҳақида тазкира”)нинг муаллифи Давлатшоҳ Самарқандий, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Маҳзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”) асарларининг муаллифлари Дурбек (XIV—XV асрлар), Ҳайдар Хоразмий ҳамда Камол Хўжандий (1402 йилда вафот этган), Ҳофиз Хоразмий (XIV—XV асрлар), Исмаил Бухорий (1365—1436), Яқиний (XV аср), Ҳилолий (XV аср), Атоий (XV аср) ва бошқалар ўша даврда яшаб, ижод этдилар.

Бу даврда тарих фанига эътибор кучайди, йирик тарихнавислар пайдо бўлди. Темурийлар даврида Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482)нинг “Матлаа ас-саъдайн ва мажмаъ ал-баҳрайн” (“Икки денгизнинг кўшилиши”), Ҳофизи Абру (1361—1430)нинг “Зубдат аттаворих” (“Тарихларнинг сараси”), Муйиниддин Исфизорий (1494 йилда вафот этган)нинг “Равзат ал — жаннат фи авсоф мадинат”, Фосих Ҳавофий (1375—1442)нинг “Мужмали фосихий”, Шарафиддин Али Яздий (1454 йилда вафот этган)нинг “Зафарнома”си, Низомиддин Шомийнинг (XIV аср охири XV асрнинг боши) “Зафарнома”си ва бошқалар машҳур эди.

**Мирхонд
ва Хондамир**

Ўша замоннинг энг машҳур тарихчилари Мирхонд (1433—1498) ва Хондамир (1475—1535) эдилар. Мирхонд Ҳиротда таваллуд топиб, шу ерда ижод қилган. Унинг асосий тарихий асари 7 жилддан иборат “Набиралар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғлари” деб аталади. У олти жилдини ёзиб, вафот этади, еттинчисини набираси Хондамир ёзиб тугатади.

Хондамир ҳам Ҳиротда туғилиб, ёшлигидан тарихнависликка ҳавас кўяди. У Аграда вафот этади. Унинг муҳим рисоалари “Макорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб ус-сияр”, “Вазирлар учун қўлланма” ва бошқалардир. Муаррихнинг энг йирик асари “Ҳабиб ус-сияр”да қадим замондан XVI асргача Марказий Осиё, Эрон ва Афғонистондаги тарихий шахслар, воқеалар, давлатлар тарихи, давлатни бошқариш йўллари батафсил баён қилинган. “Макорим ул-ахлоқ” асарида улуғ Алишер Навоийнинг бунёдкорлик ишлари, инсоний фазилатлари, Ватан равнақи йўлида кўрсатган жонбозликлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Хондамирнинг илмий-тарихий мероси XV—XVI асрлар иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилувчи қимматли манба ҳисобланади.

**Саъиддин
Тафтазоний**

XIV—XV асрларда мантиқ, табиий-илмий фанлар, айниқса, фалакиёт, фалсафа ва ахлоқшуносликка катта эътибор берилди. Ман-

тиқ илмининг йирик вакилларида бири Саъдиддин Тафтазоний (1322—1392) дир. У Нисо вилоятига қарашли Тафтазон қишлоғида дунёга келади. Ёшлигидан илоҳиёт фанлари, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ билан шуғулланади. Тафтазоний мадрасаларда мударрислик қилди. Туркистон, Ҳирот, Жом, Фиждувон мадрасаларида талабаларга дарс берди. Тафтазоний шуҳрати, илмий ишлари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг тарқалди. Темурнинг таклифи билан аллома Самарқандга келиб, шу ерда умрининг охиригача яшади.

Тафтазоний 40 дан ортиқ рисолаларнинг муаллифидир. Муҳимлари: “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” (“Мантиқ ва каломга сайқал бериш”), риторикага оид “Мухтасар ал-маоний” (“Қисқача маънолар”), араб тили грамматикасига оид “Ал-иршод ал-ҳодий” (“Йўл бошловчи раҳбар”), фалсафа ва каломга оид “Ал-мақосид ат-толибин” (“Толиби илмларнинг мақсадлари”) ва бошқалар. Тафтазоний ўтмиш олимларининг жуда кўп асарларига шарҳлар ҳам битган.

Аллома сабаб ва оқибат, ирода эркинлиги, билиш, онг, мантиқ фани ва унинг вазибалари ҳақида ўз фикрини баён қилган. Масалан, у табиатда сабаб ва оқибат муносабатларининг мавжудлигини эътироф этади. Тафтазоний ирода эркинлигига тўхталиб, ҳар қандай эзгу ишлар худонинг моҳиятидан келиб чиқади. Худо яратувчи сифатида инсонларни ёмон хатти-ҳаракатлар қилишдан сақлайди, инсонни кўпроқ хайрли ишлар қилишга чорлайди, гуноҳ ишлардан қочишга даъват этади, деб айтади.

Тафтазоний фикрича, билиш жараёни уч босқични ўз ичига олади: 1) ҳис-туйғу аъзолари ва ашёлар ўртасидаги ўзаро таъсир; 2) бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) ақлий билиш.

Олим ҳис-туйғуни ташқи ҳиссиёт деб атайди, ички ҳис-туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлади. Ақлий ёки мантиқий билиш эса моддий асосдан анча узоқда бўлиб, ҳиссий билимларга нисбатан юқорироқ босқичда намоён бўлади.

Мантиқ янги билимлар ҳосил қилиш учун замин яратади. Тасаввур ва тасдиқ мантиқий билиш шакллариандир. Бирор нарса тўғрисида ҳукм чиқаришда тил муҳим ўринни эгаллайди. Мантиқшунослик мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукми ифодаловчи сўз ва ибораларни таҳлил қилади.

Мир Саййид

Шариф Журжоний

Тафтазоний фалсафасининг аҳамияти шундан иборатки, у калом фалсафасини ривожлантириб, унга мантиқий қонунларни тат-

биқ этди, Улуғбек илмий мактабининг вужудга келишига замин яратди.

Ўша даврнинг яна бир атоқли алломаси Мир Саййид Шариф Журжоний Астробод шаҳри яқинида туғилган. Журжоний Истамбул, Қоҳира, Ҳирот, Шероз шаҳарларида бўлиб, улардаги олим-

лардан илм сирларини ўрганеди. 1387 йилдан бошлаб Самарқанд мадрасаларида мантиқ, фалсафа, фалакиёт, фикҳ ва адабиёт, мунозара илми ва бошқалардан дарс беради.

Журжоний 50 дан ортиқ рисоаларнинг муаллифи бўлиб, уларнинг аксарияти мантиқ, фикҳ, фалсафа ва табиатшуносликнинг муҳим муаммоларига бағишланган. Олимнинг “Ат-таърифот” (“Таърифлар”), “Одоб ул-мунозара” (“Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола”), “Суғро” (“Кичик далил бўла оладиган ҳукм”), “Кубро” (“Катта далил бўла оладиган ҳукм”), “Авсат дар мантиқ”, (“Мантиқда ўрта хулоса”), “Рисолайи вужудия” (“Борлиқ ҳақида рисола”) ва бошқа асарлари мавжуд. Булардан ташқари, Журжонийнинг Ибн Сино, Чағминий ва Насриддин Тусийларнинг асарларига шарҳлар ёзганлиги маълум.

Мутафаккир рисоаларида борлиқ, модда ва унинг шакллари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, мантиқий фикрлаш, тил ва тафаккурнинг ўзаро алоқаси, коинот, инсон, ақл ва билиш масалалари ёритилади. Журжоний, худди Тафтазоний сингари, ҳамма нарса ва жисмлар бир-бирига сабаб-оқибат нисбатида бўлади, деб ҳисоблади. Оддий нарсалар асосида тўрт унсур, яъни сув, олов, ҳаво ва тупроқ ётади. Металл, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўрт унсурнинг қоришиши натижасида пайдо бўлади.

Журжонийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари борлиқ, коинот, модда ва унинг шакллари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш, мантиқий фикрлаш каби масалаларни қамраб олади. Олим вожиб ул-вужуд ва мумкин ал-вужуд моҳиятини шарҳлашга интилади. Унингча, йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Борлиғи ҳам, йўқлиғи ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд дейилади. Бошқача қилиб айтганда, вожиб ул-вужуд борлиқнинг биринчи сабаби бўлмиш Худодир, мумкин ул-вужуд эса моддий оламдир.

Журжоний мантиқ фани билан фалсафани ўзаро боғлиқликда таҳлил қилади. Унингча, хулоса уч турга бўлинади: силлогизм, индукция ва аналогия. Силлогизм (қиёс) назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Журжоний фикрича, индуктив йўл билан олинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди, зероки инсон тажрибаси доимо мукамал ва ҳар томонлама тўғри эмас. Мир Саййид Шариф Журжоний мантиқ илми соҳасида ҳам ўз фикрларини баён қилган. Ўзининг қарашларида мантиқ илмини фалсафадан ажратмай, айна бир вақтда унинг ҳуқуқ ва тил билан ҳам чамбарчас боғлиқ эканлигини исботлаб беради. Шунинг учун ҳам XIV—XV асрдан бошлаб ислом мадрасаларида мантиқ илмини ўқитиш ҳуқуқ ва тилшунослик фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Журжоний хулосанинг уч тури: қиёс (силлогизм),

индукция ва аналогиянинг ҳар қайсисига таъриф беради, уларнинг ҳар бирини таҳлил қилиб чиқади. Умуман олганда, Тафтазоний ва Журжонийнинг фалсафий ва мантиқий қарашлари илм-фан ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди ва кейинги даврларда яшаган мутафаккирларнинг дунёқарашига самарали таъсир кўрсатди.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта улуш қўшган буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394—1449) математика ва фалакиёт соҳасида баркамол ижод қилган. Унинг отаси Амир Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзо эди. Улуғбек ёшлигидан илм билан қизиқди. Унга таниқли олимлар Ғозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид устозлик қилдилар. У гарчи давлат арбоби бўлса ҳам, маданият ва илм-фан равнақига кўп кучини сарфлади, математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Олимнинг дунёқарашида Афлотун, Арасту, Птолемей, Муҳаммад Хоразмий, ал-Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг асарлари муҳим ўрин эгаллади.

Улуғбекнинг улкан ишларидан бири унинг Самарқандда, Кўҳак тепалигида, Оби Раҳмат ариғининг бўйида расадхона барпо этганлигидир. Ушбу расадхона қурилиши 1424 йилда бошланиб, 1429 йилда тугалланди. Олимнинг энг муҳим асари “Зижи жадиди Кўрагоний” деб аталади. Ундан ташқари, Улуғбек математикага оид “Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга бағишланган “Рисолайи Улуғбек” ва тарихга оид “Тўрт улус тарихи” китобларини ёзди. Улуғбек мантиқ илми, фикршунослик, мусиқа ва адабиёт назариясини яхши билар эди. Олимнинг “Зижи” икки қисм, муқаддима ва 1118 юлдузнинг ўрни ҳамда ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат.

Улуғбек сайёраларни ўрганишда турли услубларни қўллайди, булар кузатиш, эксперимент, жонли мушоҳада, исботлаш, қиёслаш, индукция, дедукция ва бошқалардир. Шунини айтиш лозимки, Улуғбек кузатиш ва ўлчаш асбоблари такомиллашмаган бўлса ҳам, кўёш ва ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиши ва вақтларини тўғри ҳисоблаб чиқди. У ўз атрофига қобилиятли олимларни тўплади, ўзга мамлакатлардан иқтидорли олимларни таклиф этди.

Улуғбекнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” асари дунё аҳамиятига молик. Унинг биринчи мақоласи “Тарих (хронология)нинг маърифати” деб номланиб, эралар ва тақвим масалалари тўғрисидадир. Иккинчи мақолада математика ва сферик астрономия ҳақида сўз кетади. Учунчи мақола тўлиқ астрономия фани муаммоларига бағишланган бўлиб, унда самовий жисмларнинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Улуғбек бошчилигида тузилган тақвим ўрта аср-

ларнинг энг мукамал жадвали ҳисобланади. Улуғбекнинг мазкур асари ўрта асрлардаёқ инглиз, поляк, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Ўтмишнинг атоқли олимларидан бири Фиёсиддин Жамшид ал-Коший (1430 йилда вафот этган) бўлиб, у йирик риёзиётчи ва фалакиётчидир. Унинг асарлари “Мифтоҳ ул-ҳисоб” (“Ҳисоб калиди”), “Рисола ал-муҳитийа” (“Доира ҳақида рисола”) ва бошқалардир. XVI асрдан бошлаб Европа мамлакатларида унинг кашфиётидан фойдалана бошладилар.

Тарихда Али Қушчи номи билан машҳур бўлган Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи (1403—1474) Улуғбекнинг шогирдидир. У илмий ишларини фалакиёт ва риёзиёт соҳасида олиб борди. “Арифметика илми ҳақида рисола”, “Мантиқ рисоласи”, “Астрономияга оид рисола” каби 23 дан ортиқ рисоалар муаллифидир.

Али Қушчи “Астрономияга оид рисола”сида Ой ва Қуёш тутилиши қонуниятларини илмий асослаб берди. Олим табиат сирлари ва унинг қонуниятларини ўрганди, жисмлар ҳаракати, уларнинг оддийдан мураккабга ўтиши тўғрисида ўз фикрини илгари сурди. Мазкур рисола 1968 йилда ўзбек тилига ўгирилиб, академик И. Мўминов томонидан чоп этилган.

Умуман шуни таъкидлаш лозимки, Улуғбек ва у асос солган астрономия мактаби коинотдаги ҳодисаларни ўрганишда муҳим роль ўйнади, ўша вақтгача фанга маълум бўлмаган ҳодисаларни идрок қилиб, инсон ақл-заковатининг билиш имкониятларини кенгайтирди, кейинги даврларда яшаган олимларга самарали таъсир кўрсатди. Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ғояларини Европада XVI асрдан бошлаб Коперник, Галилей ва бошқалар ривожлантирдилар.

Улуғбек ислом динига чуқур эътиқод кўйган, илоҳиёт ривожига муносиб ҳисса қўшган, мактаб ва мадрасалар қуришга эътибор берган жаҳонга машҳур олим эди. Лекин собиқ шўролар даврида унинг табиий-илмий қарашлари ислом динига қарши қаратилди, ҳатто уни атеист даражасига кўтаришга уринишлар ҳам бўлди. “Улуғбек Мирзо — деб таъкидлаган эди Алишер Навоий, — донишманд подшоҳ эди. Камолоти бағоят кўп эрди”

XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳирот маданий ва илмий марказга айланди. Айниқса, Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида бу ерда илм-фан, адабиёт соҳасида юксалиш юз берди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳонга машҳур мутафаккирлар етишиб чиқди.

**Абдураҳмон
Жомий**

Ўрта аср мумтоз адабиётининг вакили, улуғ шоир ва мутафаккир Абдураҳмон Жомий (1414—1492) дир. Жомийни Навоий устоз

деб ҳисоблар эди. Унинг қаламига мансуб асарлар “Нафаҳот ул-унс”, “Ҳужжат ул-асрор”, “Мусиқа ҳақида рисола” “Нақши фусус”, “Воҳид атамаси ҳақида рисола”, “Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола” “Баҳористон” ва бошқалардир.

Жомийнинг энг йирик асари “Ҳафт авранг” бўлиб, унга “Туҳфат ул-аҳрор”, “Сухбат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Сухбат ул-асрор”, “Лайли ва Мажнун”, “Саламон ва Абсол”, “Хирадномайи Искандарий” дostonлари киради.

Барча мусулмон мутафаккирлари каби Жомий ҳам Худо абадий, мутлақ ва дунёдаги ҳамма нарсаларнинг сабабчисидир, Худо мавжуд бўлганда, борлиқ йўқ эди, дунё ўзининг бошланғичини Оллоҳдан олган, демак, Худо ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб ҳисоблайди. Жомийнинг фалсафий қарашлари унинг инсонпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Мутафаккирнинг кўпгина асарларида инсон, адолат, муҳаббат, эзгулик ғоялари тасвирланади.

Жомий нақшбандийлик таълимотига эътиқод қилиб, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ривожлантиради. Сўфий, унингча, ҳалол ва пок бўлиши, бирор касб-ҳунарни эгаллаши, қаноатли ва олижаноб бўлиши, тамагирликдан узоқ юриши, нафсини жиловлаши лозим. Жомий худони “гўзал маъшуқа” сифатида тасвирлаб, инсоннинг мақсади унинг васлига етишдир, дейди.

Жомий ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларида мукаммал жамият, адолатли шоҳ тўғрисидаги орзу-умидларини илгари сурди, тенглик, эркинлик, инсоф ва диёнатга асосланган давлат тузуми тўғрисида сўз юритди. “Ҳафт авранг”га кирган “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун” “Хирадномайи Искандарий” дostonларида ишқ ва муҳаббат, дўстлик ва биродарлик, меҳр-шафқат, ўзаро ёрдам, билимдонлик ва бошқа инсоний қадриятларни тасвирлади.

Жомий адабий асарлардан ташқари дин ва тасаввуф таълимоти масалаларига бағишланган “Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола”, “Зикр шартлари ҳақида рисола”, “Шавоҳид ан-нубувват” (“Пайгамбарликнинг далиллари”) каби қатор асарлар муаллифидир. Жомийнинг фалсафаси Ибн ал-Арабий таълимоти таъсирида шаклланган бўлиб, у ваҳдат ул-вужуд фалсафасини нақшбандийлик таълимотига мослаштирган. Айтиш мумкинки, Жомий дин ва фалсафани уйғунлашириш, шу йўл орқали фалсафий фикрлар ривожланишига замин яратишда хизматлари катта. Жомийнинг “Нафоҳот ул-унс” асари 616 машҳур сўфийлар ҳаётига бағишланган бўлиб, бу асар сўфийларнинг фалсафий-ирфоний ва ахлоқий қарашларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Алишер Навоий Жаҳон маданияти равнақиға улкан ҳисса қўшган сиймолардан бири, улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Низомиддин Мир Алишер Навоий (1441—

1501)дир. У Темурийлар хонадонига тааллуқли бўлиб, отаси Фиёсиддин кичкина Шаҳрисабздан Қобулга бориб қолган барлос бекларидан эди. Навоий Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро саройида турли лавозимларда ишлади, 1472 йилдан бошлаб вазир этиб тайинланди. Шоир мамлакат ободончилиги, равнақи ва осойишталиги йўлида кўп ишлар қилди. Мактаб, мадраса, масжид ва хонақолар, кўприк, работлар, шифохоналар қурдирди, муҳтож ва камбағалларга ёрдам берди, олиму шоирларга ҳомийлик қилди.

Навоий ижоди бой бўлиб, асарлари турли мавзуларга бағишланган. “Ҳамса”, яъни “Ҳайратул аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonлари ҳамда “Лисон ут-тайр”, “Мажолисун нафоис”, “Маҳбубул қулуб”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Мезон ул-авзон”, “Муҳокамат ул-луғатайн” ва бошқалар. Булардан ташқари, Навоий “Ҳазойинул маоний” (“Маънолар хазинаси”) номли шеърӣ тўплам яратган бўлиб, у 45 минг мисрага яқин ғазал, рубоӣ, қитъа ва фардлардан ташкил топган.

Навоийнинг ижоди фалсафӣ фикрларга бой бўлиб, унда жамият ва инсон муносабати, инсоннинг бахт-саодати, комил инсон ва фозил жамоа, таълим-тарбия ҳақидаги фикр-уйлари ўз ифодасини топган.

Шоир ижтимоӣ-фалсафӣ қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда фалсафӣ фикрлар мажозӣ тарзда, бадиӣ ўхшатиш ва рамзӣ иборалар ёрдамида, зоҳирӣ ва ботинӣ маъноларда баён қилинади.

Ўзининг қарашларида Навоий Худо, табиат ва инсонни умумӣ бирликда кўради. Инсон табиатнинг гултожи, мавжудотлар ичида энг азиз ва мукаррамдир. У бошқа мавжудотлардан ақл ва билим жиҳатидан юқори туради. Инсон сезгилар орқали нарса ва ашёлар, ҳодисаларнинг ташқи томонини идрок қилади. Лекин сезгилар орқали ҳосил бўлган билим мукамал эмас. Навоий табиат сирларини инсонӣ тафаккур англаб олишга қодир, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, борлиқ доимӣ ўзгаришда, ўзаро алоқада бўлиб, табиат доимо ривожланишда ва бир-бири билан сабабий боғлангандир.

Навоий ижодида тараннум этилган ишқ ўзаро боғлиқ ҳамда бир-бирини тўлдирувчи мажозӣ ишқ ва ҳақиқӣ ишқдан иборатдир. Ишқ инсонни ахлоқӣ покланиши, ҳақиқатни англаши, дунёга худо нури жилваси натижасида ҳосил бўлган гўзаллик сифатида қарашга хизмат қилади. Навоийнинг ижодӣ меросида инсонпарварлик ва комил инсон ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Шоирнинг “Ҳамса” сига кирган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” “Садди Искандарий” каби дostonларининг асосӣ қаҳрамонлари Искандар, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва бошқалар комил инсон сифатида

талқин қилинади. Улар меҳнатсевар, ўз касбининг устаси, доимо ўзгаларга ёрдам берувчи, шижоаткор ва жасур, ақлли ва билимдон, саховатли, тўғри сўз, софдил, камтар, ўзида хулқ-одоб, адолат, сабр-тоқат, нафсни тийиш, олижаноблик каби фазилатларни му-жассамлаштирган шахслардир.

Навоий халқ орасида инсонпарварлик ғояларини ёйди, турли миллат ва элатлар ўртасидаги дўстликни улуғлади. Форобий, Ибн Сино, Беруний ва бошқалар сингари мукамал жамият ҳақида фикр юритди. Халқни фаровонликка, бахт-саодатга элтувчи, ҳамма тенг, зулм-истибдоддан холи бўлган давлат тузумини орзу қилди. У илм-фан эгаллашни афзал билди, мол-мулкка, бойликка ҳирс қўйиш-ни, тамагирликни қоралади. Навоийнинг яхшилик, эзгулик, му-ҳаббат, дўстлик, адолат, тинчлик, осойишталик ва бошқа гўзал фазилатлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар тўғрисидаги қимматли фикрлари республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг ҳам бар-камол инсонни тарбиялашга хизмат қилмоқда.

**Ҳусайн
Воиз Кошифий**

Ўша даврнинг кўзга кўринган мутафаккир-ларидан бири Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий (тахм. 1440–1450–1505 йилларда яшаган) бўлиб, Ўрта Осиё ва Хуросонда ахлоқ фалсафаси ривожига ҳисса қўшган.

Кошифий Сабзавор шаҳрида таваллуд топади, кейинчалик Аб-дурахмон Жомийнинг таклифи билан Ҳиротга кўчиб келади. У қол-ган умрини Ҳиротда ўтказди ва шу ерда вафот этади. Кошифий катта олим ва мударрис бўлиб етишади, бутун умрини илм-фан ҳамда насру назм равнақиға бағишлайди. У Навоий ва Жомий билан дўстона алоқада бўлади. “Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий тахаллус қилур, сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳардадур ва мавлоно зуфундун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида машхур ишлари бор...” — деган эди На-воий у ҳақда.

Воиз Кошифий илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган. У воиз-лик санъатини пухта эгаллаган, иншо, илоҳиёт, фалакиёт, адабиёт, фалсафа, ахлоқ ва педагогика соҳаларида фаолият юритган. Олим-нинг муҳим рисолалари “Ахлоқи муҳсиний”, “Футувватномаи сул-тоний”, “Анвари Суҳайли”, “Махзанул-иншо”, “Рисолайи Ҳота-мия” ва бошқалардир. Ушбу асарларда мутафаккир давлатни оқило-на бошқариш, инсонга гўзал хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, илм-фан ва касб-ҳунарни эгаллаш, тижоратчи ва савдогарлар хулқ-одоби, умуман таълим-тарбия ҳақида қимматли фикрларни илгари суради. Мутафаккир адолат масаласига тўхталар экан, уни кишилар ўртасидаги тенгликни англаувчи тушунча сифатида талқин қилади.

Бу тушунчанинг ахлоқий жиҳати шундан иборатки, бир тоифа иккинчи тоифага зуғум ўтказмаслиги, кишилар ўзаро муносабатда бир-бирининг иззат-нафсига тегмасликлари лозим. Адолат сиёсий тушунча сифатида давлатни оқилона бошқаришда, ҳукмдорларнинг фаолиятига баҳо беришда намоён бўлади. У адолатни мамлакат барқарорлигининг муҳим шarti сифатида баҳолайди. Олим ўз асарларида ҳукмронлардан халққа ғамхўрлик қилишни, уни ҳақсизлик ва ўзбошимчаликдан муҳофаза қилишни талаб қилади. Унинг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғоялари ҳозир ҳам ўз тарбиявий қимматини йўқотмай келмоқда.

XV асрнинг охиридан бошлаб Темурийлар давлати секин-аста инқирозга юз тута бошлади. Бунга темурий шаҳзодаларнинг ўзаро уруш-жанжаллари, низолари, тарқоқликнинг кучайиши, тахт учун курашлар натижасида мамлакатнинг бўлиниб кетиши, иқтисоднинг тушкунликка учраши сабаб бўлди. Натижада Мовароуннаҳр Шайбонийхон томонидан босиб олинди.

**Заҳириддин
Муҳаммад Бобур** Темур авлодидан бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ўша даврнинг энг маърифатли подшоларидан бири эди. Андижонда Умаршайх Мирзо хонадонидан туғилган Бобур кейинчалик

Ҳиндистонда улкан салтанатга асос солди. Бобур даврида ҳинд диёри гуллаб-яшнади, ундаги маданият юксак даражага кўтарилди. Ҳиндистоннинг XX асрдаги энг атоқли кишилари Маҳатма Ганди ва Жавоҳарлаъл Неру ҳам Бобур ва бобурийлар — Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб ва Акбар каби темурийзодаларга жуда катта баҳо берганлар.

Ички келишмовчиликлар натижасида ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлган Бобур аввал Қобулда, сўнгра эса 1526 йилги Панипат жангида Иброҳим Лўди устидан ғалаба қозониб, Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. “Бобурийлар сулоласи” Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилиб, темурийлар давлати ва маданиятининг давомчиси сифатида машҳур бўлди.

Бобурнинг хизмати шундаки, у Ҳиндистонни марказлашган давлатга айлантирди, мамлакатда тинчлик ўрнатди, ободонлаштириш ва қурилиш ишларини ривожлантирди, карвонсаройлар, меъморий ёдгорликлар, боғчалар, кутубхоналар барпо қилди, маданият, санъат, адабиёт ва илм-фанни юксалтирди. Бобур илм-фан, санъатга катта қизиқиш билан қараган, юксак ақл эгаси, қомусий билимга эга бўлган давлат арбоби, олим ва шоирдир.

Бобурийларнинг кўпчилиги маърифатчилик билан машғул бўлдилар, олиму фузалолар билан маслаҳатлашиб турдилар. Уларнинг яна бир хизмати ислом ва будда динига эътиқод қилувчи мусулмон ва ҳиндуларни келиштиришга, аҳил яшашга чақиришдан иборат бўлди.

Бобурнинг машҳур тарихий асари “Бобурнома” дир. Булардан ташқари, у ҳуқуқшуносликка оид “Мубаййин”, аруз илмига оид “Муфассал”, мусиқа бўйича “Мусиқий”, ҳарбий ишларга оид “Ҳарб иши” рисоаларини ёзган. “Бобурнома” ўша даврдаги Марказий Осиё, Ҳиндистон, Афғонистон, Эроннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётини, савдо муносабатлари, жуғрофияси, ҳайвонот ва наботот оламини, иқлими, қабила ва элатларнинг урф-одатлари, маросимлари, турмуш тарзи ва маросимларини акс эттирган асардир.

Бобур ўзининг лирик шеърларида ишқ, муҳаббат, Ватан соғинчи, меҳр, вафо, инсонийлик, дўстлик, яхшилик ва меҳр-оқибатни куйлади.

Жавоҳарлаъл Неру Бобурнинг Ҳиндистондаги фаолиятига катта баҳо берган эди. Неру Бобурнинг дилбар шахс эканлиги, мард ва тадбиркорлигини, санъатни севганини ва умуман, Ҳиндистон учун кўп иш қилганлигини таъкидлаган эди. Бобур ва бобурийларнинг сиёсий, маданий фаолиятлари Ҳиндистон ва Ўзбекистон ўртасидаги дўстлик ришталарини мустақкамлашда ҳозир ҳам муҳим роль ўйнамоқда.

Шундай қилиб. XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш юз берди. Буни олимлар Ренессанс даври ҳам деб атамоқдалар. Баъзи олимлар эса бу атаманинг Шарқ мамлакатларига тўғри келмаслиги тўғрисида ўз фикрларини айтмоқдалар. Нима бўлганда ҳам Европада XV—XVI асрлардаги кўтаринкилик, Ренессанснинг муҳим хусусиятлари Марказий Осиёда рўй берган маданий юксалиш бир-бирига кўп томонлари билан ўхшаб кетади. Булар орасида муштаракликлар кўп.

XIV—XV асрлар моддий ва маънавий юксалишининг муҳим хусусияти яна шундан иборатки, бу даврда ишлаб чиқариш ўсди, ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик, деҳқончилик ривожланди, хорижий мамлакатлар билан дипломатик ва маданий алоқалар ўрнатилди, инсон ақл-заковати ва унинг энг яхши фазилатларига эътибор кучайди, илм-фан ва санъат ривож топди, қомусий олимлар етишиб чиқди, маданий меросни ўрганишга қизиқиш ортди. Темур ва темурийлар давридаги маданий юксалиш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Улар мустақил давлатимизни мустақкамлашда, маданий-маърифий ва тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда, миллий ғоя ва мафқурани шакллантиришда маънавий озуқа ва зифасини ўтамоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
2. “Темур тузуклари”ни ўқиганмисиз, у тўғрида нималарни биласиз?

3. Мирзо Улугбек ва унинг “Зижи жадиди Кўрагоний” асари тўғрисида нималарни биласиз?
4. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий дўстлиги тўғрисида сўзлаб беринг.
5. Алишер Навоийнинг комил инсон тўғрисидаги ғоялари мазмунини биласизми?

Амалий машғулот саволлари

1. Амир Темур ва темурийлар даври фалсафаси, унинг аҳамияти.
2. Темурнинг ҳаёти, фаолияти, жаҳон ва Ватан тарихидаги ўрни.
3. Улугбек — ўрта аср маданиятининг атоқли вакили.
4. Алишер Навоийнинг фалсафий қарашлари.
5. Бобур ва бобурийлар давридаги фалсафий қарашлар.
6. Темурийлар даври ва ўрта аср фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

5-мавзу

ЎРТА АСРЛАР ВА ЯНГИ ДАВР ЕВРОПА ФАЛСАФАСИ

Европада Қадимги Юнон ва Римдан ўрта асрлар фалсафасигача, яъни милоддан илгариги I асрдан милоднинг XIV асригача, бир ярим минг йил давомида бир қанча оқимлар пайдо бўлди ва амал қилди. Бу давр фалсафасида икки хил жараённи кўриш мумкин: 1. Христианликнинг шаклланиб давлат дини ва мафкурасига айланиши. 2. Ўрта асрларга келиб инквизициянинг устувор йўналишга айланиши. Гностика, апологетика, патристика, реализм, номинализм ва бошқа оқимлар ўша давр фалсафасининг қиёфасини белгилайди.

Гностиқлар

Бу давр фалсафасида ўз ўрнига эга бўлган гностицизм эрамининг 150 йилларида ўзининг юксак равнақига эришади. Улар шундай фалсафий таълимот яратдиларки, уларнинг фикрича, Худо руҳ сифатида ёвузликда мутлақо соф, инсон эса ўз табиатининг руҳий жиҳати билан худога мослашган. Бу масалада гностицизм файласуфлари христианликни юнон фалсафаси билан бирлаштиришга ҳаракат қилдилар. Агар бу уринишда гностицизм ғалаба қилса, христианлик қадимги дунёнинг навбатдаги фалсафий дини бўлиб қолар эди ва шундай бўлди ҳам. 354 йилда Помпей собори христианликни Рим империясининг асосий дини деб эълон қилди.

Дуализм

Дуализм — гностицизмнинг асосий йўналиши, бу оқим тарафдорлари моддий ва руҳий дунё ўртасида мустақкам чегара мавжуд, деб таъкидлайдилар. Улар таълимотида материя ҳамма вақт ёвузлик тимсолидир. Бундан улар Худо ҳеч маҳал моддий дунёни яратиши

мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Гностиклар томонидан эълон қилинган дарвешлик (аскетизм) ўрта асрларда монахчиликнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Апологетлар

Апологетлар христианлик тарихида I ва III асрларда вужудга келди. Апологетика сўзининг луғавий маъноси “ҳимоя қилиш”, демакдир. Апологетлар ҳукуматнинг христианликка бўлган душманлигини бартараф қилишга, Рим давлатининг христианликни таъқиб қилиши ҳеч қандай оқлашга лойиқ эмаслигини исботлашга ҳаракат қилганлар, ўз асарларида мушриклик (кўп Худолик) адабиётларидан олинган баҳслашиш (диалог) шаклидан ёки апологетиканинг мумтоз шаклидан фойдаланганлар.

Апологетлар асарларида икки анъана яққол сезилиб туради. Яъни, инкор қилиш ва тасдиқлаш. Улар энг аввал мушриклар томонидан христианликка қўйилган айблар — ғайриодатий ҳаракатлар, дабдабазлик кабиларни инкор қилганлар. Христианликнинг софлигини эса тасдиқлаганлар. Бу соҳада Юстиннинг “Биринчи апологея” “Иккинчи апологея” асарларини, Тулеан ва Анаксагор каби файласуфлар фаолиятини таъкидлаш лозим.

Патристика

“Патристика” сўзи “ота” (“падре”) сўзидан келиб чиққан. Бу ном билан одатда Европада епископларни уларга ҳурмат сифатида атаганлар. Шарқда машҳур бўлган черков оталаридан бири Иоан Златоуст (347—407) эди. Унинг 640 та даъватларидан кўпчилиги авлиё Павел номаларининг шарҳи эди. Унинг асарларида Инжилни амалий қўллаш соф ахлоқий масалалар билан қоришиб кетган.

Ғарбда энг йирик черков оталаридан бири “Пок” деган унвонга сазовор бўлган Аврелий Августин (354—430) ҳисобланади. У файласуф ва илоҳиётчи бўлган. Августин ўз ҳаётини епископликка, тадқиқотчиликка, адабиётга бағишлайди. У 100 га яқин китоб, 500 та даъват ва 200 га яқин номалар ёзади. Унинг ўша даврдаги энг машҳур асарларидан бири “Сигиниш” 401 йилда ёзилган. Бу асарда у ўзининг христианликкача бўлган ҳаётини ёзади. “Библия” оятлари рамзий — тимсолий баён қилинади. У мушриклик фалсафасини қоралайди. Унингча, бу фалсафа инсонни христиан диничалик ҳеч маҳал ҳақиқатга олиб келмайди. Августин баҳс шаклида бошқа (диалог) фалсафий асарлар ёзган.

Схоластика

“Схоластика” сўзи юнонча “школа”дан (“shola”) олинган бўлиб, “ўқиш жойи”, “мактаб” маъноларини англатади. Буюк Карл саройида ўқитувчилик қилганларни ёки умуман сарой мактабидаги ўқитувчиларни схоластлар деб атаганлар. Шунингдек, динни ўрганишда фалсафани татбиқ қилган ўрта аср олимларини ҳам схоластлар деб атаганлар. Схо-

ластикани маълум даражада илоҳиётни ақлга мослаштириш, динни тафаккур ёрдамида қувватлашга бўлган интилиш, деб ҳам баҳолаш мумкин. Ҳақиқат илоҳиётни муқаддас китоблар ақидалари асосида эмас, балки фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тоқозо қилинади. Схоластларнинг мақсади этиқод ақлга мувофиқми, деган саволга жавоб бериш бўлган.

Реализм

Унинг йирик вакилларида бири кентербериялик Ансельм (1038—1109)дир. У Шимолда Италияда туғилган, 1093 йилда Кентерберийск шаҳрининг архиепископи этиб тайинланади. Ансельм ўзининг икки асари билан машҳур.

Биринчиси, “Монополия” — Худонинг борлигини сабаб ва оқибат муносабатлари тизимида исбот қилиш. Бу исбот — космологик исботнинг шакли сифатида шундай талқин қилинади: инсон ҳаётда кўп неъматлардан фойдаланади. Бу неъматлар эса энг олий илоҳий неъматларнинг аксидир. Улар орқали ҳамма нарсалар мавжуддир. Узлуксиз таназзулни тасаввур қилиб бўлмагани сабабли ҳамма нарсанинг бир сабабчиси бўлиши керакки, биз уни Худо деб атаймиз.

Ансельмнинг иккинчи асари “Прологион” Худо борлигининг дедуктив исботидир. Унинг таъкидлашича, ҳар бир одам учун олий ва комил моҳият ҳақида ғоя мавжуддир. Бу ғоя эса объектив мавжудликка эга бўлган реалликка мос келади. Чунки агар борлиқ мавжуд бўлмаганда эди, нарса комил бўлмас эди. Агар Худодан юқорида олий нарсани тасаввур қилиш мумкин эмас экан, демак, Худо реалликда мавжуддир.

Арасту таълимотининг кўп томонларини қабул қилган ўрта аср схоластлари мўътадил реалистлар, деб аталганлар. Уларнинг йирик вакиллари Пьер Абеляр ва Фома Аквинскийлар бўлган.

Пьер Абеляр

Британияда туғилган П. Абеляр (1079—1142) жуда ёшлигиданоқ ўз билими билан машҳур эди. Абеляр — мўътадил реалистдир. Унинг таъкидлашича, реаллик ёки универсалий дастлаб Худо ақлида мавжуддир, ундан кейин нарсаларнинг ўзида мавжуддир ва ниҳоят, одамларнинг онгида мавжуддир. Абеляр “Мен этиқод қилиш учун биламан”, деган ғояни илгари сурган. Яъни, билмайдиган, билимсиз кишидан кўра, дин ва унинг асосий тамойилларини яхши ўрганган киши афзал. Бундай киши ақидапараст эмас, балки ўзи билган нарсанинг қадрини билдирган инсондир.

Абеляр ҳақиқатни топишда тафаккурнинг хизматини таъкидлаб, унга ҳамма вақт мурожаат қилади. Унинг таъкидлашича, шубҳа ҳамма вақт тадқиқотга йўллайди, тадқиқот эса ҳақиқатни топади. Унинг фикрича, инсоннинг ўлими Худони рози қилиш учун эмас, балки одамларни Худога бўлган муҳаббат билан таажжубга солиш

ва одамларга ахлоқий таъсир кўрсатиш мақсадида содир бўлади. Бу билан одамлар ўз ҳаётини худога бўйсундирадилар. Бу қараш ахлоқий таъсир қилиш назарияси деб аталади.

Фома Аквинский Фома Аквинский (1224—1292) мўътадил реализмнинг яна бир йирик вакили ҳисобланади. Фома ўша давр учун Арасту натур фалсафасини илоҳиёт билан бирлаштиришга ҳаракат қилган. Бунда у мўътадил реализм позициясида турган ва схоластиканинг энг йирик намояндаси бўлган. Унинг фикрича, натурал фалсафада тафаккур ва Арасту мантиқий таълимоти ёрдамида худо мавжудлиги ҳақидаги ҳақиқатга эришиши мумкин.

Фоманинг “Илоҳий суммалар” асари 3000 мақоладан иборат бўлиб, 600 масалани ёритишга бағишланган. У илоҳиётнинг системали баён қилиниши вазифасини бажаради. “Илоҳий суммалар”нинг биринчи қисми Худонинг мавжудлиги ва борлиги масаласида баҳс юритади. Иккинчи қисми “Худога қараб ҳаракат” ҳақида ҳикоя қилади.

Аквинский таълимотича, дунё иерархик нарвондан иборатдир. Унинг энг қуйи қисмида ер ва 4 элементдан иборат бўлган ҳамма нарсалар мавжуддир. Одам руҳи худо ва моддий дунё ўртасидаги жойни эгаллайди. Дунёвий жамият тепасида эса, папа бошчилигидаги илоҳий давлат туради. Ердан узоклашган сари у илоҳийлашиб боради. Сайёрамиз дунёсининг тепасида фаришталар дунёси мавжуддир. Бутун коинот тузилиши уч шахсни бирлаштирган ягона Худо томонидан бошқарилиб туради. Аквинский таълимотидан кейинчалик “томизм” оқими шаклланди ва у “неотомизм” тарзида Фарбда ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Вильям Оккам ва Роджер Бэкон Ўша даврнинг машҳур файласуфларидан бири Вильям Оккам (1309—1349)дир. Унинг фикрича, илоҳиёт ақидалари рационал (ақл) йўл билан исботланиши мумкин эмас. Улар фақат Муқаддас китоб нуфузи туфайлигина қабул қилиниши мумкин. Бу қараш эътиқод ва тафаккурни бир-биридан ажратарди, уларни омухта қилишни қораларди. Оккам, шунингдек, универсалийларнинг объектив мавжудлигини инкор қилади. Унингча, универсалийлар тафаккур тушунчалари учун фақат исмдирлар. Бу тушунчаларни одам ўз онгида яратган. Унингча, алоҳида одам инсонга нисбатан реалроқ ва муҳимроқдир.

Роджер Бэкон (1214—1292) ҳам Оккам мансуб бўлган оқим вакиллариандир. У ўз ҳаётини илмий тажрибаларга бағишлаган. Улар ёрдамида у тажрибавий фанга асос солди. Бундай методни XVII асрда Френсис Бэкон ишлаб чиқди. Ҳақиқатни топишда табиатни тажрибавий ўрганиш методини қўллаш номиналистлар қарашларига

тўлиқ мос келарди. Номиналистлар ва реалистлар ўртасидаги қарам-қаршилик ўрта аср схоластикасининг муҳим муаммоларидан бири эди. Бутун ўрта асрларда схоластиканинг бу икки оқими ўртасида кураш кетган. Схоластиканинг авжга чиққан даври — 1150 ва 1300 йилларда Фома Аквинскийнинг мўтадил реализми номинализм устидан галаба қозонди. Лекин 1300 йилдан кейин черков илоҳиётчилари тафаккурида номинализм юқори мавқени эгаллай бошлади. Бу кўп жиҳатдан уйғониш даври фалсафасига таъсир кўрсатди. Шунингдек, ҳақиқатга эришишнинг тажрибавий методини (рационализм) вужудга келишида катта хизмат қилди.

Университетлар Европа фалсафасининг ривожидан университетлар муҳим ўрин тутди. Улар билим ва маърифатнинг ўчоғи сифатида 1200 йилларда вужудга келди. 1400 йилларга келиб, Европада 23 та университет мавжуд бўлган. Университет дастурининг жуда катта қисмини схоластика билан шуғулланиш ташкил этар эди.

Университетларнинг вужудга келишининг сабаби машҳур олимларнинг фаолиятидир. XII асрда Италиянинг Рим ҳуқуқининг буюк тадқиқотчиси сифатида машҳур бўлади ва талабалар уни эшитиш учун Болонья шаҳрига оқиб кела бошлайдилар. Натижада Болонья шаҳри университети муваффақиятли фаолият кўрсата бошлайди. Абелярнинг ўқитувчи сифатидаги шуҳрати кўп жиҳатдан Париж университетининг вужудга келишига сабаб бўлди. Университетлар, шунингдек, талабаларнинг чиқишлари натижасида ҳам вужудга келган. Масалан, XII асрда Англия ва Франция қироллари орасидаги низо оқибатида, Англия талабаларига яхши муносабат билдирилмаганлиги уларнинг Париждан Англиянинг Оксфорд шаҳрига кўчиб ўтишларига сабаб бўлди. Бунинг натижасида машҳур Оксфорд университети ташкил топди. Кембридж университети эса Оксфорд университети талабаларининг кўзғолон кўтариши ва 1209 йилда уларнинг Оксфорддан Кембриджга кўчиб ўтишлари натижасида вужудга келди.

Университетлар Қадимги Юнонистон ва Римда, шу билан бирга, бизнинг мамлакатимизда ҳам машҳур бўлган устоз ва шогирдлар тўпланиб, илм ўрганадиган, ўргатиладиган ҳамда илмий баҳслар олиб бориладиган мактаблар тарзида шаклланган бўлсалар-да, аммо фан соҳаларининг кўплиги туфайли алоҳида илм ўчоғига айланиб қолдилар. Уларнинг тажрибаси кейинроқ бутун дунёга ёйилиб кетди.

Уйғониш даври фалсафаси

Бу инсоният тарихида юз берган энг буюк илғор тараққиёт давларидан бири эди. Уйғониш даврида ҳаётнинг ҳамма тармоғида муҳим, илғор, ҳатто айтиш мумкинки, инқилобий ўзгаришлар юз бераётган эди.

Николай Кузанский Уйғониш даврида Европада фалсафанинг ривожланишига катта ҳисса қўшганлардан бири немис Николай Кузанский (1401—1464)дир. Кузанский таълимотича, Худо ҳамма нарсаларда мавжуд, шунингдек, ҳамма нарсалар Худода мавжуд. Энг олий ҳақиқатларни билиш, схоластик фикрлаш билан эмас, балки, тажриба асосида амалга ошади.

У Худони борлиқнинг олий ва ягона асоси, деб ҳисоблайди. Бу масалада Кузанский шундай муҳим космологик фикрларни баён қиладики, ҳатто маълум даражада уни Коперник ва Бруноларнинг ўтмишдоши деб ҳисоблаш мумкин. Иккинчи масала эса билиш назариясига нисбатан унинг бутунлай янгича ёндашишидир. Ушбу масалалар бўйича Кузанский томонидан илгари сурилган ғоялар айрим ҳолларда XVIII аср охири ва XIX аср бошидаги немис файласуфлари томонидан баён қилинган фикрларнинг дебчаси эди.

Николай Коперник Фалсафа ва фан ривожланишига энг катта ҳисса қўшган Уйғониш даврининг мутафакирларидан бири поляк олими Николай Коперник (1473—1543)дир. Маълумки, фан тарихида Коперник ўзининг фанда туб ўзгариш ясаган гелиоцентрик таълимоти билан машҳур бўлган. Унинг таълимотича, инсонлар томонидан кузатиладиган Қуёш ва юлдузларнинг ҳаракатлари аслида Ернинг ўз ўқи атрофида кундалик айланишидан ва Қуёш атрофида йиллик айланишидан иборат. Бизнинг планетамизнинг маркази Ер эмас Қуёшдир. Коперникнинг буюк кашфиёти дунёга теологик қарашга зарба бериб, табиатшуносликда тўнтариш ясади. Бу кашфиёт Библиянинг дунё тузилиши ҳақидаги ва ўзгармас деб танилган таълимотига зарба берди. Агар Ер оламнинг маркази эмас, балки Қуёш атрофида айланувчи планеталарнинг бири бўлса, унда дунёни, коинотни мақсадга мувофиқ худо томонидан одамлар учун яратилганлиги ҳақидаги таълимот асоссиз бўлиб қоларди.

Жордано Бруно Коперникнинг гелиоцентрик назариясидан чуқур илмий хулосалар чиқарган мутафакирлардан бири италиялик Жордано Бруно (1548—1600)дир. У Неапол яқинида туғилган. Ўзининг илғор фикрлари учун Бруно даҳрийликда айбланади ва черковдан ҳайдалади. Италиядан қочишга мажбур бўлади. Узоқ вақт Швейцария, Франция, Англия ва Германияда қувғинда юради. 1592 йилда Бруно Италияга қайтиб келади, лекин черков инквизицияси томонидан ушланиб, турмага солинади. Қийноқларга қарамасдан, у ўзининг таълимотидан воз кечмайди, натижада қатл этишга ҳукм қилинади, 1600 йил 17 февралда Римда Гуллар майдонида ёқиб ўлдирилади.

Бруно гелиоцентрик назарияни ҳимоя қилиш ва тарғиб қилиш билан чекланиб қолмайди. У табиатшунослик тажрибаларини ҳисобга олиб, бир неча муҳим назарий хулосалар қилдики, улар фалса-

фани яна ҳам бойитди. Бруно таълимотича, ҳақиқий фалсафа илмий тажрибага суяниши керак, схоластикани тугатиш керак. Унинг таълимотича, коинот ягона, моддий, чексиз ва абадий. Жуда кўп дунёлар қуёш системасидан ташқарида мавжуддир. Биз кўриб турган нарсалар коинотнинг энг кичик бир қисмидир. Юлдузлар — бошқа планета системаларининг Қуёши. Ер — чексиз дунёнинг кичик бир зарраси. Демак, Бруно табиий-илмий қарашларида Коперникдан илгарилаб кетиб, коинотнинг чексизлиги ҳақидаги фикрни айтади, Коперник эса коинотни чекли, деб ҳисоблаган эди. Бруно Коперник таълимотини Қуёш системасининг тузилиши ҳақидаги янги қарашлар билан бойитди.

Уйғониш даврининг натижаси сифатида намоён бўлган Фарбий Европа мамлакатларидаги туб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар Нидерландияда XVI асрнинг 60—70 йилларида, Англияда XVII асрнинг 40—50-йилларида бўлиб ўтди. Бу даврга келиб, Европада алоҳида миллатларнинг шаклланиши юз берди, миллий давлатлар пайдо бўлди. Энди монархия тузуми жамиятнинг илғор табақалари назарида фақат тарихан ўз умрини ўтаб қолмасдан, балки ғайритабиий, ғайриақлий бўлиб кўрина бошлади. Уша даврнинг идеологлари илгари тан олинмаган инсоннинг табиий ҳуқуқлари масаласини ўртага қўйдилар. Улар ижтимоий тартиблар инсон табиатига мос келишини талаб қила бошладилар. Бор-йўғи 50—60 йил илгари инквизиторлар Жордано Брунони ёқиб юборганларида лом-мим демаган Европа, энди ўзининг ҳаётида марказий ўринни инсон ҳуқуқлари эгаллаши кераклигини ҳис эта бошлади. Ҳатто Худонинг номидан бўлса-да, инсон умрига зомин бўлишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги, одамзоднинг яшаш, фикр юритиш эркинлигининг табиийлиги англаб олина бошлади. Албатта, бунгача инквизиция бир неча асрлар бу ҳудудни ақидапарастлик чангалида ушлаб турган, не-не ақлли кишиларни ўз домига тортиб улгурган эди.

Маънавий уйғонаётган миллат ва ҳудудда ҳеч қачон ақидапарастлик ўз таъсирини тўла-тўқис сақлаб қола олмайди. Европада ҳам худди шундай бўлди. Маънан камолга етган, миллий давлатчилигига эга бўлган ва ана шу мустақил давлатларининг камолга етиши учун қарздор эканлигини англаб олган Европа миллатлари ўзларининг комил инсонларини энди инквизициянинг, ақидапарастларнинг ҳукмига топширишга сира ҳам ҳақлари йўқ эканлигини ангадилар.

Европада Рим империясидан кейин бир неча асрлар ўтиб, айнан ана шу даврда илгариги, бутун минтақа ҳаёти учун христианлик ва унинг хилма-хил оқимлари умумий мафкура ролини ўтаб келган давр тугади. Энди диний оқимлараро кураш, христианликнинг софлигини сақлашга уринишнинг мутлақлаштирилиши натижасида вужудга келган инквизиция ҳам ўз даврини ўтаб бўлди. Бутун Европани бошқариб келган қон-қардош ва бир-бирига душман қироллар даври ҳам ўтмиш-

га айлана бошлади. **Европа уйғонди.** Илм-фан соҳасида чуқур ўзгаришлар рўй берди. Одамларнинг дунёқараши кескин ўзгара бошлади. Эндиликда миллий давлатларнинг ҳар бири учун муҳим бўлган мафкуранинг шаклланиши заруриятга айланиб қолди. Албатта, бунда биз санаб ўтган омилар, яъни қироллик анъаналари, христианлик ва унинг оқимлари таъсири, умумевропага хос хусусиятлар, Рим империяси даврида бир оила бўлиб яшаган халқлар ўртасидаги ҳудудий ва маънавий яқинлик ўз таъсирини ўтказди. Аммо, асосийси, бу даврда миллий ғоялар тўла-тўқис амалга ошиши учун ижтимоий шароит етилди, италян, инглиз, француз ва бошқа халқлар ўз давлатчилик анъаналарини тўла-тўқис тикладилар. Бу давлатларда шаклланган фалсафий мактаблар фақат миллий қобикқа ўралиб қолмадилар, балки умумевропа ва бутун жаҳон тараққиётининг умумбашарий муаммоларини фалсафий жиҳатдан изоҳлаш, илмий ўрганиш ва асослашга ҳаракат қила бошладилар. Ушбу давр фалсафаси ҳам олдингига нисбатан катта қадам ташлади. Фанда қўлга киритилган ютуқларнинг фалсафий изоҳланиши, кашф этилаётган илмий усул ва услубларнинг фалсафага татбиқ этилиши, фалсафий қонунларни фаннинг турли соҳаларида синаб кўрилиши ўша давр файласуфлари учун одатий ҳолга айланди. Бу тамойиллар эса миллий чегараларни билмайдиган, умуминсоний қадриятлар хусусиятига эгадир. Уйғониш даври Европа фани ва фалсафаси ҳам инсоният тарихида энг буюк кўтарилши даврларидан бири бўлиб қолди.

Инглиз фалсафаси

Ўша давр фалсафасининг асосий вакиллари билан бири Франсис Бэкон (1561—1626) юқоридаги масала ҳақида шундай деган эди: “Моддий дунё, мамлакатлар, денгизлар, планета жуда кенг бўлгани ҳолда инсонларнинг маънавий дунёси эски чегаралар билан ўраб қўйилиши шармандаликдан бошқа нарса эмас” (“Янги Органон” китоби). Бэкон инглиз фалсафасининг ўрта асрлардаги тараққиётига энг катта ҳисса қўшган олимлардан биридир. Унинг таълимотича, фаннинг янги биносини кўриш учун тўғри фикрлашга ўрганиш керак. Табиатни билишда бир неча “идоллар” инсонга ҳалақит беради. Улар инсон ақлини ўраб ташлайди. Улар асосан тўртта. Биринчиси — уруғ идоллари, булар инсон зотига, бутун одамларга хосдир. Масалан, Бэкон шундай дейди: “Инсоннинг ақли қийшиқ кўзгуга ўхшайди. У нарсаларнинг табиати билан ўз табиатини аралаштириб юбориб, нарсаларни қийшиқ, бузуқ кўрсатади. Иккинчиси, ғор идоллари. Бу ҳар бир одамнинг ўз специфик хусусиятлари натижасида янглишиши. Улар фикрлаш уфқининг чекланишидан туғилади. Бу нарса ҳамма нарсани ўз нуқтаи назари билан ифодалаш, ўзининг тор доираси билан ўлчаш натижасида вужудга келади. Учунчиси, майдон идоллари бўлиб, у маълум бўлган тасаввурларга таяниш одати, нотўғри ёки ноаниқ

терминологияларга танқидий ёндашмаслик оқибатида вужудга келади. Бу масалага Бэкон жуда катта аҳамият беради. Масалан, у шуни таъкидлайдики, реал борлиқни ифодаламайдиган ёки уни ноаниқ, мавҳум ифодалайдиган сўзлар сохта тушунчаларни туғдирадики, улар тафаккурга тескари таъсир қилади. Тўртинчиси, театр идоллари: улар авторитетлар фикрига кўр-кўрона эргашиб, қадимгиларнинг фалсафий системаларини давом эттираверадилар.

Бэкон томонидан схоластикага қарши қаратилган идолларнинг танқиди катта методологик аҳамиятга эгадир. Билиш назариясининг биринчи босқичи тажрибадир, иккинчи босқичи эса ақлди. У тажриба маълумотларини рационал қайта ишлайди ва умумлаштиради. Бэкон таълимотича, олим чумолига ўхшаб фақат йиғиш ва йиғилганлар билан кифояланмаслиги керак, ўргимчакка ўхшаб ҳаётдан ажраб, фақат шахсий ақли билан ўзининг макрли фалсафасини тўқимаслиги керак. Файласуфнинг фикрича, олим асаларига ўхшаб гулардан олиб, кейин уларни асалга айлантириши лозим.

Бэкон ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашлари бўйича кучли марказлашган давлат тарафдори бўлган. Жамият ҳаётида асосий ролни, олим фикрича, санъат ва савдо ривожланиши ўйнайди.

**Томас Гоббс
ва Жон Локк**

Унинг таълимотини Томас Гоббс (1588—1679) такомиллаштирган ва ривожлантирган. Гоббс моддийликни асосий субстанция деб ҳисоблаган, материянинг абадийлиги, ҳаракатнинг эса механик тарзда амалга ошишининг тарафдори бўлган олимдир. У математик сифатида борлиқнинг намоён бўлишини геометрия фани нуқтаи назаридан тушунтирган. Билиш назариясида Гоббс кўпроқ эмпирик жиҳатларга ўз эътиборини қаратган, сезгиларнинг билимлар ҳосил қилиш жараёнидаги аҳамиятини таҳлил қилган. Жамият тараққиёти ва унда давлатнинг ўрни ҳамда келиб чиқиши масаласида Гоббс кўпроқ хусусий мулкчиликка асосланади. Шу билан бирга, унинг фикрича, давлатнинг монархия шакли мақсадга мувофиқ бўлиб ҳисобланади.

Инглиз фалсафасида Жон Локк (1632—1704) қарашлари алоҳида да ўрин тутаяди. У тажрибани билишнинг асосий манбаи, деб ҳисоблайди. Бунда ички ва ташқи тажриба ажратиб кўрсатилади. Локк 1690 йилда ёзган “Инсон ақли ҳақида тажриба” асарида Р. Декартнинг “туғма ғоялар” тўғрисидаги қарашларига қарши чиқади. Локкнинг фикрича, билиш табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлардан иборат бўлиб, ҳақиқатлар эса кишиларнинг бу жараёнда ҳосил қилган тушунчалари, ғоялари ва хулосаларининг оламга мос келишидан иборатдир.

Ижтимоий-сиёсий қарашларига кўра Локк давлатнинг ўзига хос куйидаги тамойилларини таърифлайди: 1. Ҳокимиятнинг қонун чи-

қарувчи тизими; 2. Ҳокимиятнинг ижро этувчи органлари; 3. Итти-
фоқ федератив ҳокимияти. Ана шу тамойиллар уйғун бўлганида дав-
латнинг фаолияти самарали амалга ошади.

Француз фалсафаси Ўрта асрлардаги Европа фалсафаси тарақ-
қиётида Францияда шаклланган миллий
фалсафа мактаби ниҳоятда катта ўрин тутди. Бу борада Р. Декарт,
Ламетри, Гельвещий, Дидро, Голбах ва Руссоларнинг қарашлари
ниҳоятда муҳим.

Р. Декарт (1596—1650) фалсафасида дуализм асосий ўрин тута-
ди. Унинг фикрича, материя ва руҳ борлиқнинг асосида ётади ва
Худога бўйсунди. Олам, Декарт фикрича, чексиз ва абадий, у
инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади, такомил-
лашади. Р. Декартнинг “Мен фикр қилаяпман, демек, мен мав-
жудман”, деган фикри файласуфлар орасида машҳур. Билишда
фикр ва сезгиларнинг аҳамиятини ниҳоятда ортиқча деб билган
Р. Декарт рационализм таълимотининг асосчиси бўлиб ҳисоблана-
ди. Унингча, инсоннинг фикрлаши ва мулоҳаза қилиши шубҳа
остига олиб бўлмайдиган жараёндир, ундан бошқа ҳамма нарсани
шубҳа остига олиш мумкин. Декарт ўша замоннинг энг буюк мате-
матикларидан бири бўлиб, ўз даврида аниқ фанлар соҳасида катта
аҳамият касб этган дедукция усулини фалсафага киритган олим
бўлиб ҳисобланади.

Ламетри ва Гельвещий, Дидро ва Голбах ўз даврида француз
ҳаётида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган миллий давлатчилик,
инсон эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқлари муаммоларига алоҳида эъти-
бор қаратганлар. Француз миллатини маънавий жиҳатдан юксак-
ликка кўтариш ва маърифатли халққа айлантириш учун ўз асарла-
рида ана шу қадриятларга эришишнинг йўл ва усулларини кўрса-
тиб берганлар.

Улар томонидан яратилган кўп томлик “Энциклопедия” ўша за-
моннинг маънавий муаммоларини маърифатли йўл билан ҳал қилиш
усул ва имкониятлари кўрсатиб берилган “Европа қомуси” даража-
сига кўтарилган эди. Бу китобни яратишда бошқа кўпгина маъри-
фатпарвар француз олим ва мутахассислари ҳам қатнашган бўлиб,
ўзининг аҳамияти, муаммоларининг умуминсоний нуқтаи назари-
дан ечилиши, халқчиллиги ва тилининг француз миллати ҳаёт тар-
зига яқинлиги билан XVIII аср Европасининг тенги йўқ китоби эди.
Айнан ана шу китоб муаллифлари ўзларининг бошқа асарлари ва
фаолиятлари билан 1789—1884 йиллардаги француз инқилоби қабул
қилган “Инсон ва граждандар ҳуқуқлари декларацияси” да илгари
сурилган умуминсоний қадриятларни жамият тараққиётининг энг
устувор маънавий мезонларига айлантирдилар.

**Немис фалсафаси.
Иммануил Кант**

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Германия бошқа Фарбий Европа мамлакатларига нисбатан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қолоқ эди. Аммо француз инқилобининг кучли таъсири остида шундай фалсафий таълимот вужудга келдики, унинг шаклланишида табиатшунослик ва ижтимоий фанларнинг ривожини асосий ўринни эгаллади. Физика ва химия фанлари ютуқларга эришди, табиатни ўрганишга катта эътибор берилди бошланди. Математика фанида янги ихтиролар қилинди. Бу ихтиро ва ютуқлар ҳамда инсоният жамиятининг ривожини ҳақидаги назариялар борлигини ўрганишнинг услуби ва назарияси бўлиб хизмат қиладиган ривожланиш ҳақидаги ғояларни ишлаб чиқишни тарихий бир зарурият қилиб қўйди. Мана шундай тарихий шароитлар тақозоси билан XVIII асрнинг II ярми ва XIX аср бошларида немис фалсафаси вужудга келди.

Немис фалсафасининг асосчиларидан бири Иммануил Кант (1724—1804) фақат машҳур файласуфгина бўлиб қолмасдан, йирик табиатшунос олим ҳамдир. Кант томонидан яратилган газ ҳолатидаги улкан туманликдан Қуёш системасининг келиб чиқиши ҳақидаги назария ҳозирги даврда ҳам астрономия соҳасидаги энг муҳим таълимотлардан биридир. Кантнинг табиий-илмий қарашлари табиат ҳодисаларини метафизик руҳда тушунтирувчи таълимотларга зарба берди. Кант ўз даври табиатшунослиги эришган ютуқларни фақат Коинот тузилиши масаласига эмас, шу билан бирга Коинот генезиси ва ривожланиши масалаларига ҳам татбиқ қилди. Кантнинг инсон ирқларининг табиий келиб чиқиши ҳақидаги назарияси ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Кант таълимоти бўйича, фалсафанинг энг муҳим муаммолари бўлмиш — борлиқ, ахлоқ деган масалаларини таҳлил қилиш учун, энг аввало, инсон билимининг имкониятлари ва чегараларини аниқламоқ керак. Бизнинг билимларимиз нарсанинг ҳодисасини, яъни бизга қандай ҳолатда намоён бўла олишини (феномен) била олади. Улар бизнинг тажрибамиз мазмунини ташкил қилади. “Нарса ўзида”нинг бизнинг сезги аъзоларимизга таъсири натижасида сезгилар хаоси вужудга келади. Бу хаос бизнинг ақлимиз қуввати билан тартибга солинади ва бир бутунга айлантиради. Биз табиат қонунлари деб билган нарсалар аслида ақл томонидан ҳодисалар дунёсига киритилган алоқадир. Бошқача қилиб айтганда, бизнинг ақлимиз табиатга қонунлар киритади. Лекин ҳодисалар дунёсига инсон онгига боғлиқ бўлмаган нарсаларнинг моҳияти, яъни “наrsa ўзида” мос келади. Уларни мутлақ билиш мумкин эмас. “Нарса ўзида” биз учун фақат ақл билан билиш мумкин бўлган, лекин тажрибадан келиб чиқмайдиган моҳиятдир. Кант инсон ақлининг чексиз қудратига

ишончсиз қарайди. Инсон билимининг нисбатан чекланганлигига у маълум ахлоқий маъно беради. Унингча, агар инсон мутлақ билимга эга бўлса, унда ахлоқий бурчни бажариши учун кураш ҳам, интилиш ҳам бўлмасди.

Кант таълимоти бўйича, макон ва замон ғоялари инсонга унинг тасаввурларидан олдин маълумдир. Макон ва замон реал эмас, балки фақат тушунчада, ғоялардадир.

Билиш назариясида Кант диалектикага катта ўрин беради. Қарама-қаршилиқни билишнинг зарурий омили сифатида қарайди. Кант фалсафада катта ўрин қолдирди. Унинг вафотидан кейин немис фалсафасининг ривожига Гегель ижодига ўзининг юксак чўққисига эришди.

Гегель Гегель (1770—1831) диалектиканинг қонунлари ва категориялари ҳақидаги таълимоти

ривожлангандир. Фалсафа тарихида биринчи марта бир тизимга солган ҳолда диалектик логиканинг асосий қоидаларини ишлаб чиқди. Ўша даврларда ҳукмрон бўлган метафизик фикрлаш услубини танқид қилди. Кантнинг “нарсга ўзида” ҳақидаги таълимотига қарама-қарши қилиб, шундай таълимоти илгари сурди: “Моҳият намоён бўлади, ҳодиса моҳиятдан ажралмасдир” Гегелнинг таъкидлашича, категориялар борлиқнинг объектив шакллари дир. Борлиқнинг асосида эса “дунёвий ақл”, “мутлақ ғоя” ёки “дунё руҳи” ётади. Ўз-ўзини англаш жараёнида дунёвий ақл уч босқични босиб ўтади:

1. Ўз-ўзини англовчи мутлақ ғоянинг ўз хусусий қобиғида бўлиш босқичи: тафаккур жараёнида, яъни бу ҳолатда ғоя диалектика категориялари ва қонунлари тизимида ўз мазмунини, моҳиятини намоён қилади. Бу босқич Гегель фалсафасининг мантиқ босқичи дир;

2. Ғоянинг ўзидан “бегоналашуви”, яъни табиат ҳодисалари шаклида намоён бўлиш босқичи, яъни бу босқичда табиатнинг ўзи ривожланмайди, фақат категориялар сифатида ривожланади. Бу босқич Гегелда табиат фалсафа босқичи дир;

3. Ғоянинг тафаккурда ва инсоният тарихида ривожланиш босқичи. Бу босқич Гегель фалсафасида руҳ фалсафаси босқичи дир. Мана шу якуний босқичда мутлақ ғоя ўзига қайтади ва ўзининг инсон онги ҳамда ўз-ўзини англаш шаклида ўз моҳиятига қайтади.

Ривожланиш ғояси Гегель фалсафасини қамраб олган. Унинг таъкидлашича, ривожланиш тор доира ичида эмас, доимий, қуйидан юқорига қараб боради. Мана шу жараёнда миқдор ўзгаришларининг туб сифат ўзгаришларига ўтиши юз беради. Ривожланишнинг манбаи эса ҳар қандай ўз-ўзидан ҳаракатнинг сабаби бўлган қарама-қаршилиқ дир. Гегель фалсафасида борлиқ диалектик ўтишлар занжири сифатида баён қилинган.

Гегель фикрича, тарих дунёвий руҳнинг ёки мутлақ ғоянинг ривож сифатида намоён бўлади. Умуман тарих бу моҳиятан фикрнинг ақлнинг ўз-ўзидан ривож тарихидир. Гегель таълимотича, ақл тарихда шундай намоён бўладики, унда ҳар бир халқ ўз-ўзини англаб, тобора юқорилаб боришига ўз ҳиссасини қўшиш ҳуқуқини олади. Лекин бу жараён қандайдир тартибсиз (хаотик) амалга ошмайди. Гегель умумжаҳон тарихини тўрт босқичга бўлади: 1. Шарқ дунёси; 2. Юнон дунёси; 3. Румо дунёси; 4. Герман дунёси.

Инсоният тарихини мана шундай босқичларга бўлиб, уларга баҳо беришда Гегель очиқдан-очиқ ирқчилик руҳидаги таълимотга юз тутади. Унингча, шарқ халқларида эркинлик бўлган, фақат ягона зўравон ҳукмроннинг эркинлиги тан олинган. Шунинг учун бу халқлардаги эркинлик — бир томондан, ҳукмроннинг зулми, ҳирсларнинг кенг қулоч ёйиши, иккинчи томондан, кўр-кўрона, сўзсиз бўйсунуш халқ руҳига хос бўлган бир хусусият бўлган. Юнон-румо дунёсида эса эркинлик бўлган, лекин улар жуда чекланган, фақат айрим кишилар учун амал қилган. Шунинг учун юнон-румо дунёсининг давлатчилиги қулликни инкор қилмаган. Лекин юнон ва румо дунёси халқ руҳи ҳар хил йўналишда бўлган. Агар юнон дунёсига хос бўлган нарса “гўзал шахслик” принципи бўлса, румо дунёсига хос бўлган принцип мавҳум умумийликдир. Гегелнинг даъвосича, фақат герман халқларида тўлиқ эркинлик бўлган. Бу халқлар ўз тарихий ривожланишларида ислохотчилик (реформация), 1789 йилги француз инқилоби меваларидан баҳраманд бўлганлар. Фақат уларгина умумий фуқаролик ва сиёсий эркинликка эришганлар. Гегелнинг таъкидлашича, ақлга мувофиқ давлатчилиқни ўрнатган фақат герман халқигина умумжаҳон — тарихий жараённинг ҳақиқий тимсолидир.

Гегель умумий фалсафий системаси ҳам, унинг яратган методи ҳам бошқа камчиликлардан, ички қарама-қаршилиқлардан ҳоли эмас эди. Чунки унинг фалсафий таълимотида билимнинг объектив асоси мутлақ руҳдир, мақсади эса шу мутлақ руҳнинг ўз-ўзини англашидир, охириги босқич ўз-ўзини англаш билан якунланади. Гегель фалсафаси мана шу масалани амалга оширишга қаратилган. Шундай қилиб Гегелнинг системаси ва методи ўртасидаги қарама-қаршилиқ чекланганлик ва чексизлик ўртасидаги қарама-қаршилиқдир. XIX асрнинг охиридан бошлаб Ғарб мамлакатларида Гегель фалсафаси атрофида турли фалсафий мактаблар ва оқимлар вужудга келади. Бу фалсафий мактаблар ичида маълум нуфуз ва таъсирга эга бўлган оқим “ёш гегелчилар” оқими эди. Бу оқимнинг ўша даврдаги асосий намояндалари орасида ака-ука Бруно ва Эдгар Бауэрлар алоҳида ажралиб турар эди.

Дастлаб мана шу оқимга мансуб бўлган К. Маркс (1818—1883) ва Ф. Энгельс (1820—1895), кейинчалик материалистик жиҳат ва

атеистик тамойиллар устувор бўлган, қарама-қаршиликларнинг кураши тамойили мутлақлаштирилган ўз таълимотини ишлаб чиқдилар, уни ҳаётга татбиқ қилишга даъват қилдилар. Кейинчалик бу фалсафа социалистик лагер деб аталган мамлакатларда давлатнинг мафкуравий доктринасига айланди. У “илмий коммунизм” ғоялари асосида инсоният тарихининг табиий жараёнини пролетариат диктатураси деб аталган давлат ва ҳокимият юритиш усули орқали зўрлик билан ўзгартириш ғоясини кўпчилик оммага, сиёсий партияларга, мафкурага сингдиришга ҳаракат қилди.

XX асрнинг бошларидан 80-йилларнинг охиригача дунёнинг катта ҳудудида ҳукмронлик қилган бу мафкура собиқ иттифоқ тарқалиши билан ўз устуворлигини йўқотди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Рим империяси ҳаётининг сўнгги давларидаги фалсафий оқимларни санаб беринг.
2. “Уйғониш даври” тушунчасини қандай талқин этасиз?
3. Миллий фалсафий мактаблар деганда нимани тушунасиз?
4. Миллий фалсафий мактабларнинг умуминсоний ютуқлари нима-ларда намоён бўлади?
5. Европа уйғониш даври фалсафасини ўрганишимизнинг аҳамияти нималарда деб ўйлайсиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Рим империясининг қулаши ва илк ўрта асрларда Европа маданияти ва фалсафаси.
2. Европада уйғониш даври ва ундаги фалсафий тафаккур такомилли.
3. XVII—XIX аср Европа фалсафасидаги оқимлар ва фалсафий мактаблар.
4. Ўрта асрлар ва янги давр Европа фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

б - м а в з у

XVI АСРДАН XX АСР БОШЛАРИГАЧА ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР

Темурийлардан кейинги ижтимоий жараёнлар XVI асрдан бошлаб Мовароуннаҳрда ўзаро урушлар, низолар авжга чиқди, Темурийлар давлати инқирозга юз тутиб, майда давлатларга бўлиниб кетди. Натижада Шайбонийлар давлати тузилди, 1510 йилда Шайбонийхон Исмоил Сафавий лашкарлари томонидан ўлдирилганидан сўнг марказлашган давлат инқирозга юз тутди.

Шайбонийлардан Абдуллахон ва унинг ўгли Абдулмўмин вафотидан сўнг, XVI аср охирида бу давлат барҳам топиб, ҳокимият аштархонийлар сулоласига ўтди. Имомқулихон (1611—1642) даврида давлат бирмунча мустақамланган бўлса-да, кейинги даврларда тахт учун курашлар давом этди. Бу эса иқтисод, маданият, илм-фан, адабиёт, санъат равнақиға ўз таъсирини кўрсатди. Айниқса, табиий-илмий фанлар ривожини заифлаштиди, дунёвий билимда таназзул рўй берди.

XVI—XVII асрларда фалсафий ва ахлоқий фикр соҳасида Пошоҳўжа, Мирзажон аш-Шерозий ал-Боғнавий, ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий, Муҳаммад Шариф ал-Бухорий ва бошқаларнинг асарларини кўрсатиш мумкин. Пошоҳўжа (1480—1547) Нисо шаҳрида туғилиб, Бухорода вафот этади. У “Мифтоҳ ул-адл” (“Адолат калити”) ва “Гулзор” ҳикоялар тўпламини яратган бўлиб, уларда инсоф, адолат, диёнат, саховат, донолик ва ақл-заковат, ростгўйлик, руҳий комиллик, ҳалоллик, меҳр-оқибат, камтарлик ва бошқа маънавий-ахлоқий фазилатларни таҳлил қилади, салбий иллатлар, инсонийликка зид хатти-ҳаракатларни қоралайди. Унинг фикрича, инсон ўз миллати, бойлиги, ҳусни, мансаби билан эмас, балки одамийлиги, тўғрилиги, инсонпарварлиги, иймони, виждони, диёнати билан бошқалардан афзалроқ бўла олади.

Юсуф ал-Қорабоғий

XVII асрнинг машҳур мутафаккири, файласуфи Юсуф ал-Қорабоғий (1563—1647) асли Озарбайжондан бўлиб, кейинчалик Бухорога келади. У ёшлигидан фикр, фалсафа, тасаввуф билан шуғулланади. Унинг муҳим рисоалари “Рисолайи ботинийа”, “Рисолайи хилватийа”, “Фи таърифи илм” ва бошқалардир. Булардан ташқари у Давоний, Тафтазоний, Шаҳобиддин Сухравардийларнинг китобларига шарҳлар битган.

Қорабоғий ўз салафлари сингари дунёни, бутун оламни бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ягона жисм деб билади. Унингча, Олам ягона жисм, ундаги барча мавжуд нарсалар унинг аъзоларидир. Оламдаги бутун нарсаларни Худо яратган, у биринчи сабабдир. Борлиқдаги ҳамма нарсалар сабаб-оқибат орқали бир-бири билан боғланган. Шунингдек, олим ҳаракат ва унинг турлари, тўрт унсур ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради. Унингча, тўрт унсур борлиқнинг асосини ташкил этиб, улар диалектик бирликда намоён бўлади. Руҳ ҳам моддий асосга эга бўлиб, бошқа тана аъзолари каби муайян вазифага эга. Қорабоғий Шарқ фалсафасида кенг тарқалган “таносух” назарияси (реинкарнация), яъни руҳнинг бир танадан иккинчисига кўчиб юриши тўғрисидаги таълимотга қарши чиқади. Унингча, руҳ яратилган бўлгани сабабли моддага муҳтождир. Руҳ моддаси жисм ҳисобланади ва унинг маҳв бўлиши жисмнинг йўқ бўлиши билан боғлиқдир.

Бу даврда Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоёр, Турди Фароғий ва бошқаларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари муҳим ўринни эгаллади. Булар орасида Машрабнинг хурфикрлик руҳи билан суғорилган ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикрлари эътиборга сазовордир.

Бобораҳим Машраб Бобораҳим Машраб (1640—1711) Наманганда таваллуд топади. У Мулла Бозор Охундан диний-тасаввуфий таълимот сирларини ўрганади. Кейинчалик эса, қошғарлик Офоқ Хожага муридлик қилади, 1675 йилда Наманганга қайтади. Машраб ўзининг кейинги ҳаётида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг кўп жойларида, хусусан, Тошкент, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Хўжанд, Бадахшон ва бошқа ерларда бўлади. У умрининг охирида Балхда бўлиб, Қундузда Маҳмуд Қатағон томонидан қатл қилинади.

Машраб ғазал ва рубойларида илоҳий севги, яъни Оллоҳга муҳаббатни тасвирлайди. Машраб тасаввуфнинг қаландарлик тариқатини танлайди, халқни эзгуликка, инсоф ва диёнатга, тўғрилиқка чақиради. Умуман олганда, шоир ислом ақидаларини инкор этмагани ҳолда, унинг баъзи қоидалари муқаддаслигига гумонсираб қарайди. Булар айниқса, Машрабнинг рўза, жаннат, дўзах, намоз, Макка, Каъба тўғрисидаги шеърларида намоён бўлади.

Машрабнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларида ҳукмдорларни инсофга, халққа ёрдам беришга даъват этиш ётади. Инсонийлик, пок муҳаббатни куйлаш, кишиларни дўстликка, вафодорликка чақириш, такаббурлик ва ёлғон сўзлашдан сақланиш, насл-насабга ишонмаслик, имон-этиқодини сотмаслик, ота-онани ҳурмат қилиш каби ғоялар Машраб дунёқарашининг мағзини ташкил қилади.

Машраб борлиқнинг асоси, ҳаётнинг мазмуни, инсонни Худога боғловчи асосий восита деб ишқни тушунади. Унингча, Худонинг дунёни яратишига асосий сабаб бўлган нарса муҳаббатдир. Шу сабабдан, инсон ҳирсу очкўзлик, ҳайвоний сифатлар, манманлик, худбинлик каби хислатлардан покланиш учун, ўз асли — илоҳий ишққа юз тутиши лозим. Акс ҳолда, у инсонийлигини йўқотиб, тубанлашиб кетиши муқаррар.

Машраб мураккаб, қарама-қаршиликларга бой даврда яшади. Бу ҳол унинг дунёқарашини ҳам билиниб туради. У, бир тарафдан, адолатли жамият, инсоннинг гўзал фазилатлари ҳақида фикр юритса, иккинчи томондан, яхши жамиятга эришиб бўлмаслиги ҳақида гапириб, умидсизликка, таркидунёчиликка берилади. Булардан қатъи назар, унинг ажойиб шеърлари ва ундаги ғоялар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Ўзининг ижтимоий-фалсафий фикрлари билан Марказий Осиё маданиятига катта таъсир кўрсатган шоир ва файласуф Мирзо Абдулқодир Бедил (1644—1721)дир. Мирзо Бедил илмнинг кўп соҳалари, хусусан фалсафа, адабиёт, санъатшунослик бўйича ижод қилди. У ҳинд, араб, эрон, кўплаб Осиё халқларининг илмий меросини чуқур ўзлаштирган етук олимдир. Булардан ташқари, Мирзо Бедил Саъдий, Аттот, Жомий, Ҳофиз, Навоийларнинг шеърляти, дунё-қарашини пухта билган.

Унинг муҳим асарлари “Чор унсур”, “Ирфон”, “Рубоиёт”, “Ғазалиёт” ва бошқалардир. Ваҳдати-вужуд оқими тарафдорлари табиатнинг абадийлигини, материя ва руҳнинг бирлигини тан олиб, Худони оламнинг ўзида деб биладилар. Мирзо Бедил ана шу таълимот тарафдори эди. Бедил ўзининг “Чор унсур”, “Ирфон” асарларида ҳамма нарсаларнинг асосида ҳаво ётади, деб ҳисоблади.

Унингча, ҳаво абадий, мутлақ, ҳаракатчан, ўзгарувчан, рангсиз ва энгилдир. У юқори ва қуйи томон ҳаракат қилади. У руҳлар тўғрисида сўз юритиб, нозик буг-бухори латиф ҳаводан келиб чиқиб, табиий руҳ, наботот руҳи, инсон руҳи, ҳайвоний руҳни пайдо қилади, дейди. Хуллас, у табиатни руҳлантиради, руҳлар моддий дунёдан ташқарида эмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Мирзо Бедил билиш ҳақида фикр юритар экан, билишнинг биринчи босқичи ҳис-туйғулар билан боғлиқлигини, билишда инсон тафаккурининг қудрати кучли эканлигини ёзади. Бедил инсон ўз қилмишлари, хатти-ҳаракатида эркиндир, деган қоидани ҳаётий мисоллар орқали асослаб беришга интилади, меҳнат ва хунарни, илм ва касб эгаллашни улуғлайди.

Маълумки, таносух — руҳнинг кўчиб юришига ишониш ўша даврда Ҳиндистонда кенг тарқалган эди. “Ҳиндларнинг тасаввурича, — дейди Бедил, — руҳ бутунлай мустақил ҳолатда мавжуддир ва ҳар бир нарсага, жисмларга ўтиш — кўчиш қобилиятига эга” Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Бедил таносух назариясининг ҳақиқий моҳиятини очиб, мазкур назария ҳақиқатга мувофиқ келмаслигини фалсафий жиҳатдан асослаб берган.

Мирзо Бедил ижтимоий-сиёсий қарашларида жамият, инсон, давлат ва унинг келиб чиқиши, уни бошқариш йўллари, деҳқончилик ва унинг фойдаси ҳақида фикр юритди. Айниқса, у инсонни юксак даражага кўтарди, унинг ирқи, дини ва миллатидан қатъи назар ҳурматга сазовор эканлигини уқтирди. У одамлардаги ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, вафодорлик, саҳийлик, самимийликни қадрлади, дангасалик, такаббурлик, очкўзлик, ёлғончилик, маккорликни қоралади.

Хуллас, Мирзо Бедилнинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ва фалсафий ғоялари ўша даврда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим ўзининг фалсафий қарашлари билан Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий, илмий ҳамда дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшди.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида Марказий Осиёда уч давлат — Қўқон ва Хива хонлиги ҳамда Бухоро амирлиги пайдо бўлди. Улар даврида илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантирган баъзи мутафаккирлар етишиб чиқди. Қўқон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган шоирлар Нодира (1792—1843), Увайсий (1789—1850), Дилшод Барно (1800—1906) ва бошқалар ижтимоий-фалсафий фикр ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Нодира (Моҳларойим)

Булар орасида Нодира (Моҳларойим) алоҳида ўринни эгаллайди. Шоира ўн минг мисрадан ортиқ ғазалларнинг муаллифи бўлиб, уларда замонасининг муҳим муаммоларини кўтариб чиқади. Нодира мамлакатни бошқаришда фаоллик кўрсатади, давлатни тадбир ва адолат асосида бошқаришга интилади, бу борада ўз ўғлига кўмакдош бўлади, унга ҳомийлик қилади. Шоира ижодида инсон ва унинг фазилатларини куйлаш асосий ўринни эгаллайди: севги, муҳаббат, ҳиммат, сабр-қаноат, ҳаё каби инсоний қадриятлар таҳлил қилинади. У ўз ижодида дунёвийлик билан бир қаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган бир бутунлик билан инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал, жонли мисраларда ифодалаб беради.

Мустақиллик шарофати билан Нодира ва бошқа шоирларнинг ижодий мероси яна ҳам чуқур ўрганила бошланди, шеърини тўпламлари чоп этилиб, халқнинг маънавий мулкига айланди.

Бу даврда Хоразмда Комил Хоразмий, Огаҳий ва Мунис каби шоирлар ижод қилдилар.

Огаҳий

Огаҳий — Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли 1809 йилда Ғиёт қишлоғида туғилиб, 1874 йилда вафот этган. Шоирнинг муҳим асарлари “Гулшани давлат” “Риёз уд-давлат”, “Жомеъ ул воқеоти Султони” “Зублат ут-таво-рих” “Шоҳиди иқбол” “Баёзи мутафарриқай форсий”, “Фирдавс ул-иқбол” ва бошқалардир. Булардан ташқари, Огаҳий, Саъдий Шерозий, Низомий, Кайковус, Жомий ва Кошифийнинг бадиий, тарихий, фалсафий, ахлоқий-дидактик асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Огаҳий ўзининг “Қасидаи насиҳат” номли асари ва бошқаларда давлатни бошқариш йўллари кўрсатади, Хива хони Ферузга мамлакатни одилона бошқаришнинг йўл-йўриқларини айтади. Огаҳий

Ўзининг ижтимоий қарашларида инсонпарварлик ғояларини илгари сурди, одамларни яхшилик ва эзгуликка, хайрли ишлар билан шуғулланишга, маърифатпарварликка даъват этди. Унинг тарихий рисоалари ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Мутафаккир Хива хонлигининг 1813—1873 йиллар тарихини ёзиб қолдирган. Ҳозирги вақтда, тарихимизни ҳолисона яратишга интилиш кучайган бир шароитда, Огаҳий асарларининг аҳамияти ошиб бормоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон рус чоризми томонидан босиб олинди. Ўтган асрнинг 60—70 йилларида халқнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, Русия аскарлари зўравонлик, қурол ишлаши йўли билан Туркистон шаҳар ва қишлоқларини ишғол қилдилар. Бундан асосий мақсад бу ўлкани хомашё базасига айлантириш, маҳаллий бойликларни талон-тарож қилиш, уларни хорижий мамлакатларга сотиш ва ўз саноатини ривожлантиришда фойдаланиш эди. Рус буржуазияси ерли амалдорлар билан келишиб иш юритди. Бу эса халқнинг икки томонлама эзилишига олиб келди. Рус саноатининг кириб келиши, кўплаб рус аҳолисининг Туркистонга кўчиб келиши, аҳолини “руслаштириш” сиёсати — буларнинг ҳаммаси Европа ва рус маданиятининг тарқалишига сабаб бўлди. Почта, телеграф, телефон, электр, темир йўллар қурилиши йўлга қўйила бошлангани, банклар очилгани, аслида, ерли халқни эзиш, уни ўзлигидан жудо қилиш орқали амалга оширилди.

Ерли халқлар орасида мустамлакачиликка қарши маърифатчилик ғоялари тарқала бошлади, янги таълим-тарбия шохобчалари, мактаб, маориф, маданий тарғибот, жадидчилик ҳаракати ривож топди. Мана шундай шароитда Туркистонда кўплаб маърифатчилар етишиб чиқди.

Аҳмад Дониш Маърифатпарварлик мафкурасининг кўзга кўринган вакилларида бири Аҳмад Дониш (1827—1897) бўлиб, у фалсафа, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, тарих соҳасида асарлар ёзган.

У мамлакатни одилона бошқариш учун ислоҳот зарурлигини уқтиради. Давлат, олимнинг нуқтаи назарича, халқнинг манфаатини ҳимоя қилиши, ҳукмдор эса билимдон, ақлли бўлиб, ўз атрофидагилар билан кенгашиб давлатни идора қилиши лозим. Бундай фикрлар, ижтимоий-сиёсий қарашлар олимнинг “Наводирул-вақое” ва бошқа рисоаларида ўз ифодасини топган. Аҳмад Дониш ўз ижтимоий-сиёсий қарашларини реал фактлар ўз даврининг ҳукмдорлари фаолиятдан олинган тарихий далиллар асосида баён қилган. “Рисола дар илми курра” (“Глобус ҳақида рисола”), “Манозир ал-кавокиб” (“Юлдузларни кузатиш”) каби асарларида ўзининг астрономия ва география фанларига оид қарашларини ёритиб беришга ҳаракат қилган. “Тарихий рисола” асарида Бухоро амирлигидаги инқироз-

нинг сабабларини таҳлил қилиб, жамият тараққиётининг асосий шартини тадрижий, босқичма-босқич амалга ошириладиган ислохотларни ҳаётга жорий қилиш эканлигини илмий-назарий жиҳатдан асослаб беришга ҳаракат қилади. Донишманднинг бу фикри ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Олимнинг асарлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Бердақ

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида ижод этган қорақалпоқ шоири ва мутафаккири Бердақ (1827—1900) “Омонгелди”, “Халқ учун”, “Аҳмоқ подшо”, “Яхшироқ”, “Бўлган эмас”, “Ерназарбий” каби асарларнинг муаллифидир. Ушбу асарларда мутафаккир қорақалпоқ халқининг турмуш тарзини, ўша замондаги ҳаётини моҳирона тасвирлайди. Бердақ асарларида ахлоқ, хулқ-одоб, нафосат ва гўзаллик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, тенглик, қаҳрамонлик ва мардлик, мустақиллик, ҳақиқат учун кураш каби миллий, умуминсоний қадриятлар кенг ўрин олган.

Унинг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий қарашлари ёшлар онгида маънавият ҳамда миллий мафқурани шакллантиришда муҳим тарбиявий кучга эга.

Фурқат

Маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири Фурқат (1859—1909) дир. Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат Қўқонда дунёга келади. У “Илм хосияти”, “Акт мажлиси хусусида”, “Тошкент шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида” “Виставка хусусида”, “Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида” ва бошқа кўплаб асарларида маърифатпарварлик ғояларини илгари суради.

Фурқат ўта мураккаб даврнинг зиддиятли томонларини, мамлакат қолоқлигининг туб сабабларини ҳаққоний идрок қилади. Бу қолоқликнинг асл сабаби жаҳолатда, уруш-жанжалларда деб билди. Хон ва бекларнинг ўзаро низолари, уларнинг саводсизлиги ва жоҳиллиги, очкўз ва тамагирлиги, текинхўрлиги мамлакат ва халққа офат ва кулфат келтираётганини кўра билди.

Фурқат жамиятдаги салбий иллатлар ва адолатсизликларни бар-тараф этишда, маърифат, илм-фан, таълим-тарбия муҳим аҳамиятга эга эканлигини чуқур тушуниб етди. “Илм хосияти”. “Виставка хусусида” каби шеърларида ватандошларини замонавий билимлар ва тараққий этган мамлакатларнинг маданиятини ўзлаштиришга даъват қилган.

Ўша давр маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик намояндалари Муқимий (1850—1903), Завқий (1853—1921), Анбар Отин (1870—1914), Ҳамза (1889—1929) ижтимоий зиддиятлар кучайган даврда яшадилар. Улар жамиятдаги иллатларни танқид қилиш билан ажралиб турадилар.

Муқимий

Муқимий ўз дунёқарашада эркин жамият, инсоф ва адолат, инсонийлик, иймон-этикод, эрк, баркамол инсон ҳақида фикр юритди, адолатсизлик, зўравонликка асосланган жамиятни қоралади.

У “Вексель”, “Уруғ”, “Асрорқул”, “Додхоҳим”, “Тўй”, “Танобчилар”, “Московчи бой” каби ҳажвий асарларида ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, ўзбошимчалик ва зўравонлик, оғир солиқларни ҳаққоний равишда тасвирлайди.

Ўзбек адабиёти ва маданиятининг йирик вакили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий дунёқарашининг шаклланишида Фузулий, Навоий, Ҳофиз, Фурқат ва Муқимийларнинг адабий мероси муҳим роль ўйнади. Ҳамза “Майсаранинг иши”, “Истибдод қурбонлари”, “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” ва бошқа кўплаб асарларнинг муаллифидир. У маърифат, билим эгаллаш, бахтли ва фаровон ҳаётга интилиш ғояларини илгари суради. Ҳамза жаҳолат, билимсизлик, фирибгарликни қоралади, рус амалдорларининг ярамас хатти-ҳаракатларини фош этди.

Ҳамза мактаб ва маориф ишларида фаол қатнашиб, болаларнинг билим эгаллаши учун жонбозлик кўрсатди, доимо ҳақиқат учун кураш олиб борди. Унинг маърифатчилик ғоялари ижтимоий-фалсафий фикр ва маънавият ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Туркистонда маърифатчилик ҳаракатининг авж олиши жадидчилик ғояларининг вужудга келишида муҳим ўрин эгаллади. Лекин Шўролар даврида жадидчилик кўпинча бир томонлама талқин қилинди, унинг ғоя ва мақсадларини сохталаштириш, ҳатто уни миллатчилик ҳаракати, деб баҳолаш ҳоллари ҳам бўлди. Мустақилликка эришилгандан сўнг бу ҳаракатни ҳолисона ва илмий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш имконияти туғилди. Жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари Туркистонда мустақиллик, миллий тараққиёт учун, халқнинг манфаатлари учун кураш олиб бордилар. Жадидчилик ҳаракатининг муҳим хусусияти унинг миллий-озодлик ҳаракати ва Туркистонда миллий буржуазиянинг вужудга келиши билан чамбарчас боғлиқлиги эди.

Ўша даврда жадидчилик ҳаракатининг қатор вакиллари етишиб чиқди. Булар Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқалардир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдулла Авлоний

Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919) жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири бўлиб, янги мактаблар қуриш, ёш авлодни мустақиллик руҳида тарбиялаш, уларни илмни қилиш, маърифат ва тараққиёт учун курашга катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.

Беҳбудий янги мактаблар учун “Рисолайи асбоби савод”, “Рисолайи жуғрофияи умроний”, “Китобат ул-атфол”, “Амалиёти ис-

лом”, “Рисолаи жуғрофияи русий” ва бошқа дарсликларни ёзди. Унинг асосий асари “Падаркуш” драмасидир. Булардан ташқари, Бехбудий кўплаб публицистик мақолалар ёзди, матбуотда хизмат қилди, нашр ишлари билан машғул бўлди. Унинг мақолаларида миллат ва Ватан тақдири, мустақиллик ғояси, ахлоқ ва таълим-тарбия каби бошқа масалалар ҳам ўрин олган.

Жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири Абдулла Авлоний (1878—1934)дир. У педагогик фаолият ва бадиий ижодни қўшиб олиб борди. Авлоний очган мактабларда дунёвий фанларни ўқитиш йўлга қўйилди. Мутафаккир “Иккинчи муаллим”, “Биринчи муаллим” “Алифбедан сўнги ўқув китоби” каби дарсликларни яратди.

Айниқса, олимнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” дарслиги болалар дунёқараши, миллий онги ва мафқурасининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда болаларга илм-фан сирларини ўргатиш, яхши хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, Туркистон халқини асрий қолоқликдан қутқариш йўллари, иқтисод, тадбиркорликни ривожлантириш, мамлакатни хом ашё қарамлигидан халос этиш, маърифат ва маънавиятни юксалтириш масалалари ёритилган. Унинг “ҳар нарсада ўрта иқтисод йўлини тутмоқ лозимдир”, деган фикри ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Унинг фикрича, мамлакат бойлиги ва қудратини ошириш учун барча соҳада “илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат” талаб қилинади.

А. Авлоний “Адвокатлик осонми”, “Биз ва Сиз”, “Португалия инқилоби”, “Икки севги” ва бошқа драматик асарлар ёзиб, ўзбек театри ҳамда драматургияси ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Абдурауф Фитрат Жадидчилик ҳаракатининг яна бир ёрқин вакили Абдурауф Фитрат (1884—1939) бўлиб, илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган мутафаккирдир. Олим “Сайҳа” (“Бонг”), “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”, “Учкун” тўплами, “Чин севиш”, “Ҳинд истилочилари”, “Ўзбек тили грамматикаси”, “Чигатой адабиёти” ва бошқа кўплаб асарлар ёзди.

Фитратнинг асарларида халқни жаҳолат ва нодонликдан қутқариш, илм-маърифатга чорлаш, миллий мустақилликка эришиш, халқнинг ўзлигини таниши, онгининг ўсиши, кучли ва ривожланган давлат тузиш, халқнинг билимдон бўлиб, тижорат ва тадбиркорлик билан шуғулланиши, Европанинг фан ва техника ютуқларини ўрганиш каби ғоялар илгари сурилади. “Чин севиш” асарида бир қатор долзарб ижтимоий-сиёсий масалаларни кўтариб чиқди. Булардан ташқари, тасаввуф таълимотининг моҳияти, яссавийлик, нақшбандийлик, кубравийлик таълимоти тўғрисида қатор илмий мақолалар эълон қилди. Мумтоз қўшиқчилик санъати ҳамда “Шаш-

мақом”дек ноёб дурдонанинг бизнинг давримизгача омон-эсон етиб келишида Фитратнинг ҳиссаси бекиёс. Унинг раҳбарлигида “Шашмақом” мусиқа тарихида илк бора нотага туширилди. Фитрат адабиётшуносликда ҳам улкан хизматларни бажарди, навоийшуносликнинг биринчи намояндаларидан бири сифатида эътироф этилди.

Унинг юқоридаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган ғоялари ҳозир ҳам тадбиркорлик, маънавият ва маърифатни равнақ топтиришда, миллий ғоя ва мафқурани шакллантиришда, халқнинг ўзлигини англашида муҳим аҳамиятга эга.

Хуллас, Ўзбекистон ҳудудидаги темурийлардан кейинги ижтимоий-фалсафий фикр тарихини қисқа ёритиш шундан далолат берадики, у бизнинг давримизгача узлуксиз равишда маданият, инсон тафаккури ва ақл-заковатининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин мустабид тузум даврида ижтимоий-фалсафий фикр тарихига бир томонлама, синфий нуқтаи назардан ёндашилди, фақат коммунистик партия мафқураси талабларига тўғри келадиган ғоя ва фикрларга эътибор берилди. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришидан сўнг аста-секин ўтмиш маънавияти, фалсафий фикр ўрнини марксча-ленинча мафқура эгаллай бошлади. Олий ўқув юртлари, кенг халқ оммаси орасида диалектик ва тарихий материализм ва илмий атеизм тарғиб қилинди, уларга тўғри келмайдиган таълимотлар қаттиқ танқид остига олинди. Энг ачинарлиси шуки, ўз миллий маданияти, урф-одати ва анъаналарига содиқ бўлган, уларни сақлаб қолишга интилган зиёлилар, шоир ва ёзувчилар қувғинга учраб, қатагон қилинди.

Лекин юқоридан бўлган тазйиқларга қарамай, маданий-маънавий ва ижтимоий-фалсафий меросимизни ўрганиш, тадқиқ қилиш тамоман тўхтаб қолмади. 60–70-йилларда И.М. Мўминов, В. Зоҳидовларнинг ижтимоий-фалсафий фикр тарихи бўйича тадқиқотлари катта аҳамиятга эга бўлди. Улар Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Али Қушчи, Мирзо Бедил ва бошқаларнинг фалсафий дунёқарашини тадқиқ қилдилар.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви маданий меросимизни холисона, ҳаққоний ва янгича тафаккур асосида тадқиқ қилиш учун кенг имкониятлар яратди. Эндиги вазифа — собиқ мафқуранинг асоратларини бартараф қилиб, миллий мафқураимизга таяниб, бой маънавий ва маданий қадриятларни, ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Машраб ва Бедил ижтимоий қарашларининг хусусиятлари нимада?
2. Юсуф Қорабоғийнинг илмга қўшган ҳиссасини сўзлаб беринг.
3. Аҳмад Донишнинг “Наводирул-вақос” асарида қандай ижтимоий-фалсафий ғоялар илгари сурилган?

4. Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асари тўғрисида нималарни биласиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Темурийлар давлатидан кейинги ижтимоий жараёнлар.
2. Амирлик ва хонликлар даври фалсафаси.
3. Халқнинг ғоявий тарқоқлиги ва мафкуравий таназзул оқибатлари.
4. Жадидчилик фалсафаси.

7-мавзу

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФАЛСАФАСИ, УНИНГ АСОСИЙ ОҚИМЛАРИ

Маълумки, ҳамма замонларда ҳам фалсафа ўз даврининг долзарб муаммоларини ҳал этиш йўларини топишга ҳаракат қилган. XX асрга келиб инсоният фан ва техника тараққиёти соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Лекин шу билан бирга, айнан ушбу аср ижтимоий силсилалар, иккита жаҳон уруши, экологик инқироз, оғир йўқотишлар даври ҳам бўлди. Бу эса фалсафий фикр тараққиётида ўз аксини топди, унинг турли йўналиш ва оқимлари шуғулланган муаммоларнинг салмоғи, мақсад-муддаосини аниқ белгилади. Бунинг натижаси сифатида, ҳозирги давр фалсафасида ниҳоятда хилма-хил оқим ва йўналишлар мавжуд. Ўз навбатида, бу илм-фан ва амалиётнинг ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми ва ҳозиргача бўлган фалсафа илми ривожининг асосий хусусиятларини белгилайди.

Ҳозирги замон фалсафасининг энг асосий тамойиллари умуминсонийликнинг устуворлиги, унинг миллийлик билан уйғунлиги, демократик эркинликлар, инсон қадри, бирор таълимотни мутлақлаштирмасликдир. Бағрикенглик ва толерантлик ҳозирги фалсафий таълимотлар ранг-баранглигини таъминлайди.

Анъанавий фалсафада, турли ғоявий тизимларга бўлинишига қарамай, муҳим муаммоларни ҳал этишда маълум бир умумийлик мавжуд эди. Ҳозирги замон фалсафасида аксинча, фалсафий муаммоларнинг кўп хиллиги ва ўзига хослиги, турли-туманлиги, улар асосида фалсафий оқимларнинг мустақил йўналиш сифатида шаклланиши яққол кўзга ташланади.

Анъанавий фалсафада ақл — инсон моҳиятининг белгиловчиси, деб талқин этилган бўлса, энди рационализмга қарши инсоннинг мавжудлиги (экзистенциализм) муаммолари ҳамда унинг норационал моҳияти илгари сурила бошлади. Яъни, илгари маърифатпарварлик ғояси устувор бўлса, эндиликда кўпроқ инсон ҳуқуқларига эътибор кучайиб кетди. Фалсафа гўёки, мавҳумликдан аниқлик то-

мон борди, умумий эмас, аниқ-равшан масалаларни ҳал қилиш бошланди.

Анъанавий фалсафада ҳодисалар механика қонунлари асосида тушунтиришга ҳаракат қилинган бўлса, энди бундай таҳлил доирасидан четда қолган муаммолар ўрганила бошланди.

Бугунги кунга келиб кўпгина фалсафий оқимлар ўзларининг анъанавий фалсафага алоқадор эканликларини ҳамда улардан фарқ қилишларини таъкидлаш мақсадида, номларига “нео”, яъни янги, замонавийлашган деган маънони англатувчи қўшимчани қўшганлар. Масалан, неопозитивизм, неотомизм ва бошқалар шулар жумласига киради.

Сциентизм ва антисциентизм

Фаннинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаш ва унга нисбатан муносабатга қараб, замонавий фалсафий таълимотларни асосан икки йўналишга ажратиш мумкин. Улардан бири — **сциентизм** (лот scientia — фан) яъни, фан мавжуд барча ижтимоий муаммоларни ҳал этиши мумкинлигини, илм-фан тараққиётининг доимий ижобийлигини асословчи фалсафий дунёқараш. Сциентизм ғоялари неопозитивизм, технологик детерминизм каби таълимотларнинг асосини ташкил этади.

Иккинчиси — **антисциентизм**, яъни фан тараққиёти жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатишини асословчи фалсафий дунёқараш. Бундай дунёқараш экзистенциализм, Франкфурт ижтимоий-фалсафий мактаби, Рим Клубининг бир қатор тармоқларини, баъзи диний-фалсафий оқимларнинг фанга муносабатини ифодалайди. Антисциентизм илм-фан тараққиётининг натижаларини назорат остига олиш, бу масалада жамият ҳаётини хавф остига қўймаслик талаби билан боғлиқдир.

Антисциентизмнинг айрим ўта ашаддий намояндалари фан-техника тараққиётини тамоман тўхтатиб қўйиш ғоясини ҳам илгари сурадилар. Умуман олганда, XX аср фалсафасида бир-бирига муқобил бўлган йўналишлар рационализм ва иррационализм, антропологизм ва натурализм, сциентизм ва антисциентизм, материализм ва идеализм ўз ўрнига эга бўлмоқда.

Артур Шопенгауэр. Фридрих Ницше

Янгича фалсафий тафаккурга асос солган олимлар орасида кўпчилик немис олими Артур Шопенгауэр (1788—1860) қарашларини тилга олади. Шопенгауэр оламдаги барча мавжуд нарсаларни ироданинг намоён бўлиши, иродани эса онгсиз кўркўрона интилиш тарзида тушунади. Маҳлуқотларнинг инстинктлари, хатти-ҳаракатлари — ироданинг намоён бўлишидир. Инсон фаолияти ҳам ақлдан бегона бўлган ироданинг натижасидир. Шунинг учун инсон моҳияти иррационал асосга эга. Ақл эса тасодифийдир. Инсон ҳаёти доимо айланиб турган ирода ғилдирагига боғлиқдир.

Шопенгауэр таълимотини давом эттирган немис файласуфи Фридрих Ницше (1844—1900) фикрича, “борлиқнинг энг чуқур моҳияти ҳокимиятга эришиш учун бўлган иродадир.” Ницше инсон борлигида маҳлуқлик ва холиқликнинг бирлашиб кетганини асослаб беришга ҳаракат қилди. Унинг диёримизда бундан икки ярим минг йил муқаддам шаклланган зардуштийлик таълимотини ўрганиб яратган “Зардушт таваллоси” асарида кучли шахсларни тарбиялаш ғояси илгари сурилган. У ўз ортидан иродасиз кишилар оммасини етаклашга қодир бўлган иродаси кучли шахсларни тарбиялаш тарафдори бўлган. Ницшеннинг цивилизация ва маданиятнинг сўниши ва барҳам топиши тўғрисидаги ғоясига асосланиб, 1918 йилда Г.Шпенглер “Европанинг сўниши” деган асарини ёзади.

Ўтган аср охири олимлари ижтимоий инқироз ва маънавий турғунликдан чиқишнинг йўлини Фарбда мумтоз фалсафий меросга муружаат этишда ва уни қайта тиклашда кўрдилар. Шу замида “Орқага. Кантга” шиори остида неокантчилик, “Орқага, Гегелга” шиори остида эса неогегелчилик пайдо бўлди.

Шу билан бирга, фалсафанинг мумтоз илдизларини сақлаб қолишни диний оқим бўлган неотомизм ҳам ёқлаб чиқди. Неотомизм шу бугунга қадар ҳам ўз мавқеини йўқотмаган бўлиб, католик черкови томонидан қўллаб-қувватланади. Бунда, айниқса, Рим папаси раҳбарлик қиладиган Ватиканнинг фаолияти муҳим ўрин тутди.

Неотомизм Неотомизм — XX асрдаги энг йирик диний-фалсафий оқим бўлиб, у ўрта асрлардаги (XIII аср) Фома Аквинскийнинг таълимотини қайтадан тиклади. У (нео — янги, томизм — “фома”, транскрипцияда “тома” бўлиб ўзгарган) Фома Аквинскийнинг янги, замонавий таълимоти, демократик. Бу таълимотга кўра, илм ва эътиқод ўртасида тўла мувофиқлик, уйғунлик бор. Улар бир-бирини тўлдириб туради, ҳар икиси ҳам Худо томонидан берилган ҳақиқат.

Неотомизм вакиллари фикрича, илм етмаган жойда эътиқод қўлланиши керак. Лекин бу эътиқод кўр-кўрона, шунчаки ишонч бўлмай, балки мантиқан теран анланган эътиқод бўлиши керак. Худонинг мавжудлигини фалсафа турли мантиқий усуллар орқали исбот қилиши лозим. Шундай қилиб, фалсафанинг вазифаси динга хизмат қилишдан иборатдир.

Неотомистлар дунёни, жамиятни Худо яратган, жамият тараққиёти Худонинг режаси асосида боради, дейдилар. Диний теология оқими бўлганлигидан неотомизм албатта, илоҳий қадриятларни устувор қўяди. Аммо у дин ва унинг жамиятдаги ўрнига, ўзининг номи келиб чиқишига сабаб бўлган Фома Аквинский замонидан фарқли ёндашади. Фомадан кейинги давр Европада христианликнинг софлигини сақлаш ғояси, аста-секин мутлақлашиб, ўрта аср

ақидапарастлигининг маълум кўринишларидан бири — инквизицияга олиб келган эди. Бу эса ҳурфикрлик, илм-фандаги янгиликка қарши курашга айланиб кетган эди. Лекин инсон ҳуқуқлари, фикр эркинлиги демократия белгисига айланган XX асрда бундай ўтакетган ақидапарастликка ўрин йўқ. Неотомизм ҳозирги цивилизацияли дунёда цивилизациялашган таълим сифатида майдонга чиқмоқда. Ўз навбатида бу демократия устувор бўлган ҳаёт тарзига муайян даражада мос келади.

Неокантчилик

Неокантчилик XIX аср ўрталарида шаклланган ва XX аср бошларида ривожланган эди. Унинг вакиллари И. Кант ўз даврида қўйган илмий билишнинг умумийлиги ва зарурияти ҳақидаги ҳамда тажрибавий ақл ҳақидаги муаммоларни таҳлил этадилар. Бу таълимотга кўра, инсон дунёга бир марта келади, шунинг учун ҳар бир инсоннинг ҳаёти ўзи учун энг олий мақсаддир. Шундай экан, инсон ҳаётидан кимдир ўз мақсадларини амалга ошириш учун восита сифатида фойдаланиши мумкин эмас. Эркин мавжудот деганда, Кант издошлари ўзи хоҳлаган ишларни қилувчи кишини эмас, балки жамоатчилик манфаатига қарши юрмайдиган, унга зид иш қилмайдиган, аммо ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши биладиган инсонни назарда тутадилар.

XX асрга келиб, фан-техника тараққиёти билан илмий тафаккур ва тил муаммоларини фалсафий таҳлил қилишга қизиқиш ниҳоятда ортди. Бу йўналишда ишлаётган энг йирик оқимларга неопозитивизм, структурализм ва герменевтика каби фалсафий қараш намояндалари мисол бўлади.

Неопозитивизм

Неопозитивизм оқимининг йирик намояндалари Карнап, Айер, Рассел, Витгенштейн ва бошқалардир. Нео — янги, позитив — ижобий, деган маънони англатади. Неопозитивизм Фарбда XIX асрнинг 20-йилларида пайдо бўлган, асосчиси XIX асрда яшаган Огюст Контдир. Унинг фикрича, фалсафа аниқ фанлар тараққиётисиз мавжуд бўла олмайди. Фалсафа — объектив реалликни эмас, балки аниқ фанлар қилаётган илмий, яъни ижобий (позитив) хулосаларни ўрганиб, таҳлил қилиб, уларни мантиқан бир тартибга, системага солиши керак.

Конт фалсафанинг ўзи мустақил равишда объектив дунё тўғрисида ҳеч қандай аниқ билимлар бериши мумкин эмас, у шу пайтгача йиғилган билимларни формал логика қонунлари асосида таҳлил этиши ва қайта баҳолаши, уни “абсолют ғоя, руҳ” тўғрисидаги ортиқча фикрлардан тозалаши ҳамда янги фалсафани яратиши керак, деб таълим берган.

Неопозитивистлар **верификация принципини** илгари сурадилар (лот. veritas — ҳақиқат). Уларнинг фикрича, фақат тажрибада ўз тасдиғини топган билимгина ҳақиқийдир. Лекин назарий, мавҳум билим-

ларнинг ҳаммасини ҳам тажрибада эквивалентини топиш, айнан шундай эканлигини исбот қилиш мумкин эмаслиги туфайли бу принцип кейинчалик инкор этилди.

Шундан сўнг **постпозитивизм** (яъни, кейинги позитивизм) вакили К. Поппер **фальсификациялаш методини** илгари сурди. Бунга кўра, инсон баъзи назарий билимларнинг ҳақиқатлигини эмас, хато эканлигини исботлаши керак. Охир-оқибатда неопозитивизм вакиллари фалсафа билимларнинг ҳақиқийлигини мантиқий — лингвистик усул орқали исботлаши ва системалаштириши керак, деган хулосага келдилар. XX асрнинг 60—70 йилларига келиб, неопозитивизмнинг мавқеи камайиб, асосий ўринга структурализм ва герменевтика чиқди.

Структурализм Структурализм (асосий вакиллари Леви — Стросс ва Фуко) билишда структуравий усулнинг аҳамиятини мутлақлаштиради. Бу оқим тарафдорлари нарса ва ҳодисанинг структурасини билиш унинг объектив моҳиятини билиш демакдир, деб ҳисоблайдилар. Масалан, Леви-Стросс мифологик тафаккурни таҳлил этиб, турли жойларда яшаган қадимги қабилалар ва халқлар яратган афсоналарнинг умумий структурага эга эканлигини исбот қилди. Унинг фикрича, бу афсоналарнинг асосий мазмуни бир-бирига тўла мувофиқ келади. Инсониятнинг илмий тафаккури ҳам бу таълимотга кўра шундай принципга, умумий мантиққа эга.

Герменевтика Герменевтика — қадимги юнон афсоналаридаги Худоларнинг хоҳиш ва иродасини инсониятга тушунтириб бериш учун ерга юборилган элчиси — Гермес номи билан аталади. Демак, герменевтика — тушуниш, тушунтириш, таҳлил этиш ғояларига асосий диққатини қаратади.

Жамият, бу таълимотга кўра, кишилар ўртасидаги мулоқотга асосланади. Мулоқот жараёнида маданий, тарихий ва илмий қадриятлар яратилади. Шунинг учун фалсафанинг асосий вазифаси ҳаётнинг маъносини, моҳиятини кишилар ўртасидаги мулоқотдан қидиришдан иборат.

Бу оқим вакиллари Шлейермахер ва Дильтей фикрича, бирор бир тарихий манбанинг тўғри таҳлил этилиши тадқиқотчининг давр хусусиятларини тўла ҳис этиши, тушуниши билан боғлиқ. Ҳозирги даврда бу таълимотнинг кўплаб тарафдорлари мавжуд.

Экзистенциал фалсафа XX асрнинг 30-йилларига келиб “экзистенциал фалсафа” ривожланди. Экзистенция — том маънода мавжуд бўлмоқ, демакдир. Экзистенциализм ниҳоятда хилма-хил йўналишдаги таълимотларни инсоннинг маънавий дунёси, инсон тақдири, эркинлиги ғоялари асосида умумлаштирди.

Бу муаммоларнинг талқини, айниқса, ижодкор зиёлилар ўрта-сида оммавий тус олди. Шунинг учун экзистенциал фалсафа бу даврда энг кенг тарқалган оқим бўлиб қолди.

Экзистенциализм вакиллари асосан икки йўналишга бўлинадилар. Бири — дунёвий (Хайдегер, Сартр, Камю) ва иккинчиси диний (Ясперс, Марсель) бўлиб бундай бўлиниш нисбийдир.

Хайдегер, Сартр, Камюларнинг таълимотига кўра, инсон ўзининг яратиш жараёнини ўзи эркин амалга оширади. Инсоният олдида улкан имкониятлар мавжуд бўлиб, улардан қайси бирини танлашда у эркиндир. Демак, инсон ўз моҳиятини ўзи эркин белгилайди, унинг ким бўлиб етишиши фақат унинг ўзига боғлиқ. Шу маънода, инсон доимо ривожланиб борадиган, тугалланмаган лойиҳага ўхшатилади. Эркинлик инсоннинг ўзи томонидан яратиладиган ички руҳий ҳолати тарзида талқин этилади. Инсонга берилган имкониятларни танлаш ниҳоятда масъулиятлидир, чунки бунда инсон ўзи, бошқаларни ҳамда уни ўраб турган оламни ҳам қайта яратади.

Диний экзистенциализм вакиллари Ясперс ва Марсель фикрича, инсон ўз эркин фаолияти давомида Худога қараб унга етишиш учун, камолот томон ҳаракат қилади. Ҳақиқий эркинлик инсонга таҳликали онларда, ташвишда, ёлғизликда намоён бўлади. “Таҳлика, масъулият соф эркинликнинг ўзидир, фақат шундай шароитда инсон ўзини тўлалигича англайди. Ҳаёт ва ўлим, кўрқинч, даҳшат тушунчалари бу таълимотнинг марказий тушунчаларидир. Экзистенциалистлар фикрича, олам маъносиз ва уни билиб бўлмаслиги абадий, инсон умри ўткинчи бўлганлиги учун ҳам даҳшатлидир.

Прагматизм Янги замон фалсафасининг яна бир оқими прагматизм АҚШда кенг тарқалган. Умуман олганда, “прагматизм” фойдали фаолиятга ундовчи, “фойдага” қандай қилиб эришиш йўллари ва усуллари ҳақида мулоҳаза юритувчи таълимотдир. Бунда “фойда” тушунчаси “тажриба”, “ҳақиқат” тушунчалари билан айнанлаштирилади.

Прагматизм таълимотининг йирик намояндалари Ч. Пирс, У. Джемс, Ж. Дьюи ва бошқалардир. Уларнинг таълимотида оламнинг ўзгарувчанлиги ўз ифодасини топган. Улар тажрибани турли тасодиф ва кутилмаган вазиятларни ўзида мужассамлаштирган, онгимиздан тезкор қарорларни қабул қилишни талаб этувчи ҳодисалар мажмуи сифатида таърифлайдилар.

Инсоннинг хатосиз фаолият кўрсатиши учун унинг хатти-ҳаракатларини бошқариб турувчи восита — интеллектдир. Ж. Дьюи фикрича, интеллект инсонни ўраб турган оламдан нусха олади ҳамда унга муҳитга мослашишга ёрдам беради. Прагматизм фалсафасининг мақсади инсонга оламда ўз ўрнини топишга ёрдам беришдан иборат. Дьюи тажриба натижасининг “фойдали” томонига эътиборини қара-

тади. Джемс фикрича. ҳақиқат фойдали бўлган нарса ёки ҳодисадир.

Прагматизм АҚШ ижтимоий-маданий ҳаётининг қадриятларини ифода этиб, у ердаги ишбилармонлар, менеждерлар, сиёсатчилар ва давлат арбоблари ўртасида кенг тарқалган. Америкаликлар бу таълимнинг назарийлигини халқнинг дунёқараши ўзгаришида, ҳозирги америкача ҳаёт тамойилларини кенг оммага сингдиришда катта хизмат қилган файласуфлар сифатида қадрлайдилар. Масалан, Ж.Дьюини “Американинг Арастуси” дея ҳурмат билан тилга оладилар.

Жамият тараққиётига оид ғоялар таҳлили фалсафада антик даврлардан, Сукрот ва Афлотун замонларидан бошлаб шакллана бошлаган. Бу ғояларнинг ривожига XVII—XVIII асрларда яшаган италиялик файласуф Дж.Вико, XVIII асрда яшаган И.Г. Гердер ва айниқса, немис фалсафасининг йирик намояндаси Гегель катта ҳисса қўшганлар. Жамият тараққиёти тўғрисидаги таълимотлар орасида тадрижий тараққиёт ва инқилобий сакрашлар йўлидан боришни илгари сурадиган таълимотлар талайгина. Кўпчилик тадрижий йўлни маъқул кўради ва биз юқорида тилга олган файласуфларнинг аксарияти ана шундай қараш тарафдори.

Марксизм ва унинг оқибатлари

*Янги давр фалсафасида тарқалган оқимлардан бири **марксизм** бўлиб, унинг асосчиси немис иқтисодчиси ва файласуфи К. Маркс (1818 — 1883)дир. Унинг ижтимоий фалсафаси капитализмда синфий курашнинг мутлақ антогонизм даражасига кўтарилиши, охир-оқибат пролетариат диктатурасининг ўрнатилиши ва шу йўл билан синфсиз жамиятга ўтишни тарғиб қиладиган, реал ҳаётни акс эттирмайдиган назариядир.*

Кейинчалик собиқ иттифоқда ҳукмрон мафкурага айланган бу таълимот дастлаб К. Маркс ва Ф. Энгельс ёзган “Коммунистик партия манифести”да баён қилинган. Унинг назарий асослари К. Маркснинг “Капитал”, Ф. Энгельснинг “Анти-Дюринг” ва “Табиат диалектикаси” асарларида таърифлаб берилган бўлиб, ижтимоий ҳаётда салбий оқибатларга олиб келди. У борлиқ тушунчасини материя билан айнанлаштирган, руҳни бутунлай инкор қилган, материализм ва атеизмни мутлақлаштирган.

*Бу таълимотнинг К. Каутский, В. Плеханов бошлиқ мўтадил тарафдорлари кейинчалик социал-демократияга кўпроқ мойил бўлишди. Россияда В.Ленин бошчилигидаги тарафдорлари эса синфий кураш ва пролетариат диктатурасини мутлақлаштириш йўлидан бордилар. Бу, ўз навбатида, инқилобий сакраш йўлини танлашга олиб келди ва Россияни террор йўлига бошлади. Оқибатда эса бу типдаги дунёқараши жамият ва халқлар тақдирида ғоят салбий ўрин тутиши маълум бўлди. Ҳарбда Маркснинг ҳозирги даврдаги тарафдорлари “**неомарк-***

сизм” оқимини ташкил этадилар. Кўпгина неомарксистлар синфий курашни мутлақлаштирмаслик, инқилобий эмас, тадрижий сакраш йўлидан бориш устувор бўлиши лозимлигини эътироф эта бошладилар. Аммо уларнинг асл қарашларини жамият, миллат эмас, синф ва улар ўртасидаги кураш тараққиёти белгилайди, деган ўша таълимотга боғлиқлигича қолмоқда.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, яқингача собиқ иттифоқ ва унинг иттифоқчилари ҳудудда мутлақ ҳукмрон бўлган мафкуранинг тақдирини ўрганиш, унинг тарихидан ҳолисона ҳулоса чиқариш, бу таълимотнинг қандай аянчли натижаларга олиб келганини билиб қўйиш ҳам фойдадан холи эмас. Бу борада лом-мим демаслик фойда бермайди. Зеро, таълимотлар тарихи инсонлар, уларнинг тақдири, юксалиши ёки таназзули тарихидир. Бу юксалиш ёки таназзул кўп ҳолларда муайян ғоялар, мафкуралар таъсирида рўй беради. Гоҳида минглаб, миллионлаб кишиларни мафтун қилган баъзи ғоялар ёки мафкуралар охир-оқибат ана шу миллионларнинг заволига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Биз қисқа таҳлил қилган марксизм ва кейинроқ у пайдо бўлган ҳудудда шаклланган национал социализм (фашизм) назариялари ана шу тарихий ҳақиқатни исботлайди. Бу ҳақиқатнинг остида эса бирор таълимот қадриятларини мутлақлаштириш, албатта, муайян “изм”га, ақидапарастликка олиб келади бу, ўз навбатида, жаҳолат ва қабоҳатга элтувчи йўлдир, деган умуминсоний тамойил ётади.

XX асрга келиб жамият тарихий тараққиётига оид таълимотларни умумлаштириш натижасида ижтимоий тараққиётнинг плюралистик модели, “локал маданиятлар” ҳамда “цивилизацияларнинг хилма-хиллиги” концепциялари шаклланди. Уларга кўра, жамият тарихи — ўзига хос маданиятларнинг бирлиги эмас, хилма-хиллигидан иборат. Шу маънода у органик табиатдаги ҳаёт шаклларининг ранг-баранглигига қиёсланади. Демак, табиат қандай хилма-хилликнинг бирлиги бўлса, жамият ҳам ана шундай ранг-барангликнинг уйғунлигидир. Жамиятда ҳам ҳамма ва ҳар бир нарсанинг ўз ўрни бор.

**О. Шпенглер ва
А. Тойнби**

Бу ғоялар немис файласуфи ва социологи О. Шпенглер (1880—1936) ҳамда инглиз тарихчиси А. Тойнби (1889—1975) таълимотларида ҳар томонлама асослаб беришга ҳаракат қилинди. О. Шпенглер ўзининг “Европанинг сўниши” номли асарида тарихни бир-биридан мустасно бўлган маданиятлар мажмуидан иборат, деб ҳисоблайди ҳамда мукамал ривожланган 8 хил маданиятни кўрсатади. Булар: араб, ҳинд, вавилон, хитой, юнон-рим, византия-араб маданиятлари, майя ва русс-сибир маданиятларидир. Маданиятлар ўзига хос диний асосга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири қатъий биологик маромга (ритмга) бўйсунди. Ва қуйидаги асосий даврларни босиб ўтади: туғилиш ва болалик, ёшлик ва камолот.

қарилық ва сўниш. Бунинг асосида маданиятлар ривожининг икки босқичи мавжуд, деб кўрсатилади. Биринчи босқич — маданият раванқи (соф маданият) ва иккинчиси — унинг таназзули (“цивилизация”).

О. Шпенглер европоцентризмга, яъни барча маданиятларни европалаштириш ғоясига қарши чиқди. Ҳар бир маданиятнинг ўзига хослиги, бир-биридан мустасно ҳолда ривожланиш ғоясини мутлақлаштирди. Улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳам мавжудлигига кам эътибор қаратди.

Яна бир олим А. Тойнби эса ўзининг 12 жилдлик “Тарихни ўрганиш” асарида маданиятларнинг локал ривожланиш ғоясини давом эттирди. Бироқ унинг таълимоти Шпенглер концепциясидан ўзининг икки жиҳати билан фарқланади. Биринчидан, инсонда ўз ҳаётини эркин белгилаш имконияти мавжудлигини, тарихий тараққиёт зарурият ва эркинликнинг ўзаро бирлигидан иборат эканлигини назарда тутса, иккинчидан, тарихий тараққиётнинг даврий модели дунёвий динлар (буддизм, христианлик, ислом) нинг барча халқларни яқинлаштирувчи ва жипслаштирувчи бош омил ғояси билан бойитилган.

Тойнби ғарб христиан цивилизациясининг таназзулга қараб бораётганлигини кўрсатиб, унинг олдини олиш йўлини маънавий бирликда, жаҳон халқларининг ягона динни қабул қилишларида, деб ҳисоблайди.

Умуман олганда, ҳозирги пайтда жамият тараққиётининг цивилизация концепцияси кўпчилик файласуфлар томонидан тан олинмоқда. Хусусан, индустриал ва постиндустриал жамият ғоялари, айниқса, оммавийлашиб бормоқда. Унга кўра, жамият тараққиётининг бош мезони саноатнинг ривожланиш даражасидир.

Шундай қилиб, XX асрга келиб ранг-баранг фалсафий таълимотлар шаклланди. Уларнинг барчасини мазкур мавзуда кўриб чиқиш имконияти бўлмаса-да, юқорида баён этилган маълумотлардан фалсафий плюрализм ҳақида, фалсафа замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан эканлиги тўғрисида муайян хулосага келиш мумкин. Бу соҳадаги билимларимиз, ўз навбатида, бизнинг миллий ғоя ва мафкурамизни шакллантиришга, маънавиятимизнинг бойиб, мустақамланиб боришига, интеллектуал камолотимизга хизмат қилади.

Тақрорлаш учун саволлар

1. XX аср фалсафасининг характерли хусусиятлари нималарда кўрилади?
2. Экзистенциал фалсафанинг моҳияти нимадан иборат?
3. Неопозитивизмнинг асосий хусусиятлари қандай?

4. Структурализмнинг моҳияти нима?
5. Герменевтика нима?
6. Сциентизм ва антисциентизм нима?

Амалий машғулот саволари

1. Ҳозирги замон фалсафаси: ворислик ва янгилиниш.
2. XX аср фалсафасининг асосий оқим ва йўналишлари.
3. XX аср фалсафасида инсон ва жамият муаммолари.
4. Ҳозирги замон фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

Учинчи бўлим
**ОЛАМ ВА ОДАМ:
ДУНЁНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ**

1-боб

**БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ
(ОНТОЛОГИЯ)**

1-мавзу

ОЛАМ ВА ОДАМ: ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИН

**Олам ва одам
муаммоларининг
тарихий илдиэлари**

Бу мавзуга оид масалалар оламда одамнинг мавжудлиги ва яшаши, ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Олам тўғрисидаги қарашлар одамзоднинг тарихи қан-

чаллик қадимий бўлса, шунчалик қадимийдир.

Сиз билан биз яшаётган шу дунё ўзининг барча мураккаблиги ва муаммолари, жозибадорлиги, бутун гўзаллиги билан ягона оламни ташкил этади. Олам тушунчаси, энг аввало, одам ва унинг фаолияти кечадиган маконни акс эттиради. Агар одам бўлмаганида эди, бу олам ҳақидаги тасаввурлар ҳам бўлмас эди. Демак, олам одам билан мазмундордир. Олам уни ташкил этувчи нарсалар билан биргаликда намоён бўлади. Ҳеч нарсаси йўқ олам йўқликдир. У мавҳум тушунча, яъни абстракциядир.

Қадимги даврлардан буён одам ўзини англагач, оламнинг таркибий қисми эканлигини тушуна бошлади. Дастлаб, унинг ҳаётини таъминловчи тирикчилик воситаларининг аҳамиятини тушуниб етди ва уларни эъзозлаш, авайлаб-асраш туйғуси шакллана бошлади.

Шу туйғулар олам асосида ётувчи тўрт унсурни: ҳавони, сувни, тупроқни ва оловни муқаддаслаштириш сингари ғоялар вужудга келди ҳамда олам тўғрисидаги содда космологик қарашлар пайдо бўлган. Айрим кишилар одамнинг тирикчилигини таъминловчи нарсаларни одам учун, унинг яшаши учун худо томонидан яратилган неъматлар деб билди. Бундай қарашдан олам одам учун яратилган, деган маъно келиб чиқади. Аслида қандай? Бу фалсафий муаммодир.

Оламда одам яшаши учун қулай бўлган шароит бўлмаса-чи? Одамлар қаҳратон совуқ ҳукмронлик қиладиган доимий музликлар бағрида ҳам, ҳар доим иссиқлик тафтидан қовжираб ётувчи иссиқ ўлкаларда ҳам яшашади-ку. Ҳар бир жойда одам ўзига қулай шароит яратиш олишга интилади.

Одам ҳайвонлардек табиатдаги бор нарсалардан озикланиш билангина чегараланиб қолмасдан, уларни ўзига мослаштиришга, со-

вуқ бўлса — иситишга, хом бўлса — пиширишга, иссиқ бўлса — совутишга интилади. Бу эса одамнинг оламга мослашишга интилиши оқибатидир. Яъни, оламни одам ўзига, ўз эҳтиёжларига мослаштиришга интилиб келган. Шу тарзда одам ҳам, олам ҳам такомиллашиб, ер юзи ўта “хонакилаштирилган” оламга айланган.

Олам, энг аввало, тор маънода одам яшайдиган жой. Аслида одамзод ва ҳайвонот олами, ўсимлик ва ҳашаротлар дунёси, жисмоний, руҳий, маънавий олам ва шу сингари бошқа кўплаб тушунчалар бор. Улар дунёда мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар номи билан аталади. Масалан, одамнинг руҳий олами унинг билим, тажриба ва хаёлотини ўз ичига олувчи ўта кенг қамровли тушунчадир. Бунда олам одам яшайдиган жой, деган маънога қараганда янада кенгрок мазмунга эга бўламан.

Нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда сиз билан биз мансуб бўлган дунёни ифодалайди. Аммо табиат, жамият ва инсон тафаккурининг асосида ётувчи ва уларни бирлаштирувчи шундай бир умумлаштирувчи тушунча ҳам борки, у объектив оламнинг мазмунини ифода этади. Бундай тушунча ҳақидаги тасаввурлар бутун фан тарихи мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу умумлаштирувчи тушунча, нарсаларнинг асосида нима ётади, деган нуқтаи назардан келиб чиқиб, субстанция (лотинча, *substantia* — ниманингдир асосида ётувчи моҳият, деган маънони беради) деб аталди.

Субстанция

Субстанция — муайян нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ва жараёнларнинг хилма-хил кўри-нишлари ички бирлигини ифода этувчи ва улар орқали намоён бўлувчи моҳиятдир. Оламнинг асосида битта моҳият — субстанция ётади, деб ҳисобловчи таълимотни монизм деб аташади. Файласуфлар субстанция сифатида бирор жисмни, ҳодисани, материяни, ғояни ёки руҳни олишган. Субстанция сифатида моддий жисмларни, материяни олувчилар — материалистик монизм тарафдорлари. Ғояни, руҳни олувчилар эса — идеалистик монизм тарафдорлари ҳисобланадилар. Шунингдек, оламнинг асосида ҳам моддий жисм ёки материя, ҳам ғоя ёки руҳ ётади деб ҳисобловчи файласуфлар дуалистлар (дуализм лотинча, *dualis* — иккиланган деган тушунчани англатади) деб ҳисобланади. Арасту, Моний, Р. Декарт ва бошқалар дуалистлардир. Оламнинг асосида кўп субстанциялар ётади, деб ҳисобловчиларни эса плюрализм (лотинча *pluralis* кўпчилик сўзидан олинган) тарафдорлари деб аташади.

Оламнинг асосида ётувчи моҳиятни ахтариш тарихи ҳам фаннинг узоқ ўтмишига бориб тақалади. Масалан, қадимги Ҳиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, қадимги Ўрта Осиё ва Юнонистонда баъзи файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки муайян

унсур ётади, деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсурни олов, бошқалари сув ёки ҳаво, айримлари эса тупроқдан иборат деб ҳисоблашган. Баъзи бир фалсафий таълимотларда эса, оламнинг асосида — олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади, барча нарсалар ана шу тўртта унсурнинг бирикишидан ҳосил бўлган, дейилган.

Оламнинг асосида ётувчи субстанцияни ахтаришнинг яна бир йўли нарсаларнинг таркибидаги бўлинмас энг кичик унсурни, яъни нарсаларнинг таркибидаги умумий субстрат (лотинча *substratum* — асос маъносини англатади) ни ахтаришдир. Бундай йўналишга мансуб оқимлардан бири атомистик оқим ҳисобланади. Масалан, қадимги Юнон файласуфлари Левкипп, Эпикур, Демокрит ва Лукрецийлар нарсаларнинг ва бутун оламнинг асосида энг кичик бўлинмас унсурлар — атомлар ётади, улар ўзларининг шакли, ҳаракатланиши ва вазнлари билан бир-бирларидан фарқ қилади, деб ҳисоблашган.

“Олам” тушунчаси Оламни англаш тўғрисида турлича, ҳатто бир-бирига қарама-қарши қарашлар мавжуд.

Бундай қарашлар одамларнинг оламга ўз ўлчовлари билан қарашлари оқибатида пайдо бўлади. Биров учун олам яхши ва ёмон, оппоқ ва қора ранглардан ташкил топган, бошқа рангларнинг бўлишини у тасаввурига ҳам сиғдира олмаслиги мумкин. Бошқалар эса оламни хилма-хил рангда, қирраларда кўради. Улар оқ билан қора оралигида оқимтироқ ёки қорароқ ранглар ҳам бўлиши мумкинлигига эътибор қилишади.

Олам тушунчаси кенг қамровли ва кенг йўналишли тушунча бўлиб, маълум маънода воқеликка тизимли, яъни системали ёндашишни талаб қилади. Масалан, элементар заррачалар олами тушунчаси одамга маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади.

Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу тушунча бутун коинотни ҳам акс этириши мумкин. Ёки ўсимликлар олами тушунчасини олайлик. Бу тушунчага фақатгина ўсимликлар киради, ҳайвонлар ва одамлар бу оламдан четда қолади.

Шу нуқтаи назардан олам тушунчаси нисбий моҳиятга эга. Баъзи кишилар олам деганда барча нарсаларни, жисмларни, ҳодисаларни қамраб олувчи универсал системани тушунади. Бу маънода олам космологик коинот тушунчасига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, бошқалар эса коинот маъносига олами чекланган объект сифатида талқин этади. Чексизлик ва чегарасизлик тушунчалари нисбий маънога эга, бир системада чексиз ҳисобланган объект бошқа системада чекли бўлиши мумкин ва аксинча.

Диний-космологик қарашларда олам илоҳий қудрат кучи билан яратилган, деб талқин этилади. Бу оламнинг вақтда бошланиши

мавжудлигига, яъни унинг чекли эканлигига ишорадир. Ислом динидаги космологик қарашларда ўн саккиз минг олам ҳақида гапирилади ва мазкур қараш бўйича биз яшаётган моддий оламдан ташқари, ундан мустақил бўлган кўплаб бошқа оламлар ҳам мавжуддир, дейилади.

Ҳозирги замон космологиясида ҳам фанга асосланган бир қанча концепцияларда олам ўткинчи, табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоя илгари сурилади. Бу нуқтаи назарларда оламнинг пайдо бўлишидан олдинги ҳолати “ҳеч нима” ва “йўқлик” тушунчалари билан изоҳланади. Англиялик олим Стивен Локинг “Олам вужудга келмасдан илгари нима бўлган?” деган саволнинг мантиқсизлигини, вақтнинг фақатгина келажакка йўналган оқимини ифодаловчи модели воситасида асослашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, бу шимолий кутб нуқтасидан туриб қараганда, ҳамма нуқталар фақат жанубга олиб борадиган ҳолатни эслатади. Бундай ҳолат оламнинг бошланғич ҳолатидир. Вақтнинг келажакка олиб борувчи йўналишигина мавжуд бўлган ҳолати оламнинг бошланишидир. Бу ҳолатда ўтмиш йўқ, фақат келажак мавжуд.

Олам ҳақидаги диний тасаввурлар унинг келажаги, яратилиши ёки ўтмишига оид мураккаб масалаларни, асосан, илоҳий қудратнинг ҳосиласи сифатида талқин этади. Динда оламни “бу дунё” — ўткинчи олам ва “нариги дунё” — абадий оламга ажратиб тушунтиришади. Бу дунёдаги машаққатлари эвазига одам нариги дунёда роҳат-фароғатга муяссар бўлади, деган ғояга асосланилади.

Фан олам тўғрисида ўзига хос фикр юритади. Унда оламга оид мураккаб масалаларни амалий тажрибалардан келиб чиқувчи мантиқий далиллар асосида исботлашга уриналади. Мавжуд илмий мантиқ доирасидан четга чиқувчи ҳодисалар эса изоҳланмайди. Айрим ажойибот ҳодисаларининг фан тадқиқот объектига киритилмаганининг сабаби ана шунда.

Фалсафа оламни изоҳлашда фаннинг, диннинг, санъат ва адабиётнинг, хуллас, фан билан биргаликда бошқа хилма-хил билимларга таяниб, умумлашган хулосалар чиқаради. Демак, фалсафадаги олам тушунчаси космологиядаги, диндаги ва бошқа билим соҳаларидаги олам тушунчаларига нисбатан бойроқ, сермазмунроқ ва кенгроқдир.

Оламнинг намоён бўлиш шакллари

Оламнинг намоён бўлиш шакллари хилма-хилдир. Фақат моддий жисмларнигина ўзига қамраб олувчи оламни моддий олам дейишади. Айрим кишилар уни жисмоний, яъни физик олам деб аташади. Оламнинг маънавий, руҳий дунёсини қамраб олувчи оламни маънавий олам дейишади. Айнан шу пайтда биз билан биргаликда мавжуд бўлган олам актуал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиш имконияти бор ва бўлиши мумкин бўлган олам потенциал олам

дейилади. Масалан, сизнинг бугунги кундаги талабалигингиз актуал оламга мансуб бўлса, келажакда мутахассис бўлиб етишишингиз эса потенциал оламга мансубдир.

Оламнинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми реал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимоли бўлган олам виртуал олам деб аталади (виртуал сўзи латинча *virtualis* — эҳтимолдаги деган маънони беради). Аниқ маълум бўлган олам конкрет олам дейилади, хаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги олам образи абстракт олам дейилади.

Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум бўлган, тан олинган ҳаёти реал оламга мансуб бўлса, унинг хаёлий режалари виртуал оламга, унинг ўзи ва атрофидагилар конкрет оламга, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт оламга мансубдир. Одам ўз режаларини реал оламга асосланиб тузса, потенциал оламнинг конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади.

✓Одам оламда бошқалардан ажралиб, яккаю ягона бўлиб эмас, балки ижтимоий ҳаёт кечиради ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жамиятни ташкил этади. Одамлар жамиятдаги ўзаро муносабатлари, фаолиятлари, ўй-хаёллари, идеаллари, мақсад ва маслақлари билан биргаликда ижтимоий оламни ташкил этишади. Одамнинг жамиятдаги бошқалар билан биргаликдаги ижтимоий фаолияти, уларнинг ҳар бирига хос бўлган такрорланмас индивидуал оламларига боғлиқдир. Индивидуал олам, айти пайтда ташқи оламни ҳам, ижтимоий оламни ҳам акс эттиради, ўзида ифодалайди. Булар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Хуллас, олам ҳақидаги хилма-хил тасаввурлар мавжудликнинг энг умумий фалсафий тушунчаси шаклланишига асос бўлиб келди. Бундай тушунча борлиқ ҳақидаги тушунчадир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Олам тушунчасининг моҳияти ва мазмунини айтиб беринг.
2. Оламнинг мураккаб тузилиши деганда нима тушунилади?
3. Реал, конкрет ва виртуал оламнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг?
4. Оламда одамнинг ўрни қандай?
5. Одам ва олам муносабатлари деганда нималар назарда тутилади?

Амалий машғулот саволлари

1. Оламнинг моҳияти ва унда одамнинг ўрни.
2. Оламнинг хилма-хиллиги ва мураккаблиги.
3. Олам ва одам муносабатларини ўрганишнинг аҳамияти.

БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ

“Борлиқ” тушунчаси Файласуфлар қадим замонлардан буён “борлиқ” ва “йўқлик” ҳақида баҳс юритишган. Улар борлиқнинг вужудга келиши, моҳияти, хусусиятлари ва шакллари ҳақида кўплаб асарлар ёзишган. Хўш, борлиқ нима? Бу савол бир қарашда жуда оддий кўрингани билан унга шу чоққача барча кишиларни бирдай қаноатлантирадиган жавоб топилгани йўқ. Бу ҳолат борлиққа турлича нуқтаи назарлардан қарашларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, айрим файласуфлар борлиқни моддийлик, моддий жисмлар билан боғлаб тушунтиришади. Уларнинг нуқтаи назарларича, борлиқ — объектив реалликнигина қамраб олувчи тушунчадир. У ҳолда фикр, инсон тафаккури, ўй-хаёлларимиз борлиқ тушунчасидан четда қолар эканда, деган саволга улар, бундай тушунчалар объектив реалликнинг ҳосиласидир, деб жавоб беришади.

Фалсафанинг борлиқ ҳақидаги таълимотни изоҳлайдиган қисми — **онтология** деб аталади. (Бу тушунчани фалсафада биринчи бор Х. Вольф қўллаган). Олам ва борлиқ масалаларини фалсафанинг ана шу соҳаси ўрганади.√

√ **Йўқлик** ҳеч нима демакдир. Ҳамма нарсани ҳеч нарсага айлантирувчи, ҳамма нарсанинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқликдир. Бу маънода йўқлик чексизлик, ниҳоясизлик ва мангулик билан бирдир. Йўқлик чекинган жойда борлиқ пайдо бўлади. Демак, борлиқнинг бунёдкори ҳам, кушандаси ҳам йўқликдир. Борлиқ йўқликдан йўқликкача бўлган мавжудликдир. Йўқликни ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. **Фанда** йўқлик нима, деган саволга жавоб йўқ.

**Борлиқ ҳақидаги
концепциялар**

Тарихдан маълумки, файласуфлар борлиқ ҳақида турлича ғояларни илгари суришган. Марказий Осиё тупроғида вужудга келган зардуштийлик таълимотида борлиқ қуёш ва оловнинг ҳосиласидир, алангаланиб турган олов борлиқнинг асосий моҳиятини ташкил этади, деб ҳисобланган. Чунки бу ғоя бўйича, ҳар қандай ўзгариш ва ҳаракатнинг асосида олов ётади ва у борлиққа мавжудлик бахш этади.

√ Қадимги юнон файласуфи Суқрот борлиқни билим билан қиёслайди ва унингча, бирор нарса, биз уни билсаккина бор бўлади, инсоннинг билими қанча кенг бўлса, у шунча кенг борлиқни қамраб олади, деб ҳисоблайди.√

Қадимги дунёнинг атомист олими Демокрит борлиқ атомлар мажмуасидан иборат, деб тушунтирган. Унинг фикрича, борлиқнинг моҳияти унинг мавжудлигидадир. Мавжуд бўлмаган нарса йўқликдир.√

∨ Ислом таълимотида борлиқ илоҳий воқеликдир. Яъни, у Оллоҳ яратган мавжудликдир. Бу борада ваҳдати вуҷуд ва ваҳдати мавжуд таълимотлари бўлган.

Ислом динига мансуб мутафаккирлар борлиқ ҳақидаги таълимотни ҳар тарафлама ривожлантирганлар. Масалан, Форобий фикрича, илк борлиқ азалий Оллоҳнинг ўзидир. Беруний фикрича, борлиқ шундай умумийликки, у ҳамма нарсанинг асосида ётади, демак, борлиқ ҳамма нарсанинг асосидир. Европада ўтган олимлар Давид Юм ва Жорж Беркли борлиқни сезгиларимиз мажмуаси, деб талқин этишган.

Гегель эса борлиқни мавҳумлик, мутлақ руҳнинг намоён бўлиши, деб таърифлайди. Кўпгина натурфалсафий қарашларда борлиқни ҳозирги замон билан, яъни шу актуал оламга боғлаб тушунтирдилар.

∨ Аслида, борлиқ кенг фалсафий тушунча бўлиб ўзига бутун мавжудликни, унинг ўтмиши, ҳозир ва келажагини ҳам қамраб олади. Файласуфлар борлиқни тушунтириш учун йўқлик тушунчасини унга антипод қилиб олишган ва шу асосда борлиқнинг зарурий моҳиятини очишга интилганлар. Материалистик адабиётларда борлиқни объектив реаллик билан, материя билан айнанлаштириб тушунтиришади.

Борлиқ ўзига объектив ва субъектив реалликни, мавжуд бўлган ва мавжуд бўладиган оламларни, моддийлик ва маънавийликни, ўтмиш ва келажакни, ўлим ва ҳаётни, руҳ ва жисмни қамраб олувчи умумий тушунчадир.

Борлиқ ва мавжудлик

Атрофимиздаги одам, олам, табиат, жамият, тафаккур, ғоялар, ўй-хаёлларимиз барчаси бирдай мавжуддир, улар турли тарзда ва шаклларда намоён бўлиб, ҳаммаси мавжудлик белгиси остида умумлашиб, борлиқ тушунчасига киради.

Материалистик мазмундаги борлиқ тушунчаси таърифига фақат объектив реал олам, онгдан ташқаридаги, унга боғлиқ бўлмаган жисмоний моҳиятга эга бўлган нарсаларгина киритилади. Борлиқнинг идеал, виртуал, потенциал, абстракт, маънавий шакллари бу таърифдан ташқарида қолади.

Аслида эса, борлиқ категорияси умумий абстракция бўлиб, мавжудлик белгиси билан барча нарса ва ҳодисаларни ўзига қамраб олувчи ўта кенг тушунчадир. У ўзига нафақат объектив реалликни, балки субъектив реалликни ҳам қамраб олади.

Борлиқ мавжудлик ва реаллик тушунчаларига қараганда ҳам кенг-роқ тушунчадир. Мавжудлик — борлиқнинг ҳозирги пайтда намоён бўлиб турган қисми бўлиб, ўтган ва мавжуд бўладиган нарса ва ҳодисалар ҳам борлиқ тушунчасига киради. Реаллик эса, мавжудликнинг ҳаммага аён бўлган, улар томонидан тан олинган қисми.

Борлиқ ўзига реалликни ҳам, мавжудликни ҳам қамраб олади. Аънавий фалсафий қарашларда борлиқнинг учта соҳаси ажратиб кўрсатилади. Уларга: табиат борлиғи, жамият борлиғи, онг борлиғи киради. Булар учун энг умумий белги, уларнинг мавжудлигидир.

Шунингдек, фалсафий адабиётларда табиат борлиғи ва жамият борлиғининг қуйидаги шакллари ҳам фарқланади. **Табиат борлиғи** одатда табиатдаги нарсалар (жисмлар), жараёнлар, ҳолатлар борлиғи сифатида тушунилади. У иккига бўлинади: азалий табиат борлиғи (ёки табиий табиат борлиғи, у инсондан илгари ва унинг иштирокисиз ҳам мавжуд бўлган) ва одам меҳнати билан ишлаб чиқарилган нарсалар борлиғи (“иккинчи табиат” борлиғи, яъни маданият). Иккинчи табиат борлиғи эса, ўз навбатида, қуйидаги кўринишларда учрайди:

— **инсон борлиғи** (инсоннинг нарсалар оламидаги борлиғи ва одамнинг ўзига хос бўлган инсоний борлиғи);

— **маънавий борлиқ** (индивидуаллашган ва объективлашган маънавий борлиқ);

— **социал борлиқ** (айрим одамнинг тарихий жараёндаги борлиғи ва жамият борлиғи) ижтимоий борлиқ деб ҳам аталади.

Борлиқнинг шакллари

Борлиқнинг моддий шакли материя ўзига барча жисмларни, ҳодисаларни, жараёнларни ва уларнинг хусусиятларини қамраб олади. Бундан ташқари, у тафаккурни ҳам, оламда мавжуд бўлган барча алоқадорликларни ва муносабатларни ҳам қамраб олувчи умумий фалсафий тушунчадир. Борлиқнинг моддий шаклига хос умумийликни ахтаришнинг бир йўналиши моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш йўли бўлиб, юқорида қайд этганимиздек, субстанцияни аниқлаш йўлидир. Иккинчи йўл эса — моддий оламнинг асосий таркибига кирувчи “қурилиш элементлари”ни — субстратни ахтариш йўли. Учинчи йўл — ҳамма нарсани вужудга келтирувчи бош сабабчисини, ота моддани, яъни праматерияни ахтариш йўли. Мана шу йўл ҳақида махсус тўхтаб ўтайлик.

Оламнинг субстанциясини ахтаришнинг бу усули гўёки мева истеъмол қилаётган киши, унинг келиб чиқишини ахтариб, дастлаб дарахтга, сўнгра унинг гулига, баргига, кўчатига ва уруғига назар солганидек, атрофимиздаги моддий оламнинг ўзагида дастлабки яратувчи модда сифатида нима ётишини, яъни илк материяни, азалий материянинг “бобоколони”ни, “праматерия”ни ахтариш усулидир.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг майдонга келишига ва ривожланишига сабабчи бўлди. Материя тушунчаси моддий унсурга нисбатан ҳам, атомга нисбатан ҳам, праматерияга нисбатан

ҳам умумийроқ бўлган тушунчадир. Материя оламдаги барча моддий объектларни, бутун объектив реалликни ифода этувчи энг умумий тушунчадир. Файласуфлар “Том маънодаги материя фақат фикрнинг маҳсули ва абстракциясидир”, деб ёзишади. Файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун қўллайдиган тушунча материя, деб аталади. Демак, материя моддий объектларга хос энг умумий тушунча, фалсафий категориядир.

Албатта, бу таърифларни бир ёқлама мутлақлаштириб тушунмаслик лозим. Бу таърифларда кўпроқ сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши мумкин бўлган реаллик назарда тутилган.

XX асрнинг ўрталарига келиб, квант механикаси, нисбийлик назарияси ва ҳозирги замон космологияси соҳаларидаги илмий ютуқлар кишиларнинг объектив олам ҳақидаги тасаввурларини тубдан ўзгартириб юборди. Натижада, табиатшунос олимлар сезгиларимизга бевосита таъсир этишининг имкони бўлмайдиган реалликлар ҳақида ҳам тадқиқотлар олиб бора бошлашди.

Оламнинг классик механика нуқтаи назаридан келиб чиқиб, нисбатан кичик тезликда ҳаракатланувчи системалар ҳақидаги илмий манзараси ўрнини янгича илмий манзаралар эгаллай бошлади. Бу эса материя ҳақидаги тасаввурларнинг янада ривожланишига шароит туғдирди. Бу ўзгаришларни ҳисобга олиб, марксист-файласуфлар бу таърифга сезгиларимизга бевосита ёки билвосита (яъни, турли асбоблар, қурилмалар воситасида) таъсир этувчи, деган қўшимча киритишди. Шундай қилиб, бу таъриф гўё материянинг моддавий ва номоддавий шакллари, яъни модда ва антимодда кўринишларини қамраб олувчи таърифга айланди.

Материалистлар материяни объектив реаллик, деб таърифлашади. Объектив реаллик инсон сезгиларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд бўлган воқелиқдир. Бу бутун мавжудликнинг субъектив реалликдан ташқаридаги қисми ҳисобланади. Объектив реалликнинг мавжудлиги қандай намоён бўлади? Бу саволга жавоб топишда, борлиқнинг ажралмас хусусиятларини ўрганишга тўғри келади. Ҳар қандай жисмнинг ажралмас хусусияти лотинча “атрибут” сўзи билан аталади.

Борлиқнинг атрибутилари

Муайян жисмнинг айнан шу жисм эканлигини белгиловчи хусусиятлари унинг атрибутилари бўлади. Борлиқнинг ҳам бир қанча атрибутилари мавжуддир. Улар: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос, онг ва бошқалар. Борлиқ ўзининг хоссалари, хусусиятлари орқали намоён бўлади. Эңли борлиқнинг атрибутилари, яъни ажралмас туб хусусиятлари ҳақида тўхтаб ўтайлик.

Ҳаракат ва унинг шакллари

Борлиқнинг атрибутлари ичида унинг асосий мавжудлик усулини ифода этувчи хусусияти ҳаракат ҳисобланади. Чунки борлиқ ҳаракатсиз ўзининг структуравий яхлитлигини сақлай олмайди.

Буни моддий борлиқ мисолида қараб чиқайлик. Фараз қилинг, қаршимизда бирор жисм турибди. Агар ҳаракат бўлмаганида эди, ёруғлик нурлари шу жисмга урилиб бизга қайтмаган бўлар эди, яъни биз уни кўрмаган бўлар эдик. Шунингдек, бу жисмнинг яхлитлигини сақлаб турган молекулалар, атомлар, элементар заррачалар ўртасидаги ўзаро таъсирлар ҳам бўлмасди. Натижада бу жисмнинг структуравий бирлигига путур етган бўлар эди. Теварак-атрофимиздаги предметлар ва ҳодисалар ҳаракат туфайли ўзининг муайян тартибини ва бирлигини сақлаб туради, шу туфайли, ўсиш, улғайиш, равнақ топиш, ривожланиш мавжуддир.

Ҳаракат, бир томондан, моддий жисмлар ўртасидаги ва уларни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги алоқадорликларнинг натижаси, бошқа томондан эса, улардаги ўзгаришлар сифатида содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам фалсафанинг ҳаракат — умуман ҳар қандай ўзгаришдир, дейилган таърифи жуда ўринлидир. Ҳаракатнинг манбаи ҳақида гап кетганда, ана шу ўзгаришларнинг асосида ётувчи ўзаро таъсирлар ва улар орасидаги муносабатлар назарда тутилади.

Демак, ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи шу системадаги ички ўзаро таъсирлар экан, ҳар қандай жисмнинг мавжудлигини, энг аввало, унинг ички алоқадорликлари таъминлайди.

Ҳаракатнинг турлари ҳақидаги мулоҳаза, асосан, ўзгаришларнинг хусусиятига асосланган. Ўзгаришлар оддий фазовий силжишдан тортиб, мураккаб ижтимоий ўзгаришларгача такомиллашиб борган. Шу туфайли ҳаракатга фақатгина фазовий силжиш, деб қарамаслик лозим. Бундай қараш оламдаги барча жараёнларга механик ҳаракат нуқтаи назаридан ёндашишни вужудга келтиради. Аслида оламда ўзгаришнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан сифатий фарқ қилади.

Механик, химиявий, биологик, физик ўзгаришлар билан ижтимоий ўзгаришларни асло таққослаб бўлмайди. Тўғри, бу ўзгаришлар учун умумий бўлган фазовий силжишлар ҳаракат шакллари-нинг ҳаммасида ҳам у ёки бу кўринишда намоён бўлиши мумкин. Лекин ҳамма ўзгаришни ҳам фақатгина фазовий силжишдан иборат, деб бўлмайди. Масалан, Ернинг Куёш атрофидаги, Ойнинг Ер атрофидаги ҳаракатини фазовий силжишнинг яққол кўриниши дейишимиз мумкин. Лекин Ер бағрида рўй бераётган мураккаб геологик жараёнларни, Ер сиртидаги биосферанинг яшаш усулини биргина механик силжиш билан изоҳлаб бўлмайди. Ҳаракатнинг шакли қанчалик мураккаб бўлса, у билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар ҳам

шу қадар мураккаб бўлади. Материянинг ташкилий структура даражаси қанчалик юқори даражада бўлса, унда фазовий силжиш ҳам шу қадар кам сезилади.

Ривожланиш

Ўзгаришларнинг шундай бир шакли борки, уни фалсафада ривожланиш деб аталади.

Ривожланиш — муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, миқдорий ва сифатий ўзгаришидир.

Шу жиҳатдан ҳаракатнинг икки хил тури бир-биридан фарқ қилинади. Ҳаракатнинг биринчи тури жисмда унинг сифати ва турғунлигини сақлаган ҳолда рўй берадиган ички ўзгаришларни ўз ичига олади. Яъни, ҳар қандай жисмда бетўхтов ички ўзгаришлар рўй бериб туради, лекин бу ўзгаришлар шу жисмнинг ташқи сифатига жиддий таъсир кўрсатмайди.

Атрофимизни қуршаб турган ҳар бир жисм молекулалардан, молекулалар эса атомлар ва элементар заррачалардан ташкил топган экан, бу жисмларнинг молекуляр ва атом тузилиш даражасида ҳам бетўхтов ўзгаришлар рўй бериб туради. Шунингдек, ҳар бир жисм ўзининг атрофидаги бошқа жисмларнинг ва улардан тарқалаётган нурланишларнинг таъсирига ҳам учраб туради. Бундай ташқи таъсирларни ўзида инъикос эттириш жараёнида рўй берадиган ўзгаришлар ҳам бу жисмнинг сифатий ўзгариб кетишига олиб келмаслиги, унинг турғунлиги ва асосий сифати сақланиб қолиши мумкинлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Биз юқорида қайд этган ички ва ташқи таъсирлар оқибатида рўй берувчи ўзгаришлар аста-секин тўпланиб, кейинчалик жисмда кескин сифатий ўзгаришнинг вужудга келишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай ўзгариш, яъни жисмнинг сифатини ўзгартирувчи ҳаракат иккинчи турдаги ҳаракатга киради ва у ривожланиш деб аталади.

Ривожланиш жараёни ҳам икки турда бўлади. Биринчи турдаги ривожланиш бўйича, жисмда ҳар қандай сифатий ўзгариш рўй беришига қарамасдан, уни ташкил этган материянинг сифатий тузилиш даражаси ўзгармасдан қолаверади.

Масалан, нотирик табиатга мансуб бўлган Қуёшдаги равожланишни олиб қарайлик. Олимларнинг тахминларига кўра, ҳозир сиртида 6 минг, ичида эса бир неча миллион даражали ҳароратга эга бўлган Қуёш бориб-бориб совийди ва қизил гигантга айланади, яъни Қуёшнинг марказидаги термойдро энергияси сўнгач, ички зичлиги пасаяди ва марказдаги тортишиш қуввати сусаяди. Оқибатда Қуёш шиша бошлайди ва Ер орбитасини ҳам ўз ичига олган улкан қизил юлдуз вужудга келади, у аста-секин совиб, қизил карликка, сўнгра эса “қора карликка”, кейин бўлса нейтрон юл-

дузга айланади. Бундай ўзгаришлар натижасида борлиқнинг ташкилий структура даражаси ўзгармайди, яъни жонсиз табиат шаклидаги даражаси сақланади.

Жонли табиатнинг вужудга келиши, ўсимликлар ва ҳайвонот оламининг пайдо бўлиши, одамнинг шаклланиши, жамиятнинг вужудга келиши сингари сифатий ўзгаришлар эса ривожланишнинг иккинчи турига кирилади.

Фалсафа фанида ҳаракатнинг бир-биридан сифатий фарқ қилувчи бир қанча бошқа шакллари ҳам ўрганилади.

Материалист бўлган файласуфлар ҳаракат шаклларини туркумлаганида қуйидаги мулоҳазаларга таяниб иш юритадилар:

1) ҳаракат шакллари бир-бирлари билан сифат жиҳатидан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиши даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади;

2) материянинг ҳаракат шакллари бир-бири билан генетик жиҳатидан, келиб чиқиши жиҳатидан кетма-кет боғланган, яъни ҳаракатнинг мураккаброқ шакллари унинг нисбатан соддароқ шакллари билан келиб чиққандир;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари таркибидаги қуйи шакллари унинг юқори шакллари ҳам мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли ўзидан қуйи шаклдаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу мулоҳазаларга таянган ҳолда ҳаракатнинг бешта шаклини ажратиб олиш мумкин. Улар — механик, физик, химиявий, биологик ва ижтимоий ҳаракатлардир.

Фалсафада ҳаракат шаклларини туркумлашнинг бир қанча бошқа кўринишлари ҳам бор. Айрим олимлар ҳаракат шаклларини ҳар бир фаннинг номи билан боғлаш керак, деб ҳисоблашади. Бундай қарашнинг хатолиги шундаки, фанларнинг кўпчилиги ҳаракат шаклини эмас, балки миқдорий муносабатлар ва ҳолатларни акс эттирилади. Масалан, геодезия ёки геометрия, тригонометрия ёки топография, чизиқли алгебра қандай ҳаракат шаклини ўрганади? Кибернетика эса ҳам табиатда, ҳам жамиятда амал қилувчи бошқариш жараёнларини ўрганади, яъни бу фан битта эмас, балки бир қанча ҳаракат шаклларини қамраб олади.

Ҳаракат шаклларини турлаш бўйича қуйидаги табиий-илмий концепция ҳам диққатга сазовордир. Мазкур концепция бўйича ҳаракат шакллари қуйидагича турланади: физик ҳаракат (элементар заррачалар, майдон ва атомларнинг ҳаракати), химиявий ҳаракат (атомлар ва молекулаларнинг ҳаракати) ва бунда ҳаракатнинг ривожланиши икки йўналишга ажралади: 1) ҳаракат ривожланишининг юқори йўналишида биологик ҳаракат шаклланади; 2) ҳаракат ривожланишининг қуйи йўналишида эса геологик ҳаракат шаклланади, биологик ҳаракатнинг тараққиёти ижтимоий ҳаракатга олиб боради.

Яна бир бошқа концепцияда эса ҳаракат борлиқнинг ташкилий тузилиш даражаларига мос равишда турланган. Бу концепцияда ҳаракат шакллари учта синфга ажратилади: нотирик табиатда — элементар заррачалар ва майдон ҳаракати, тирик табиатда — ҳаётнинг намоён бўлиши, жамиятда — одамнинг фаолияти.

Ижтимоий ҳаракат бизга маълум бўлган ҳаракат шакллари ичида энг мураккаби бўлиб, унда инсоннинг онгли фаолияти, инсон тафаккури, ижтимоий гуруҳларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари, жамият миқёсидаги ижтимоий фикр биргаликда ҳаракатга келади. Бу ҳаракатни чизикли, батартиб ҳаракатлар билан мутлақо таққослаб бўлмайди. Унинг келажагини башорат қилиш ҳам ўта мураккабдир.

Фазо ва вақт

Борлиқнинг асосий яшаш шаклига фазо ва вақт киради. Фазо нарсаларнинг кўламини, ҳажмини, ўзаро жойлашиш тартибини, узлукли ёки узлуксизлигини ифодаласа, вақт ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, жараёнларнинг давомийлигини ифодалайди.

Маълумки, ҳар қандай моддий жисм жойга, кўламга, ҳажмга эга. Фазо — вақтнинг муайян лаҳзасида оламни ташкил этган нуқталарнинг ўзаро жойлашиш тартибини акс эттирса, вақт эса фазонинг муайян нуқтасида рўй берувчи ҳодисалар кетма-кетлиги тартибини ифодалайди.

Фазо ва вақт тушунчалари, кўп ҳолларда, форсий тил таъсирида ёзилган адабиётларда макон ва замон деб ҳам аталади. Бу тушунчалар фазо ва вақтнинг ташқи, нисбий хусусиятларинигина акс эттиради, холос. Фазо нарсалар жойлашадиган жой маъносида, вақт эса ҳодисалар бўлиб ўтадиган муддат маъносида ишлатилади.

Фазо ва вақтни тушуниш бўйича субстанциал ва реляцион ёндашишлар мавжуд. Субстанциал концепция тарафдорлари фазони нарсалар жойлашадиган идиш, бўшлиқ деб билишади. Уларнинг фикрича, ҳамма нарса фазо ичига жойлаштирилган. Фазо ўзига нарсаларни сиғдирувчи субстанция. Ҳеч нарса йўқ, яъни нарсалар солинмаган фазо ҳам бўлиши мумкин, дейилади. Реляцион концепция тарафдорлари эса, нарсалар фазовий ўлчамга эга, дейишади.

Ҳеч нарса фазонинг бўлиши мумкин эмас. Бу фарқни релятивистик физика асосчиси Альберт Эйнштейн шундай тушунтирган эди. Фараз қилиб, бир казарма солдатларни кўз олдингизга келтиринг. Ньютон физикасига кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма бўш қолади, ана шу субстанциал концепциядаги фазодир. Янги физикага кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма ҳам йўқолади. Бу реляцион концепциядаги фазодир.

Фазо ва вақт борлиқ миқдорий ва сифатий жиҳатларни ифодалашига қараб, метрик ва топологик хусусиятларга эга. Фазо ва вақт-

нинг метрик хусусиятлари борлиқнинг миқдорий муносабатларини акс эттириб, ўлчанадиган, кўзга ташланадиган ва нисбий табиатли хусусиятларидир. Уларга кўлам, бир жинслилик, изотроплик (анизотроплик) каби хусусиятлар киради.

Фазо ва вақтнинг топологик хусусиятлари эса борлиқнинг туб сифатий жиҳатларини ифодалайди. Бундай хусусиятларга узлуксизлик, боғланганлик, ўлчамлилик, компактлик, тартибланганлик сингари хусусиятлар киради. Вақтнинг топологик хусусиятларига орқага қайтмаслик, бир ўлчамлилик каби хусусиятлар қўшилади.

Фазо (вақт) нинг метрик ўзгаришлари борлиқ структурасини жиддий ўзгартира олмайди, топологик ўзгаришлар эса борлиқнинг сифатий ўзгаришига сабабчи бўлади. Масалан, бир боғланган системанинг кўп боғланган системага ўтиши фазо топологиясини тубдан ўзгартиради, яъни фазонинг икки нуқтасини туташтирувчи турлича йўллар пайдо бўлади. Бундай фазода катта идишнинг ичига кичик идишни сиғдириш мумкин бўлади. Ўлчам даражаси кўп бўлган система ўлчов даражаси кам бўлган системага нисбатан кўринмас ва мураккаб бўлади. Шунингдек, фазо ва вақтнинг метрик хусусиятлари кучли ўзгариши топологик хусусиятларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Масалан, фазонинг эгрилик даражаси кучли ўзгарса, бир боғланган фазо кўп боғланган фазога айланиши мумкин.

Такрорлаш учун саволлар

1. Борлиқ ва йўқлик тушунчалари тўғрисида нималарни биласиз?
2. Мавжудлик ва реаллик нима?
3. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари тўғрисида сўзлаб беринг.
4. Фазо ва вақт, макон ва замон қандай маъноларни англатади?

Амалий машғулот саволлари

1. Борлиқ ва унинг мавжудлик шакллари.
2. Борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва реаллик.
3. Ҳаракат, фазо ва вақт, макон ва замон.
4. Борлиқ фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

3 - мавзу

ТАБИАТ ФАЛСАФАСИ

Табиат ва жамият ҳақидаги конкрет фанлар борлиқнинг ўз предметларига мос келувчи муайян хусусиятларинигина ўрганadi. Борлиқнинг умумий хоссалари ҳақида эса фалсафа фани тадқиқот олиб боради.

Табиат объектларининг тузилиши

Бизнинг теварак-атрофимизни хилма-хил кўринишдаги, шаклдаги турли-туман моддий объектлар ўраб олган. Улар турли хил хоссаларга ва хусусиятларга эгадир. Бир пайтлар ҳамма жисмлар материянинг бўлинмас шакли атомлардан ташкил топгандир, деган тасаввур ҳукмрон эди. Атомларнинг мураккаб тузилганлиги ҳақидаги фаразлар бизнинг асримизга келиб узил-кесил тасдиқланди.

Ҳозирги замон фанларининг хулосаларига кўра, атрофимиздаги ҳар қандай жисм молекулалардан ташкил топган, молекулалар эса атомлардан тузилган. Атомлар мураккаб тузилган ядро ва электрон қобиклардан иборат. Атомнинг электрон қаватлари бир-биридан ва атом ядросидан муайян узоқликда жойлашган бўлади. Энг содда атом ҳисобланувчи водород атомининг ядроси битта протондан, мураккаброқ атомларнинг ядроси эса протон ва нейтронлардан ташкил топади, протон ва нейтронлар кварклар ва уларни туташтириб турувчи глюонлар (глюон-ёпиштирувчи деган маънони беради)дан ташкил топгандир.

Протон ва нейтрон нуклонлар (лот. nucleus — ядро, ўзак) ҳисобланади, нуклонлар ва ҳиперон (юн. hyper устида, юқоридан ташқари) лар, барионлар (юн. barys-оғир) дейилади. Булар оғир заррачалар сифатида кучли ўзаро таъсирлар майдонида бўлиб, адронлар (юн. adros-кучли) группасига мансуб.

Органик ва анорганик моддалар молекула тузилиши билан бир-биридан фарқ қилади. Жонли организмлар органик моддалардан ташкил топган бўлади. Жонли организмларнинг таркиби асосида ҳужайралар ва ҳужайра системалари ётади. Ер шари атрофини қуршаб турувчи биосферани бир бутун жонли система деб олиш мумкин. Микроорганизмлар, ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси ва инсоннинг ўзаро алоқадорликлари бу биосферанинг мавжудлигини таъминлаб туради.

Ер шари ва ўз атрофида ҳаракатланувчи Ой билан бирга йилда бир марта Қуёш атрофини айланиб чиқади. Бу система ҳам биосферага ўз таъсирини ўтказиши. Ер юзида минтақаларнинг фарқ қилиши, фаслларнинг алмашинуви ана шу система ҳаракати билан боғлангандир. Қуёш ва унинг атрофида ҳаракатланувчи сайёралар, уларнинг йўлдошлари, астероидлар, метеоритлар, кометалар ва кичик планеталар биргаликда Қуёш системасини ташкил этади. Қуёшдан энг узоқда жойлашган планета Плутон унинг атрофини 247 ярим йилда бир марта тўлиқ айланиб чиқади, яъни Ер йили — 365,25 кунга тенг бўлса — Плутон йили 247 та Ер йилига тенгдир.

Қуёш системаси миллионлаб юлдузларни ўз ичига олувчи Галактика (Сомон йўли) таркибига киради. Унинг диаметри 94,6 млн.

ёруғлик йилига тенг. Ундан кейинги система галактикалар тўпи бўлиб, унинг диаметри 1 мегапарсекка тенг, у 30 тагача галактикани ўз ичига олади (1 парсек 3,26 ё. й). Кейинги система — галактикаларнинг маҳаллий тўпи, унга 2 та гипергалактика ва 27 та митти галактикалар киради. Мажмуада 500 тагача галактика бўлади, унинг диаметри — 5 мегапарсек. Галактикалар мажмуаси галактикаларнинг ўта мажмуасига бирлашади, унинг диаметри 40 мегапарсек бўлиб, ўзида 10 мингдан зиёд галактикани бирлаштиради. Ўта йирик мажмуалар коинотнинг бошқа структуравий бирликларига киради. Коинотнинг радиуси эса 15—20 млрд. ё.й. тенгдир.

Бу системаларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб, борлиқнинг моддий кўринишларини турли хил структура даражаларига ажратиш мумкин.

Сифатий жиҳатдан материя икки хил шаклда, кўринишда учрайди: моддасимон ва номодда кўринишида. Материянинг моддасимон кўринишдаги шакллари иккига, модда ва антимоддага ажралади. Булар бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, улар тўқнашганда кескин сифатий ўзгариш рўй беради, яъни модданинг моддавий кўриниши номоддавий кўринишга айланади. Материянинг номоддавий кўриниши ҳам икки хил шаклда учрайди: майдон ва нурланиш. Муайян майдондаги нурланишлар физик вакуумда (физик вакуум физик жисмлардан холи бўлган жой) моддий заррачаларнинг ҳосил бўлишига имкон беради. Хуллас, булар ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлангандир. Материянинг биз юқорида қайд этган кўринишларидан бошқача кўринишдаги турлари ҳам бўлиши мумкин. Уларнинг табиати ҳали фанга маълум эмас. Агар биз борлиқнинг моддий кўринишларини тузилиши жиҳатидан туркумлаштирсак, борлиқнинг структура даражалари ҳақидаги ҳулоса ҳосил бўлади.

Табиат, унинг борлиғи даражалари

Биз теварак-атрофимизга назар ташласак, умуман борлиққа эмас, балки, муайян жисмларга, нарса ва ҳодисаларга кўзимиз тушади. Сиз билан биз инсон сифатида Ер шарида истиқомат қиламиз, ўзимизга мос келувчи ўлчовлар билан иш юритамиз. Биз одатланган ўлчовдаги катталикларни макроскопик катталиклар, деб ҳисоблаймиз ва бу **макродунё**ни ташкил қилади.

Шу нуқтаи назардан борлиқнинг структура даражаларини миқёсий-структура ва ташкилий-структура даражаларига ажратамиз. Борлиқдаги объектлар миқёси билан фарқ қилувчи учта миқёсий структура даражаларига ажралади. Улар: **микродунё**, **макродунё** ва **мегадунё**. **Микродунё** атом миқёсидан кичик бўлган дунёдир. Бу дунёга атом структураси ва элементар заррачалар, атом ядроси, кварклар, кернлар киради. Бу дунёнинг яхлитлигини ва турғунлигини сақлаб турувчи иккита фундаментал куч мавжуддир, улар кучли ва кучсиз ялровий ўзаро таъсирлардир.

Кучли ўзаро таъсирлар атом ядросининг структуравий яхлитлигини сақлаб турса, кучсиз ўзаро таъсирлар атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Молекулалар тузилишидан тортиб, Ер шарининг яхлитлигини сақлашгача хизмат қилувчи куч электромагнит ўзаро таъсирларидир.

Электромагнит ўзаро таъсирлари туфайли молекулали бирикмалар ва Ердаги барча ҳаётий жараёнлар ўзининг структуравий бирикларини сақлайди. Агар электромагнит ўзаро таъсирлари бўлмаганда эди — Куёш нурлари (яъни, электромагнит нурланишлари) Ерга етиб келмаган ва Ерда ҳаётий жараёнлар шаклланмаган бўлар эди.

Ер, унинг табиий йўлдоши Ой ва бошқа сайёралар Куёш атрофида ҳаракатланади. Бу системанинг ва умуман бутун Коинотнинг структуравий яхлитлиги эса гравитацион ўзаро таъсирлари туфайли сақланади. Гравитацион ўзаро таъсирлари бириктириб турган дунё **мегадунё** деб аталади.

Улар бир-бири билан чамбарчас боғлангандир, шунингдек, улар бир-бирига алмашилиши ҳам мумкин. Ҳозир мегадунё ҳисобланган коинотимиз бундан 15-20 млрд. йил муқаддам ўта кичик микроскопик объект бўлган, деган тахминлар бор. Шунингдек, биз микрообъект деб ҳисоблаётган элементар заррача нейтрон ўзининг ичида миллиардлаб юлдуз ва галактикаларига эга бўлган бутун бошли Коинот бўлиши ва аксинча, диаметри бир неча миллиард ёруғлик йилига тенг бўлган улкан Коинотимиз ҳам четдан кузатаётган кишига ўта кичик элементар заррача ҳисобланиши ҳам мумкин. Борлиқнинг структуравий тузилишини унинг сифатий ривожланиши нуқтаи назаридан олиб қарасак, моддий олам бу ҳолда ҳам учта даражага ажралади. Унинг ташкилий структура даражаларини: аорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоий дунё (жамият)га ажратилади. Улар бир-биридан хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги билан фарқ қилади.

Аорганик дунё ёки нотирик табиатда физикавий ва химиявий алоқадорликлар ҳукмронлик қилади, шу туфайли нотирик табиатдаги қонуниятлар шу табиат фанлари доирасида чекланган бўлиб, тирик дунёга нисбатан пассив ва ташкилий уюшганлиги паст даражада бўлади.

Тирик табиатда, яъни органик дунёда эса биологик алоқадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли унинг уюшганлик даражаси юқорироқ, фаолроқ ва мураккаброқ тузилган бўлади.

Ижтимоий дунё даражасида эса юқорида айтилган алоқадорликлардан ташқари, жамиятга хос бўлган ижтимоий алоқадорликлар ҳам иштирок этади. Бундай дунёнинг тузилиши ниҳоятда мураккаб

бўлиб, борлиқ бу даражада ўзининг ўта уюшганлигини, нисбий мустақиллигини ва юқори даражада фаоллигини намоёниш қилади. Бу дунёнинг структуравий элементи бўлган ҳар бир инсон жамиятга хос бўлган барча алоқадорликларни ўзида акс эттиради ва ижтимоий муносабатларда, алоқадорликларда онгли равишда, мақсадга биноан, муайян мўлжалларни олдиндан белгилаган ҳолда ҳаракат қилади.

Бу борада оддий бир мисол келтирайлик. Масалан, қўлингиздаги китобни ҳам ҳар хил, бир-бирига ўхшамайдиган, аммо бир касбдаги мутахассислар ёзишган. Агар сиз, масалага ижтимоий дунёнинг тузилиши нуқтаи назаридан баҳо бермоқчи бўлсангиз, унда мазкур китобнинг қайси қисми қандай ёзилгани, кимнинг қандай фикрлаши, мавзунини содда ва халқчил тушунтира олиши ёки мураккаб тилда баён қилишига эътибор беринг. Шунда масала бир оз ойдинлашади. Худди шундай ҳолни сизга турли фанлардан дарс бераётган ўқитувчилар мисолида ҳам кузатишингиз мумкин. Кейин эса, ўзингиз ва ўртоқларингизнинг дарсларга, китобларга, уларни ўзлаштириб, ўқиб ва ўқиб олишга, ҳаётга муносабатингизга виждонан баҳо бера олсангиз, бу борадаги мураккаб жараёнларни муайян даражада тўғри англаб олишингиз мумкин. Ҳолбуки, бу — бор-йўғи сиз, ўқитувчиларингиз ва мазкур китобни ёзган кишилар ҳаётининг кичик бир қисмидаги жараёнлар, холос. Ҳаёт эса ниҳоятда мураккаб, унда бир вақтнинг ўзида, бирваракайига қанчадан-қанча воқеа ва ҳодисалар кечади. Масалан, сиз ҳозир ана шу сатрларни ўқиярсиз, жисмингиз ва хаёлингизда, атрофингизда, сиз билан бирга яшаётган, сиз биладиган ва билмайдиган одамлар жисми, онги ва қалбида не-не ўзгаришлар, жараёнлар кечмоқда... Демак, табиат доимий ўзгаришда ва ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишда, ривожланишда ва тараққиётда. Сиз ва бизнинг умримиз эса ана шу чексизликнинг бир лаҳзаси, жисмимиз ва жонимиз ҳам азалий ва абадий ўзгаришлар жараёнидаги оламнинг мўъжизасидир. Бу оламда айнан сиз ва бизнинг дунёга келганимиз ҳам ана шундай мўъжизадир. Биз эса мана шу ёруғ оламда ўтганларнинг келажакдаги авлодлар билан боғланишида бир ҳалқамиз, холос ва айнан ана шундай бўлганлиги учун ҳам табиат, жамият, ривожланиш ва тараққиёт қаршисида доимий қарздормиз. Бу қарздорлик дунёга бизгача келганлар ва кетганлар, келадиганлар ва келмайдиганлар, кела олганлар ва кела олмаганлар руҳи қаршисидаги чуқур масъулият ҳиссидир.

Инсон томонидан ном қўйилган дунёлар ҳеч қачон бир-биридан ажралиб, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмаган. Улар ҳам бир-бири билан узвий алоқадорликда бўлади ва уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Одатда, камроқ алоқадорликларга эга бўлган система унга нисбатан кўпроқ алоқадорликларга эга бўлган системага қараганда

мураккаброқ ва ташкилий жиҳатдан уюшганроқ бўлади. Бу ерда ҳам ана шу қоида амал қилади.

Анорганик дунёда инъикоснинг энг содда ва қуйи шакли — механик инъикос фаолият кўрсатса, органик дунёда унга нисбатан мураккаброқ кўринишдаги биологик инъикос намоён бўлади. Бундай инъикоснинг ўзига хос бўлган томони танловчанлик, сесканувчанлик ва мақсадга мувофиқ ҳаракат қилишдир, жамиятда эса, инъикоснинг энг олий шакли социал инъикос фаолият кўрсатади. Бу инъикос ўзида инъикоснинг бошқа шакллари ҳам қамраб олган бўлади. Онгли ва юқори доирада уюшган фаол инъикос, алоқадорлик, хатти-ҳаракатлар ижтимоий дунёга хосдир.

Борлиқ шаклий структура даражаларининг балки биз ҳали билмайдиган янада мураккаброқ турлари ҳам бордир, лекин улар ҳали бизнинг тушунчаларимиз доирасига сиғмайди. Хуллас, борлиқнинг ташкилий структура даражалари бир-бирдан алоқадорликларининг сони ва сифати жиҳатидан, энергия ва информация алмашиш хусусияти билан, фаоллиги ва уюшганлиги даражаси билан фарқ қилади.

Ҳаёт нима?

Борлиқнинг энг мураккаб шаклларида бири ҳаёт ва унинг моҳияти ҳақида тўхталайлик.

Биз ҳаёт эканмиз, оламни биламиз. Ҳаётнинг хилма-хил турлари, шакллари борки, улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий ўрин тутди. Ҳаётнинг энг мураккаб шакли инсон ҳаётидир. Бу инсон руҳияти, онги, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ҳар бир одамга бир маротабагина ҳаёт кечирish имконияти берилган. Инсоннинг қадр-қиммати шу ҳаётни қандай ўтказганлиги билан ўлчанади.

Одамнинг табиати ва ҳаёти у яшаётган жамиятдаги ижтимоий муҳитга ҳам боғлиқ. Фаровон жамиятда инсонлар ҳам фаровон ҳаёт кечиради. Қашшоқ жамиятда эса қашшоқлик томир отади. Демак, жамиятимизни қанчалик фаровон қилсак, унда яшайдиган инсонларнинг, келгуси авлодларимизнинг ҳаёти ҳам шунчалик бахтли ва фаровон бўлади.

Ҳаётнинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақида ҳанузгача олимлар бир нуқтаи назарга келишмаган. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти такрорланмас ва ўзига хосдир. Балки станокнинг бир детали ўрнига бошқа детални қўйиш билан натижа ўзгармас ёки бир ишчининг ўрнига бошқа ишчини қўйиш билан станок тўхтаб қолмас. Аммо бир отанинг ўрнини бошқа ота, бир дўстнинг ўрнини бошқа дўст боса олармикин? Шундай экан, ҳар бир одам такрорланмас ва ўз ўрнида қадрли. Инсонни, унинг ҳаётини қадрлаш муҳим ижтимоий вазифадир.

Инсоннинг яхши ҳаёт кечирishi, бир томондан, у яшаётган жамиятга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боғлиқ.

Бутун тарихий тараққиёт давомида инсон билан табиат ўртасидаги муносабат такомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроқсиз яшай олмайди. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Бундай қулай шароит инсон учун фақат Ер шарида мавжуддир.

Биосфера

Ернинг ҳаёт тарқалган қисми биосфера деб аталади. Биосфера тирик организмларнинг ҳаёт кечириш муҳитидир. Агар Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат кўтарилиб кетган бўлар эди ва оқибатда ердаги намлик, сув йўқолар эди. Агар у Қуёшдан узоқда жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу музлик билан қопланар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам ер юзасида ҳаётнинг пайдо бўлишига имконият йўқолган бўларди. Яна бошқа ҳолни олайлик: Қуёш системаси Галактика марказига янада яқинроқ жойлашганда эди, ер юзасида кучли гравитация таъсирида нарсаларнинг вазни оғирлашиб, инсондек мураккаб жонзоднинг, балки умуман ҳаётнинг пайдо бўлишига шароит бўлмаган бўлар эди. Аксинча, Қуёш системаси Галактикамиз марказидан ҳозиргига нисбатан четда жойлашганда ҳам, гравитация кучининг заифлиги айрим химиявий ва биологик жараёнларнинг рўй беришига халақит берган бўлар эди. Бунинг оқибатида ер юзасида ҳаёт пайдо бўлмас эди. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди ва бунга шукур қилса арзийди.

Инсоннинг табиий муҳитга таъсири қадимги даврларда ўта кучсиз бўлган. Даврлар ўтиши билан инсон қўлида қудратли куч ва қувват манбалари тўплангач, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ўзгара бошлади. Инсон атроф-муҳитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чиқара бошлади.

Ноосфера

Бу масаланинг ечилиши инсоннинг ақл-идрок кучи билан боғлангандир. Инсон ақл-идрокининг оламга таъсир кўрсатиш чегараси ноосфера деб аталади. Инсон ўзлигини англамас экан, унинг сайёрамизга ҳалокатли таъсири кучайгандан кучайиб, охир-оқибатда унинг ўзини ҳам ҳалокатга олиб бориши мумкин, деган илмий башоратлар бор. Ҳақиқатан ҳам инсон фаолияти ақл-идрок билан оқилона бошқарилмас экан, у ер юзининг ҳалокатини тезлаштириши муқаррардир.

Ҳозирги замондаги экологик муаммолардан бири ҳам инсон фаолияти томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва бу ҳалокатни тўхтатиб қолишдан иборат. Бу оламни қай даражада яхши билиб олишимиз ва унинг ҳаётига нисбатан масъулиятни англашимизга боғлиқдир. Инсон жамиятида ва табиатда тутган ўз ўрнини тўғри англаса, атроф-муҳитни ҳам авайлаб-асрайди, ер юзини гуллаиб-яшнатади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Табиат деганда нимани тушунасиз?
2. Жонли ва жонсиз табиат тушунчаларининг маъносини тушунтириб беринг.
3. Табиат ва жамият алоқалари деганда нималар назарда тутилади?
4. Биосфера ва ноосфера нима?

Амалий машғулот саволлари

1. Табиат, унинг тузилиши ва ривожланиши.
2. Табиат ва жамият, уларнинг ўзаро алоқаси.
3. Ердаги ҳаёт ва биосоциал эволюция.
4. Табиатни фалсафий тушунишнинг аҳамияти ва экологик тарбия.

2-боб

ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР, КАТЕГОРИЯЛАР ВА МЕТОДЛАР

1-мавзу

ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР

Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалалар қадимдан мутафаккирлар, олимлар, файласуфлар ўртасида турли баҳс, мунозара, тортишувларга сабаб бўлган. Чунки улар тўғрисида аниқ билимга эга бўлмасдан туриб, олам ва унинг тараққиёти, ривожланиш манбаи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳамда, энг асосийси, келажак ҳақида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Аτροφимиздаги жамики нарса-ҳодисалар, яъни энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, Коинотгача барчаси, шу жумладан, кишилиқ жамияти ҳам доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир. Улар ўртасида абадий ўзаро боғлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди.

Боғланиш турлари

Биз нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишига улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорлик, таъсир ва акс таъсир асос бўлади, деймиз. Албатта, оламдаги ҳар қандай боғланиш ҳам ривожланишга сабаб бўлавермайди. Чунки бу боғланишларнинг кўлами, моҳияти, таъсир кучи ва доираси турлича. Боғланишларнинг ана шу хусусиятларига қараб, зарурий ва тасодифий, ички ва

ташқи, бевосита ва билвосита, муҳим ва муҳим бўлмаган ва ҳоказо боғланишларга ажратиш мумкин.

Шунингдек, оламда бошқа воқеа ёки ҳодисалардан алоҳида, улар билан боғлиқ, ўзаро алоқадорликда ва таъсирда бўлмаган бирорта ҳам воқеа ёки ҳодиса мавжуд эмас. Демак, ўзаро боғланиш ва таъсир натижасида нарса-ҳодисаларда ўзгариш содир бўлади. Лекин барча ўзгаришни ҳар доим ҳам бирданига, яққол сезиш мумкин эмас. Чунки оламнинг намоён бўлиши турли даражада бўлганлиги сабабли ўзгаришлар ҳам турличадир.

Масалан, янги туғилган чақалоқнинг бир ҳафта, бир ой, ярим йил мобайнидаги ўзгаришини, яъни улғайишини ёки бўлмаса, табиатдаги қиш фаслидан баҳор фаслига ўтишдаги ўзгаришларни оддий кўз билан яққол сезиш мумкин. Лекин бирон жонсиз предмет, масалан, Ер қаъридаги ички жараёнларни маълум даврдан кейин сезиш мумкин. Ана шу сабабдан ҳам одамлар зилзилалар, вулқонлар отилиши каби офатлар қаршиида лол, гоҳида эса ғафлатда қолиб келмоқдалар. Яъни, ташқи факторлар (инсон фаолияти, ёруғлик, иссиқлик, намлик, атмосфера босими) натижасида рўй берган ўзгаришларни кўз кўради, қулоқ эшитилади. Хуллас, улар осон англаб олинади, очиқ-ойдин намоён бўлади, улардаги ўзаро боғлиқликни ҳам осон кўриш, илғаш мумкин. Ана шундай осон кўриш ва илғаш мумкин бўлган, очиқ-ойдин рўй берадиган воқеа, ҳодиса, натижага нисбатан “зоҳирийлик” тушунчаси, моҳиятини илғаш қийин бўлган ва мураккаб ички сабаблар натижасида кечадиган жараёнлар ва ўзгаришларга нисбатан “ботинийлик” тушунчаси қўлланилади. Ўрта асрларда, айниқса, тасаввуф фалсафасида бу икки тушунчага алоҳида эътибор берилган.

“Ҳаракат” тушунчаси “Борлиқ фалсафаси” мавзуида ёритилганлиги сабабли, бу ерда унинг қуйидаги қисқа таърифи билан чекланамиз: ҳаракат деб оламдаги ҳар қандай ўзгаришга айтилади. Ривожланиш тушунчаси эса қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон илгарилаб борувчи ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу жараён гоҳ тўғри чизиқли, гоҳ аста-секин кенгайиб борадиган спиралсимон шаклдаги ҳаракатдан иборат бўлиши мумкин.

Бунда доимий бир томонга, масалан, вақтнинг ўтмишдан келажакка томон ўтиши ҳам, лекин маконда воқеа ва ҳодисаларнинг такрорланиши, замонда орқага қайтишлар ҳам содир бўлиб туради. Баъзида тараққиётнинг маълум бир босқичида олдинги босиб ўтилган давр такрорлангандек бўлади, аммо бу илгаригидан фарқ қиладиган, бошқачароқ тарздаги такрорланишдир.

Ҳеч қачон бир хил тонг отмайди, деб бежиз айтмайдилар. Ҳолбуки, ҳар қуни тонгда ўша қуёш чиқади, ўша тоғу тошларни, боғу биёбонларни, биз яшаётган заминни ёритади. Одамлар ҳам, иш ва ташвишлар ҳам ҳамон ўша-ўшадек. Кимдир ишга шошади, кимдир

ўқишга, кимдир яна илгариги кундек бекорчиликдан зерикади... Аммо дунё ўзгармадимиз шу бир куннинг ичида? Унда минглаб болалар туғилмадимиз, сон-саноқсиз жараёнлар рўй бериб, Ер сайёрасининг турли бурчакларидан бошқа жойларга қанчадан-қанча ахборотлар тарқатилмадимиз? Она замин ўз ўқи ва Қуёш атрофида айланишини давом эттирмадимиз? Буларнинг барчаси бир куну тунда рўй берган ботиний ва зоҳирий ўзгаришларнинг намоён бўлишидир.

“Қонун” тушунчаси (Дунёнинг мавжудлиги ана шундай ботиний ва зоҳирий ўзгаришларнинг абадий такрорланиб туришидан иборатдир. Бу такрорланишлар эса ўз моҳияти ва хусусиятларини сақлаб қолганликларидан қонун ва қонуният тусини олган.)

Масалан, биз Ньютон томонидан кашф этилган бутун олам тортишиш қонунини ўрганганимизда ана шундай ҳолни идрок этганмиз. Бу қонуннинг асосий моҳияти бутун оламдаги нарсаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги тамойилининг доимий такрорланиши, ҳар сония ва ҳар дақиқада бу ҳолатнинг содир бўлиб туришини исботлайди.

Хўш, қонун ўзи нима? У киши ва умуман, жамият ҳаётида қандай аҳамиятга эга? Қонунни билмасдан, ўрганмасдан туриб яшаш мумкинми? Қонун тушунчаси кундалик ҳаётимизда нисбатан тез-тез ишлатиб туриладиган тушунчадир. Хусусан, физика ёки кимё қонунлари деймиз, табиат қонуни ёки бўлмаса, иқтисодий қонунлар, юридик қонунлар ва ҳ. к. Бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларининг учинчиси ҳам қонун тўғрисида бўлиб, унда барча соҳада қонуннинг устуворлиги таъминланиши таъкидланади. Юқоридагиларни бирлаштириб турадиган, барчаси учун ҳам умумий бўлган хосса, хусусиятлар борми?

Энг аввало, шунга айтиш керакки, оламдаги барча нарса — табиат, жамият ва инсон тараққиёти маълум қонунлар асосида амалга ошади. Фанларнинг (ижтимоий, гуманитар, табиий ва ҳ. к.) асосий вазифаси ҳар бир соҳа бўйича тадқиқот ўтказиб, қонунларни кашф қилиш ёки уларнинг амал қилиш хусусиятларини ўрганиш ва очиб беришдан иборат.

Қанча кўп қонун кашф қилинса, тараққиёт шунча тез бўлади. Тараққиёт қонунларини билмасдан туриб, ривожланишга эришиш қийин. Яқин ўтмишда иқтисодиётнинг ўзига хос қонунларини писанд қилмай, турли хил съезд, пленум, конференция қарорлари асосида экспериментлар ўтказиб, барча учун фаровон ҳаёт — коммунизм жамиятини барпо қилмоқчи бўлишганини ва бундай сиёсат қандай оқибатларга олиб келгани барчага маълум.

Ҳозир мустақил Ўзбекистон барча ривожланган мамлакатлар сингари ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган де-

138 45
143

мократик давлат, фуқаролик жамияти барпо қилиш йўлидан бор-моқда. Бунда умумбашарий қонунлар ва мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинган.

Энди шундай савол: **нима учун инсон қонунни билиши керак?** Бунда оддий мисолларга мурожаат қиламиз: ёз ойларида барча одамлар иссиқ кийимлар (этик, пальто, қўлқоп) сотиб олишади, ўтин ёки кўмир ғамлаб қўйишади ва ҳ. к. Нима учун? Чунки улар табиатнинг битта қонунини, яъни фаслларнинг ўзгариши, ёздан кейин куз, ундан кейин қиш келишини жуда яхши билишади.

Ёки яна бир, жўнроқ бўлса-да, мисол: сизга биров уйнинг 5-қаватидан ташласанг, фалон пул бераман деса, рози бўлмайсиз. Нима учун? Чунки сиз И. Ньютон кашф қилган “Бутун олам тортишиш қонуни”ни яхши биласиз. Балки билмасиз ҳам, ҳавонинг ўз жисмингиздан зичлиги камлигига эътибор қилмасиз ҳам, дейлик. Аммо сиз бу ҳолда омон қолишингиз қийинлигини, майиб бўлишингизни яққол тасаввур қиласиз.

Инсон қонунларни билиши, уларга амал қилиши доирасида эркиндир. Эркинлик нима? Эркинлик англаб олинган заруриятдир. Ҳар қандай қонунга хос белгилардан бири зарурийлик, яъни объектив тарзда амалга ошиш, ўз-ўзидан намоён бўлишдир. Эркинлик эса ана шу зарурийликни англаб олиш ва унга амал қилишдан иборат фаолиятни англатади.

Ҳуқуқшуносларда шундай ибора бор: “Қонунни билмаслик жавобгарликдан халос қилмайди”. Ана шу туфайли сиз ҳуқуқий қонунларни қанча яхши билсангиз, ўз фаолиятингизни шунга мослаб олиб борасиз. Демак, шунча эркин бўласиз. Бу ҳолда сиз нима қонуний, нима эса қонуний эмаслигини яхши биласиз, қонунга хилоф қадамлар қўймайсиз.

Юқоридаги фикрларни хулоса қилиб, қонунга қуйидагича таъриф бериш мумкин: **қонун** оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турувчи боғланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Энди қонуннинг белгиларига тўхталамиз:

— қонун турли-туман алоқадорликлар, боғланишлардан фақат муҳимларини, яъни шундай боғланишларни ифодалайдики, булар оламнинг мавжудлиги, ўзгаришлари ва ундаги нарса ҳамда ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиққан бўлади;

— қонун зарурий боғланишларни ифодалайди, яъни тасодифий боғланишлар, гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқолиб кетадиган боғланишларга асосланмайди;

— қонун нарса ва ҳодисаларнинг умумий боғланишларини ифодалайди.

Қонун нисбатан барқарор, такрорланиб турувчи боғланишларни (муносабатларни) ифодалайди, яъни бир сафар юз бериб, иккинчи сафар юз бермайдиган боғланишларни қонун қамраб олмайди. Масалан, 2004 йили қишдан кейин баҳор келиб, 2005 йилда қишдан кейин бирданига ёз келишини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, бу табиат қонуни — фасллар ўзгариши қонуни доирасига кирмайди.

Табиат қонунларининг яна бир энг муҳим хусусияти — у объектив характерга эга, яъни у инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмас. Бирор киши, ҳатто миллатнинг иродаси билан ҳам, табиат қонунига туб ўзгартириш киритиш ёки уни бутунлай йўқ қилиш мумкин эмас. Чунки бу қонунларнинг асосини ташкил қилган боғланишлар, муносабатлар объектив хусусиятга эга.

Оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир-бирини тақозо қиладиган ва шу билан бирга, бир-бирини истисно қиладиган қарама-қарши томонлар бирлигидан иборат. Демак, воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддиятнинг бўлиши ҳам одатий ҳол. Масалан, иссиқ ва совуқ, оқ ва қора, кеча ва кундуз, электрнинг мусбат ва манфий зарядлари, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва жаҳолат каби қарама-қарши томонлар бир-бирини инкор этади ва шу билан бирга бири иккинчисини тақозо этади, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Фараз қилайлик, магнитнинг манфий заряди бўлмаса, у ҳолда ушбу нарса магнит бўлолмайди.

Борлиқ нарса, воқеа-ҳодисаларнинг турли-туманлигидан иборат. Лекин нарсалар қанчалик хилма-хил, турли-туман бўлмасин, улар ўртасида яқинлик, айнанлик мавжуддир. Масалан, стол ва стул сифат жиҳатидан турли нарсалардир. Лекин барибир улар ўртасида ўхшаш томонлар, белгилар бор. Айтайлик, уларнинг ранги ёки бир хил материалдан ясалганлиги ёки бўлмаса, вазни ўхшаш бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Айният

“Айният” тушунчаси нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга, нарса-ҳодисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто дарахтнинг бир шохида ёнма-ён турган икки барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, бир-бирига ташқи томондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Ҳусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда феъл-атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, **тафовут** нарса-ҳодисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик Қарама-қаршилик деб нарса, воқеа-ҳодисаларнинг бир-бирини тақозо этувчи ва шу билан бирга, бир-бирини инкор этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатига айтилади.

Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни **зиддият** деган тushунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир маҳражга келиши, меъерий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ҳамда азалий мураккаб жараёнدير.

Собиқ иттифоқнинг мафқураси даражасига кўтарилган марксизмда асосан зиддиятга кўпроқ эътибор берилар эди, ҳамда мутлақлаштирилар ва жамиятга кўчирилиб, асосан, антагонистик зиддиятлар тўғрисида гапирилар ва уларнинг ечилиши инсониятни бахтли ҳаётга олиб боради, дея хаёл қилинар эди. Ҳолбуки, инсоният пайдо бўлибдики, унинг ҳаётида айният ва тафовут ҳам, зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Одамзод зиддиятлар камроқ бўлган, кишиларнинг хилма-хил интилиш ва мақсадлари, бир-биридан фарқ қиладиган ғоялари уйғунлашган, барқарорлик устувор бўлган жамиятни қуриш учун бош қотириб келмоқда.

Ана шундай интилишлар фанда “Конфликтология” (конфликт—зиддият, логос — таълимот) деб аталадиган фалсафий йўналиш пайдо бўлишига олиб келган. Бу соҳа билан шуғулланадиган олим ва мутахассислар конфликтологлар деб аталади. Улар конфликтларни келтириб чиқариш эмас, балки уларнинг олдини олиш ва жамият учун фойдали тарзда ҳал қилиш йўллари ва усуллари устида бош қотиришади.

Ҳар бир зиддиятнинг аниқланиши, ҳал қилиниши ўзгаришга, янгиланишга, бир сифатдан иккинчи сифатга, эскидан янгига ўтишга сабаб бўлади. Олам турли-туман бўлганлиги учун зиддиятлар ҳам хилма-хилдир. Масалан, ички ва ташқи зиддиятлар, асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлар мавжуд. Улар ўртасида фарқ бўлгани билан бирга, мутлақ чегара ҳам йўқ. Чунки амалда, ҳаётда улар бир-бирига ўтиши, бирлашиб кетиши ва тараққиётда турли хил ўрин тутишлари мумкин.

Миқдор ва сифат Оламнинг мавжудлиги — миқдор ва сифат воқелиги тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. **Сифат** — нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча ташқи хоссаларини боғлиқликда намоён қилади.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлиги ёки ўхшамаслигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг ўзгариши, муқаррар суратда, хоссанинг ўзгаришига олиб келади. Бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари, бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. **Миқдор** предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирама оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган, яъни сифати бўлиб миқдори, миқдори бўлиб аксинча, сифати бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ.

Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги **меъёр** тушунчасида ифодаланади. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади.

Ҳар қандай нарса, ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига таъсир этмайди. Миқдорий ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Тараққиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади.

Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи:

— биринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Ҳатто ҳодисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдорий ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади;

— иккинчидан, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача нарсаларга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100° гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди, кейин эса буғга айланади, сифатини ўзгартиради. Демак, сифат ўзгаришлари ҳодисаларни тубдан ўзгартириб, унинг бошқа ҳодисага айланишини тақозо қилади;

— учинчидан, миқдор ўзгаришлари аста-секин амалга ошади ва кўп ҳолларда сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади;

— тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгариш бўлиб ҳисобланади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараёндир.

Сакраш миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш нарса ва ҳодисаларнинг узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлуксиз ривожланиш жараёни тугаб, узилиш содир бўлиши билан зарурий равишда юз беради. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладиган ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳамдир.

Сакрашнинг турлари ўз характерига кўра табиат ва жамиятда хилма-хил бўлиб, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Жамият тараққиётидаги сакрашларнинг ўзига хос томони шуки, бу сакрашлар эски ижтимоий тузумни йўқ қилиш ва янги ижтимоий тузумни ўрнатадиган ижтимоий жараёнлар, тадрижий ривожланиш орқали амалга ошади. Бундай сакрашларни икки турга бўлиш мумкин: биринчиси — портлаш йўли билан бўладиган сакрашлар, иккинчиси секин-аста, тадрижий йўл билан бўладиган сакрашлар. Биринчи тур сакрашларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда нарса ва ҳодисаларнинг янги сифатга ўтиши ниҳоятда тезлик билан юз беради ва қутилмаган натижаларни, тасодифий жараёнларни бошлаб юбориши, ҳатто салбий ҳолатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Сакрашнинг иккинчи турида эса эски сифат элементларининг аста-секин йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг аста-секин тўпланиши натижасида янги сифат пайдо бўлади.

Шундай қилиб, сакраш қуйидаги жиҳатларга эга:

— биринчидан, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёнди;

— иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

— учинчидан, сакраш эскини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилишдир;

— тўртинчидан, сакраш оламнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида, аниқ сакраш шаклига эгадир.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат. Борлиқнинг ҳамма соҳасида доимо эски, умри тугаётган нарса ва ҳодисаларнинг барҳам топиши, янги нарса ва ҳодисаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашилиши инкор деб аталади.

Инкорни инкор   Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида **ўз-ўзини инкор этиш тамойили** ниҳоятда муҳим.

Бунда **ворислик** — эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши **инкорни инкор қонунининг** моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ, аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича **инкор қилинмайди**, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Инкор тушунчаси кундалик онгда “йўқ” сўзи билан қўшилиб кетади, инкор қилмоқ “йўқ” демакдир, бирор нарсани рад этмоқдир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарқ қилади. Диалектикада инкор қилиш тўғридан-тўғри “йўқ” дегани эмас, яъни нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай усул билан йўқотиб ташламоқ эмас.

Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг бағрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб, қарор топишини тан олишдир. Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; иккинчиси, у янгининг эски билан ворисий боғлиқ эканлигини ҳам ифодалайди.

Инкорни инкор қонунини тушуниш учун уни нега шундай деб аталишини изоҳламоқ лозим. Фалсафанинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривожланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ҳодиса ўзигача бўлган сифат ва миқдор инкор этилишининг маҳсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ҳодисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан инкор этилишга маҳқумдир. Демак, ҳар бир нарса ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инсоният тарихи авлодлар алмашинуви тарихидир, дейилганида ҳам ана шундай ҳол назарда тутилади.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг муайян ҳалқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилар такрорланади. Масалан, дон ўсимликдан яна донга айланади, кейинроқ яна ўсимликка ва ҳоказо.

Инкорни инкорнинг амал қилиши туфайли тараққиёт тўғри чиқиқ шаклида эмас, доира шаклида бўлади, унинг охириги нуқтаси бошланғич нуқтага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув унинг охириги нуқта билан туташини бўлмасдан, балки юқори босқичда содир бўлиши сабабли тараққиёт спирал шаклга эга бўлади. Бу спиралнинг ҳар бир янги ўрама олдинги ўрамага нисбатан юқорироқ босқичда юзага келади.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боғланишни буткул рад қилади, деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илгор бўлмасин, у йўқ жойдан пайдо бўлмайди, балки эскининг қобиғида аста-секин шаклланади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда эскидан янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, балки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожланиш давом этирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворислик мавжуддир. Инкорни инкор қонуни тараққиётда ворислик ва қайтарилувчанликнинг бирлигини тавсифлайди. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда катта аҳамият касб этади. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани бутунлай йўқ қилишни билдирмайди. Аксинча, бу — халқимиз тараққиёти жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқларни сақлаб қолиб, уларни янада бойитиб, ривожлантиришдан иборатдир. Мазкур жараённинг

асосий тамойили Ислом Каримовнинг янгисини қурмасдан, эскини бузмаслик лозимлиги тўғрисидаги хулосасида яққол ўз ифодасини топган.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қонун нима?
2. Табиат ва жамият қонунларининг қандай хусусиятлари бор?
3. Оламдаги айният ва зиддият ҳолатларига мисоллар келтира оласизми?
4. Миқдор ва сифат нима? Меъёр-чи?
5. Инкор нима? Инкорни инкор қонуни-чи?

Амалий машғулот саволлари

1. Ўзгариш ва тараққиёт жараёнида такрорланиш тамойили. Қонун тушунчаси, унинг моҳияти ва фалсафий талқини.
2. Воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддият диалектикаси. Унинг табиат ва жамиятдаги хусусиятлари.
3. Оламнинг мавжудлиги — миқдор ва сифат воқелиги тарзида. Тараққиётда тадрижийлик тамойили.
4. Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамойили. Ворислик ва янгиланиш.

2 - м а в з у

ФАЛСАФИЙ КАТЕГОРИЯЛАР¹

“Категория” атамаси Ҳар бир фан иккинчи бир фандан ўзининг тадқиқот объектининг хусусиятига, унда ишлатилаётган тушунча ва атамалар тизимининг ўзига хослигига қараб фарқланади. Тушунчалар тизими эса ҳар бир фаннинг шаклланиши, мазмун, моҳияти ва тараққиёт босқичларини кўрсатади. Масалан, масса, оғирлик, тезлик, тезланиш, атом, ядро, электр, магнитизм, ёруғлик, лазер, энергия ва ҳ.к. физикага тегишли бўлиб, унинг мазмунини белгилайди. Натурал сон, мавҳум сон, комплекс сон, ўзгармас миқдор, ўзгарувчан миқдор, интеграл, дифференциал, теорема, вектор ҳисоб ва ҳ.к. математиканинг ривожланиш босқичларини белгилайди. Фалсафанинг ҳам ўз тушунчалари бўлиб, улар ўзининг умумий характери ва мазмунга эгалиги билан ажралиб туради. Масалан, олам, ҳаракат, макон, вақт, миқдор, меъёр, сакраш, зиддият, қарама-қаршилик, эркинлик, тафовут, айният, инкор, борлиқ, ворислик, сабаб, оқибат, зарурият, тасодиф, имко-

---

¹ Ушбу мавзуни тайёрлашда ф.ф.н. Э. Гулметовнинг материалларидан фойдаланилди.

нийат, онг, воқелик, бутун, қисм, моҳият, ҳодиса, мазмун, айримлик, қонун, умумийлик, диалектика, метафизика ва ҳ.к. Фалсафада ўрганиладиган категорияларнинг бошқа аниқ фанлар категорияларидан фарқи шундаки, улар воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида муносабат ва алоқаларинигина ифодаламасдан, балки бутун олам, инсон ҳаёти ва тафаккур оламига ҳам хос умумий белгилар, алоқалар, хусусиятлар ва муносабатларни акс эттиради. Демак, фалсафий категориялар (юн. *katēgoria* — белги, изоҳлаш) фалсафий тафаккур учун ниҳоятда муҳим, оламдаги ўзгариш, ривожланиш, алоқадорлик ва узвий боғлиқликка хос умумий жиҳатларнинг инъикосидир. Улар нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хослиги, ўхшашлиги ва фарқларини, барқарорлиги ва ўзгаришини англашувчи, билишнинг асосини ташкил этувчи энг умумий тушунчалар бўлиб, оламдаги барча ҳодиса, жараёнларга хос умумий, муҳим томонлар, хусусиятлар, муносабатларни ифодаловчи, кенг маъноли ва чуқур мазмунли илмий атамалардир. Фалсафий категориялар воқеликни чуқур ва мукамал акс эттириши, оламнинг барча соҳаларида амал қилиши билан оддий тушунчалардан фарқланади. Шу туфайли ҳар бир конкрет фан ўзи ўрганаётган соҳанинг хусусияти ва белгиларини очишда фалсафий категорияларга мурожаат этади. Шу маънода категорияларнинг келиб чиқиши ва моҳиятини тўғри тушуниш фалсафа учун ҳам, барча фанлар учун ҳам илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Уларни фалсафа тарихида биринчи бўлиб Аристотель ўзининг “Категориялар” асарида таърифлаб берди ва категорияларни объектив воқеликнинг умумлашган инъикоси сифатида қараб, туркумлаштиришга ҳаракат қилди. Аристотель фикрича, қуйидаги категориялар мавжуд: моҳият (субстанция), миқдор, сифат, муносабат, ўрин, вақт, ҳолат, мавқе, ҳаракат, азоб-уқубат тасодиф. Бу туркумлаштириш ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Аристотель “Метафизика” асарида “моҳият” “ҳолат” ва “муносабат” категорияларини ҳам изоҳлаган. Умуман, категорияларни фалсафа тарихида илмий мавзу сифатида ўрганишни айнан Аристотель бошлаб берганлиги эътироф қилинади. Маълумки, унгача Юнонистонда кўпроқ политика ва риторика (нотиклик санъати) фан сифатида тизимга туширилган эди. Чунки ўша даврда қўшинни, мамлакатни ва одамларни бошқариш учун сиёсат ва нутқ маданияти сирларини билиш катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо у давр фалсафанинг қонунлари, категориялар ва асосий таянч тушунчалари муайян тизимга туширилмаган, изчил баён қилинган билимлар тизими сифатида шакллантирилмаган эди. Ҳатто юнон олами Суқротни ҳам ана шундай, ҳали гўёки шаклланмаган фан билан шуғуллангани ва ёшларни бу илм йўлига бошлаб, уларнинг нотўғри тарбиясига сабаб бўлганликда айб-

лаган ҳам эдилар. Бу ҳол Сукротнинг шогирди Аристотелнинг мазкур фанни аниқ тизим тарзида ифодалашга киришиши учун туртки бўлган. Олим фалсафанинг қонун ва категорияларини илк марта тизимлаштирган, таърифлаган ва фалсафани фан даражасига кўтарган. Ўша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, таъмойиллари, категориал тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Шарқда бу масалага Форобий, Беруний ва Ибн Синолар ҳам катта аҳамият берганлар.

XVII—XIX асрларга келиб, фалсафий категориялар таҳлилида янги давр вужудга келади. Хусусан, И.Кант қарашларида категориялар “сифат” (реаллик, инкор, чегаралаш), “миқдор” (бирлик, кўплик, яхшилик), “муносабат” (субстанция ва хусусият, сабаб ва ҳаракат, ўзаро таъсир), “модаллик” (имконият ва имкониятсизлик, воқелик ва новоқелик, зарурият ва тасодиф) тарзида изоҳланган. Кантдан фарқли ўлароқ, Гегель эса мантиқий категорияларни: “борлиқ” (сифат, миқдор, меъёр) “моҳият” (асос, ҳодиса, мавжудлик), “тушунча” (объектив, субъектив, абсолют ғоя) тарзида изоҳлаган. Фалсафа фанининг категориялари ҳақида турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантиқий тушунчалар сифатида куйидаги тавсифлари бор: 1) оламнинг инъикоси; 2) нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиш ва алоқадорлигини мантиқий умумлаштирувчи билиш усули; 3) нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантиқий тушунча; 4) борлиқнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий-мантиқий билиш даражаларидан бири. Кўпчилик мутахассислар категориялар олам, ундаги нарса ва воқеалар, уларнинг асосий ва такрорланиб турувчи алоқадорлигини ифодаладиган кенг мазмундаги тушунчалардир, деган фикрга қўшиладилар. Бу маънода борлиқ, воқелик, ҳаракат, макон, замон, миқдор, сифат ва бошқалар фалсафанинг шундай категорияларидир.

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, “жуфт категориялар” деб аталадиган; умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар бор. Улар нарса ва ҳодисаларни муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалади. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминладиган умумий қонуният тарзида вужудга келган.

Оламни билиш жараёнида илмий тушунчалар, категориялар бир йўла шаклланмаган. Шубҳасиз, инсон ўз амалий фаолиятида оламдаги ҳодиса ва нарсаларга хос сирларни, хусусиятларни ва белгиларни била бориши, улардаги жузъий ва умумий томонларни ажрата бориши асосида “меъёр” “миқдор”, “сифат”, “зиддият”, “ин-

кор”, “сабаб”, “оқибат”, “зарурият” ва “тасодиф”, “имконият” ва “воқелик”, “шакл” ва “мазмун”, “моҳият” ва “ҳодиса” сингари қатор категориялар шаклланган. Бинобарин категориялар инсоннинг табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари билан бўлган амалий алоқаларида воқеликнинг моҳиятини билишнинг натижасидир. Фалсафа тарихида категорияларни биринчи бўлиб Аристотель илмий таърифлаган ва фалсафий тизим элементлари сифатида тавсифлаган. Дея эътироф этилади. Тарихда уларга турлича қараш мавжуд. Масалан, И. Кант категориялар инсон онгида оламни билишга қадар ҳам мавжуд эди ва улар ёрдамида инсон табиий, ижтимоий ҳодисаларга таъсир кўрсатади, деб ҳисоблаган. Ҳозирги замон неопозитивистлари ҳам мазкур қарашларни такрорлаб: категориялар субъектнинг ҳиссиёти билан боғлиқ тушунчалардир, уларнинг инсондан ташқаридаги оламга бевосита дахли йўқ, дейдилар. Гегель фикрича, категориялар оламдан ташқарида турган дунёвий руҳнинг такомилли, ўз-ўзини англаш моменти, яъни мутлақ ғоянинг маҳсулидир. Аслида категориялар бир томондан инсон тафаккури маҳсули, иккинчи томондан эса оламнинг киши миёсида акс этиш натижаси ва шу асосда инсон онгини реалликка яқинлаштириши ва дунёни билиш воситасидир. Категория ҳамма вақт узлуксиз тараққиёт жараёнида бўлган воқеликнинг инъикоси бўлиб, ўзгарувчан ва ўзаро алоқадорлик хусусиятида намоён бўлади. Категория диалектикаси шундаки, маълум шароитларда бир категория иккинчисини келтириб чиқаради: тасодиф заруриятга, айримлик умумийликка, миқдор сифатга айланиши бунинг мисолидир. Ҳар қандай категория бошқа категория билан уйғунликда ва ички алоқадорликдагина мавжуд бўла олади. Маълумки, ўзаро алоқадорлик фақат категориягагина хос бўлмай бутун оламга хосдир. Зотан, категория ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, муносабатни англададиган фалсафа қонунилари: қарама-қаршилиқларнинг бирлиги қонуни зиддият, қарама-қаршилиқ категориянинг муносабатини характерлаш билан айна пайтда шакл ва мазмун, зарурият ва тасодиф, имконият ва воқелик сингари категориянинг мазмунини ва моҳиятини англашга имконият беради. Демак, категориялар мантиқан ўзаро узвий боғлиқ, мазмунан бир-бирини тўлдиреди, билишнинг умумий қонуниларини англамай туриб категориянинг моҳият-мазмунини тушуниш мумкин эмас. Улар воқеликка хос умумий хусусиятлар, алоқадорлик, ўзаро муносабатларни ифодалаши билан бирга, оламнинг яшаш ва тараққиёт диалектикасини ифодалаб беради, ҳамда дунёни илмий билишда назарий ҳамда методологик аҳамиятини намоён қилади.

Биринчидан, категориялар инсоннинг табиат, жамият ҳодисалари моҳияти ва қонуниятини билиш жараёнидаги эришган билимлари ҳисобланади, иккинчидан, улар воқеликни яна ҳам чуқурроқ

билиш ва унинг сирлари ҳамда қонуниятларини очишда қўлланиладиган муҳим илмий воситалар ҳисобланади. Уларни бир-бирдан ажратиб ёки мутлақлаштириб юбориш нотўғри. Зеро, оламнинг ўзи бир бутун, кўп қиррали муносабатларда мавжуд бўлганидек, категория ҳам ўзаро алоқадорликда мавжуддир. Умумийликсиз айримлик, мазмунсиз шакл, сабабсиз оқибат бўлмаганидек, шу умумийлик бағрида айни пайтда ҳодиса, жараённинг хусусиятларини характерловчи мазмун ҳам, унга қараганда чуқурроқ сифат муайянлигини ифодаловчи моҳият ҳам, предмет ҳодисанинг келиб чиқишини белгиловчи имконият, сабаб, зарурият ҳам яширинган бўлади. Фаннинг вазифаси конкрет вазиятларда уларни бир-бирдан айира билиш ҳамда умумий бир бутунликда тадқиқ этиб, воқеликнинг хусусият ва белгиларини очишдир.

Умуман олганда, категория қуйидаги хусусиятларни ўз ичига қамраб олади:

а) категория оламдаги муносабат, боғланишларни ифодаловчи умумий мазмун ва хусусиятга эга бўлган фалсафий тушунчадир;

б) категория моддий оламдаги ҳаётни тавсифлагани ҳолда, бир бутунликда, ўзаро алоқадорликда бўлади, бир-бирини тақозо этади, белгилайди ёки бўлмаса юзага келтиради;

в) категория объектив мазмунга эга. Ҳар бир категория воқелик туфайли рўёбга чиқади, воқеликда намоён бўлади, воқелик мавжудлигининг ўзига хос хусусиятлари, томонлари, белгиларини ифодаловчи тушунчалар сифатида инсон тафаккурида акс этади;

г) категория умумий тушунчалар сифатида инсоннинг табиий-ижтимоий ҳодисалар моҳиятини билишга қаратилган билиш жараёни тарихининг натижалари ва воқеликни чуқурроқ била боришининг илмий воситаларидир;

д) категория фалсафанинг ўзи сингари, барча фанлар учун илмий тадқиқот ва амалий фаолиятда методологик аҳамиятга эга бўлган илмий тушунчалар ҳисобланади;

е) категория назарияда, илмий билиш жараёнидагина эмас, балки амалиётда ҳам ўзига хос роль ўйнайди ва ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Уларнинг ўзаро боғланиш ҳамда намоён бўлиш хусусиятларини билиш ҳаётда фан ва амалиётда муҳим натижаларга олиб келади.

Зарурият замон фалсафасида ҳам категориялар, уларнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш шакллари каби масалалар катта аҳамиятга эга. Кўплаб фалсафий оқимлар (экзистенциализм, фрейдизм, неопозитивизм, иррационализм ва ҳ.к.) ва фалсафий мактабларда (Ф.Ницше, А. Шопенгауэр) баркамол инсон (супермен) образини яратишга интилиш (Ф. Ницше), ўзлик дунёси ва мен дунёси, яъни прода ва тасаввурдаги дунёлар ҳақида фикр юритиш (А. Шопенгауэр) характерлидир. Ҳозирги кунда инсон ва унинг фаолияти, жа-

мият, табиат билан алоқадор тушунчалар тизимини ишлаб чиқиш билан илму фан ривожда катта аҳамият касб этадиган умумий тушунчаларнинг аҳамиятини кўрсатишга доир ишлар устида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда.

**Алоҳидалик,
хусусийлик ва
умумийлик**

Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик — нарса ва ҳодисалар, уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқ қилувчи томонларини ифодалайдиган категориялар; оламга хос муносабат ва алоқадорликни, олам тараққиётининг хусусияти, унинг макон ва замондаги мавжудлик шаклларига, ҳар бир нарса ёки ҳодисанинг айрим белгилари ҳамда ўзаро бирликни ифодаловчи умумий томонларини ифодалайдиган тушунчалар.

Алоҳидалик категорияси оламдаги нарса, воқеа ва жараёнларга хос бўлган аниқ, ягона, такрорланмайдиган белгилар ҳамда хусусиятларни ифодалайди. Мазкур категория табиат ва ижтимоий ҳаётдаги нарса, алоҳида ҳодиса, жузъий факт ва ягона воқеа ҳақидаги тушунчаларни ҳам билдиради. Масалан, ҳар бир миллатга хос маданиятнинг тил, урф-одат, анъана, миллий характер, психология каби белгилари айти шу шакл ва мазмунда бошқа халқларда такрорланиши мумкин бўлмаган айримликдир. Шунингдек, тиббиётда инфаркт миокарди — юрактомир касалликлари системасида ўзига хос белги ва хусусиятларига кўра айримликни ифодалайди. Алоҳидалик категорияси моддий олам мавжудлиги ва ундаги муносабатларнинг фақат бир томонини ифодалайди, холос. Айрим олинган воқеа, ҳодиса, алоҳида предмет ва жараёнлар, уларга хос белгилар билан, айти пайтда материянинг конкрет кўринишлари, предмет воқеа ва процессларни ўхшаш, айнан томонларини билдирувчи умумий белгилари ҳам мавжуд.

Умумийлик категорияси нарса, ҳодиса, жараёнларга хос асосий, доимий такрорланадиган белгилар ва хусусиятлар йиғиндисини билдиради. Бу категория нарсаларнинг келиб чиқиш жиҳатидан умумий эканлигини, улар тараққиёт умумий занжирининг узвий боғлиқ ҳалқалари эканлигини, бир хил қонуниятларга бўйсунishi мумкинлигини англатади.

Масалан, ҳар қандай ўтиш даври эски жамиятдан янгисига ўтиш муаммоларини ҳал этилиш шакли бўлиб, унинг мазмуни мавжуд ижтимоий, иқтисодий муносабат, тартибларни тубдан ўзгартиришдан иборатдир. Хусусан, Ўзбекистондаги ҳозирги ўтиш даврида ҳам ана шундай ўзгариш амалга ошмоқда, аммо бу жараёнда фақат бизнинг мамлакатимизга хос хусусиятлар ҳам бор. Хуллас, умумийлик айримликка нисбатан кенг мазмунга эга, у айрим нарса, ҳодиса ва жараёнларга хос бўлган ички қонуниятни, умумий асосни, ўхшашликни англатади.

Алоҳидалик ва умумийликни боғловчи ҳалқа хусусийлик категориясидир. У алоҳидалик мазмунини англатадиган категориядир. Маса-

лан: водород — алоҳидалик, газ — хусусийлик, химиявий элемент — умумийликни ифодалайди. Алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик ўртасидаги муносабат диалектик характерга эга бўлиб, уларнинг тафовути нисбийдир. Дунёда ва билиш жараёнида мазкур тушунчалар аниқ шарт-шароитга кўра бир-бирига ўтиши, ўрин алмашиши ҳам мумкин. Аммо фалсафада яна бошқа бир қатор энг умумий тушунчалар ҳам борки, улар ниҳоятда кенг мазмунни ифодалаганлиги сабабли хусусийлик категориясига мисол бўлиши мумкин эмас. Масалан, “олам”, “ҳаракат”, “макон”, “замон” ва ҳ.к.

Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари воқеликдаги аниқ, нарса, ҳодиса, жараёнлар орқали мавжуддир. Оламдан ажралган алоҳида ёки умумий тушунча бўлишини тасаввур қилиш қийин. Мазкур категориялар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласини файласуфлар турлича изоҳлаганлар. Гегель фикрича, умумийлик аниқ нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, қандайдир, мустақил шаклда мавжуд бўлиб, алоҳидаликдан аввал вужудга келади ва уни белгилайди: “умумийлик айримликнинг негизи ва заминидир, томири ва субстанциясидир». Ж. Локк: “Умумийлик ва универсаллик ҳақиқатан мавжуд нарсаларга мансуб эмас, балки уни ақл-идрок ўз истеъмоли учун ихтиро қилган ва яратгандир, ҳамда белгиларга, сўзларга ёки идеяларгагина тааллуқлидир”, — деган фикрни илгари суради. Умумийликни айримликдан ажратиб, уни воқеликда мавжуд бўлмайдиган нарсаларни ифодалайди, деган номиналистик таълимот ҳам бор. Бу ҳозирги замон фалсафасининг Чейз, Уэлпол, Кейзер каби намоёндаларининг ижодида учрайди. Аслида эса алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик объектив ва субъектив хусусияга эга эканлигини эътироф этиш улар ўзаро алоқадорликда мавжуд бўлади, деган қоидага асосланади. Алоҳидалик умумийликка нисбатан мазмунан бой бўлиб, ўзида умумийликка хос белгилардан ташқари яна муайян белгиларни ифодалайди. Умумийлик эса алоҳидаликнинг муҳим, асосий ички белгиси, муносабатларини кўрсатади. Алоҳидалик ва умумийлик олам тараққиётининг босқичлари ва ифодаланиш шакллари сифатида ички алоқадорлик муносабатида намоён бўлади. Алоҳидалик умумийликсиз яшаши мумкин бўлмаганидек, умумийлик ҳам алоҳидаликсиз мавжуд бўлмайди. Демак, оламдаги ҳар бир аниқ нарса, ҳодиса, умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг бирлиги сифатида мавжуд ва намоён бўлади. Ушбу категорияларнинг моҳиятини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини илмий асосда тушуниш фан ва амалиёт учун ниҳоятда муҳим. Мазкур категориялар билиш жараёнининг босқичлари сифатида ҳам намоён бўлади. Ҳиссий билиш (алоҳидалик) ва абстракт мантиқий билиш (умумийлик) ўртасидаги алоқадорлик билишнинг оддий, алоҳида шаклидан умумийликка қараб боришини кўрсатади ва ушбу жараённи

11

11

323 52-10

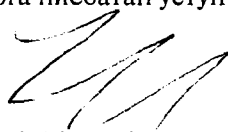
тўғри тушунишга имкон яратади. Масалан, врач беморни даволашга киришишдан аввал ундаги касалликнинг белгилари (алоҳидалик)ни ўрганеди, бу белгилардан қайси бири қандай касалликларга тааллуқли эканлигини (хусусийлик) айтиб беришда улардан қайси бири муҳим, ички қонуният (умумийлик) эканлигини аниқлашга, мазкур касалликни даволашга киришиши мумкин. Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тўғри тушуниш нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини очиш орқали амалга ошади. Бу категориялар ривожланишнинг асосий йўл ва йўналишларини белгилаб олиш, воқеликнинг у ёки бу жиҳати ҳақида илмий хулосалар чиқариш учун имкон беради. Чунончи, Д.И. Менделеев химиявий элементларга хос энг умумий хусусиятларни тадқиқ этиб, даврий системага кирмаган тўртта элемент мавжуд бўлишларини илгаридан айтган эди. Кейинчалик бу илмий башорат фан томонидан исботланади. Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари ўртасидаги ўзаро бирлик ва алоҳидалик табиат ва ижтимоий ҳаётнинг тараққиёт тенденциясини англашда; турли воқеалар системасида янгиликни ажрата олиш ва унга йўл очишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳаётда ҳар қандай янгилик, янги ташаббус ва ҳаракатлар, янги одат ва анъаналар, даставвал, алоҳидалик тарзида вужудга келади, сўнгра халқ назаридан ўтиб, мустаҳкамланиб, ўзига йўл очади. Бугунги кунда мустақилликни мустаҳкамлаш учун фаоллар ҳаракати худди шу тариқа жузъий тарзда вужудга келди ҳамда оммавий ҳаракат тарзида умумийликка айлана бошлади.

Демак, алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари оламда амал қилувчи қонуний жараён ва шу жараённинг инсон тафаккуридаги инъикоси бўлиб, у оламга хос яшаш ва ривожланиш жараёнининг муҳим томонларидан бирини тўғри тушунишга имконият яратади.

Бутун ва қисм

Бутун ва қисм — фалсафий категориялар. Бутун нарса, ҳодиса ва уни ташкил этган қисмларнинг муайян тартибда жойлашган ва ўзаро боғланган ягоналикнинг ифодасидир. Қисм бутун таркибига кирадиган, унинг таркибигагина ўз вазифаси (функцияси)ни бажара оладиган алоҳидалиқдир. Ушбу тушунчаларнинг умумлашиши объектив оламдаги хилма-хилликнинг моҳиятан яхлитлиги билан ифодаланади. Бироқ улар алоҳида-алоҳида ҳолатда ҳам воқеликдаги бирон-бир реалликни идрок этишга имкон туғдиради. Объектив олам бепоён бўлгани ва у жуда кўп нисбий бутунликлардан ташкил топгани учун бутун бошқа бутунликнинг қисми бўлиши, қисми эса бошқа элементларга нисбатан бутун вазифасини ўташи ҳам мумкин. Масалан, Ер шари ўзи бутунлик бўлиб, бу макондаги бошқа барча нарса, ҳодиса, жараёнлар унинг қисмларидир. Қуёш системасига нисбатан Ер қисм бўлса,

Галактиканинг эса бир зарраси — элементидир. Ер шаридаги нотирик ва тирик жисмлар уни ташкил этган қисм эканлиги ҳақида фикр юритилганда, уларни контекст (матн)дан ажратган ҳолда талқин этиш жиддий хатоликларни, ғайриилмий муносабатларни келтириб чиқаради. Чунончи, одамзод тирик табиатдаги ягона бир тур, яъни битта бутунликдир. Унинг миллий (этник), ирқий, синфий, диний ва бошқа тафовутлари шу социал бутунликнинг турлича намоён бўлиши, бинобарин, улар ҳам биологик, ҳам социал мавжудот бўлган одамзод турига нисбатан қисмлардир. Бутун ва система, қисм ва элемент тушунчаларидаги умумийлик билан бирга тафовутни ҳам англаш муҳимдир. Бутун ҳажм жиҳатидан система тушунчасига тенг. Бироқ, система ўз таркибида нисбатан мустақил бутунликларни ҳам қамраб олади. Сўнгра “бутун” деганда системали ташкилланишдаги ўзига хос бирликка урғу берилса, “система”да хилма-хилликдаги бирлик тушунилади. Агар бутун қисмлардан ташкил топса, системага структура ва элементлар хосдир. Қисм ўз ҳолича фақат бутун доирасидагина маълум маъно касб этади, у бутуннинг сифат муайянлиги белгиларини ўзида акс эттиради ва мустақил равишда мавжуд бўла олмайди. Элемент эса қисмдан фарқли ўлароқ ҳар қандай системанинг муайян таркибий қисми бўлиб, материя ривожини ташкилланиш даражасининг нисбатан навбатдаги қуйроқ даражасига ўтиш чегарасини англатади. Элемент системага нисбатан ҳар доим бошқа сифатдаги объект ҳам бўла олади. Масалан, ҳозирги ривожланган мамлакатлардаги давлат тузилиши системаси нисбатан мустақил ҳаракат қилувчи тўрт элемент (ҳокимият)дан ташкил топади: қонун чиқарувчи орган, ижроия органи, суд органи ва оммавий ахборот воситалари. Давлат системаси доирасида, бир-бирининг ишларига аралашмай, фақат ўзларига хос функцияларни бажарганлари тақдирдагина бундай давлат системаси ҳаётий, таъсирли ва қудратли бўлади. Мабоодо ўша тўрт элементга бир бутуннинг таркибий қисмлари сифатида қаралса ва муносабат билдирилса, уларнинг самарали ишлашига жиддий путур етади. “Бутун-қисм” муносабатларидаги элементларни таҳлил этганда, элементларнинг икки тури борлигини назарда тутиш лозим. Булар бошланғич элементлар ва қисм-элементларидир. Бошланғич элементлар бутун таркибида ўзига хос мустақил бир бутунлик сифатида намоён бўлса, қисм-элементлар фақат бутундан ажралмаган ҳолда гавдаланадилар. Масалан, одам танаси бир неча бошланғич элементлардан ташкил топган бир бутун системадир: бош мия, юрак, асаб тизими ва бошқалар бутун таркибидаги мустақил системалар бўлиб, улар бир неча қисм-элементлардан иборат. Бутун ва қисмни талқин этишда улардан бирининг ролини мутлақлаштирмаслик лозим. Чунончи, бутун қисмлардан иборат ёки бутун қисмларга нисбатан устун дейиш тўғри

эмас. Зеро, миқдорий жиҳатдан бутун қисмлар йиғиндисидан каттароқ ҳажмга эга. Бошқача айтганда, қисм бутунсиз, бутун эса қисмсиз бўлмайди. Уларни диалектик бирликда олиб қараш ва муносабат билдирилгандагина тўғри хулосаларга келиш мумкин. Ижтимоий ҳаётда индивид (қисм) манфаатларини жамият (бутун) манфаатларидан устун қўйиш ҳам ва, аксинча, жамият манфаатларини индивид манфаатларидан устун қўйиш ҳам ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига жиддий зарар еткази. Жамият ва индивид бир вақтнинг ўзида мақсад ва восита сифатида намоён бўлиб, улар бир-бирлари манфаатлари уйғунлиги шароитидагина раванқ топишлари мумкин. Жамият (бутун) индивидларсиз мавжуд бўлмагани каби индивидлар (қисмлар) ҳам жамият (бутун)сиз яшай олмайди. Жамиятлашган одам инсонийлашган жамият учун курашгандагина иқтисодий ҳаётда бутун ва қисм категорияларида ўз ифодасини топган фалсафий мазмун ўзини намоён эта олади.

Зарурият ва тасодиф

Зарурият ва тасодиф — воқеалар ривожиданомида содир бўладиган ҳодисаларни тавсифлайдиган, объектив оламдаги алоқадорликни ифода этувчи фалсафий категориялар. Фалсафанинг бошқа категориялари сингари зарурият ва тасодифларнинг мазмуни ҳамда умумий хусусиятлари ҳақидаги масала ҳозирга қадар ўтган кўплаб файласуфларнинг эътиборини ўзига жалб этган эди. Баъзи файласуфлар воқеаликдаги нарса, ҳодисалар муайян сабаблар асосида содир бўлар экан, демак, оламда тасодиф бўлмайди, ҳар қандай ҳодиса маълум сабаблар туфайли юзага келадиган заруриятдир деб қараганлар. Дунёда тасодифга ўрин йўқ, мавжудлик ва тараққиётни биргина зарурият белгилайди, деб ҳисоблаганлар. Қадимги дунё фалсафасининг Левкипп ва Демокрит каби вакиллари янги замон фалсафасининг Гольбах, Спиноза каби намояндалари метафизик детерминизм позициясида турганлари ҳолда ана шундай қарашни илгари сурдилар. Левкипп бирон-бир буюм сабабсиз юзага келмайди, аммо у маълум замин, зарурият туфайли туғилади, деган эди. Демокрит ва Гольбах назарида ҳам барча ҳодисалар зарурий бўлиб, кишилар табиат қонунларидаги сабабий боғланишларнинг турини тўла билмаганликлари учун тасодифларга ўрин берадилар, ҳодисалар сабаби билинган ҳамону тасодифийлик барҳам топади, бинобарин у субъектив мазмундаги категориядир, деб ҳисоблаганлар. Олам, ундаги ўзаро муносабат, алоқадорликни, сабабиятни инкор этувчи индетерминистлар табиий ва ижтимоий оламда зарурият йўқ, зарурият — ақлий фаолиятнинг шакли (И. Кант), тафаккурга хос тушунча (Э. Мах, К. Пирсон), кишилар ирода ва истагининг намоён бўлиш натижасидир, деб ҳисоблайдилар.

Маълум шароит мавжуд бўлган тақдирда албатта юз берадиган ҳодиса ёки воқеа зарурият деб, аталади. Зарурият ривожланувчи

ҳодисанинг моҳиятидан, ички табиатидан келиб чиқади. Зарурият муайян ҳодиса учун доимий ва барқарордир. Заруриятдан фарқли равишда, тасодифнинг содир бўлиши шарт эмас. У муайян предметнинг моҳиятидан келиб чиқмайди. Тасодиф беқарор ва вақтинчадир, аммо у сабабсиз юз бермайди, зарурият ва тасодиф диалектик тарзда ўзаро боғлиқдир: воқеа бир жиҳатдан зарурият бўлса, бошқа жиҳатдан тасодиф ҳам бўлади. Зарурият ва тасодиф бир-бирига айланиши ҳам мумкин: бир шароитда зарурият бўлган нарса ўзгарган бошқа бир шароитда тасодиф бўлиши мумкин ва аксинча. Тасодиф заруриятни тўлдиради, унинг намоеън бўлиш шакли ҳисобланади. Кўп тасодифлар орқасида ҳамisha объектив зарурият қонунияти яширинган бўлади. Илмий ва амалий фаолиятда зарурият ва тасодифнинг объектив диалектикасини назарда тутиш керак. Фаннинг вазифаси тасодифий воқеалар орасида яшириниб ётган ички заруриятни билишдан иборатдир. Лекин фан тасодифларни ҳам инкор қила олмайди. Тасодифлар мавжуд бўлиб, воқелик жараёнларининг оқими га қандайдир таъсир кўрсатар экан, фан уларнинг ҳам тараққиётдаги ролини ҳисобга олиши, инсонни кўнгилсиз тасодифлар таъсиридан ҳимоя қилиши лозим.

Биринчидан, зарурият ва тасодиф категориялари соф инсон тафаккуригагина хос, тажриба жараёнида инсон воқеликка киритадиган субъектив тушунчалар эмас, балки оламга хос бўлган муносабат ва алоқадорлик шакллари дир. Иккинчидан, зарурият ва тасодиф воқеалар занжиридаги шундай ҳалқаларки, улардан бирисиз иккинчисини тасаввур этиш, бирига ортиқча эътибор бериб, бошқасини эътибордан четда қолдириш сира мумкин эмас. Билиш ва амалий фаолиятда биргина заруриятни тан олиб тасодифни инкор этиш — фатализмга олиб келганидек, оламда қонуният ва зарурият амал қилмайди, у фақат турли тасодифлардангина иборат дейиш, гносеологик волюнтаризмга олиб келади. Учинчидан, заруриятни сабабий боғланишлар, сабабият тушунчаси билан айнанлаштириш, тенглаштириш ярамайди ва тасодифни сабабсизликнинг оқибати деб билиш нотўғридир. Сабабий боғланишлар хилма-хил бўлиб, шартшароитга кўра улардан айримлари зарурий ҳодисаларни туғдирса, бошқалари (ташқи, асосий бўлмаган сабаблар) тасодифий муносабатларни вужудга келтиради.

Демак, зарурият ва тасодиф, аввало, воқеликдаги айрим нарса ҳодисалар диалектикасини характерловчи ва айни пайтда тараққиёт жараёнидаги турли ҳодиса, жараёнлар нисбатини ифодаловчи ўзаро муносабат ҳамда алоқадорлик шакллари дир. Атрофга назар ташлар эканмиз, табиийки, бир қарашда ҳодисалар тизмасидаги қайси бир ҳодиса зарурий, қайси бири тасодифий эканлигини ажратиш қийин. Кузатиш, амалий тажриба асосида ҳодисаларнинг ички ва таш-

қи, муҳим ва муҳим бўлмаган томон, белгиларини била бориш туфайли зарурият ва тасодифни умумий алоқадорлик ҳолатининг ўзига хос шакллари сифатида билиш ва фарқлай олиш мумкин.

Зарурият бу ҳодиса ички элементларининг моҳияти билан боғлиқ, сабаби ва замини ўзида бўлган воқеалар ривожига жараёнида қонуний ва муқаррар тарзда рўй берадиган ҳодисадир. Жумладан, табиатда тирик организмларнинг модда алмашилиши жараёни ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳаёт кечиришини белгиловчи заруриятдир.

Тасодиф эса ривожланишнинг тадрижий жараёни билан боғлиқ бўлмаган, асоси ва келиб чиқиши сабаби мазкур ҳодисанинг ички моҳияти, муҳим томони билан эмас, балки ташқи жараён ва алоқа, омиллар билан белгиланадиган ҳодисадир. Масалан, бирор ўсимлик уруғининг шу турдаги ўсимлик уруғи бўлмаган жойга тушиб қолиши ва унинг янги шароитда униб-ўсиши тасодифийдир. Чунки, уруғни бир жойдан иккинчи жойга элтиб қўйилганлиги, уни аввалгига қараганда бошқачароқ шароитга тушиб қолганлигининг сабаби уруғнинг ўзида ҳам эмас. шунингдек, унинг ички моҳияти билан ҳам белгиланмайди. Яна мисол: муайян ҳудуддаги ҳосилнинг дўл ёғиши туфайли нобуд бўлиши, қурғоқчилик сабабли алоҳида хўжаликда рўй берадиган ҳосилсизлик умумийликни англатмайдиган тасодиф, айримликдир. Бинобарин, зарурият ривожланиш жараёнида қатъий изчилликда, муайян тартиб ва шаклда воқеа бўлади. Тасодиф эса айни шароитда рўй бериши ҳам мумкин, рўй бермаслиги ҳам мумкин, ҳатто. рўй берганда айни шу шаклда рўй бериши шарт бўлмаган ҳодисалар муносабатининг ички тартиби билан изчил алоқадор бўлмаган ҳодисадир.

Заруриятнинг ўзига хос белгиларидан бири унинг умумий характерга эгаллиги, оламда амал қилувчи қонунлари билан боғлиқликда, воқеликнинг барча соҳаларида ривожланиши муайян изчиллигини белгилашлигидир. Табиий ва ижтимоий ҳодисалар, жараёнлар ўз моҳиятига кўра зарурий боғланишлар, алоқадорлик туфайли намоён бўлади. Мазкур ҳолатни зарурият умумийдан ажралмасдир, деган қараш тўғри ифодалайди.

Умумийликда ифодаланувчи, умумийликда мавжуд бўладиган зарурият воқеликнинг асосий томонлари билан бевосита боғланишда бўлганлиги учун ҳам тасодифдан фарқланади. Зарурият ҳодисаларни бир бутунликда, яхлит тушунишга, воқеликка хос боғланишларнинг ички қонуниятларини очишга имкон беради. Ҳодисалар ўртасидаги ташқи, номуҳим муносабатларни ифодаловчи тасодиф эса заруриятдан фарқли ўлароқ умумий характерга эга эмас, у айримлик тарзда айрим ҳодисалар орқали намоён бўлади. Шунинг учун ҳам тасодиф заруриятга нисбатан барқарор бўлмай, балки воқеаларнинг ўткинчи, айрим, хусусий, муҳим бўлмаган томонлари-

ни ифодалайди. Бироқ зарурият ва тасодиф ўртасидаги мазкур зиддият уларнинг ўзаро алоқадорлик диалектикасини инкор этмайди.

Бу алоқадорлик, аввало, зарурият ва тасодифни соф ҳолда мавжуд бўлмасдан, балки бир воқеанинг бир муносабатда тасодиф сифатида, иккинчи бир ҳолда зарурият сифатида ифодаланишида намоён бўлади. Сўнгра, заруриятнинг тасодифга айланиши ёки тасодифнинг зарурият билан алмашилиши ёхуд зарурият тасодифлар орқали ўзига йўл очиши аниқ шарт-шароитга боғлиқ. Воқеаларнинг зарурий жараёни билан боғлиқ бўлмаган ва барча жиҳатлари билан мутлақ характердаги тасодиф бўлмайди. Ва аксинча, заруриятни тўлдирадиган ифодаланиш шакли ҳисобланган тасодифларсиз “соф” заруриятнинг ўзи ҳам бўлмайди. Тарихий тажриба, фаннинг ривожланиши жараёнида муайян, конкрет шароитда тадқиқотчилар томонидан бирон бир кашфиётнинг очилишини мисолга олайлик: инглиз олими А.Флеминг томонидан пенциллиннинг кашф қилиниши, М.Шлейден ва Шванн томонидан тирик организмларнинг ҳужайра тузилишидан иборат эканининг исботланиши, Г.Герц томонидан ёруғлик электромагнит назариясининг кашф этилиши каби фактлар ҳам зарурий, ҳам тасодифдир. Бунинг заруриятлиги шундаки, жамият ва ижтимоий тафаккурнинг мазкур даврдаги ривожланиш даражаси, ижтимоий эҳтиёж ва талаб, фан тараққиёти соҳасида қўлга киритилган ютуқлар ўшандай кашфиётларнинг қилинишига шароит ва имконият яратган эди. Унинг тасодифлиги кашфиётларнинг ўша номи аталган олимлар томонидан очилганлигидир, ҳолбуки бу вазифани бошқа тадқиқотчилар ҳам эртами-кечми амалга оширишлари мумкин эди. Демак, зарурият ва тасодиф айрим нарса ва ҳодисаларга нисбатан ҳам, воқеалар тизмасида ҳам муайян birlik диалектикасида, алоқадорликда мавжуд бўлади. Зарурият мазкур ҳодиса, жараён ва ҳолатнинг барқарор, ички, такрорланувчи томонини англатса, тасодиф унинг нисбий, ўткинчи, айрим томони ва шаклини ифодалайди. Заруриятнинг воқеалар бағрида яширинганлигини ва у ўзига тасодифлар орқали йўл очишга эътибор бериб, юзаки қараганда оламда тасодифлар ҳукм сураётган бўлиб кўринса ҳам, аслида бу тасодифлар ҳамма вақт ички, яширин қонунларга бўйсунган бўлади. Тасодиф эса бу заруриятнинг қўшимчаси ва рўй бериш формасидир.

Зарурият ва тасодиф алоқадорлигининг яна бир муҳим томони, вазиятга кўра, уларнинг ўзаро ўрин алмашилиши, яъни заруриятнинг тасодифга, ва аксинча, ўтиш ҳолатидир. Фалсафада тасодиф бўлган жойда зарурият бўлмайди, зарурият бўлган жойда тасодиф бўлмайди, деб ҳисоблаш бу категорияларнинг ўзаро алоқадорлигини кўрмаслик ва уларнинг бир-бирига ўтишини тан олмасликдан иборатдир. Аслида зарурият билан тасодифни биргаликда, бир-бирини тақозо

этган ҳолатда текшириб ўрганишгина бизга илмий ҳақиқатни билишга имконият беради. Масалан, табиий муҳит, иқлим шароити таъсирида тирик организмларда айрим белги, хусусиятларнинг пайдо бўлишини тасодиф деб, кейинчалик у белги ирсий сифат белгиларига айланишини зарурият, деб ҳисоблаш керак.

Зарурият ва тасодифнинг бундай ўзаро алоқадорлиги, бир бутунлиги ҳамда ўзаро ўрин алмашиш ҳолати оламга хос қонунларнинг хусусияти билан белгиланади. Илмий ва амалий фаолиятда зарурият ва тасодиф диалектикасини назарда тутиш ғоятда муҳимдир. Инсон томонидан табиий ва ижтимоий ҳодисалар системасида зарурий ва тасодифий боғланишларни пайқай билиш, тасодифлар орқасида яширинган ички қонуният, заруриятни очиш, оламнинг мураккаб сирларини билишда ундан мақсадга мувофиқ фойдаланишда амалий аҳамиятга эгадир. Фан томонидан заруриятни билишни асосий мақсад қилиб қўйилганлиги, тасодифларнинг ролини инкор этилаётганлигини англамайди. Тасодифлар ҳам объектив воқеликда амал қиладиган маълум ҳодисалар группасида нисбий мустақиллик мавқеига эга бўлган ва муайян заруриятнинг юзага чиқишини тезлатиши ёки секинлатиши мумкин бўлган алоқадорлик шаклидир. Турли кўринишларда амал қилувчи тасодифларни кузатиш ва тадқиқ этиш, уларнинг ички қонуниятини очиш кишилик учун ноқулай бўлган ҳолат ва воқеаларни олдини олиш имкониятини беради. Тасодифларни ўрганиш табиат сирларини чуқурроқ очишда, жамият ҳодисаларини янада тўғрироқ тушунишда, уларни мақсадга мувофиқ йўналтиришга ва бошқаришга имконият беради. Жамият тараққиётининг турли босқичларида тасодифлар кишиларга турлича таъсир кўрсатган бўлиши керак. Чунончи, ибтидоий кишининг ҳаёти тасодифларга тўла эди, аммо жамият ва фан ривожланиб бориши билан одамлар тасодифлар ҳукмронлигидан қутула бордилар. Бизнинг шароитимизда амал қиладиган тасодифлар об-ҳаво ноқулайликлари, қурғоқчилик, сув тошқинлари, зилзила сингари табиий ҳодисалар билан боғлиқдир. Табиий ва ижтимоий воқеликдаги тасодифларни ўрганиш ҳодисаларнинг зарурий ва қонуний боғланишларининг моҳиятини очишга, олам ҳақида тўлароқ ва илмий ҳақиқатни англашга, тасодифлар қаршисида ожиз бўлиб қолмасдан иш кўришга имконият беради. Тасодифни илмий тушуниш фан ва амалиёт учун олам ҳодисаларини илмий тарзда билиш ва ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Имконият ва воқелик

Имконият ва воқелик — оламдаги нарса, ҳодиса ва ҳ.к.лар тараққиётининг давомийлигини, уларнинг бир-бирига ўтиб туришини англатадиган фалсафий категориялар. Ўзгариш, ривожланиш ва ҳодисаларнинг вужудга келиши, намоён бўлиши жараёнидаги ўзаро боғлиқ-

ликни тараққиёт ва ривожланиш деганда биз асосий ва муҳим хусусияти бўлган оламдаги ўзгаришни, янгиликни, бир шаклдаги нарсаларнинг иккинчиси билан алмашилишини, қуйи организмларнинг, жисм ва оддий ҳодисаларнинг мураккаброқ шакл ва мазмундагиларига айланиш жараёнини тушунамиз. Табиийки, бу жараёнлар ўз-ўзича, механик тарзда содир бўла бермайди, балки муайян зарурият, қонуният асосида рўёбга чиқади.

Фалсафанинг сабаб ва оқибат, мазмун ва шакл, зарурият ва тасодиф, моҳият ва ҳодиса сингари категориялари воқеликдаги ўзгариш, янгилик ҳолатларининг муҳим томонлари, боғланиш ҳолатлари ва асосий тамойилларини ифодаласа, имконият билан воқелик узлуксиз ривожланиш жараёнидаги нарса ва ҳодисаларнинг, икки хил босқичи, даври, ҳолатини ҳамда бу даврлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ифодалайди.

Имконият ва воқеликнинг бошқа категориялар билан умумийлиги шундаки, булар ҳам мазкур категориялар сингари дунёни акс эттиради ва умумий тарзда амал қилади. Аммо бошқа категориялардан фарқли томони ҳам борки, бу — воқеликдаги ривожланиш ва ўзгариш жараёнининг умумий, муҳим, айрим томон ва тенденцияларини ифодалагина қолмай, балки ривожланиш жараёнининг ички жиҳатини кўрсатади ва бир бутунлигини очиб, ривожланишнинг қуйи ва юқори босқичлари ўртасидаги диалектик муносабатни ифода беради.

Имконият янги нарса, ҳодиса ва тамойиллар келиб чиқишини ифодаловчи муайян шарт-шароит ва вазият мажмуидир. Нарса ҳамда ҳодисанинг ички табиатига кўра зарурий равишда реаллашиши лозим бўлган, бироқ ҳали юзага чиқмаган воқеликдир.

Воқелик эса имкониятнинг нисбатдоши бўлиб, реал ҳолат ва мавжуд бўлиб турган ҳодисаларни ифодалайдиган категориядир. Воқелик тушунчаси ўз мазмунига кўра, фан ва фалсафада икки маънони англатади: биринчидан, оламдаги барча мавжуд нарсалар реалликдан иборат, иккинчидан эса айрим нарса ёки ҳодисаларнинг рўёбга чиқишини англатувчи имкониятнинг юзага чиқмаганлиги маъносини англатади. Иккинчи маънодаги воқелик умумий оламнинг бир бўлаги сифатида конкрет нарса ва ҳодисалар тарзида намоён бўлиши билан бирга инсон онгидаги ифодаси ҳамдир. Демак, воқелик олам қонунларининг зарурият асосида рўёбга чиққан имкониятини, мавжуд бўлиб турган нарса ва ҳодисаларни билдиради.

Имконият ва воқелик қарама-қарши томонларнинг бирлиги сифатида диалектик муносабат, ўзаро боғлиқликда мавжуд бўлади, улар бир-бирини ҳам тақозо қилади, ҳам истисно этади. Агар воқелик амалга ошгунга қадар имконият бўлиб турса, унда янги имконият эски воқелик бағрида аниқ шароитда юзага келади.

Имкониятлар конкрет вазият, шарт-шароит, омиллар билан боғлиқ бўлиб турли шаклларда рўёбга чиқиши, яъни воқеликка айланиши мумкин. Шуниси ҳам борки, бир хил имкониятни аниқ бир шаклда воқе бўлади деб қараш нотўғри. Масалан, бир хил экин майдонига, бир хил ишлов бериб, бир хил уруғлик экилишига қарамай, бошқа-бошқа хўжаликларда турлича ҳосил олиниши мумкин. Ёки организмнинг қувватига боғлиқ равишда бир хил касаллик турли беморларда турлича кечиши мумкин. Демак, мисоллардан кўриниб турибдики, имкониятнинг воқеликка айланиши ҳар хил омилларга боғлиқ экан.

Амалий фаолиятда доим имкониятни воқеликдан ҳамда имкониятни имкониятсизликдан ажрата билишга ўрганиш керак. Мумкин бўлмайдиган нарсани мумкин бўладиган нарса ёки ҳодиса қилиб кўрсатиш ярамайди ёки аксинча, мумкин бўладиган нарсани мумкин бўлмайдиган нарса қилиб кўрсатиш ҳам воқеликнинг моҳиятини, имконият ва воқелик диалектикасини нотўғри тушуниш асосида келиб чиқади. Бу ҳол фалсафада ғайриилмий қараш ва хулосага олиб келади.

Имконият ва воқелик муайян мазмунга эга бўлган олам ҳодисотларининг икки томони, ривожланишнинг бошланиш momenti ва ниҳояси, узлуксиз тараққиёт жараёнининг бир-бири билан боғлиқ, бир-бирини тавсифлайдиган ҳалқаларидир. Ривожланиш узлуксиз имкониятларнинг вужудга келиши, уларнинг воқеликка айлана боришидан иборат жараёндир. Бунда имконият эндигина куртак отаётган, рўёбга чиқиши лозим бўлган ҳодиса бўлса, воқелик эса баъзи ҳолларда ўз умрини тугаллаётган, эскириш жараёнида ўз интиҳосига қараб бораётган ҳодисадир. Бинобарин, имконият ва воқелик олам ривожланиш жараёнида тутган ўрни, тараққиёт даражасига кўра бир нарсани ёки ҳодисани иккинчисидан фарқлантирадиган категориялардир.

Воқелик тараққиёт давомида амалга ошган имконият бўлиб, у ўз навбатида янгидан-янги имкониятларни вужудга келтирадиган чек-чегарасиз жараёндир. Имконият ва воқелик нарса, ҳодиса воқеалар ривожининг икки изчил даражаси, сабабнинг оқибатга томон ҳаракати, табиат, жамият, инсон тафаккурининг сабабли алоқалари намоён бўлишининг икки муқаррар босқичидир. Воқелик кенг ва тор маъноларда тушунилади. Кенг маънода объектив оламнинг ўзида мавжуд бўлган барча турли-туман нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар йиғиндиси тушунилса, тор маънода айрим муайян нарса, ҳодисанинг муайян вақт ва муайян шароитдаги ҳолати тушунилади. Кенг маънодаги воқелик абадий бўлса, тор маънодаги воқелик ўткинчи, вақтинчалиқдир. Воқелик борлиқнинг мавжуд ҳолати бўлса, имконият эса эҳтимоллик билан муқаррарлик оралигидаги

ҳолатидир, яъни улар ҳали аниқ-равшан воқеликка айланмаган, аммо объектив оламда юзага келиш ва ривожланиш майлини бошидан кечираётган реалликдир. Макро ва микрооламда имконият ва воқелик ўз ички қонунлари асосида бири иккинчисига ўтиб турса, ижтимоий системаларда бу алоқадорлик ўзига хос шаклларда намоён бўлади, зеро, ижтимоий тизимлар ривожда ақл соҳиби — одамзод иштирок этади. Айрим шахслар ва ижтимоий гуруҳлар муайян тарихий давр ва шароитда аниқ мақсад сари фаолият кўрсатишлари учун, жамият қонунларининг амал қилишини, яъни имкониятнинг воқеликка айланишининг ўзига хос хусусиятларини билишлари зарур. Масалан, ҳар бир миллатнинг мустақил тараққиёт йўлига тушиб олиши тарихий-тадрижий жараён бўлса-да, ана шу қонуниятли жараённи рўёбга чиқариш учун айрим шахслар, ижтимоий гуруҳларнинг миллий эҳтиёжларни англашига, имкониятни воқеликка ўз вақтида айлантира олиш маҳоратларига ҳам боғлиқ бўлади. Агар туб миллий манфаатлар ҳимоячиси бўлган шахслар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар реал имконият билан мавҳум имкониятнинг фарқига бормасалар, уларни бир-бирига аралаштирсалар, турли социалларзаларга сабабчи бўладилар.

Имконият ва воқелик бир-биридан фарқланади, албатта, лекин уларни айрим олинган ҳолда мутлақлаштириш ярамайди, бир-биридан ажратиб қўйиш ҳам хатодир. Аммо фалсафа тарихида имконият ва воқеликни дунёдан ажратиб, унинг мазмунини инкор этиш, имконият ва воқелик фақат руҳнинг, идеянинг, тафаккурнинг маҳсулидир, сезгиларнинг йиғиндисидир, инсон истак-иродасининг кўринишидир, деб тушунтиришлар бўлган. Замонавий фалсафа имконият ва воқеликни илмий тушунтириб, бу категориялар дунёдаги алоқадорлик ва ривожланишнинг муҳим хусусият, томонларини ифодалайди, оламдаги нарсаларнинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини, тараққиётнинг оддийдан мураккабга қараб йўналишини, эскилик билан янгилик ўртасидаги қарама-қарши муносабатларни билдиради, деб ҳисоблайди.

Имконият ва воқелик ривожланиш жараёнидаги шундай боғлиқликки, улардан бири иккинчисиз юзага келиши сира мумкин эмас. Биринчиси ўз бағрида зарурий равишда рўёбга чиқиши лозим бўлган воқеликнинг куртагини яшириб, ривожланишнинг ибтидо-си ҳисобланади. Иккинчиси эса, ҳодисалар ривожланишининг етуклик даражасини англатади, яъни улар бир бутун тараққиёт жараёнининг диалектик қарама-қарши томонларини характерлайди. Имконият ва воқелик диалектикасининг муҳим хусусиятларидан яна бири шароит ҳамда вазиятга кўра имкониятнинг воқеликка, воқеликнинг имкониятга ўтиши ҳолатидир. Бунга мисол: табиатда кимёвий элементларнинг илк бирикмаларидан ҳаётнинг дастлабки шакл-

лари бўлмиш бир ҳужайрали тирик организмлар келиб чиқиши ту-
файли кейинроқ, булардан ҳаётнинг мураккаб шакллари юзага кел-
ди. Бунда ҳам биз имкониятнинг воқеликка айланиши қонуният
эканини кўрамиз.

Олам кўп қиррали, турли ҳодисаларга бой бўлганлиги учун ҳам
имкониятнинг воқеликка айланиши турлича содир бўлиши мум-
кин. Шундай экан, назарий ва амалий фаолиятда реал имконият
билан абстракт ёки формал имкониятларни ажрата билиш лозим.
Реал имконият деб, воқеалар ривожининг тадрижий ва қонуний
натижаси сифатида, муайян шарт-шароитда шубҳасиз рўёбга чиқа-
диган имкониятга айтилади. Масалан, табиатдан мисол олсак: уруғ-
лик дондаги ҳар бир ҳужайрада ўсимликка айланиш имконияти
мавжуд бўлади. Бу реал имконият бўлиб маълум шарт-шароит бўлса
ва модда алмашилиш нормал кечса, ёруғлик, ҳаво ҳарорати, нам-
лик таъсирида албатта ва шубҳасиз воқеликка айланади. Абстракт
имконият шундай имкониятдирки, ўзи табиий ва ижтимоий қону-
ниятлар билан боғлиқ бўлади, лекин муайян тарихий шароитда во-
қеликка айланиши мумкин бўлади ҳам, бўлмайди ҳам. Масалан:
сайёрамизнинг Галактикадаги бошқа самовий жисмлар билан тўқна-
шиб кетиш эҳтимоли бор. Бу ҳол бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам
мумкин. Тасодифий алоқа ва муносабатлар билан характерланиди-
ган, ўзи тараққиёт жараёнидан келиб чиқмайдиган ва реал асосга
эга бўлмаган имконият формал имконият дейилади. Чунончи, ҳозир-
ги даврда ақидапарастлар тарғиб этаётган ислом халифалигини таш-
кил этиш ғояси ҳақиқатдан йироқ, реал воқеликка айланиши мум-
кин бўлмаган формал имкониятдир. Абстракт имкониятларни им-
кониятсизлик билан ҳам айнанлаштириш мумкин эмас. Чунки
биринчиси, объектив қонуниятлар билан боғлиқ бўлади, иккинчи-
си эса мутлақо унга қарама-қарши бўлади. Бинобарин, абстракт им-
кониятларнинг айримларида конкрет шароитга кўра воқеликка ай-
ланиш эҳтимоли бўлади. Жумладан, ўтган аср бошида коинотга
учиш, уни тадқиқ этиш абстракт имконият ҳолатида эди, аммо фан
ва техника тараққиёти натижасида аср ўрталарида коинотга учиш,
сайёраларга қўниш реал имкониятга айланди. Демак, абстракт ва
реал имконият ўртасидаги тафовут нисбий бўлиб, ривожланиш-
нинг муайян босқичларида биринчиси иккинчисига айланиши ҳам
мумкин экан. Хуллас, табиий ва ижтимоий ҳаётдаги имкониятларга
бир хил ўлчов билан ёндашиш, уларни бир хил усулда рўёбга чиқа-
ди, деб қараш хатодир. Табиатда имкониятлар стихияли тарзда,
объектив шароитлар бағрида воқеликка айланиши билан чегарала-
нади. Жамиятда эса имкониятнинг воқеликка айланишида ўзгача
мазмун бор, у ҳам бўлса имкониятнинг воқеликка айлантирадиган
моддий, ташкилий, сиёсий шароитлардан ташқари, маънавий шарт-

шароитлар ҳам зарур. Бунга одамнинг онги, иродаси, мақсади, уюш-қоқлиги, фаоллиги ва бошқалар киради. Масалан, бугунги ўтиш даври ижтимоий ривожланиш қонунияти билан боғлиқ бўлган объектив вазиятлар билан боғлиқ. Лекин бунга субъектив вазият, яъни фуқаролар фаоллиги, уларнинг туб ўзгаришларга тайёрлиги, давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолияти кабилар қўшилмаса, бу иш муваффақияти тез бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий ҳодисаларнинг тенденциясини аниқлашда ва мақсадга мувофиқ йўналтиришда субъектив омилларга ҳам эътибор бериш лозим. Бугунги жамиятимизнинг табиатига кўра, биринчидан, турли имкониятларнинг воқеликка айланиши учун прогрессив тамойиллар, умуммиллий анъаналар, халқаро тажриба, мамлакатимизда демократик ҳаёт барпо этиш каби шарт-шароитлар мавжуд, иккинчидан, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ғоявий бирлиги асосида, собиқ иттифоқ даврида асло бўлмаган янги имкониятлар вужудга келмоқда ва рўёбга чиқмоқда.

Мазмун ва шакл

Мазмун ва шакл — оламдаги турли нарса, ҳодиса ва жараёнларнинг диалектикасини ўрганишда, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни билишда муҳим ўрин тутадиган категориялар. Мазмун муайян нарса, ҳодиса, жараёнларнинг ўзига хос сифати, хусусиятлари, муҳим белгилари, элементларининг йиғиндисини англатса, шакл мазмуннинг мавжудлик усули, нарса ва ҳодисаларнинг ички ҳамда ташқи тузилишини ифода этади. Масалан, нарса ва жисмнинг мазмуни моддийлигида ва ҳаракатда эканлигидадир. Худди шундай, атомнинг мазмуни унинг таркибидаги 30 дан ортиқ манфий, мусбат ва ноль зарядли элементар зарралар, уларнинг резонанслари, электрон майдон кабиларнинг шунчаки механик бирлигидангина иборат эмас. Айни пайтда, уларнинг ҳаракати муайян майдонлар орқали бир-бирига таъсир ва акс таъсир кўрсатишини ҳам билдиради. Атомнинг шакли унинг таркибига кирувчи элементар зарраларнинг жойланиш тартиби, зарралар ва майдон орасидаги муносабат асосида юзага келувчи алоқалар, боғланишнинг хусусияти билан белгиланади. Шунингдек, ҳар қандай бадий асарнинг мазмуни унда акс эттирилган воқеа орқали ғоя ва образлар тизимини билдирса, шакли шу асарнинг тузилиши, тили, ҳамда ҳикоя, роман ва шу кабилар тарзида ифодаланади.

Мазмун ва шакл оламдаги нарса, ҳодиса, жараёнларнинг мавжудлигини ифодалаш воситаси бўлиб, ҳар икки категориянинг бирлиги оламнинг аниқ кўринишларидан иборат бўлади. Мазмунга эга бўлмаган нарса ва ҳодисалар бўлмаганидек, шаклсиз жисм ва жараён ҳам бўлиши мумкин эмас. Демак, биринчидан, олам ва унинг аниқ кўринишлари инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлганидек, оламга хос муҳим муносабат, нарсаларнинг мав-

жудлик воситаси сифатида мазмун ва шакл категориялари ҳам мавжуддир. Иккинчидан, воқеликлаги ҳар бир жисм, нарса, ҳодиса мазмун ва шаклнинг бирлиги ва бир бутунлиги тарзида, муайян структуранинг йиғиндиси сифатида юзага келади ва мавжуд бўлади. Учинчидан, оламдаги жисм, воқеа, жараёнлардан ажралган, мустақил мазмун ва шакл бўлмайди. Фалсафа тарихида, мазмун ва шакл масаласига турлича ёндашиш, уларнинг бирлиги, воқеликда тутган ўрни, билиш жараёнидаги ролини ҳар хил изоҳлашлар бўлган. Файласуфлардан айримлари шакл ва мазмуннинг мавжудлигини инкор этсалар, бошқалари шакл ва мазмуннинг ўзаро бирлигини англамаганлар. Жумладан, Аристотель мармардан ҳайкал йўнаётган ҳайкалтарошни кузатар экан, шакл мазмундан бўлак ва мустақил мавжуд бўлади, унга мазмун ташқаридан киритилади, шу туфайли мармар жонланади, деган хулосага келди. И. Кант эса мазмун ва шаклни фақат инсон ақли, тафаккурининг маҳсули, натижаси деб тушунди. Гегель мазмун ва шакл диалектикасини тан олган бўлса ҳам, лекин мазмун ҳам, шакл ҳам мутлақ гоё ривожланишининг босқичлари, турли кўринишлардаги ифодасидир, деган фикр юритган. Ҳозирги замон фалсафаси вакилларида бири, физик олим Э. Шредингернинг фикрича, воқеликда нарсалардан мустақил шаклларгина мавжуд, жумладан, “элементар” зарраларнинг моддийликка алоқаси йўқ, улар ҳар қачонгидай, соф шакл оламда шаклдан бўлак ҳеч нима бўлиши мумкин эмас.

Мазмун ва шаклнинг ўзаро алоқадорликда мавжуд бўлиши, оламнинг муайян томонларини ифодаловчи зарурий муносабатлар бирлигига асосланади. Мазмун ва шакл оламнинг барча соҳаларида, табиатда, микро ва макродунёда, ижтимоий ҳаётда ҳамда тафаккур жараёнида кенг амал қилади.

Мазмун ва шаклнинг бирлиги уларнинг айнанлигини билдирмайди. Улар орасида ўзаро диалектик муносабат мавжудки, бу birlik бир томондан нарса, ҳодисаларга хос ички тараққиёт тамойилини билдирса, иккинчидан, қарама-қаршиликларнинг ўзига хос ифодаси сифатида нарсалардаги зиддиятни ва зиддиятли томонлар муносабатини англатади. Бундай муносабатда мазмуннинг ўзгарувчанлиги ва фаол характерга эга эканлиги намоён бўлади. Эски шакл қобиғида янги мазмун вужудга келади ва натижада унга мувофиқ шакл ҳам ўзгаради. Демак, маълум чегарагача шакл мазмунга мос келади, сўнгра эса бу мувофиқлик бузилади: янги мазмун ва янги шакл бирлигига эга бўлган янги нарса ёки ҳодиса пайдо бўлади. Бу табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг тўхтовсиз ривожланиб, янгиланиб туришида мазмун ва шакл ўртасидаги муносабатнинг ифодасини тўғри англаш имконини беради.

Мазмун билан шакл алоқадорлигидаги қонуният шундаки: ривожланиш жараёни буларнинг ўзаро мувофиқлиги асосида содир

бўлади. Шунинг учун ҳам мазмуннинг ўзгариши дарҳол унга мос келадиган шаклнинг ўзгаришига олиб келади ва ҳар иккаласи бир-бирига мос бўлиб қолади. Мазмун ва шакл диалектикасида нарса, ҳодиса ва жараёнларнинг йўналишидаги Мазмуннинг бирламчилиги ва фаоллиги Шаклнинг пассивлигини билдирмайди. Шакл ҳам ўз имконияти чегарасида Мазмунга у ёки бу тарзда таъсир кўрсатади, ривожланишини тезлаштиради ёки секинлаштиради. Чунончи, меҳнат қуроллари шаклининг ўзгариши кишилар амалий фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади ёки бирон-бир самолётнинг тезлиги унинг техник қурилишига боғлиқ бўлиши билан айна пайтда ташқи шакли, қанот тузилишига ҳам боғлиқ. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда, техника тараққиётида станоклар, машиналар, қурилмалар, меҳнат қуроллари, заводларнинг ички ва ташқи кўринишлари мақсадга мувофиқ шаклларда бўлишига эътибор берилишининг сабаби ана шунда. Мазмун ва шаклнинг умумий мувофиқлик қонуниятида ўзаро мосликка интилиши ҳеч қачон мутлақ уйғунликни англатмайди. Улар ўртасидаги мосликнинг вақти-вақти билан бузилиб туриши мазмун ва шакл уйғунлигидаги асосий ҳолатдир. Шаклнинг фаоллиги аниқ шароитга кўра турлича намоён бўлади. Мазмун ҳамisha эски Шаклни тўла инкор этмасдан ўзига мувофиқлаштиришга интилади. Яна шу жиҳатини ҳам айтиб ўтиш керакки, бир мазмун бир неча шаклларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Мазмун ва шаклнинг бирлик муносабатини нотўғри тушуниб, уларни бир-биридан ажратиб қўйиш, катта хато бўлиб, аниқ ҳолат ва вазиятга етарли баҳо бера олмаслик, назарияда ақидапарастликка, амалий фаолиятда эса шаклбозликка олиб келиши мумкин. Бу борада мазмун ва шакл бирлигини тўғри тушуниш мустақилликни мустақамлаш жараёнида ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Миқдор ва сифат

Миқдор ва сифат — моддий оламнинг муҳим томонларини акс эттирувчи фалсафа категориялар. Оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгариб, ривожланиб боради, бу жараёнларда нарсалар доимо пайдо бўлади, ўзгариб туради. Лекин бундан улар муайян мавжудлик шаклига эга эмас, мутлақ беқарор ва уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди, деган хулоса келиб чиқмайди. Нарса қанчалик ўзгармасин, маълум вақтгача бошқача ҳолатда эмас, худди ўз ҳолатида, сифат жиҳатдан муайян предмет бўлиб қолаверади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги уларни барқарор қилади, уларни чегаралаб қўяди ва оламнинг бениҳоя хилма-хиллигини вужудга келтиради. Сифат нарсанинг муҳим муайянлигидир. У яхлит нарса билан боғлиқ бўлиб, уни тамомила қамраб олади ва ундан ажратиб бўлмайди. Шу сабабли, сифат тушунчаси нарсанинг борлиги билан боғланади. Бирон нарсанинг бошқа нарса билан муносабатларида унинг турли хосса-

лари намоён бўлади, ана шу маънода предмет ва ҳодисаларнинг кўп сифатлилиги ҳақида фикр юритиш мумкин. Барча предметлар сифат муайянлиги билан бир қаторда миқдор муайянлиги (муайян катталик, сон, ҳажм, жараёнларнинг юзага келиш суръати, хоссаларнинг ривожланиш даражаси ва ҳ.к.)га ҳам эгадир. Миқдор нарса-нинг шундай муайянлигидирки, шу туфайли уни реал равишда (ёки фикран) бир жинсли қисмларга бўлиш ва бу қисмларни бир бутун қилиб тўплаш мумкин. Қисмлар ёки предметларнинг бир жинслиги (ўхшашлиги, монандлиги) миқдорнинг фарқ белгисидир. Бир-бирига ўхшамайдиган предметлар ўртасидаги тафовутлар сифат характерига, бир-бирига ўхшаш предметлар ўртасидаги тафовутлар эса миқдор характерига эгадир. Сифат нарса ва ҳодисаларнинг муайянлигини таъминлайдиган, уларга барқарорлик бағишлайдиган хосса, хусусият ва белгилар йиғиндисидир. Сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлиги ёки ўхшамаслигини ифодалайди. Сифат кенг маънода нарса ва ҳодисаларнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънони англатмайди. Миқдор предмет ва ҳодисаларнинг ҳажми, кўлами, ўлчами, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу қабилар билан характерланадиган муайянликдир. Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёр деганда сифат ўзгариши содир бўлиши учун талаб қилинадиган миқдорий бирлик тушунилади. Сифатдан фарқли ўлароқ, миқдор предметнинг борлиги билан унчалик маҳкам боғлиқ эмасдир, миқдор ўзгаришлари предметнинг бирданига йўқ бўлишига ёки муҳим ўзгаришига олиб бормайди. Фақат ҳар бир предмет учун муайян чегарага етгач, миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларини юзага келтиради. Ана шу маънода миқдор муайянлиги сифат муайянлигидан фарқ қилиб, предметларнинг табиатига ташқи муносабат билан характерланади. Ҳеч бир предмет фақат сифат ёки фақат миқдор томонга эга бўлмайди. Ҳар бир предмет муайян сифат ва миқдор бирлигидан иборат (меъёр); у сифат катталиги жиҳатидан (миқдор) ва миқдор жиҳатидан муайян сифатдир. Меъёрнинг бузилиши предмет ёки ҳодисанинг ўзгаришига, унинг бошқа предмет ёки ҳодисага айланишига олиб келади.

Моҳият ва ҳодиса   Моҳият ва ҳодиса — оламдаги нарса, ҳодиса, жараёнларнинг ички, муҳим жиҳатлари ҳамда юзаки, ташқи томонларини ифодалайдиган фалсафий категориялар. Моҳият нарса, буюм, жараёнларнинг ички, муҳим, асосий, зарурий, барқарор алоқалари, томонлари муносабатларининг йиғиндисини англатади. Ҳодиса эса моҳиятнинг ташқи ифодаси, намоён бўлиши, нарса ва жараёнларнинг юзаки, нисбатан ўзгарувчан томонларини билдиради. Зеро, оламда якка ҳужайрали тирик

организмлардан тортиб, инсонгача бўлган қанчадан-қанча шакллари (ҳодисалар) борки, уларнинг бир қарашда пайқаш мумкин бўлмаган ички умумий томони, барчасига хос модда алмашинуви (моҳияти) мавжуд. Маълум моҳиятга эга бўлмаган жисм, жараён бўлмаганидек, муайян ҳодисада ифодаланмаган моҳият ҳам бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, моҳият ва ҳодиса оламдаги нарса, жараёнларга хос ташқи ва ички томонларнинг бирлигидан иборат. Фалсафада моҳият ва ҳодиса масаласига турлича, идеалистик, материалистик ва метафизик қарашлар мавжуд. Жумладан, олам, унинг ҳодисалари турли ғоялар ёки сезгилар йиғиндисидан иборат деб талқин этувчилар наздида моҳият ва ҳодиса объектив характерга эга эмас, дейилади. Бошқалар эса, бутун воқелик руҳий бошланғичга асосланади, ҳодисалар моҳияти абсолют идеядан келиб чиқади (Гегель), моҳият алоҳида идеал заминдир, у ҳодисалардан айрим ҳолда мавжуд бўлади, деб қарайдилар. Агностицизм моҳият билан ҳодисани ажратиб ташлайди, моҳиятга билиб бўлмас “нарсა ўзида” тартибида қарайди. Иккинчи томондан айрим файласуфлар нарсалар моҳиятига руҳий мазмун берадилар ва бу мазмунни моддий жисмларга нисбатан бирламчи, деб ҳисоблайдилар (Афлотуннинг умумий моҳиятлар ғоявий олами, Гегелнинг табиат моҳиятнинг ифодаси сифатидаги мутлақ ғояси). Файласуфларнинг баъзи вакиллари предметларда моҳият билан ҳодисани ажратиб кўрсатишни соф субъектив жараён, деб ҳисоблайдилар (Дьюи, Льюис). моҳиятнинг объективлигини инкор этадилар, ҳодисани эса сезгилар билан бир қилиб кўядилар (Мах феноменализми). Субъектив идеализмнинг вакиллари Ж. Беркли, Д. Юм ва И. Кант сингарилар реаллик сезгилар комплексидан иборат экан, демак, моҳият ва ҳодиса ҳам инсон ақлий фаолиятининг натижаси, деб қарайдилар. И. Кант назарида моҳият ва ҳодиса ўзаро бир-бирига алоқаси бўлмаган, икки мустақил субстанция бўлиб, инсон билиш жараёнида “нарса ўзида”ни ҳеч қачон билиши мумкин эмас. Кант ҳодисаларни билишнинг ҳиссий ва рационал моментлари ўртасидаги бирлик, боғланишнинг ҳосиласидир, деб эътироф этади. Бундай қарашларни, ҳозирги замон фалсафасидаги непозитивизм, прагматизм оқимлари ҳам тарғиб қилмоқда. Бу оқимларнинг намояндалари Уайтхед, Карнап, Рассел кабилар Кант қарашларини давом эттирмоқдалар. Табиийёт ва тарихий тараққиёт шуни кўрсатадики, моҳият ва ҳодиса оламнинг мавжудлик ҳолатлари сифатида бир нарсанинг ўзаро узвий боғлиқ икки томонидир. Бир-биридан мустасно ва алоқасиз ҳодисалар ҳам, моҳиятлар ҳам бўлмайди. Ҳодисалар мазмунга кўра мазмунан кенг бўлиб, ҳар бир нарса ва жараёнга хос индивидуалликни ифодалайди. Моҳият эса чуқур алоқаларни, ҳодисаларнинг ўзаро муносабати ва боғлиқлигидан келиб чиқувчи умумийликни англатади. Моҳият

ва ҳодиса тушунчалари ҳамиша ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Оламда ҳеч қандай моҳият йўқки, у зоҳирда намоён бўлмасин ва билиб олинмасин. Шунингдек, ҳеч қандай ҳодиса йўқки, у моҳият ҳақида бирор-бир тўла ахборотни ўз ичига олмасин. Лекин моҳият билан ҳодисанинг бирлиги уларнинг бир-бирига тўла ва мутлақ мос келишини билдирмайди. Моҳият ҳодиса замирида яширинган бўлади, у нақадар чуқур бўлса, уни назарияда билиш шу қадар оғир кечади. Агар ҳодисаларнинг юз бериш шакли билан моҳияти бир-бирига мос келганда эди, у вақтда ҳар қандай фан ортиқча бўлиб қолган бўлур эди. Моҳиятни фақат абстракт тафаккур ва тадқиқ қилинувчи жараён назариясини яратиш асосидагина билиш мумкин. Бу ҳол билишнинг ҳиссий босқичидан ақлий босқичига сифатий сакрашдан иборат бўлиб, нарсалардаги асосий ва ҳал қилувчи нарсани очиб бериш, уларнинг тараққиёт қонунларини ифодалаш билан боғлиқ. Моҳиятни билиш жараёнида ҳодисанинг ташқи қиёфасини тасвирлашдан уни изоҳлашга, сабаблари ва негизини очиб беришга ўтиш содир бўлади. Моҳиятни билиш мезонларидан бири келажакдаги воқеаларни уларнинг ўзгаришининг муайян қонунлари асосида олдиндан кўриш мумкинлигидир. Материянинг янги структуравий даражалари асосида моҳиятга теранроқ ўтиш содир бўлади. Инсон фикри ҳодисадан моҳиятга томон, айтайлик, биринчи тартибдаги моҳиятдан иккинчи тартибдаги моҳиятга ва ҳ.к.ларга томон чексиз чуқурлашиб бораверади. Моҳият билан ҳодисанинг ўзаро муносабатида бирлик ва хилма-хиллик диалектикаси очилади. Айни бир моҳиятнинг ўзи турли кўринишларга эга бўлиши мумкин. Худди шунингдек, етарли мураккаб ҳодиса материянинг турли структуравий даражаларига оид бир неча моҳиятнинг ифода шакли бўлиши мумкин. Моҳият ҳодисага нисбатан барқарордир. Ҳодисада эса жамиятга нисбатан ҳаракатчанлик ва ўзгарувчанлик хосдир. Лекин пировард натижада оламдаги барча тизимлар ва жараёнларнинг моҳиятлари ҳам табиатнинг умумий тарихий тараққиётига мувофиқ равишда ўзгариб туради. Моҳият билан ҳодисанинг қарама-қаршилиги нисбийдир. Қонунлар ва чуқур муносабатларнинг ҳиссий идрок этиладиган ҳодисага нисбатан биринчи даражадаги моҳиятнинг юз бериши бўлади. Бу моҳият ҳам, ўз навбатида, материя структурасидаги янада чуқурроқ моҳиятнинг ифодаси бўлади ва ҳ.к. Ҳар қандай фан ўзи тадқиқ қилаётган ҳодисалар моҳиятини очиб берган ва фақат ҳодисалар соҳасида эмас, балки моҳиятлар соҳасида ҳам уларнинг келажакдаги ўзгаришларини олдиндан кўришга қодир бўлган тақдирдагина етукликка ва камолотга эришади. Ҳар қандай моҳият ҳодисалар орқали зоҳир бўлади, ҳодисалар моҳиятга асосланади. Билиш жараёнида ҳақиқат ва унга эришиш ҳодисадан моҳиятга ёки биринчи даражали моҳиятдан ундан чуқурроқ тартибдаги моҳиятга

қараб боради. Шуни ҳам айтиш керакки, фақат айрим ҳодисаларни кузатиш асосида чиқарилган хулосалар ҳамиша илмий ҳақиқат бўлавериши мумкин эмас. Чунки воқеаларнинг юзаки кўриниши ҳамма вақт ҳам унинг моҳиятини тўла ифодалай олмайди. Олайлик, бир вақтлар фанда оламнинг маркази Ер, Қуёш ва бошқа сайёралар унинг атрофида айланади, деган геоцентрик назария кўп асрлар ҳукм суриб келди. Птоламейнинг бу назарияси коинот ҳаракатини юзаки кузатиш натижаси эди. Кейинчалик XVI асрда Н.Коперникнинг гелиоцентрик назарияси пайдо бўлдики, бунда Қуёш системасининг маркази Қуёш бўлиб, бошқа планеталар ва Ер Қуёш атрофида айланади, деган фикр олға сурилди. Бу фикр кейинроқ И. Ньютоннинг олам тортилиш қонуни билан ҳамда И. Кеплернинг барча планеталарнинг Қуёш теварагида ҳаракат қилиш қонунларини кашф этилиши билан янада чуқурлаштирилди ва исботланди. Бу энди юзаки кузатиш эмас, балки чуқур таҳлил қилиб, коинот ҳаракатининг моҳиятини англаш асосида тузилган назария бўлди. Ҳодиса моҳиятни ҳеч қачон тўлалигича қамраб ололмайди, фақат айрим томонларинигина акс эттиради, холос. Шунинг учун ҳодисаларнинг оддий мазмунига ҳамма вақт ҳам моҳият мос келавермайди. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакли билан моҳияти бевосита мос келадиган бўлса, у ҳолда ҳар қандай билиш жараёни керак эмас бўлур эди.

Моҳият ва ҳодиса диалектикасида моҳият белгиловчи бўлса, ҳодиса эса нисбатан тез ўзгарувчандир. Конкрет шароитларда воқеаларнинг йўналишига кўра, бир моҳият турли ҳодисаларда турли шаклда намоён бўлиши ҳам мумкин. Масалан, бугунги дунёдаги аксарият сиёсий ҳокимият парламентар ёки президентлик республикаси, конституцион давлат тузилиши ва бошқа шаклларда кўринишга эга. Уларнинг туб моҳияти жамиятни бошқаришдан иборатдир. Оламда номуҳим, зоҳирий, юзаки томонлар тез-тез йўқолиб туради, улар моҳиятдан фарқли ўлароқ, маҳкам жойлашмаган бўлади, мустаҳкам сақланмайди. Ҳодисанинг бундай тез ўзгарувчанлиги моҳиятни конкрет шароитга мослашишини, аниқ тарзда ифодаланишини билдиради. Моҳиятнинг нисбий турғунлиги ва мустақиллиги унинг бутунлай ўзгармаслигини билдирмайди. Ички ва ташқи омилларнинг таъсирида ҳам моҳият ўзгаради ва у нарсанинг ёки ҳодисанинг қуйидан мураккаб сари ривожланиш жараёнини ифодалайди. Фақат ҳодисаларгина ўткинчи, ҳаракатчан, оқувчан, шартли чегаралар билангина ажралган эмас, балки нарсаларнинг моҳиятлари ҳам шундайдир. Бу жараённи тўғри илмий тушуниш — воқеалар занжирида моҳият ва ҳодисани ажрата билиш, юзаки, ташқи кўринишга қараб айрим ҳодисалар асосидагина хулоса чиқармасдан уларнинг намоён бўлиш моҳиятини очиш фан ва амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга. Хуллас,

оламдаги нарса ва воқеалар ўрганилар экан, чуқур мазмунга эга бўлган моҳият юзада ётмаслигини, у ҳодисалар орқали намоён бўлишини, ҳар бир ҳодиса ортида эса муҳим боғланишлар яширинганлигини эътиборда тутиш зарур. Бунда моҳият ва ҳодисани узвий алоқадорликда олиб ўрганиш лозим, фақат шундагина олам ҳақида ҳақиқатга, ҳақиқий билимга эришиш мумкин. Бу айниқса ҳозирги, оламда мураккаб жараёнлар кечаётган даврда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Сабаб ва оқибат Сабаб ва оқибат — оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги, таъсири ва акс таъсирини, воқеликка хос ана шундай муносабатлар жараёнидаги сабаб ва оқибат боғланишини ифодалайдиган категориялардир.

Сабаб оламнинг ҳаракати ва бирон-бир вақт доирасида бўлган ўзгаришдан сўнг иккинчи бошқа бир натижанинг заруран келиб чиқишини таъминловчи асосий ҳодисани англатади. Оқибат эса ҳодисалар занжирида сабабнинг таъсиридан вужудга келадиган янги ҳодисадир, сабабнинг натижасидир. Сабаб ва оқибат боғланиши объектив характерга эга бўлиб, у нарса, ҳодисалар орасидаги алоқаларда амал қилади. Масалан, минг йиллар давомида Ер куррасидаги иқлимий шароитнинг ўзгариб бориши ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзгаришига сабаб бўлди. Ёки қадим замонлардан бошлаб меҳнат қуролларининг такомиллаштириливи меҳнат унумдорлигининг ошишига ҳам, ишлаб чиқаришнинг ривожига ҳам, пировардида эса инсоният тараққиётига ҳам сабаб бўлди.

Нарса ва ҳодисалараро сабабий алоқаларнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, улар умумий характерга эга. Табиат ва ижтимоий ҳаётда сабабсиз бирорта ҳодиса ёки воқеа содир бўлиши мумкин эмас. Ернинг Қуёшга нисбатан ҳозирги ҳолатда жойланиши ҳамда Ер шарининг сирт тузилиши ва унинг ҳам Қуёш, ҳам ўз ўқи атрофида айланиши сайёрамизда иқлим шароитини ўзгариб туришига сабабдир. Бинобарин, сабабият ёки сабабий боғланишлар воқеликдаги барча нарса ва ҳодисаларда умумий, қонуний, истисносиз амал қилувчи муносабатлардир. Сабабий боғланишларни “баҳона” ва “шарт-шароит” сингари тушунчалар билан алмаштириш мумкин эмас. Масалан, сабаб доим воқеа, ҳодисаларга хос ҳамда улар ўртасидаги бевосита, ички муносабатларни билдиради. Баҳона эса сабабга нисбатан ташқи туртки, холос. Сабабни воқеликка айланиши, бирон-бир оқибатни келиб чиқиши учун иккинчи даражали таъсир кўрсатувчи бўлади. Масалан, биринчи жаҳон уруши бошланиб кетишига герцог Фердинанднинг ўлдирилиши баҳона бўлган. Урушнинг келиб чиқишига ҳақиқий сабаб аслида муайян давлатлар ўртасидаги рақобатнинг кескинлашганлиги ҳамда бўлинган дунёни қайтадан бўлиб

олишга қаратилган сиёсатнинг юритилиши эди. Ҳар бир сабаб муайян оқибатни келтириб чиқариши учун, албатта, маълум шарт-шароит зарур бўлади. Лекин, шарт-шароит оқибатнинг сабабини англамайди. Шарт-шароит — муайян оқибат туғилишига таъсир кўсатувчи ҳолат бўлиб, сабабни оқибатга айланишида ўзига хос роль ўйнайди. Сабабсиз ёлғиз шарт-шароитнинг ўзи оқибатни келтириб чиқармайди.

Фалсафа тарихида сабаб ва оқибат тўғрисида хилма-хил қарашлар бўлган. Масалан, баъзи файласуфлар наздида сабаб маълум шарт-шароитлар йиғиндисидангина иборат. Чунончи, инглиз позитивисти Д. Милл: "...сабаб маълум оқибатни келиб чиқишини белгилайдиган ижобий ва салбий ҳолатларнинг жами, ҳар хил тасодифларнинг мажмуидир", дейди. Бу фикрнинг баҳсли эканлиги шундаки, сабабни Д. Милл баъзи "ҳолатлар", "тасодиф"ларнинг механик йиғиндисидан иборат, деб қараяпти, сабабнинг ўз моҳиятига кўра ички, умумий, зарурий алоқадорлик шакли эканлигини эътиборга олмаяпти.

Сабаб боғланишларнинг бундай реал ва умумий жиҳатини инкор этиш, оқибатнинг сабабини нарса, ҳодисаларнинг ўзидан эмас, балки ташқаридан излаш асосида келиб чиқади. Сабаб ва оқибат боғланишнинг телеологик таълимотларига кўра, олам оқибатларида Худодан бўлак сабаб йўқ, ҳар қандай ўзгариш ва ҳаракат яратувчининг амри билан содир бўлади. Бунда сабабият эмас, балки мақсадга мувофиқлик мавжуд бўлиб, нарса, ҳодисаларнинг тартиби азалдан иродаси билан белгиланади.

Оламдаги мослик, ўсимлик ва организмларнинг муҳит, шарт-шароитга мослашганлиги баъзи организмларни муҳитга кўра ҳатто ўз ранги, ташқи қиёфасини ўзгартира олиши, айрим гулларнинг фақат эрта тонгда очилиши, баъзи касалликлар фасллар, қуёш фаоллигини ошиши ҳоллари билан боғлиқ равишда кучайиши каби ҳодисалар сабаб ва қонунлар ифодасидир. Хусусан, Ч. Дарвин ўзининг эволюцион таълимотини, турларнинг келиб чиқиши ва табиий танланиш жараёнини худди шу мақсадга мувофиқлик ҳодисасини илмий ўрганиш асосида яратган эди.

Сабаб боғланиш масаласини объектив идеалистик тушуниш ҳам бор. Бундай оқим тарафдорлари барча ҳодисаларнинг туб сабаб "ғоялар дунёси" (Афлотун) сабаб ва оқибат "Абсолют идея" (Гегель) ривожланиш ҳолатининг маълум шаклини ифодалайди, деб тушунтиради. Субъектив идеалистлар Д. Юм, И. Кант ҳамда махистлар сабабиятни сезгилар, идеяларнинг муайян, изчилликдаги боғланиши, инсон зеҳнига хос хусусият деб тушунтирадilar. Жумладан, Э. Мах: "Табиатда сабаб ҳам, оқибат ҳам йўқ; сабаб ва оқибат тафаккуримиз маҳсулидир", деб ҳисоблайди. Д. Джинс, Г. Файхин-

гер, Л. Титгенштейнлар сабаб тушунчаси фақат воқеаларни шарҳлашнинг қулай усули холос, унинг воқелик билан алоқаси йўқ, деб ҳисоблайдилар. Сабабий боғланишлар қонуният тарзида олам ва унга хос ўзгаришларнинг моҳиятидан келиб чиқади ҳамда ундаги алоқадорлик, муносабатнинг ўзига хос шакли сифатида амал қилади. Олам тараққиётидаги боғланишлар сабабиятга, умумий қонуниятга бўйсунди, деб ҳисобловчи таълимот фанда детерминизм оқими, деб юригилади. Аксинча, сабабият ва заруриятни инкор этиб, бу категорияларни воқеликдан ажратган ҳолда тушунтирувчи оқим индетерминизм, деб аталади.

Индетерминизм сабабий алоқаларни мутлақо инкор этади ёки уни тафаккурга хос ҳодиса, деб ҳисоблайди. Жумладан, айрим ҳозирги замон Ғарб физиклари микрооламда ҳам, психик процессларда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам сабабият йўқлигини исботлашга уринмоқдалар. Далил сифатида улар классик механика қонунларини, микропроцессларга ва квант механикасига қўлланилиши мумкин эмас, деб кўрсатмоқдалар. Улар макро ва микро процессларнинг ўзига хос жиҳатини эътиборда тутмаганлари ҳолда, макро жисмнинг фазодаги ҳолати ва тезлигини айна бир вақтни ўзида аниқлаш мумкинлиги масаласини микрозарраларнинг координати ва импульсини бир вақтда чексизлик билан аниқлаш мумкин эмаслиги масаласига қарши қўймоқдалар. Классик физика қонунларини квант механикасига мос келмаганлиги микрозарралар оламида сабабий боғланиш йўқлигини билдирмайди. Шу билан бирга, микрозарралар ўз ҳаракатида ҳеч қандай қонуниятга бўйсунмай ҳеч қачон эркин йўналишда бўлмайди. Шуни ҳам ҳисобга олиш зарурдирки, Квант механикаси ўрганадиган микрозарралар классик механика ўрганадиган объектлардан сифат жиҳатидан фарқланади. Буни ҳозирги замон физикасининг далилларига қараб исботлаш мумкин. Сабаб ва оқибат занжирида биринчи келган ҳодиса сабаб, ундан сўнг содир бўлган воқеа оқибат бўлар экан, лекин бундан ҳар қандай кетма-кет келган ҳодисаларнинг биринчиси доим сабаб, иккинчиси доим оқибат бўлаверади, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Чунончи қуйидаги мисолларда: ёз баҳордан сўнг келади, кундуздан сўнг тун бошланади. Бундан баҳор ёзга сабаб ёки кечасига кундузи сабаб, деб хулоса чиқариш тамомила ноўйиб бўлар эди. Шу мисоллардаги ҳодисаларнинг асли сабаби Ернинг ўз ўқи ва Кўёш атрофида айланишидир. Сабаб ва оқибат бир-бири билан ўрин алмашиши, оқибат бошқа ҳодисага нисбатан сабаб ролини ўташи ҳам мумкин. Масаланинг бу жиҳатини ушбу мисолда кўраимиз. Муайян организмнинг бирор қисмини, ўзига хос патологиясини ўрганиш уни даволашнинг йўли ва методларини ишлаб чиқишга сабаб бўлади. Организмнинг шу касалланган қисмини даволаш оқибатида яна бир бошқа қисмидаги ка-

салликнинг олдини олишга сабаб бўлади. Сабаб ва оқибатнинг мазкур ҳолатини характерлаб, сабаблар билан натижалар доимо ўрин алмаштириб турадилар, яъни ҳозирги вақтда сабаб бўлган нарса бошқа вақтда натижа бўлади ва аксинча.

Инсон ўз амалиётида сабаб ва оқибат алоқасининг муҳим ва номуҳим томонларини, сабабий боғланишларнинг хилма-хиллигини бирданига ажратиш ва билиш ола олмайди. Шунинг учун кузатиш, билиш, амалий фаолият жараёнида муайян оқибатнинг келиб чиқишидаги аниқ сабабнинг ўрнини ва аҳамиятини англаш, асосий ва асосий бўлмаган, ички ва ташқи сабабларга ажрата олиш керак. Асосий сабаб ҳодиса ва жараённинг келиб чиқишини заруран белгилайдиган ҳамда унинг энг муҳим хусусиятларини ифодаловчи сабабдир. Асосий бўлмаган сабаб эса воқеа ва ҳодисанинг йўналишини белгиламайдиган, унга айтарлик таъсир кўрсата олмайдиган сабабдир. Мисол учун: ижтимоий ривожланишни белгилайдиган асосий сабаб моддий ва маънавий бойликлардир. Географик муҳит ва аҳоли зичлиги ҳам жамият тараққиётига у ёки бу тарзда таъсир кўрсатади. Воқеалар занжирининг билишда ички ва ташқи сабаблар ҳам бир хил роль ўйнамайди. Ички сабаблар деб нарса ва ҳодисанинг ўз табиатига хос, ички муайянлик, қарама-қарши томонларнинг бирлигини ифодаланишига айтилади. Ташқи сабаблар эса нарса ва ҳодисалараро бир-бирига таъсир ҳолатини билдиради. Маълумки, ички сабаблар ҳар қандай ўзгариш ва ривожланишнинг асосини ташкил этади, аммо ташқи сабаблар ўзгаришнинг шарт-шароит ва муҳитини билдиради, холос. Организмнинг нормал шаклланиши ва ўсиши учун ташқи сабаб ҳисобланган муҳим озуқа, ҳаво, сув кабилар юзак қараганда нечоғли муҳим бўлиб кўринмасин, бироқ организмнинг яшашини, мавжудлигини белгилайдиган асосий сабаб модда алмашиниши, яъни ассимиляция ва диссимиляция жараёнидир. Кўришиб турибдики, демак, ҳар бир ҳодиса ва процесс турли хил сабабларнинг умумий алоқадорлиги асосида шаклланади ва юзага келади. Воқеа ва ҳодисанинг ҳақиқий моҳиятини билишда асосий ва асосий бўлмаган, ички ва ташқи сабабларни алмаштириб юбормаслик лозим. Сабабларнинг ўрни, аҳамиятини аралаштириб нотўғри тушуниш назарий ва амалий фаолиятда ғайриилмий натижаларга олиб бориши мумкин.

Шунинг учун билиш жараёнида детерминизм тамойилларига асосланиш мақсадга мувофиқ. Сабаб ва оқибат боғланишини илмий тушунишнинг фан ва амалиёт учун аҳамияти тўғри тушунилиб, ҳамма нарсанинг алоқадорлиги, сабаблар занжирининг узвийлиги ғояси туғилган пайтдан буён минг йиллар ўтди. Бу сабаб ва оқибатлар боғланиши инсон тафаккури тарихида қандай шаклларда тушунилганлигини таққослаб кўриш, шак-шубҳасиз, билиш назариясининг

такомиллашиб борганини яққол кўрсатган бўлур эди. Зеро, воқеа ва ҳодисаларга детерминистик нуқтаи назардан ёндашиш оламдаги жараёнларнинг сабабий боғланишларини илмий билиш, фалсафадаги гайриилмий қарашларга қарши курашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Такрорлаш учун саволлар

- 1) “Категориялар” тушунчасини қандай изоҳлайсиз?
- 2) Жуфт категориялар мазмунидаги ички бирликнинг асоси нимада?
- 3) Ҳозирги даврда тараққиёт ва ўзаро боғлиқлик тамойиллари қандай намоён бўлмоқда?

Амалий машғулот саволлари

1. Мавжудлик, ўзгариш ва ўзаро алоқадорлик намоён бўлишининг асосий тамойиллари.
2. Фалсафий категориялар тизими, уларнинг мазмуни.
3. Фалсафа категориялари ўртасидаги боғланишлар ва уларнинг ҳозирги даврда намоён бўлиши.
4. Ёшлар тарбиясида фалсафий категориялар тўғрисидаги билимларнинг аҳамияти.

3 - мавзу

ФАЛСАФАДА МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ МУАММОСИ

“Метод” ва “методология” тушунчалари

Фалсафа ва ҳар бир файласуфнинг ижодида метод ва методология муаммоси ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Фан тарихида ном қолдирган олим ва файласуфларнинг илмий меросини кўп жиҳатдан уларнинг қайси услубларга таянганига қараб баҳолаш ҳам мумкин.

Метод (юнон. *methods* — усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. **Методология** тушунчаси икки асосий мазмунга эга — фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); тизим ҳақидаги таълимот ёки метод назарияси.

Фан методологияси унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни тажрибага татбиқ қилиш механизмлари ва шакллари ни ўрганади. Шунингдек, методология методлар йиғиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод муаммоси доимо фалсафий ва илмий оламнинг диққат марказида бўлган. Айниқса, ҳозирги даврда методологиядан турли

йўналиш ва оқимлар, жумладан, фан, фалсафа, феноменология, структурализм ва постструктурализм, постпозитивизм ва шу каби-ларда кенг қўламда фойдаланилмоқда. Ижтимоий методология ҳозирги замон герменевтикасида мавзуларни таҳлил қилиш назарияси ва фалсафий концепцияларни ўрганишда қўлланилмоқда (Г. Гадамер, П. Риккер ва бошқалар). Чунончи, Гадамер гуманитар фанларнинг методологик аҳамиятини таъкидлаб, уларнинг табиатшунослик фани мантикий тузилмаларидан фарқ қилувчи алоҳида хусусиятга эга экан-лигига эътибор қаратади.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Методнинг асосий вазифаси фаолиятнинг билиш ва бошқа шакл-ларини бошқарувдан иборат. Бироқ:

биринчидан, метод ва методологик муаммоларнинг ролини ин-кор қилиш ёки тўғри баҳоламаслик (“методологик негавизм”);

иккинчидан, методнинг аҳамиятини бўрттириш, мутлақлашти-риш, уни барча масалаларнинг калити, илмий янгиликларни яра-тишнинг энг қулай воситаси (методологик эйфория), деб тушуниш нотўғридир.

Замонавий методологик концепцияларда юқоридаги чекланган-ликлар баргараф қилинсада, баъзан бундай ҳоллар ҳанузгача учраб туради. Уларда методологиянинг ролини кўз-кўз қилиш (профана-ция) ёки маълум методларни “ягона тўғри” метод сифатида мут-лақлаштириш, турли методологик йўналишларни ўрганишнинг зар-урлиги (методологик плюрализм) таъкидланади.

Ҳар қандай метод маълум назария асосида яратилади ва тадқи-қотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Ҳар бир метод-нинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, на-зариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни билимнинг чуқурлашиши ва кен-гайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг қўлами ҳам ўзгаради.

Назария реалликни акс эттирар экан, ундан келиб чикувчи та-мойиллар, қоидалар ва ҳ.к. орқали методга айлана боради ва пирова-рд натижада яна назарияга қайтади (у орқали эса амалиётга тат-биқ этилади), зеро субъект билиш жараёнида улардан фойдаланади.

Илмий билишда нафақат илмий натижа (билимлар мажмуи) ва предметнинг моҳиятини англаш, балки унга элтувчи йўл, яъни ме-тод ҳам ҳақиқий бўлмоғи лозим. Шунга кўра, предмет ва методни

бир-биридан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Ҳар қандай метод у ёки бу даражада реал ҳаётий жараёнларда шаклланади ва яна унга қайтади. Метод ҳар қандай тадқиқот бошланишида тўла ҳолда намоён бўлмаса-да, маълум даражада предметнинг сифат ўзгариши билан ҳар сафар янгидан шаклланади.

Метод билиш предмети ва ҳаракатни сунъий равишда боғламайди, балки уларнинг хусусиятлари ўзгариши билан ўзгариб боради. Илмий тадқиқот предметга дахлдор далил ва бошқа белгиларни жиддий билишни талаб қилади. У маълум материалнинг ҳаракати, унинг хусусиятлари, ривожланиш шакллари ва ҳ.к.ларда намоён бўлади. Демак, методнинг ҳақиқийлиги, энг аввало, тадқиқот (объект) предметининг мазмуни билан боғлиқ.

Метод, предмет, назария, субъект тушунчаларининг муносабатлари таҳлил қилинар экан, икки ҳолатга эътиборни қаратмоқ зарур. Биринчидан, метод субъектдан ташқарида мавжуд жараён эмас, балки у билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, “инсон умум методологиянинг марказидир” (Фейербах). Иккинчидан, ҳар қандай метод у ёки бу даражада бошқарув қуроли вазифасини бажаради.

Метод субъект ва объективликнинг мураккаб диалектикаси асосида ривожланади ва бунда охиригиси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу маънода, ҳар қандай метод, энг аввало, объектив, мазмунли ва конкрет бўлса-да, айна пайтда, у субъектив ҳамдир. Бироқ у фақат мавжуд қоидалар тизими эмас, балки объектив илмийликнинг давоми сифатида намоён бўлади.

Методлар хилма-хиллигига қараб, турли мезонлар асосида классификация қилинади. Энг аввало, маънавий, ғоявий (шунингдек, илмий) ва моддий, амалий фаолият методларини ажратмоқ лозим.

Ҳозирги даврда методология фақат илмий билиш соҳаси билан чекланиши мумкин эмаслиги аён бўлди ва у албатта, билиш чегарасидан чиқиши ва ўз соҳасида амалиётда ҳам қўлланиши зарур. Бунда билиш ва амалиётнинг узвий алоқадорлигига эътибор қаратмоқ керак.

Фан методларининг гуруҳларга бўлиниши бир нечта асосларга эга. Билиш жараёнида унинг роли ва ўрни нуқтаи назаридан: формал, эмпирик, назарий, тадқиқот, изоҳлаш, шунингдек, бошқа методларга ажратиш мумкин. Ўз навбатида, билишнинг сифат ва сон, билвосита ва бевосита оригинал ҳамда фаолиятли методлари ҳам мавжуд.

Метод методикада конкретлашади. **Методика** далилий материалларни йиғиш ва саралаш воситаси. аниқ фаолият туридир. У методологик тамойиллардан фарқ қилса-да, уларга асосланади.

Усулларни танлаш ва турли методик тадқиқот фаолиятида қўллаш ўрганилаётган ҳодиса табиати ва қўйилган вазифалар билан харак-

терланади. Фалсафа методларининг асослари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ. Фан тарихида методлар янги назарияларни яратиш жараёнида шаклланади. Янгилик яратиш санъати, Ф.Бекон фикрича, янгиликлар жараёнида камол топади. Дастлабки тадқиқот тажрибада шаклланади экан, метод тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси, амалиёт билан назарияни боғловчи восита сифатида намоён бўлади. Метод ва назариянинг узвий алоқаси илмий қонунларнинг методологик ролида ўз аксини топади. Ҳар қандай фанга оид қонун инсонни воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни шу фанга мансуб соҳага мос фикрлашга ундайди. Масалан, энергиянинг сақланиш қонуни бир вақтнинг ўзида методологик тамойил бўлиб, у олий нерв фаолиятининг рефлекторлик назарияси, ҳайвонлар ва инсон ахлоқини тадқиқ қилишнинг методларидан бири ҳамдир.

Илмий тадқиқот жараёни тарихан ишлаб чиқилган методлар асосида амалга оширилади. Ҳеч ким ҳеч қачон ҳақиқатни йўқдан бор қила олган эмас. Албатта, олим изланишлар, хатолар қуршовида ҳаракат қилади. Баъзи ҳолларда бир нарсани излаш жараёнида бутунлай бошқа нарса яратилади.

Фанда, кўп ҳолларда танланган метод тадқиқотнинг тақдирини ҳал қилади. Айнан бир далилий материални турли методлар асосида ўрганиш зиддиятли хулосаларга олиб келиши мумкин. Илмий билишдаги тўғри методни характерлар экан, Ф.Бекон уни йўловчининг йўлини ёритувчи чироқ билан қиёслайди.

Нотўғри йўлдан бора туриб, у ёки бу масалани ҳал қилишда муваффақиятга эришишга умид қилиш мумкин эмас. Зеро нафақат натижа, балки унга элтувчи йўл ҳам тўғри бўлмағи лозим.

Метод ўз-ўзидан тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини таъминлай олмайди. чунки нафақат яхши метод, балки уни қўллаш маҳорати ҳам муҳимдир. Илмий билиш жараёнида турли методлардан фойдаланилади. Умумий даражасига кўра, улар кенг ёки тор кўламда қўлланилади. Ҳар қандай фан ўз предметини ўрганишда у ёки бу объектнинг моҳиятидан келиб чиқувчи турли хусусий методлардан фойдаланади. Масалан, ижтимоий жараёнларни ўрганиш методи оламнинг ижтимоий шакли, унинг қонуниятлари, моҳиятининг хусусиятлари билан белгиланади.

Турли конкрет вазифаларни ҳал қилишнинг зарурий шартларидан бири универсал хусусиятга эга бўлган умумий фалсафий методларга мурожаат қилишдир. Бу методлар ҳақиқатни англашда умумий йўлни кўрсатади. Мазкур методларга фалсафанинг қонун ва категориялари, кузатиш ва тажриба, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция ва ҳ.к.лар тааллуқли. Агар махсус методлар объектнинг қонуниятларини ўрганишнинг хусусий усуллари сифатида намоён бўлса, фалсафий методлар шу объектларда намоён бўладиган,

алоҳида хусусиятлардаги ҳаракат, тараққиётнинг энг умумий қонуниятларини ўрганеди. Айнан шу ўринда тажриба ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир метод объектнинг алоҳида томонини билишга имконият яратади. Методлар умумийлик даражаси ва амал қилиш доирасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади.

Фалсафа методлари.

Диалектика

Энг қадимги ва кенг тарқалган фалсафий методлардан бири диалектика бўлса иккинчиси метафизикадир. Бироқ фалсафа методлари булар билан чекланмайди. Бугунги кунда унинг софистика, эклектика, аналитик, (ҳозирги замон аналитик фалсафаси), интуитив, феноменологик, синергетик, герменевтик (тушуниш) ва бошқа турлари ҳам мавжуд. Эндиликда турли методларни бирлаштириш жараёни ҳам рўй бермоқда (масалан, Гадамер герменевтикани рационал диалектика билан бирлаштиришга ҳаракат қилади).

Диалектика (юнон. *dialektika* — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклландиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Антик дунё файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар. Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишдир. Унга кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йўналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён бўлади.

Масалан, инсоният тарихида бу усулга асосан ёндашилганида, у узлуксиз тарзда рўй берадиган авлодлар ўрин алмашуви, бирининг ўрнига иккинчиси келиши, муайян қадриятларни мерос қолдириши ва янгиликнинг эскиликни инкор қилишидан иборат доимий ва такрорланиб турадиган жараёнлардир. Башариятнинг муайян даврида эса, шу замоннинг ижтимоий манзарасини белгилайдиган турли уруғ ёки қабилалар, давлат, миллат ва халқлар, оқим ва йўналишлар, ғоя ва мафкураларнинг хилма-хил шаклларини кўриш, уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг ҳосиласи. ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён бўлади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин, бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқа-

дорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни — диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни — диалектик дунёқараш, ёндашувни — диалектик ёндашув, методни — диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга, у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланган дунёқарашни, фалсафий таълимотлари ҳам бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит диалектикаси, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

Фалсафа тарихида диалектика тўғрисида хилма-хил қарашлар бўлган. Антик давр диалектикаси содда ва стихияли бўлиб, асосан, ҳаётий тажрибага асосланган. Ўша даврда “Диалектика” сўзини биринчи бўлиб Сукрот (эр.ав. 469—399 й.) ўз фалсафий фаолиятида қўллаган. Сукрот диалектикани майевтика (ҳарфларни яратиш санъати) билан таққослаган. Зотан, мулоҳаза қилиш шундай диалектик усулдирки, унинг натижасида рақиб нутқидаги ички зиддиятлар очилади ёки фикрлаш жараёнида янги ихтилофли фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади. Сукрот бошқаларни ҳақиқатни излашга даъват этар экан, ўз онаси доя Фенарети ишини давом эттираяпман, деб изоҳлайди.

“Диалектика” сўзи пайдо бўлишига қадар антик фалсафада мазмунига кўра диалектик бўлган назариялар шакллана бошлаган эди. Ўтмиш мутафаккирлар ўз замонида дунёнинг ягона бирлиги сокинлик, бу бир бутунлик ичида доимий узлуксиз ўзгаришлар, яратиш жараёни содир бўлувчи коинот ҳақидаги фикрларни илгари сурганлар. Улар коинот ўзгарувчанлик ва барқарорликнинг зиддияти сифатида тасаввур қилганлар. Борлиқнинг умумий ўзгарувчанлиги бир нарсанинг иккинчи нарсага — ернинг сувга, сувнинг ҳавога, ҳавонинг оловга, оловнинг эфирга айланиши ва қайта такрорланиши билан характерланади, деб ҳисоблаганлар.

Масалан, Гераклит (эр.ав. 540—483 й.) умумий ўзгарувчанликнинг универсаллигини шундай изоҳлайди: “Ариқда оқаётган муайян сувга икки марта тушиб бўлмайди, чунки янги ва янги сувлар оқиб келаверади. Ўзгарувчанликнинг манбаи курашдир” Ўзгарувчанлик антик диалектик назарияда янгини яратмасдан бир-бирини такрорловчи жараён сифатида мавҳум тушунилган. Айнан шундан бири иккинчисини тақозо қилувчи дунёнинг ягона бирлиги сифатида чексиз коинот образи яратилган. Шунга кўра, Гераклит зиддиятларнинг айнийлигини яхшилик ва ёмонликнинг бир хил эканлигини таъкидлайди. Бу мутафаккир ижодининг қонуний натижаси

бўлиб, у реалликнинг назарий моделини яратади. Гераклит зиддиятлар ҳақида гапирмайди, бу тушунча фанга Аристотель томонидан киритилган.

Аристотель (Арасту) (эр.ав. 384—322 й.) Афлотун таълимотини танқидий ўрганар экан, ўзгарувчанлик муаммосини тараққиёт омили сифатида таҳлил қилади. Унинг диалектикасига хос алоҳида хусусиятлар, аввало, тараққиётни моддийлик, ҳаракатда, формал ва сабабий боғланишдалигини тан олишда, янги босқични бошқалари билан боғлиқ эмас, деб тушунишда яққол кўринади. Иккинчидан, Аристотель зиддиятлар билан боғлиқ бўлган муаммолар доирасини яратади. Зиддиятларнинг мутлақ мос келишини инкор қилар экан, мутлақо мос келмаслигини ҳам инкор қилади, бироқ уларнинг қандайдир ҳолатида мавжудлигини тан олади. Учинчидан, Аристотель формал мантиққа асос солар экан, унинг онтологияда намоён бўлиши ва у эса, ўз навбатида, мазмунан прогрессив, шаклан мукамал фалсафий методни яратиш зарурлигига олиб келади, деб ҳисоблайди. Тўртинчидан, Аристотель ўша даврдаёқ бу асосий фалсафий методнинг йўналишини белгилаб беради.

Диалектик метод янги даврда, хусусан, немис фалсафасида, аynиқса Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегель томонидан янада чуқурроқ таҳлил қилинган.

Янги даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврга келиб тараққиётга янгича муносабат шаклланди. Диалектик метод предметларда эмас, балки муносабатларда ўз аксини топа бошлади. Бу чексизлик ҳақидаги ғояни қайта ишлаш билан боғлиқ эди. Чексизлик ғоясининг янгича талқини парадоксал назария шаклида намоён бўлди. Бу Кантнинг планетар системаларнинг туманликдан пайдо бўлганлиги ҳақидаги гипотезани яратиши билан боғлиқ. Билиш назариясида Кант икки мулоҳазанинг зиддиятлилиги антиномиясини очиб ташлар экан, бунда ҳар иккаласини етарли асосга эга, деб ҳисоблайди. Масалан: 1. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга ва замонда чеклидир. 2. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга эмас ва замонда чексиздир.

Кант зиддиятларга эскича, яъни инсон ақлининг иллюзияси сифатида қарайди. У бу зиддиятларни янги назария яратиш жараёнида кашф қилади, бироқ ундан қутилиш йўлини кўрсата олмайди. Уларга ақлнинг хатоси сифатида қараш керакми? Ҳиссий идрок қилишда хатога йўл қўйилар экан. ақлнинг хатолигидан шубҳаланиш тўғримики? — деган саволларга жавоб излаган Кант ақлдаги зиддиятларни бартараф қилиш йўлини топадики, айнан шу йўл позитив диалектиканинг асоси бўлади. Бунда инсон ақли ўзгарувчанлигининг тарихийлиги тан олинади, ақлнинг хатоси эса тарихий асосга эга бўлиб, у тараққиётнинг чексизлиги, билиш жараёнини тўғри тушуниш қоби-

лиятига эга эмас. Кант диалектика методидан янгича фойдаланиш имкониятини кўрсатди, тараққиёт муаммосини янгича қўйиш ва ҳал қилиш заруриятини эътироф этди. Тараққиётнинг янги назариясини Кант субъект ақлининг диалектик характери билан боғлади ва субъектив диалектикани асослаб берди.

Диалектика тараққиётининг кейинги имкониятлари Гегель фалсафасида ўз ифодасини топди.

Гегель диалектикани фалсафа тараққиётининг умумий назарияси сифатида асослаб берган. Маълумки, ўрта аср рационализи тажрибанинг аҳамиятини ва назариянинг эмпирик пайдо бўлишини тан олиши билан характерланар эди. Гегель фикрлари бошқача характерга эга. У фалсафа ўз хусусиятларини асословчи методга эга бўлмас экан, фан бўла олмайди, деб ҳисоблайди.

Гегель диалектик методни мукамаллаштириш мумкинлигини ва у ягона ҳақиқий методлигини таъкидлайди.

Фалсафа методи табиат ва руҳ тараққиётини ифодаловчи фикр ҳаракатига адекват бўлиши лозим. Гегель ўз методида шундай адекватликка эришилганлигига ишонади. Гегель диалектикасини тушуниш учун даставвал гегелча диалектиканинг резонанс, салбий, позитив диалектика каби шаклларини таҳлил қилиш лозим.

Резонанс (субъектив) диалектика — субъект тафаккури бўлиб, у предметдаги зиддиятларни ифодалайди, бироқ мавжуд зиддиятлардан илгарилаб кетади. Субъект фақат буни изоҳлаш билан кифояланади, холос.

Салбий (объектив) диалектика резонанс диалектикадан баъзи устуворликка эга, чунки у бошланишидан анча илгарироқ ҳаракат қилади. “У томон”, “Бу томон” каби изоҳлашлар мутлақ бутунликни инкор қилади. Салбий диалектика мустаҳкам нарсаларни синдиришга интилади. Унинг кучи айнан шундадир. Ожизлиги эса, уларнинг ўзидаги чекланганликни изоҳлар экан, жудаям кам мақсадга эришилади. Унинг натижаси ноль, салбий, тасдиқлаш унда ҳали намоён бўлган эмас.

Диалектиканинг резонанс ва салбий шаклидан фарқ қилувчи юқорироқ шакли ички (имманент) диалектикадир. Бу нафақат резонанс ва инкор қилувчи, балки яратувчи диалектикадир. Чунки у предметнинг имманент ҳаракат бирлигидаги тараққиёт мантиғи сифатида намоён бўлади. Шунга биноан, фан предметни имманент ўрганади. Предметни имманент ўрганмоқ нима? Бу мазмунни соф тушунчада исботламоқ, яъни предметнинг моҳиятини исботламоқдир. Гегель фикрича, диалектик зиддиятлар — руҳнинг зиддияти. Пировард натижада мазкур зиддиятлар реал борлиқдаги зиддиятларни акс эттирувчи субъект тафаккуридаги зиддиятлар бўлиб, Гегель уни гоёнинг ўз-ўзини намоён қилишидаги зиддиятлар сифати-

да акс эттиради. Гегель фикрича, диалектика мутлақликдан бошланади ва у билан тугайди. Бу диалектик назардан фақат мутлақлик реал бўлиши мумкин. Шунинг учун Гегель диалектикаси мутлақ ақл фаолиятининг назарияси, мантиғи ва методи сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, идеалистик диалектика бўлгани сингари материалистик диалектика ҳам бор. У моддийликнинг яшаш тамойиллари, категориялар ва қонунларининг ягона, бир бутун тизimini ифодалайди.

Умуман олганда, диалектик методга кўра, агар объектив оламда доимий ривожланиш, пайдо бўлиш ва йўқолиш, ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирига ўтиши бўлар экан, унда тушунча, категория ва тафаккурнинг мавжуд шакллари, ҳаракатчан, ўзаро боғлиқликда, зиддиятлар бирлигида бўлиб, ривожланувчи реал ҳақиқатни тўғри акс эттириши керак. Шунинг учун диалектиканинг асосий тамойили тарихийлик бўлиб, у предметнинг доимий ривожланишида, ўзгаришида ва ҳаракатдалигини ифодалайди.

Бизни ўраб турган олам ягона бир бутунлик, аниқ тизим бўлиб, бир-бири билан узвий боғлиқ предметлар хилма-хиллиги ягоналикда, бир-бири билан ўзаро таъсир ва ўзаро узвий боғлиқликда намоён бўлади. Шунга мос равишда диалектиканинг яна бир тамойилига кўра, ҳар қандай нарсани фақат ундаги ички ва ташқи томонлар мужассамлигини тадқиқ қилгандагина тўғри тушуниш мумкин. Диалектиканинг объективлик, конкретлик, детерминизм ва бошқа тамойиллари ҳам мавжуд.

Метафизика

“Метафизика” (юнон.— физикадан кейин) диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. I асрда Аристотелнинг шогирди, унинг шеърлари шарҳловчиси Родосский томонидан киритилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг “биринчи фалсафа”нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талқин қилган.

Кўп ҳолларда, диалектикага қарама-қарши деб талқин этиладиган метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишида уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усулдир. Бу усул қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади. Воқеа, ҳодиса ва жараёнларни доимий ўзгариш ҳолатида ўрганиш ниҳоятда қийин бўлганлигидан, нафақат файласуфлар, балки барча фан мутахассислари унинг нисбатан тинч ва ўзгармай турган ҳолатини ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Аслини олганда, олам гарчанд диалектик ўзгариш ва ҳаракатда бўлсада, бу жараён доимо ҳам ниҳоятда тез содир бўлавермайди. Биз

эса дунёдаги нарса, ҳодиса ва одамларга шунчалик метафизик тарзда ўрганиб қолганмизки, гўё кечадан бугуннинг фарқи йўқдек, кеча кўрган кишига бугун дуч келганимизда унда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмагандай туюлади. Шу маънода, ҳаётда кўп ҳолларда метафизик усулда фикр юритамиз, нималаргадир ана шундай муносабатда бўламиз. Аслида эса улар ҳам азалий ўзгаришлар жараёнига тушган нарса ва кишилар эканлигини жуда камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз. Худди шундай, бизнинг умримиз ҳам кечадан эртага қараб оқиб турадиган диалектик жараёндир. Биз ҳам ана шундай ўзгариб борамиз, аммо кўп ҳолларда бунга унчалик кўп эътибор берилмавермайди. Шу тариқа мактабни тугатиб қўйганимизни, улғайганимизни, болаликнинг ортда қолганини гўёки билмай қоламиз...

Алоҳида таъкидлаш лозимки, метафизик усулнинг ҳаётда, илмий изланишлар ва фалсафий тадқиқотларда ҳам ўз ўрни бор. Бизда ҳалигача метафизиканинг тушунчалари, категориялари, тамойиллари ва илмий моҳияти изоҳланган ёхуд тадқиқ этилган асарлар, тадқиқотлар йўқ. Қолаверса, уни диалектика билан бутунлай қарши қилиб қўйиш ва бу фарқни мутлақ зиддият даражасига кўтариш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Айнан ана шундай ёндашув собиқ иттифоқда диалектикани мутлақлаштиришга, метафизикани эса қуруқ ва ўлик таълимот сифатида қарашга, унинг имкониятларидан фойдаланилмаслигига сабаб бўлди.

Ҳозирги замон фанида метафизика уч асосий маънога эга:

1. Фалсафа умумий ҳодисалар ҳақидаги фандир. Бу таълимотнинг асосчиси Аристотель бўлиб, у “нарсанинг биринчи тури” ҳақидаги таълимотдир. Бу маънода, “метафизика” тушунчасини XX асрнинг йирик немис файласуфи М. Хайдеггер ҳам ўрганadi. Унингча, бу категория билишнинг объекти ва субъектини бир вақтда ифодаловчи тушунчадир.

2. Махсус фалсафий фан онтология, умуман, борлиқ ҳақидаги таълимот бўлиб, назария билиш мантиғи ва унинг хусусий кўринишларидан мустаснодир. Шу маънода, бу тушунча ғарб фалсафасида ўтмишда ҳам (Декарт, Лейбниц, Спиноза ва ҳ.к.), ҳозирда ҳам кенг қўлланилади.

3. У билиш (тафаккур) ва ҳаракатни фалсафий тушуниш маъносида диалектикага қарама-қарши қўйилади. Бунда шу маънодаги тушунча, яъни антидиалектика ҳақида сўз боради. Унинг энг асосий хусусиятларидан бири бир томонламалик билиш жараёнининг фақат бир қисмини мутлақлаштиришдир.

Фалсафа тарихида метафизика (диалектика каби) ҳеч қачон ўзгармасдан қолмаган. У турли тарихий шаклларда намoён бўлган.

Эски метафизика XVII—XIX аср фалсафаси ва фанида айниқса камол топди (метафизик материализм, натурфалсафа, фалсафа тарихи ва ҳ.к.) Метафизиканинг бу шаклига хос хусусият умумий

ўзаро алоқадорлик ва тараққиётни инкор қилиш, оламга бир бутун тизимли ёндашувнинг йўқлиги, тафаккурнинг иккиланувчанлиги, умумий дунёвий алоқадорликнинг тугаганлигига ишонишдир.

Эски метафизик тафаккур услуги шаклланишининг объектив асослари бутуннинг алоҳида элементлари хусусийликни, алоҳида томонлар (фикран) нима учун бир бутунликдан айри ҳолда бўлиши ва бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланишини тушунтириш заруриятидир. Бу усул кундалик турмушда, ақл даражасида, предмет тараққиётидаги алоқа муносабатларда зарур ва тўғридир. Шунинг учун метафизиканинг бу шакли предметлардаги барқарорликни, улардаги ўзгаришларни тизимли ўрганиш, тараққиётнинг манбалари ва механизмларини аниқлаш билан боғлиқ. XIX—XX асрларда эски метафизикадаги кескин курашда тараққиёт ғоясининг янги далиллар билан мустаҳкамланиши икки муҳим натижага олиб келди: диалектик тафаккурнинг янги услублари пайдо бўлди; XX асрда эски метафизиканинг илмий далилларини инкор қилувчи янги метафизика шаклланди.

Янги метафизика эски метафизикадан фарқли ўлароқ, нарсаларнинг умумий алоқадорлигини ва улар тараққиётини инкор қилмайди. Бу фандаги ва жамиятдаги буюк кашифиётлар даврида абсурддир. Антидиалектика янги шаклининг асосий хусусияти — тараққиётни изоҳлашнинг турли вариантлари ва йўллари излашдан иборат.

Буни қуйидаги йўналишларда тушуниш мумкин:

а) энг умумий, абадий ўсиш, ўзгариш ёки аксинча кичрайиш (текис эволюционизм) тарзида;

б) худди сифат ўзгаришлари каби сакрашлар занжири (катастрофизм) шаклида;

в) такрорлаш сифатида қатъий линияли йўналишга эга бўлган доимий жараён (тўғри чизиқли ривожланиш) ҳолатида;

г) ҳеч қандай янгиликларсиз айлана доирасидаги абадий ҳаракат кўринишида;

д) моҳиятидан зиддият келиб чиқувчи ҳаракат сифатида;

е) прогресс сифатида, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига интилиш тарзида. Тараққиётнинг ўзаро алоқадорлик ва таъсирнинг бошқа аралаш изоҳлари ҳам бўлиши мумкин.

Метафизиканинг турлари ҳар хил асослар, мезонлар билан фарқланиши мумкин. Билишнинг метафизик методи — бюрократизм, консерватизм, волюнтаризм ва ҳ.к. Амалий фаолиятнинг бошқа бир томонлама ҳаракатлари тарзида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Билимнинг метафизик усуллари турлича бўлиб, идеализм, сенсуализм, рационализм, эмпиризм, догматизм, релятивизм ва бошқа шаклларда намоён бўлиб, билимнинг алоҳида шакллари натижаларини мутлақлаштириш жараёнида пайдо бўлади.

Софистика
Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган.

Софистика

Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва

IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган.

Софистика намояндалари Пратагор, Горгий, Гиппий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруф анъаналаридаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди. Софистиканинг инқирози эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг II асрида классик юнон софистларининг ғоя ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди.

Софистика мавжуд назария ва маълумотларни сақлашга интилади. У янги фикр эски фикрнинг бир қисми эканлигини асослашга ёки мантиқ қонунини тузиб, мавжуд билимлар тизимини барча зиддиятлардан тозалашга ҳаракат қилади. Бу методдан семантик ва мантиқий қонунларда исталган нарсани исботлаш учун фойдаланилади. Кўпгина дарслик ва қўлланмаларда бу ибора юнон тилидаги “sopism” сўзи асосида, яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш усули, деб таъкидланади. Бу усул қўлланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни “Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит”, деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. У, нафақат, қадимги Юнонистон, балки ўрта асрларда Европада ҳам кенг тарқалган. Агар бу усул ёлғон хулосаларга олиб келса, нега ўз даврининг кўпгина доно кишилари ундан фойдаланганлар, деган савол туғилиши мумкин. Маълумки, инсоният тарихида ҳурфикрлик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп бўлган. Бундай ҳолни инквизиция ҳукмрон бўлган ўрта асрлар Европасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Уша даврда ҳам кўпгина зиёлиларнинг ана шу усулга суянмасдан иложи йўқ эди. Умуман олганда, фалсафада “дўппи тор келиб қолган” ана шундай замонларда фикрни Гулханийнинг машҳур “Зарбулмасал” асари каби ифодалаш ҳоллари учраб туради. Бунини ўрта асрлар Европасига нисбатан олсак, унда Сервантеснинг “Дон Кихот” асари нима сабабдан шундай ёзилганлиги, унинг бош қаҳрамони эса нима учун шамол тегирмонларига қарши жанг қилганлиги ва бу лавҳалар замирида қандай ботиний мазмун яширингани аниқ бўлади.

Софизм — қарама-қарши фикрлар асосида ихтиёрий танланган фойдали мулоҳаза бўлиб, унинг ёрдамида ҳар қандай нарса ёки фикрни исботлай олиш мумкин. Масалан, Аристотелнинг ёзишича, бир афиналик аёл ўғлига, жамoa ишларига аралашма, чунки агар тўғри гапирсанг, сени одамлар; ёлғон сўзласанг — Худоблар ёмон кўра-

ди, деган экан. Софизмга кўра афиналик аёлга шундай рад жавоби бериш мумкин: сен жамоа ишларида иштирок қилишинг керак, чунки тўғри сўзли бўласан ва бунинг учун сени Худолар ҳам, одамлар ҳам яхши кўради.

Софистика мавжуд билимлар тизимидан зиддиятларни сиқиб чиқаради, бу билан эски ва янги билимларни муросага келтиради. Софистика инсон билими доирасида чексиз релятивизмни улуғлайди. Предмет ҳақида ҳар нарса дейиш мумкин. Қандай мақсад кўзланмасин, сўзлар ифодасида ҳеч қандай чегара йўқ (масалан, асал — ширин; асал — аччиқ; кўрғон — айланасимон, кўрғон — тўртбурчак ва ҳ.к.) шунга кўра софист — моҳир уста, сўзамол донишманд маъноларини англади.

Софистикага фақат салбий муносабатда бўлиш ноўриндир. У одатда янги гоё, назария ва турмуш шароитининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Софистика билиш тизимидаги мантиқий зиддиятларни аниқлаш, эски билим тизимини қайта қуришда зарурий элемент сифатида намоён бўлади. Софизм муайян, яхлит хусусиятга эга, чунки ҳодисага таъсирчан бўлиб, эски нарса хавф остига олинади. Шунинг учун ҳар қандай софизм ўзига хосдир.

Софистика қадимги Европа тафаккур услубининг асоси бўлиб хизмат қилди. Аммо софистикани танқид қилиш орқали антик давр фалсафаси дунёнинг янгича концепциясига эришди. Бу концепция фикр ва борлиқ айнийлигига асосланади. У Аристотель фалсафасида ўзининг ниҳоясига етди ва насронийликда мустаҳкамланди. Шу маънода, софистика инсоният тафаккурининг умумий тараққиётида ўз ўрни ва аҳамиятига эга.

Эклектика

Эклектика ҳеч қандай билим фаолияти билан боғланмаган, бир-бирига зид далилларга асосланади ва оламни бузиб ёлғон акс эттиради. У билим тизими ривожига йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятли жиҳатларини характерловчи билим элементларидир.

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлди ва иқтибосларга асосланган ўрта аср схоластик баҳсларида, янги давр XV—VIII асрлар фалсафий баҳсларида кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда, оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги анъаналар, кўникмалар, интилишларни бўрттиради. Бундай усулнинг бемаънилигини Суқрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр мутафаккирларигача танқид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланилмасликни англамайди. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

Синергетика

Ҳозирги замон фанида синергетика методи кенг қўлланилмоқда.

Синергетика сўзи юнонча (“синергена”) бўлиб, келишув, ҳамкорлик, ўзаро таъсир каби маъноларни англатади. Герман Хакеннинг фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўрганади.¹ Бу сўзни Хакен ҳамкорликдаги ҳаракат билиб, бутуннинг тизим сифатида акс этувчи қисмларининг келишилган фаолияти маъносида талқин қилади.

Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади ва, ниҳоят, эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг давоми бўлган И. Шеррингтоннинг синергетик услуги, С. Уламнинг синергияси, И. Забускийнинг синергетик йўналишлари ана шулар жумласидандир.

И. Шеррингтон синергетик ёки интегратив тафаккурни мускуллар ҳаракатининг бошқарувида (орқа мия) асаб системасидаги келишилган таъсирни изоҳлаш усулидир, деб тушунади. С. Улам эса ЭҲМнинг биринчи авлоди вакилларида бири бўлиб, у синергиянинг, яъни машина ва унинг оператори орасидаги узлуксиз ҳамкорликнинг фойдалилиги, аҳамиятининг ҳозирги замондаги таъсирига эътиборни қаратади.

И. Забуский 60-йилнинг ўрталарида линиясизлик масалаларини ҳал қилишда аналитик жиҳатдан чекланганлик бир ёқламаликка йўл очганлигини таъкидлайди. Линиясиз математика ва физика масалаларида синергетика усулининг татбиқ этилишини одатдаги математика ҳисоблаш машинасининг фаолиятини таҳлил қилиш билан қиёслайди.

Ҳозирги даврда И. Пригожиннинг синергетика тўғрисидаги фикрлари ҳам кўпчиликнинг эътиборини тортмоқда.

Юқоридаги барча ҳолатларда узлуксиз ҳаракат ҳақида сўз боради. Синергетика орқали содда тизимлардан мураккабларини яратувчи ўлик табиатдаги ўз-ўзидан ҳаракатнинг тамойили шаклланди. Синергетика билан физикада эволюцион йўналиш пайдо бўлди ва фан ижодкорликдан янгилик яратиш тушунчаси томон ривожланди. Синергетика макроскопик даражаларга тасодифийликни фанга киритди ва бу билан механика методларини макроскопик даражага, яъни микродунё масалаларига татбиқ қилди.

Синергетика нисбийлик назариясидаги энергия ва нарсанинг ўзаро бир-бирига ўтишини тасдиқлайди ва нарсаларнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда изоҳлайди. У биз яшаётган макросистемалар қандай пайдо бўлганлиги масаласини ҳал этишга ҳаракат қилади.

---

¹ Хакен Г. Синергетика. М: Мир. 1980. 240-бет.

Синергетика назариясида энергия кристалл сифатида қотиб қолади ва кинетикликдан потенциалликка айлана бошлайди, деб талқин қилинади. Бунга кўра, нарса қотиб қолган энергиядир. Энергия — фаолиятнинг ишлаб чиқариш қобилиятини характерловчи тушунча, лекин ҳозирда энергия нафақат механик фаолият, балки янги структураларни яратувчиси сифатида ҳам ўрганилмоқда. Синергетика табиатдаги эволюция ниманинг ҳисобига содир бўлиши мумкинлигини асослайди. Барча янги структуралар яратилаётган жойда энергиянинг кучли тўлқини ва муҳит билан алмашинув зарур (эволюция ҳаёт каби), метаболизмни талаб қилади. Агар осмон жисмлари эволюциясида биз ишлаб чиқаришнинг натижасини кузатсак, синергетика табиатни яратиш жараёнини ўрганади. Синергетика нисбийлик назариясининг хулосаларини тасдиқлайди: энергия оламнинг янада юқорироқ даражаларини яратади. Бу борада Архимед сўзини такрорлаб, шундай дейиш мумкин: “Менга энергияни беринг ва мен дунёни яратаман”

Хуллас, синергетика — оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва замонда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишига асосланган илмий қарашлар мажмуидир. Бу таълимотни диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси дейдиганлар ҳам бор. Уларга қарши ўлароқ, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим, деб ҳисобловчилар ҳам йўқ эмас.

Бизнингча, синергетиканинг XX аср охиридаги шахдам одимлари ўрта асрларда Европада аниқ фанлар соҳасида индукция ва дедукция усулларининг мувафаққиятли қўллангани, катта мавқега эга бўлгани ва пировард натижада, фалсафий методга айланганини эслатади. Синергетикани XX аср табиий фанларининг фалсафа соҳасига киритаётган энг катта ютуқларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Аммо, бу синергетика диалектикани фалсафадан бутунлай суриб чиқаради, дегани эмас. Зеро, фалсафада ҳар бир таълимот, услуб методнинг ўз ўрни ва фаолият доираси бор. Диалектиканинг фалсафадаги аҳамиятига келганда эса, унинг ижтимоий билимлар соҳасидаги ўрни, қадр-қиммати ниҳоятда катта ва у фалсафанинг асосий методларидан бири бўлиб қолаверади.

**Умумилмий
ва хусусий
тадқиқот методлари**

Умумилмий йўналишлар ва тадқиқот методлари XX аср фанида ривожланди ва ҳозир кенг қўлланилади. Улар фалсафа ва хусусий фанларнинг фундаментал назарий-методологик хулосалари орасида боғловчи метод сифатида намоён бўлади.

Умумилмий методлар ахборотлаштириш, моделлаштириш, изоморфизм, структурлизм, функционализм ва ҳ.к.лардир. Бу тушун-

чаларнинг характерловчи хусусиятлари, биринчидан, улар мазмунидаги хосса, белги, тушунчаларнинг хусусий фан ва фалсафа категориялари билан аралашганлигида, иккинчидан, математик назариялар воситасида формаллаштириш ва аниқлик киритишдадир. Агар фалсафа категориялари ўзида энг умумий, яъни қонун даражасини ифодаласа, умумий тушунчаларга мавҳум умумийлик (бир хиллик) хос бўлиб, уларни мавҳум-формал воситаларда ифодалашга имконият яратади.

Умумилмий тушунча ва концепциялар асосида билиш тамойиллари ва методлари шаклланиб, улар фалсафа методологиясининг хусусий илмий билим ва методлари билан оптимал ўзаро таъсир ва алоқасини таъминлайди.

Юқоридагиларнинг асосий роли фалсафий ва хусусий илмий билим ва унга мос методларнинг ўзаро бир-бирига ўтишини таъминловчи оралиқ характерга эгалигидир.

Хусусий илмий методлар, яъни олам ҳаракатининг маълум шаклига мос келувчи фаннинг у ёки бу соҳасида қўлланиладиган усуллар, билиш тамойиллари, тадқиқот ишлари йиғиндисидир. Улар механика, физика, кимё, биология ва ижтимоий-гуманитар фанларга хос методлардир.

Фан (дисциплинар) методлари, яъни фанларнинг тараққиёти жараёнида пайдо бўладиган ёки фаннинг у ёки бу соҳасига тааллуқли, у ёки бу фанда қўлланиладиган усуллар тизими. Ҳар қандай фундаментал фан предметининг алоҳида хусусиятига ва тадқиқот методларининг хилма-хиллигига эга бўлган фанларнинг (дисциплина) комплексини ташкил қилади.

Фанлараро тадқиқот методлари илмий фанларнинг интеграциясига асосланган синтетик, интеграл усулларнинг (турли методологик даража элементларининг мос келиши натижаси сифатида) йиғиндисидир.

Бугунги кунда илмий билишда аниқ шароитни ҳисобга олиб амалга ошадиган турли методларнинг мураккаб динамик бир бутун тизими шаклланган.

Фалсафанинг методологик аҳамияти

Фалсафанинг илмий билишдаги методологик аҳамияти ўрганилар экан, энг аввало, бу масалани ҳал қилиш жараёнида шаклланган икки моделга тўхтаб ўтиш лозим.

Биринчидан, фалсафий йўналиш (натурфалсафа, фалсафа тарихи ва ҳ.к.) бўлиб, унинг асосий мақсади бевосита фалсафа тамойилларидан илмий назарияларнинг якуний хулосаларини чиқариш, шунингдек, мавжуд фаннинг махсус концептуал аниқ материалларини таҳлил қилишдир. Бу Шеллинг ва Гегель ижодига хос бўлган йўналишлардир.

Иккинчидан, позитивизм, яъни фан ўзи учун фалсафа. Фалсафанинг роли хусусий-илмий билишда ё мутлақлаштирилади (биринчи модель) ёки пасайтирилади ёхуд умуман инкор қилинади. Икки ҳолатда ҳам маълум даражада позитив ижобий натижага эришилган бўлса-да, бироқ бу муаммо тўла ҳал қилинмаган.

Билиш ва фалсафа тарихи унинг фан тараққиёти жараёнига таъсири ва натижаси қуйидаги асосий хулосаларда намоён бўлади:

1. Фалсафа илмий билишнинг барча босқичларига у ёки бу даражада ва, айниқса, янги фундаментал назария яратишга тўлақонли таъсир қилади. Бу илмий революциялар жараёнида, тушунча ва тамойилларнинг «туб бурилиш» даврида фаол намоён бўлади. Албатта, бу таъсир ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин, бу эса оламнинг «яхши» ёки «ёмон» фалсафа билан бошқарилиши демак. Ёмон фалсафа, В. Гейзенберг фикрича, яхши физикани илдизига қуритади.

2. Фалсафанинг илмий билиш тараққиётига таъсири прогнозлаштириш функцияси билан ҳам характерланади. Унинг негизида бирон бир ғоя яратилиб, унинг илмий аҳамияти жуда катта давр ўтгандан сўнг тасдиқланади (масалан, антик даврдаги атомизм ғояси). Ундан ташқари, фалсафа тамойиллари мушоҳададан назария тадқиқот жараёнига ўтишда селектив функцияни бажаради. Жуда кўп мушоҳадалардан сўнг олим фақат шахсий фалсафий тасаввурларига мос келувчи хулосаларни танлайди.

3. Фалсафий тамойилларнинг илмий тадқиқотга таъсири доимо бевосита эмас, балки мураккаб билвосита йўл, бошқа методологик даражалардаги шакл ва концепциялар орқали амалга оширилади. Бунда фалсафа тамойилларининг илмий билишда намоён бўлиши, уларнинг ўз навбатида чуқурлашуви, мукаммаллашуви, ривожланишини ифодалайди.

4. Фалсафа методлари илмий билиш жараёнида доимо ҳам тўла намоён бўлмайди, улар фақат назарда тутилиши, билишда онгли ёки онгсиз равишда қўлланилиши мумкин. Бироқ ҳар бир фанда умумий аҳамиятга эга бўлган элементлар мавжуд бўлиб, (масалан, қонунлар, категориялар, тушунча, сабаб ва ҳ.к.) улар ҳар қандай фанни фалсафий мазмунга эга амалий мантиққа айлантиради.

5. Фалсафа тамойиллари фанда умумий универсал нормалар сифатида намоён бўлиб, энг юқори даражадаги методологик дастур вазифасини бажаради. Бу дастур қатъий схема, стереотип бўлмасдан, балки тадқиқотчи учун ўзгарувчан ва динамик бўлиши лозим.

6. Фалсафа реалликнинг универсал моделини яратади ва у орқали олим тадқиқот предметини ўрганади. Билишнинг воситаларини, категориялар, тамойиллар, тушунча ва ҳ.к. ни қадриятли, дунёқа-

рашли йўналишларни танлайди. Билиш жараёнининг умумий қонуниятлари ҳақидаги билимлар билан қуроллантиради.

7. Фалсафий-методологик тамойиллар ёрдамчи, ҳақиқатнинг мезони функцияларини ҳам бажаради. Ана шу тарзда фалсафа методларининг хусусиятлари ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Юқорида биз метод ва методологияга оид масалаларни қисқа таҳлил қилдик. Уларнинг ҳар бири учун алоҳида тадқиқот, китоб ёки рисола ни бағишлаш мумкин. Бу эса мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг келажакда давом этиши лозимлигини англатади.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Метод” ва “Методология” деганда нимани тушунасиз?
2. Диалектик методнинг моҳиятини сўзлаб беринг.
3. Метафизика, софистика ва эклектика тушунчаларининг моҳиятини қандай ифодалайсиз?
4. Синергетика ҳақида нималарни биласиз?

Амалий машғулот саволлари

1. “Метод” ва “Методология” тушунчалари.
2. Диалектика ва метафизика методларининг моҳияти ва мазмуни.
3. Софистика ва эклектика тушунчалари.
4. Синергетика ва унинг аҳамияти.

Тўртинчи бўлим

ДУНЁНИ АНГЛАШ ВА БИЛИШ

1-боб

ОНГ

1-мавзу

ОНГ ВА РУҲИЯТ

Онг нима? . Инсон азал-азалдан ўзигагина хос бўлган онгнинг нима эканлиги тўғрисида ўйлаб, баҳслашиб келади. Бу баҳсларнинг бир жиҳати, онг табиат маҳсулими ёки инсон онги илоҳий яратилганми? деган масаладан иборат. Иккинчи жиҳати эса, инсон дунёни доимо бир хил англаганми? Яъни, асрлар давомида инсон онги такомиллашиб келганми ёки ҳамон ўша-ўшами? деган муаммо билан боғлиқ.

“Ўзингни билсанг, оламни биласан”, — деган эди Сукрот. Афоризмга айланиб кетган бу фикр ортида олам каби инсон ҳам сиру синоатларга бой, у ўзини билиш орқали олам моҳиятини англашга йўл очиши мумкин, деган ғоя ётибди. Шу маънода, инсон ўзини ташқи оламдан ажратиб, алоҳида бир мўъжиза ва тадқиқот мавзуи сифатида ўрганишга ҳаракат қила бошлаган пайтдан буён уни ўйлантириб келаётган муаммолардан бири онгнинг моҳияти, унинг келиб чиқиши масаласидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, онгнинг табиатини англаш масаласи — энг қадимий фалсафий масалалардан бири, дейиш мумкин. Гарчанд онг ва унинг турли хусусиятлари инсонга хос ҳодиса сифатида психология, адабиёт, социология каби фанларнинг тадқиқот мавзуи доирасига кирган бўлса-да, онгнинг моҳияти, унинг турли кўринишлари ўртасидаги муносабат каби масалаларни ўрганиш билан айнан фалсафа шуғулланади.

.Онгнинг моҳияти масаласи энг қадимий муаммолардан бири экан, уни англаш жараёнида турли хил жавоблар бўлганлиги табиий. Бу саволга энг қадимий жавоб диний ва мифологик қарашлар доирасида берилган.

.Онгни диний тушуниш уни илоҳий ҳодиса, Худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон онги буюк илоҳий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимизнинг ташувчисидир. Жон ўлиши билан онг ҳам ўлади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий бўлса-да, улар ҳамон

ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, у олам ва одамнинг яратилганлиги масаласи билан бевосита боғлиқдир. Кимда-ким олам ва одам яратилганлигини тан олар экан, онг ҳам Яратганнинг қудрати эканлигини тан олиши табиий.

Онг моддийликнинг мияда акс этиши деб тушунишда, унинг моҳияти инсон танаси фаолияти билан боғлаб талқин этилади. Бундай қарашлар ҳам тарихий илдизларга эга. XVIII асрга келиб онгни бевосита инсон мияси фаолияти билан боғлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Аини пайтда материалистик йўналиш номи оланган бундай ёндашувлар доирасида онгнинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам пайдо бўлган. Фалсафа тарихида **“Вульгар материализм”** деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби мия ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида онг идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо онгни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди.

Хўш, онг тарихан қачон ва қандай омиллар таъсирида шаклланган? У ҳақиқатан ҳам мия билан боғлиқми?

Онг тарихи

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқдир.

Узоқ вақт давомида инсон, унинг онги планетар, яъни Ер шари доирасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳозирги замон фани масалага кенгроқ доирада ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб қўйиш тўғри эмаслигини, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканлигини тобора чуқурроқ иботламоқда.

Инсон биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси экан, ҳаракат шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, унинг юқори шакллари қўйи шаклларига боғлиқлигини, таянишини, улардан ўсиб чиқишини унутмаслик лозим. Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд.

Онг тарихи Қуёш системаси ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан ҳам айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Айнан мана шу жиҳатдан олганда, онгнинг шаклланишини космик ҳодиса сифатида қараш ҳам мумкин.

Инъикос

Онг инъикоснинг олий шаклидир. Хўш, инъикос деганда нима тушунилади. Инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаганда, иккита объект ва улар ўртасида ўзаро таъсир бўлиши лозим. Энг умумий маънода, ҳар қандай нарсаларнинг у билан муносабатда бўлган бошқа нарсалар таъсирини муайян тарзда акс эттириш хоссасига инъикос дейилади.

Шу маънода инъикос ҳамма жойда мавжуд. Айни пайтда ҳар бир ҳолатда у ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунончи, нотирик табиатдаги инъикос билан тирик табиатдаги инъикос бир-биридан тубдан фарқ қилади. Нотирик табиатда инъикос оддийлиги билан ажралиб турса, тирик табиатда у мураккаб характер касб этади.

Инсон онги жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. У ҳақдаги қараш ва тасаввурлар кишиларнинг турли ҳаёт тажрибаларига таяниб ёндашуви ҳамда талқин этишларига боғлиқдир. Онгнинг моҳияти ва мазмунининг намоён бўлиш қирраларини тушунишда миллий-маданий анъаналар, диний, ижтимоий қадрият ва мўлжалларнинг таъсири катта. Шу билан бирга, нотирик табиатда инъикос пассивлиги, тирик табиатда эса фаоллиги билан ажралиб туради. Тирик табиатда инъикос ташқи таъсир натижаларидан фаол фойдаланишни келтириб чиқарувчи ахборотли инъикос шаклини олади. Онгнинг фалсафий талқини инсон маънавий ва руҳий ҳаёти намоён бўлишининг барча шакллари бирликда ва яхлитликда олиб таҳлил қилиш имконини беради. Шунингдек, уларнинг воқелик билан муносабатлари (алоқадорлик ҳолати)ни назорат қилиш, тартибга солиш ва бошқариш усулларини ўрганиш тамойилларини яратди.

Айни пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига хослик касб этади. Мана шундай мураккабланиш жараёни психик инъикоснинг шаклланишига замин яратди. Айнан психик инъикос даражасида воқеликка фаол муносабат ҳам шаклланади, инъикоснинг илгарилаб боришидан эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига имконият яралди.

Онг ва мия Инсон мияси нозик, мураккаб тузилишга эга бўлган тизимдир. Айнан унинг мураккаблиги онг пайдо бўлиши мумкинлигининг асосий шартидир. Бундай ҳолат ҳам узоқ давом этган эволюциянинг табиий ҳосиласидир.

Аммо юксак даражада ташкил топган миянинг ўзи ҳам ҳали онг пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини унутмаслик лозим. Бу мия нормал функционал фаолият кўрсатиши зарур. Ва ниҳоят, нормал функционал фаолият кўрсатувчи мия соҳиби ижтимоий муносабатларга тортилган бўлиши шарт.

Шу ўринда вульгар материалистлар қарашларига яна бир марта мурожаат қилиш лозим. Агар улар ҳақ бўлганида эди, ҳайвонот оламига тушиб қолган инсон болаларида ҳам онг шаклланиган бўлиши керак эди. Улар ҳайвонлар орасида бўлганида ҳам жигар сафро ишлаб чиқараверади. Аммо, мия онгни ишлаб чиқармайди. Бундан онгнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлиги ва у фақат жамиятдагина шаклланиши мумкинлиги ҳақидаги хулоса келиб чиқади.

Онгнинг моҳиятини англашда уни ижтимоий ҳодиса сифатида олиб қараш муҳим аҳамиятга эга. Инсонни ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишида ва биологик мавжудотдан ижтимоий мавжудотга айланишида муҳим роль ўйнаган омиллар онгни ҳам шаклланишида замин бўлиб хизмат қилган. Бу омиллар сифатида узоқ аждодларимизнинг бирликда ҳаёт кечиришлари, ўзаро ахборот узатишга бўлган эҳтиёж, атроф-муҳит шароитига «сунъий» равишда мослашишга бўлган мойиллиги ва ниҳоят, «меҳнат» қилишга ўргана боришини кўрсатиш мумкин.

Ана шу омиллар таъсирида охир-оқибат инсоннинг ташқи муҳитни ўзгартирувчи фаоллиги намоён бўлиб борган. Шу нуқтаи-назардан инсон ҳаёти учун зарур шароитни ўзининг фаоллиги орқали таъминлай олиш имконияти, меҳнат қилиш қобилияти, онгнинг шаклланиш жараёни узвий боғлиқ равишда кечган. Бу борада ҳар бир авлод томонидан эришилган натижа кейингилари учун ўзига хос ижтимоий-маданий муҳит вазифасини ўтаб келди. Кишиларнинг воқеликка шу тарздаги амалий ўзгартирувчан фаолияти таъсирида уларнинг онги ҳам узоқ ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Онгимиздан муҳим ўрин олган мавжуд билимларимиз узоқ давом этган ҳам табиий, ҳам ижтимоий эволюция жараёнининг маҳсули эканлиги ҳам шундандир.

Бизнинг онгимиз қандай бўлиши кўп жиҳатдан инсоният томонидан эгалланган қайси билимларни қай даражада ўзлаштирилганига ҳам боғлиқдир. Бунда ижтимоий тарихий шароит билан бир қаторда, кишиларнинг руҳий ҳолати, имконияти ва мойиллигининг ҳам таъсири кучлидир.

Онг ва руҳият

Онг психик инъикоснинг ўзига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу психика ва онг тушунчаларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, психика ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон психикаси ҳақида кетганда ҳам, у онг тушунчасига нисбатан кенг қамровлилик касб этишини унутмаслик лозим. З. Фрейд фикрича, психика онгсизлик, онг ости ҳодисаларини ва онгнинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти, фаолиятида онг билан бир қаторда онгсизлик ва онг ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Психологлар фикрича, инсон фарзандининг камол топа бориши билан бир қаторда кўплаб функциялар онг назорати остидан чиқиб, автоматик характер касб этиши билан характерланади. Айтайлик, биринчи марта машинага ўтирганимизда, биринчи марта сурат олаётганимизда деярли барча ҳаракатларимиз онгнинг қаттиқ назорати остида бўлади. Вақт ўтиши билан эса кўпгина ҳаракатларни онгсиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларида, уларга онгнинг

фаол тарзда аралашинини, яъни қайта фаолиятни ўз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг онгсизлик соҳасига кўчиши, бир томондан, онг “юки”нинг енгиллашувига хизмат қилса, бошқа томондан, онгнинг асосий кучи, қуввати, “диққати”ни, инсон ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади.

· Онгсизлик доирасига онг назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Ана шу хусусиятларни инобатга оладиган бўлсак, онгсизлик онг мавжудлиги ва ривожланишининг табиий шартли дейиш мумкин. Онг ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим бўғинидир. З.Фрейд фикрича, улар онгсизлик билан онг ўртасидаги чегаравий соҳадир.

“Гап тагида — гап бор, коса тагида — ним коса” нақлида онг остига хос бўлган хусусиятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айни вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар бўлади. Аммо, бу улар кузатишдан, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар онг остидан онг сферасига кўчиши мумкин. Масалан, бирор жойга бораётганда, асосан, мақсадга томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ҳодисалар ҳам кузатилади, эса қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, онг ости инсон онгли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси, зарур бўлган ҳолларда цензори сифатида чиқишдек сифатларга эга, дейиш мумкин.

Онг ўзаро алоқада бўлган турли унсур (элемент)лардан ташкил топган мураккаб маънавий тузилишга эга.

· Онг инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим онг тузилишининг асосий унсуридир. Шунинг учун ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши онг ривожланишини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади.

Онг тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига муносабат гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва кўламлилиги, ҳиссиётларимизнинг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги интилишимиз — иродаимизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтишга, кўзланган мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга йўл очади.

Ирода табиатнинг инъоми эмас экан, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жамиятдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улугъ ният ва мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йўлдан тойиб

кейтишига ва турли салбий оқибатларнинг келиб чиқишига олиб келиши ҳам мумкин.

Онг ва тил

Тил онгнинг инсонгагина хослигини исботловчи омиллардан биридир. Хўш, тил деганда ўзи нима тушунилади? Тил, бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Аммо, тилнинг хусусиятларини шу билангина чеклаш тўғри эмас. Негаки, муайян белгилар тизими ҳайвонларга ҳам хос, улар ёрдамида жонзотлар ўртасида муайян ахборот алмашинуви содир бўлади.

Айтайлик, кабутарларининг “муҳаббат” рақси, жонзотларнинг хавф-хатар пайдо бўлганда турли товуш — белгилар ёрдамида бири-бирини огоҳлантириши, айрим ҳайвонларнинг ўзи яшайдиган ҳудудни турли йўллар билан “чегаралаб” чиқиши ана шундай белгилар тизимининг ўзига хос кўринишларидир. Лекин, жиддий эътибор бериладиган бўлса, бу белги — сигналлар тизими узоқ давом этган эволюция давомида ҳосил қилинган рефлекслар эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Хатти-ҳаракат ёки бошқа белгилар ёрдамида узатилаётган ахборотнинг мазмуни муайян вазиятдаги ҳолат билан белгиланган бўлади. Бундан фарқли ўлароқ инсон нутқи, тили конкрет вазият, макон ва замондан холи бўлиши, унга боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, у ўзида ўтмишни, ҳозирги ҳолатни ва истиқболни ҳам ифодалаши мумкин. Бу инсон тилининг белгилар тизими сифатида ҳайвонот дунёсида амал қиладиган белгилардан туб фарқини кўрсатувчи муҳим хусусиятидир.

Тил, қайд қилинганидек, белгилар тизимидир. Фан юксак тараққий қилган ҳайвонларда ахборот узатишга хизмат қиладиган мураккаб белгилар тизими мавжуд эканлиги ва у ҳайвонот олами эволюцияси билан бир пайтда такомиллашиб борганлигини исботламоқда. Демак, тил йўқ жойдан, бирданига пайдо бўлиб қолмаган. Онг инъикос шаклларнинг узоқ давом этган эволюциясининг табиий ҳосиласи бўлганидек, у билан узвий боғлиқ бўлган инсон нутқи ҳам ахборот узатишга хизмат қиладиган белгиларнинг мураккаблашиб бориши жараёнининг зарурий натижасидир.

Демак, тил белгилар тизими сифатида келиб чиқишидан қатъи назар, фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боғлиқдир. Негаки, тилда онг гавдаланади. Тил ёрдамидагина онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади. Тилда ифодаланаётган маъно-мазмуннинг англаниши инсоннинг умумий билим даражаси, қизиқиши, қобилияти, конкрет шароитдаги кайфияти каби омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Тил фикрлаш қуроли, мулоқот воситаси сифатида доимий такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Айни пайтда инсоният биз кундалик ҳаётда қўллайдиган табиий

тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг-баранглигини таъминлайдиган, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган ўзига хос имо-ишоралар рақс, мусиқа “тили”га ҳам эга. Шундай бўлса-да, улар сўзга кўчгандагина англашилади, ундаги мазмун тушунарли бўлади.

Шу билан бирга, миллий тиллар билан бир қаторда илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль ўйнайдиган интернационал тил — фан тили, унинг тушунчалари ва формулалари ҳам борлигини унутмаслик керак. XX асрда кўлланиш доираси тобора кенгайиб бораётган электрон ҳисоблаш машиналарининг “бейсик”, “фортран” каби тиллари яратилди. Компьютерларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли тез ўсиб бораётган ҳозирги даврда бу “тил”лар ахборотларнинг узатилиши ҳамда қабул қилинишида катта аҳамият касб этмоқда ва вақт бу жараёнларнинг янада тезлашаётганлигини кўрсатмоқда.

Онг ва тил муносабати ҳақида гап кетар экан, тил ўзига хос тарихий хотира ролини ўташини ҳам унутмаслик керак. Бу миллий тиллар мисолида айниқса, яққол кўринади. Зеро, миллат тилида унинг ўзлиги, босиб ўтган тарихий йўли, тафаккур тарзи акс этади, мустаҳкамланади. “Она тили, — деб ёзади Президентимиз — бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзligидан жудо бўлиши муқаррар”¹

Шундай экан, мустақиллик шароитида миллий тилимиз ривожига алоҳида эътибор берилаётганлиги ўзligимизни англашимизнинг ўтиш жараёнида истиқболимизни белгилашнинг узвий қисми сифатида қаралмоғи лозим.

Ўз-ўзини англаш Инсон объектив воқеликни акс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр юриши, руҳида кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш, хатти-ҳаракатларини назарий таҳлил қилишдек қобилиятга ҳам эга.

Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. Ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг соҳибига — субъектига кўра фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир.

Шахснинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва юқоридаги хусусиятларидан қатъи назар алоҳида ва бетакрор “Мен” сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Ислам Каримов. Озод ва обод Ватан. эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. 502-бет.

Инсоннинг камол топиш жараёни, ўз-ўзини англашнинг ривожланиши ўзига хос характер касб этади. Масалан, дастлабки даврда болада, аввало, бошқалар томонидан берилган тасаввур ва баҳо-лар устунлик қилади. Боланинг тафаккури ўсиши билан, у оламни мустақил англай бошлайди ва ўзининг имкониятларини ўзи баҳо-лашга ўрганиб боради. Айнан мана шу даврда тўғри йўлга қўйилган тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки, айнан мана шу тарбия таъсирида болада ўз имкониятларини тўғри баҳолаш ҳам ёки унга ортиқча баҳо бериб юбориш ҳолати ҳам шаклланиб қолиши мум-кин.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнида у мансуб бўлган мадани-ятнинг ўрни ниҳоятда катта. Зеро, айнан маданият халқ, миллат тўплаган тажриба, билимларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда шахс дунёқараши шаклланишига фаол таъсир ўтказиши мумкин. Шунинг учун ҳам шахс маданияти, хулқу одоби, онги, ўз-ўзини англашнинг дара-жасини белгилловчи индикатор сифатида намоён бўлади.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнига турли ижтимоий-иқтисо-дий, сиёсий ва мафкуравий омиллар ҳам кучли даражада таъсир кўрсатади. Ана шундай хилма-хил таъсирлар мавжудлиги шахснинг ўз-ўзини англаши, баҳолаши ва фаолиятини тартибга солиши, на-зорат қилишини таъминлайди. Акс ҳолда озгина иқтисодий қийин-чилик, кичкинагина ижтимоий муаммо шахс ҳаётини издан чиқа-риб юбориши, турли хил таъсирлар домига тортиши мумкин. “Мана шундай бир вазиятда одам, — деб ёзади И.А. Каримов, — ўз муста-қил фикрига, собит этиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амримаҳол”¹. Буни тушуниб олиш бугунги кунда инсон онги, қалби учун кураш тобора кескинлашиб ва интенсивлашиб бораётган бир шароитда, айниқса, муҳимдир.

Онг ва ахборот

Кейинги йилларда “Информацион порт-лаш” тушунчаси ҳам тез-тез ишлатилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири компьютерларнинг яра-тилганлигидир. Уларнинг яратилиши, бир томондан, инсон онги, тафаккури, куч-қудратининг, иккинчи томондан, ана шу кучга тушадиган юкнинг енгиллашишига хизмат қиладиган воситани яра-тиш йўлидаги уринишларнинг натижаси бўлди. Асримизнинг ўрта-сида пайдо бўлган бу восита шиддатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. Дастлаб секундига минглаб операциялар бажара оладиган ком-

---

Ислом Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. — Т.: «Ўзбекистон», 1999. 86-бет.

пьютерлар бўлган бўлса, уларнинг бугунги авлоди 10 миллионлаб мураккаб операцияларни қойилмақом қилиб удалайди.

Хўш, буларнинг инсон онги ва тафаккурининг моҳияти билан нима алоқаси бор? Гап шундаки, ЭҲМлар ҳам инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятларга эга. Бундай хусусиятларга, унинг тобора кўпроқ эга бўлиб бориши, ЭҲМ фикрлай оладими, агар инсон ўзига хос хусусиятларини уларга тобора кўпроқ кўчириб бораверса, охир оқибатда, бир вақт келиб, у ўзи яратган ана шу қуролнинг қулига айланиб қолмайдими, деган саволларнинг кун тартибига қўйилишига олиб келди. Айтайлик, компьютер албатта олдиндан программалаштирилган операцияларни миллионлаб марта тез бажариши мумкин. Уларнинг “хотира” қудрати ниҳоятда юксак ва ҳ. к. Аммо булар ЭҲМларнинг фикрлашидан, уларнинг инсон устидан ҳукмронлик қилишидан далолат берадими? Албатта, йўқ. Компьютерлар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар, инсон томонидан программалаштирилган жараёнларнигина амалга оширадилар, ундан ташқарига чиқа олмайдилар. Инсоннинг фикрлаш жараёни онгсизлик, онглилик, кечинмалар, ижод каби ҳодисаларни қамраб олади. Компьютер эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, компьютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади ва ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Айрим тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳозирги даврда фан соҳасида эришилган натижалар ҳар ўн йилда, информация олиш эса ҳар 3—4 йилда икки баробарга ошмоқда. Ана шундай шароитда инсон онги, унинг хотира қудрати бу ахборотларни ўзлаштира оладими, деган савол кўндаланг бўлмоқда. Янги билимлар, ахборот оқими унчалик кучли бўлмаган яқин ўтмишда тиришқоқ киши инсоният билими эришган асосий натижаларни ўзлаштира олар эди. Бугунги кунда фақат фаннинг турли йўналишлари бўйича йилига бир неча миллион китоб нашр этилмоқда. Ҳисоб-китобларга кўра, инсон энг янги адабиётларни ўрганиб боришга ҳаракат қилганда ҳам, унинг ҳар бир ўқиган бетига ўн минг ўқилмаган саҳифа тўғри келар экан.

Кишиларнинг янги китобларнинг аксариятини жисмонан ўқиб улгурмаганлиги “информацион портлаш” келтириб чиқараётган оқибатларнинг бир кўриниши, холос. Масаланинг яна бир жиҳати борки, бу инсон тўплаган билим, ахборотнинг маънавий эскириши, кераксиз бўлиб қолаётганлигидир. Бундай эскириш суръати тобора тезлашиб бормоқда. Масалан, олий таълим соҳасида бу жараён олти-етти йил, компьютер технологияси соҳасида эса бир йил давомида содир бўлаётганлиги ҳақида фикрлар билдирилмоқда. Бу агар сиз олий ўқув юртини битирганингизга етти йил бўлган бўлса, ўз вақтида олган билимларингизнинг аксарияти бугунги кун талабига

жавоб бермаслигини билдиради. Ана шундай шароитда кишиларнинг ўз билимларини юқори даражада ушлаб туришлари улардан доимий диққат-эътиборни, ўз устида ишлашни талаб қилади. Акс ҳолда, таълим даргоҳини энг юқори натижалар билан битирган мутахассис ҳам тез орада чаласавод бўлиб қолиши мумкин.

Умумлаштириб айтганимизда, онгнинг моҳиятини, унинг коинот эволюциясининг табиий натижаси эканлигини тушуниш, у билан боғлиқ бўлган жараёнларни илмий талқин этиш олам ва одам бирлигини англаш имконини беради. Айни пайтда, онгнинг моҳиятини англаш инсоннинг ўзлигини, яшашдан мақсади, ҳаётининг маъно-мазмуни каби масалаларни чуқурроқ тушунишга йўл очади. Бу онг ва у билан боғлиқ масалалар амалий аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Психика ва онг коинот эволюциясининг табиий натижаси деганда нимани тушунасиз?
2. Онг нима? Унинг ижтимоий-тарихий характери нимада?
3. Онг ва тилнинг бирлиги деганда нимани тушунасиз?
4. Ўз-ўзини англаш нима?
5. “Информацион портлаш” нимани англатади?

Амалий машғулот саволлари

1. Онг ва руҳиятнинг ижтимоий-тарихий моҳияти.
2. Ўз-ўзини англаш, унинг шакллари.
3. Онг ва ахборот. «Информацион портлаш».
4. Ҳозирги даврда онг ва дунёқарашда туб ўзгаришларни амалга ошириш зарурияти.

2 - м а в з у

ОНГ ВА ОНГСИЗЛИК

“Онгсизлик” тушунчаси. Автоматизм

• Онг инсон руҳий ҳаётини тўла ифодалай олмайди. Инсон руҳиятида онг билан бирга онгсизлик ҳам мавжуд. Жаҳон фалсафий анъанаси ва психологиясида онг ва онгсизлик олимлар томонидан тан олинмоқда. Бироқ, яқин ўтмишда, яъни ўтган асрнинг 20—50-йилларида собиқ иттифоқда онгсизлик тушунчаси қораланган ва идеалистик тушунча ҳисобланган эди. 60-йиллардан бошлаб онгсизлик тушунчаси қайта тикланиб, унинг феномени фаол ўрганила бошланди.

Онгсизлик инсон ақлий соҳасидан ташқарида онг томонидан назоратга олинмайдиган турли руҳий ҳодиса ва ҳолатлар мажмуи-

дир. Онгсизликка туш кўриш, гипнотик ҳоллар, ғайришуурий ҳолатлар ва ҳоказолар киради. .

Айни пайтда, шахс онгининг диққат марказида бўладиган барча нарсалар хотира ёрдамида онгга киритилиши мумкин эмас, уларни онгсизликка киритиш ҳам ноўриндир. Масалан, ўтмишда кўплаб ахборот олганмиз, лекин у онгимиз амал қилишининг ҳар бир дақиқасида бизга бевосита таъсир кўрсатмайди. Уни амалда онг фокусига юбориш мумкин, аммо улар ҳам муайян ҳолда хатти-ҳаракатларимизга таъсир этади. Онгсизлик соҳасига инсоннинг биологик мавжудот сифатидан холи бўлмаган инстинктлари киради. Инстинктлар инсонда онгости истак-майллари, туйғулари, хоҳиш импульсларини пайдо қилади, кейин улар онг соҳасига айланади. .

. Автоматизм деб аталадиган ҳодиса ва интуиция онг ёрдамида туғилиши, кейин эса онгсизлик соҳасига ўтиши мумкин. Автоматизм инсоннинг мураккаб ҳаракатлари бўлиб, дастлаб онг назорати остида содир бўлади, узоқ машқ қилишлар, кўплаб тақрорлашлар оқибатида назоратдан чиқади ва онгсизликка айланади. Масалан, мусиқа асбобларини чалиш, сузиш, велосипед ёки автомобиль ҳайдаш, баъзи оддий меҳнат қилиш усуллари ва ҳоказо. Бундай автоматизмлар ҳаётимизга чуқур кириб борган. Онгсизлик тизимида одамнинг муайян вазиятда маълум фаолликка интилиши, тайёрлиги муҳим ўрин тутди. .

Онгсизлик элементлари юқоридагидан ташқари онгга яқинлик даражалари билан ҳам фарқ қилади. Фанда, ҳаттоки, онгости деб аталадиган онгсизлик даражаси ёки махсус қатлам ҳам ажратиб кўрсатилади, унга онг даражасидан автоматизм даражасига ўтиш билан боғлиқ бўлган психик ҳодисалар киради.

Автоматизмлар мисолида онгсизликнинг ҳимояланиш функцияси яхши кўринади, онгсизлик моменти ишга тушиши билан онгнинг иши камаяди ва инсон ижодий имкониятлари кенгайди. Масалан, автомобиль ҳайдаш маҳорати юксак кишилар бу жараёнда бир вақтнинг ўзида ҳам мусиқа эшитишлари, ҳам муҳим масалада суҳбат олиб боришлари мумкин. Компьютерда матнни беҳато ёзаётган, бир қулоғидаги эшитгич билан мусиқа тинглаётган ва касбдошларининг суҳбатида фаол иштирок этаётган ходимларни кўп учратиш мумкин. Ҳолбуки, бу ҳолатларнинг ҳар бири онгнинг, диққатнинг бўлинишини талаб қилади.

. Шу маънода, онгсизлик инсон хатти-ҳаракатларини бошқариши ҳам, онгга муайян тарзда таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. .

Адабиётдаги иккита фактни келтирамиз. Баъзи хорижий мамлакатлар кинотеатрларида бадиий фильм намойиши пайти бирон-бир товарни реклама қилувчи махсус кадрлар кўрсатилган. Бу кадрлар инсон кўзи илғамас муддат ичида (яъни, 0,5 с. дан камроқ) кўрса-

тилган ва фильм томошасига ҳам халақит бермаган. Томошабин бу кадрларни кўрмаган, лекин улар онгости томонидан қайд қилиниб сеансдан сўнг шу одамлар хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатган. Ана шу тарзда реклама қилинган товарларга нисбатан эҳтиёж одатдагидан 2—3 баровар ортган.

Иккинчи факт. Гипноз вақтида бир кишига уйғонганидан беш дақиқа ўтгандан сўнг бурчакда турган соябонни олишга буйруқ берилган. Бу одам гипнотик уйқудан уйғониб, буйруқни бажарган. Ушбу ҳаракатнинг сабаби сўралганда, у ўзининг соябони эканлиги учун шундай қилганлигини айтган. Бу сабаб ҳодисанинг асл моҳиятига тўғри келмайди ва, табиийки, ўйлаб топилган эди, лекин ўша киши онгини бу сабаб мутлақо қониқтирган. У ўз хоҳишига кўра соябонни ўзиники эканлигига ишониш мақсадида олганлигига қаттиқ ишонган. Кейин қайта сўроқлар ёрдамида ўзи ҳаракатларининг ҳақиқий сабабини, яъни гипноз пайтида олинган буйруқ эканлигини эслашга мажбур қилишган.

Инсон "комплекслари"

Келтирилган мисоллар, биринчидан, инсон руҳиётида онгсизлик ҳоллари мавжудлигини кўрсатади. Иккинчидан, бундай ҳолатлар масалани “Онглик билан онгсизлик муносабати қандай?”, деган савол тарзида кўйишга ундайди.

Фан тарихида бу саволга биринчилардан бўлиб австриялик невропатолог, психиатр ва психолог З. Фрейд (1859—1939) катта тажрибавий материал асосида жавоб беришга ҳаракат қилди. Юқоридаги фактларнинг иккинчисига таянган ҳолда З.Фрейд, шунингдек, кўплаб тажрибалар асосида онгсизликнинг муҳим, ҳаттоки, ҳал қилувчи роли борлиги тўғрисидаги хулосага келади. Унинг фикрича, инсон ҳаётида турли факторлар таъсирида юзага келадиган у ёки бу “комплекслар” онгдан онгсизликка сиқиб чиқарилади, кейин эса улар бирон бир психик ҳодиса ёки руҳий касаллик сабаби бўлиши ҳам мумкин. Аниқ комплексни аниқлаш йўллари топиш ва аниқлаш, унинг субъект томонидан англанишигача олиб бориш зарур. Шундагина касалликни даволаш мумкин бўлади. З.Фрейд томонидан комплексни аниқлаш ва беморларни терапевтик даволаш усули психоаналитик метод деб аталган эди.

З. Фрейд психоанализни бир қатор таркибий элементлар, сиқиб чиқарилган нарсаларнинг (кўп ҳолларда) сексуал характердаги тасаввур, шунингдек, туш кўришларни, касаллик келтириб чиқарувчи онгсизликнинг структураларини аниқлаш воситалари сифатидаги методика тарзида асослаб берди. Тан олиш лозимки, нафақат психоанализ қоидалари ишлаб чиқилган XX асрнинг биринчи чораги учун, балки кейинги ўн йилликлар учун ҳам бу катта ютуқ эди. Психоанализнинг диагностик ва терапевтик усуллари кўпгина

тиббиёт назариётчилари ва амалиётчиларининг эътирофича, яхши натижалар берган, баъзи ҳолларда эса катта самарага олиб келган.

1 Онгсизлик тўғрисидаги тасаввурлар асосида З. Фрейд ўз дунёқарашини, шунингдек, инсон психикаси, онг (мен) ва онгсизлик (у) ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тўғрисидаги таълимотини яратди.

З. Фрейд фикрича, инсон руҳиёти, уч соҳага эгадир: “У”, “Мен”, “Олий мен” “У” онгсиз интилишларнинг чуқур қатламидир; бунда роҳатланиш тамойили етакчилик қилади. “Мен” онглик соҳаси бўлиб, онгсизлик билан ташқи дунёни боғлаб туради ва реаллик тамойили амал қилади. “Олий мен” ички шахсий виждон, ўзига хос ахлоқий таъқиқ, айтиш мумкинки, инсон онги ичидаги социалликдир. “Мен” дунё ва “У” ўртасида воситачи бўлишга, “У”ни дунёга мувофиқ қилишга ҳамда дунёни “У” хоҳиш-истаги билан мувофиқлаштиришга интилади. “Мен” ташқи дунёга “У” таъсирида ёрдам беришга ва бу дунё анъаналарини амалга оширишга ҳаракат қилади. “Мен” “У”да ҳукмронлик қиладиган қониқиш тамойилини реаллик тамойили билан алмаштиришга интилади. “Мен”нинг функционал аҳамияти шундаки, унга нормал шароитларда ҳаракатга ундаш устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи берилган. “У”га нисбатан “Мен” чавандозга ўхшаш от кучини жиловлаб бориши керак, яъни уни чавандоздек қаёққа хоҳласа, ўша томонга бошлайди. Худди шунга ўхшаш тарзда “Мен” “У”нинг одатдаги хоҳишини, гўёки унинг ўзи истагандек ҳаракатга айлантиради. З. Фрейд “У”нинг “Мен”га нисбатан моҳиятини бўрттириб юборган. Бундай бўрттириш онгсизлик ва онглик ўртасидаги муносабатнинг гносеологик аспектидан кўра психологик аспектига, инсон хатти-ҳаракатларининг сабаблари масаласига ҳам таъсир кўрсатади. Лекин бу ҳолат З. Фрейд дунёқараши онгсизликдан бошланишини бўрттиришга томон йўналтирилган анъананинг ички моҳиятини белгилайди. Олимнинг асосий қарашларига қарама-қарши бўлган фикр “барча руҳий жараёнлар асосан онгсизликдир”, деган фикрдир.

Онгни онгсизликкача содалаштириш руҳият ва физиологик муносабат муаммосида З. Фрейд фикрларининг гносеологик ноизчиллигини англатади. Бундан ташқари, гарчи олим онг масаласининг социал жиҳати тўғрисида фикр юритган бўлса ҳам, лекин социал факторнинг инсон онги ва руҳияти шаклланиши ҳамда тараққиётидаги аҳамиятини очиб бермади. Бу руҳийликнинг ижтимоийлашуви муаммосининг аниқ шакллари эндигина аниқлашга киришган ҳозирги замон психологияси учун ҳам мураккаб масаладир.

З. Фрейднинг дунёқарашини идеалистик ёки материалистик деб баҳолагандан кўра, уни гносеологияга, умуман, фанга қай даражада ҳисса қўшганлигини ҳисобга олиш, яъни эътироф этиш тўғри бўлар эди.

У руҳиятни онг билан аралаштирган конценцияларга жиддий зарба берди. Онгсизликни руҳий фаолиятнинг ҳайвонларгагина тегишли бўлмаган, онгнинг пайдо бўлиши билан шаклланидиган, кейин эса ўз мавжудлиги ва амал қилишига кўра у билан белгиланидиган қуйи шакл эканлиги тўғрисидаги хулосага келди.

3. Фрейд концепцияси онгсизликка урғу бериш кучайган фалсафий анъаналар Шепенгауэр, Гартман, Бергсон ва бошқалар устуворлиги билан белгиланади. У биринчи бўлиб онгсизликнинг инсон руҳиятида тутган ўрнини асосли равишда, экспериментал ва клиник маълумотлар асосида кўрсатиб берди. Унинг концепциясини бугунги психология ҳам, илмий фалсафа ҳам асло инкор эта олмайди.

Жамоавий онгсизлик ва архитиплар назарияси

Онгсизликни тушунишда З. Фрейднинг издоши, швейцариялик психолог К.Г Юнг (1875—1961)нинг асарлари катта аҳамиятга эга. К.Г Юнг онгсизликни ўрганар экан,

унинг таркибида архитиплар деб аталувчи нарсаларни аниқлади.

Агар З. Фрейднинг “комплекси” инсон индивидуал ҳаётининг натижаси ва сиқиб чиқариш маҳсулидан иборат бўлса, архитиплар эса кишиларнинг жамоавий ҳаёти, уруғлар ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, инсон руҳиятида мустақамланиб боради, авлоддан авлодга насл орқали етказиб берилади. Бунда З. Фрейд “комплекслари” йўқолмайди, лекин улар тўғрисидаги тасаввурлар “архитиплар” тушунчаси билан тўлдирилади. К.Г Юнг таъкидлайдики: “Онг остонасида жойлашган нисбатан юзаки бўлган шахсий онгсизликдан фарқли равишда жамоавий онгсизлик одатдаги шароитларда англаниши мушкул. Шунинг учун, таҳлилий техника ёрдамида хотирлаш мумкин эмас, чунки у сиқиб чиқарилмаган ва унутилмаган. Жамоавий онгсизлик ўз-ўзида мавжуд бўлмайди, аслида у қадим замонлардан буён, ирсият туфайли, мия тузилиши орқали анатомик усулда сақланган образларнинг муайян шакли воситасида ўтиб келаётган имкониятдан бошқа нарса эмас. Туғма тасаввурлар йўқ, эҳтимол, ҳар қандай кучли фантазиянинг чегараларини, фантазия фаолияти категорияларини, маълум маънодаги *apriori* ғояларини аниқлайдиган тасаввурларнинг туғма имкониятлари бор. Улар бугунги ҳиссиёт ва амалиётимизда бошқариб турувчи баъзи тамойиллар сифатида намоён бўлади”

Коллектив онгсизликнинг элементлари бўлган архитиплар маълум даражада қатор авлодларнинг умумлашган чексиз тенг таъсир этувчи бир хил тажрибалари ҳисобланади. Онгсизлик архитипларнинг йиғиндиси сифатида инсоният томонидан бошдан кечирилганларнинг қолдиғи ҳисобланади. Бироқ, улар ўлик, вайрона майдонлар қолдиғи эмас, балки индивидуал турмушнинг кўринмас,

шунинг учун, таъсирчан тарзда белгилайдиган реакция ва диспозицияларининг тирик системасидир.

Она-Ер, қаҳрамонлар, донишмандлар умуминсоний архитипларга киради. “Соя” архитипига инсондаги барча салбий жиҳатлар киради, зеро инсон руҳидаги ғаразли мақсадлар унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Бу мақсад очиқ намоён бўлмасдан яширинган ҳолда бўлиши ҳам мумкин. “Анима” архитипи эркакда аёлликнинг бошланишини, “анимус” архитипи эса аёлда эркакликнинг бошланишини англатади. Улар эркак билан аёлнинг бир-бирини ўзаро тушунишига ёрдам беради. Бироқ, идеаллаштирилган тасаввурнинг реал инсон ёки воқелик билан мос келмаслиги оқибатида руҳий тушкунликка олиб келиши мумкин. К.Г. Юнгдаги “ўзлик” архитипи эса инсон руҳиятининг субъекти бўлиб, инсон фаолиятини олдиндан белгилаб беради.

Архитиплар белгилар билан узвий боғланган бўлиб, улар масалан, туш кўриш, бадий фаолият кабиларда намоён бўлади. Коллектив онгсизлик, — деб таъкидлайди К. Юнг, — ҳар бир индивидуал мия структурасида юзага келган катта маънавий мерос ҳисобланади. Индивидуал онг ўткинчи ҳодисадир. У вақтинчалик мослашув ва йўналиш бўлгани боис, уни фазода мўлжални тўғри олишга тенглаштириш мумкин. Онгсизлик руҳни ҳаракатга келтирувчи куч манбаидан иборат, уларни бошқариб турувчи шакл ёки категориялар эса архитиплардир. Инсониятнинг кучли ғоя ва тасаввурларининг барчаси архитипларга киради. Бу, айниқса, диний тасаввурларга тааллуқлидир. Лекин кўплаб илмий, фалсафий ва ахлоқий тушунчалар ҳам бундан мустасно эмас. Уларнинг ҳозирги шаклини қадимги тасаввурларнинг вариантлари деб қараш мумкин. Чунки, онгнинг функцияси ақл дарвозаси орқали ташқи дунёни англаш ва билишдан иборат эмас, балки ички дунёни ижодий равишда ташқи дунёга айлантиришдан ҳам иборатдир. Хулоса қилиб айтганда, онгсизлик ва онглилик инсон ягона руҳий фаолиятининг нисбатан мустақил бўлган икки томонидир. Онгсизликда инсон фаолиятини кучайтириш, айниқса, субъект ижодий фаолиятининг бой имкониятлари бор. Онг онгсизликни вужудга келтириб инсон хатти-ҳаракатларининг умумий стратегиясини назорат қилиб боришга қодир. Гарчи инсон хатти-ҳаракатлари, хусусан, унинг социал хатти-ҳаракати онг билан белгиланса-да, анланган хатти-ҳаракат фақат ахлоқий, хулқатвор актлари билангина чегараланиб қолмайди, унда онгсизликка ҳам, албатта, ўрин қолади.

Инсон руҳияти келиб чиқиши, унинг шаклланиши, такомилли ва ривожланишида онгсизлик биринчи, онглилик эса иккинчи босқич бўлиб майдонга чиқади. Лекин онгнинг пайдо бўлиши билан онгсизлик унга қоришиб кетмайди, у онг билан фаол алоқа қила

бошлаши натижасида инсон руҳиятининг таркибий қисмига, муайян даражасига айланади. Инсондаги ва ҳайвондаги онгсизлик умумийликка эга бўлиши билан бирга муҳим фарқларга ҳам эга. Одамда онгсизлик инсонийлашади ва ижтимоийлашади, у ўз табиатига кўра биосоциал ҳодисага айланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Онг ва онгсизлик муносабати қандай?
2. Инсон «комплекслари» нима?
3. Фрейднинг инсон руҳияти соҳалари ҳақидаги таълимотининг моҳияти нимада?
4. Архитиплар нима?

Амалий машғулот саволлари

1. Онг ва онгсизлик муносабати. Автоматизм.
2. Инсон руҳияти, онг ва онгсизликнинг психоаналитик таҳлили.
3. Инсон «комплекслари». жамоавий онгсизлик ва архитиплар назарияси.
4. Онгсизлик, онг ости ҳолатларининг шахс амалиётидаги ўрни.

3 - м а в з у

ИЖТИМОЙ ОНГ

Ҳар бир кишига хос индивидуал онг бўлиши исбот талаб қилмайдиган ҳол. Шу билан бирга, хилма-хил кишилар, турли-туман соҳалар, гуруҳ, партия, миллат каби ижтимоий бирликлардан иборат жамият учун ҳам умумий англаш мезонлари ва меъёрлари борми? Жамият ягона жисм эмас-ку, унда яхлит англаш усули ва умумий онг бўлиши тўғрисида гапириш қандай бўларкин? деган саволлар ҳам учрайди. Бу саволларнинг тарихи узоқ.

Одамдод бир-бири билан алоқаларини тартибга солиб турадиган маънавий, ахлоқий мезонлар, умумий қараш ва интилишлар, манфаат ва мақсадлар ҳам борлигини англаганидаёқ, ижтимоий онг мавжудлигига ишонган.

Жамият мураккаб ва серқирра ҳодиса. Унинг хилма-хил соҳаларида содир бўлаётган ўзгаришлар кишилар онгида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас. Ана шу жараёни ифодалаш учун, одатда, ижтимоий ва индивидуал онг тушунчаларини ишлатамиз. Хўш, бу тушунчаларнинг фарқи нимада, улар қандай қонуниятлар асосида ривожланади?

Ижтимоий онг

Ижтимоий онг табиий ва ижтимоий воқеликнинг инъикоси, жамиятнинг муайян даврига ёки қисмига тегишли бўлган умумий ҳис-туйғулар, кайфиятлар, қарашлар, ғоялар, назариялар мажмуидир.

Ижтимоий онг туфайли жамиятнинг ўз-ўзини англаши содир бўлади, кечаётган жараёнларга муносабати шаклланади. Ижтимоий ўзгаришлар билан бир қаторда ижтимоий онг ҳам ўзгариб ривожланиб бораверади. Аммо бундан, асло, ижтимоий онгнинг тараққиёти фақат ижтимоий воқеликдаги ўзгаришларгагина боғлиқ экан-да, деган хулоса келиб чиқмайди. Зеро, ижтимоий онг ўз тараққиётида нисбий мустақиллик характериға ва ижтимоий воқеликка фаол акс таъсир эта олиш хусусиятиға ҳам эгадир.

Ижтимоий онгнинг бундай хусусиятлари нималарда кўринади?

Аввало, ижтимоий онгга ворислик хос эканлигини таъкидлаш лозим. Бу ижтимоий онг шакллариининг ўз ривожланиш мантиқиға, қонуниятларига эга эканлигида яққол намоён бўлади. Бундан ташқари, ижтимоий онг ривожиди унинг турли шакллариининг ўзаро таъсири ҳам муҳим роль ўйнайди.

Ижтимоий онг, ундаги ўзгаришлар воқеликка ҳамма вақт акс таъсир этиб келган. Билимлар кўлами, тарихий тажриба ҳар бир даврда айрича бўлганидек, бу таъсирнинг кучи ҳам турлича бўлган. Ижтимоий онгнинг моҳияти уни индивидуал онг билан солиштирганда янада яққол намоён бўлади.

Индивидуал онг

Индивидуал онг муайян, гуруҳ, элат, миллатга мансуб бўлган айрим кишининг онги бўлиб, жамиятдаги воқелик ва реал борлиқнинг алоҳида олинган шахснинг онгида акс этишдир.

Ижтимоий ва индивидуал онгнинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни тушуниб олиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий ва индивидуал онг ўртасидаги ўхшашлик бир томондан, ҳар иккаласининг ҳам ижтимоий воқеликни акс эттиришида кўринади. Бошқа томондан, ижтимоий онг воқеликни индивид онги орқали акс эттиради. Чунки, ижтимоий воқеликда юз берадиган ўзгаришлар, аввало, алоҳида кишилар онгида ўз аксини топади ва ундан сўнггина ижтимоий онгга гавдаланади.

Ижтимоий онг билан индивидуал онг ўртасида фарқли томонлар ҳам мавжудки, улар қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, индивидуал онгнинг соҳиби, субъекти алоҳида олинган индивид бўлса, ижтимоий онгнинг субъекти жамиятдир.

Иккинчидан, уларнинг фарқи шаклланиш шарт-шароитларида кўринади. Зеро, ижтимоий онг ижтимоий воқеликнинг инъикоси бўлса, индивидуал онг тараққиётиға ижтимоий онг билан бир қаторда

шу шахсгагина хос бўлган темперамент, характер каби хусусиятлар, унинг моддий аҳволи, оилавий, диний, миллий-маданий мансублиги каби омиллар ҳамда у бевосита тортилган ижтимоий муносабатларнинг характери ҳам муайян даражада таъсир кўрсатади. Бошқача айтганда, ижтимоий онгга кўламлилиқ, кенг қамровлилиқ, индивидуал онгга эса ўзига хослик, бетакрорлиқ хосдир.

Учинчидан, ижтимоий онг ижтимоий воқеликни акс эттирганлиги учун муайян қонуниятларга бўйсунди, улар асосида ривожланади. Индивидуал онг эса, айрим индивиднинг туғилиши билан шаклланиб, тараққий қилиб бориб, унинг вафоти билан барҳам топади. Аммо бу индивид онгининг бутунлай барҳам топишини ҳамма вақт ҳам англатавермайди. Чунки индивид онги у яратган асарлар, кашфиётлар шаклини олиб, кейинги авлодлар томонидан мерос сифатида қабул қилиб олиниши мумкин. Масалан, Гиппократ ва Ибн Сино таълимотлари, Афлотун ва Беруний ғоялари, Навоий ва Гандининг гуманизми кишилар учун ҳамон катта аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда.

Тўртинчидан, индивидуал онг айрим соҳаларда ижтимоий онгдан ўзиб кетиши ёки орқада қолиши мумкин. Фан тарихида кескин бурилишлар ясаган олимларнинг жамият тараққиётининг истиқболларини олдиндан айтиб берган мутафаккирларнинг қарашлари индивидуал онг баъзан ижтимоий онгдан нечоғли илгарилаб кетиши мумкинлигига ёрқин мисол бўла олади.

**Ижтимоий онгнинг
структураси** Ижтимоий онгнинг структураси ижтимоий муносабатлар ва кишилар фаолиятининг турлари билан белгиланади. Одамлар фаолияти

қанчалик хилма-хил, уларнинг ижтимоий муносабатлари қанчалик бой бўлса, ижтимоий онг ҳам шунчалик бой ва мураккаб бўлади. Воқеликни акс эттириш даражасига кўра, ижтимоий онг одатий ва назарий онгга бўлинади.

Одатий онг ҳаётий тажриба асосида вужудга келган оддий ҳулосалар, қарашлар мажмуидан иборат бўлиб, кишиларнинг кундалик ҳаётидаги воқеаларни акс эттиради ва ривожланади. Унинг соҳиблари — субъектлари алоҳида олинган шахсларнинг ҳаётий тажрибаси, қизиқишлари, қобилиятлари, билимлари, ҳаётда эгаллаган мавқелари ҳеч қачон бир хил бўлмайди.

Одатий онгга назарий билимларга далил ва асос бўлиб хизмат қиладиган элементлар бўлади. Олимлар, санъаткорлар турли назариялар, бадиий образлар яратишда ҳаётий-кундалик онгга асосланадилар, ундан маънавий озиқ оладилар.

Одатий онгга халқ донишмандлиги, аъна ва урф-одатлар, кундалик турмуш қоида ва талаблари, табиат ҳақидаги билимлар, шунингдек турли уйдирмалар, нотўғри қарашлар ҳам ўз ифодасини

топади. Кўп асрлик ҳаётий тажрибани ихчам шаклда ўзида мужасамлаштирган халқ мақоллари бунга мисол бўла олади. Одатий онг соф ҳолда учрамайди. Чунки, инсон фарзанди мурғаклик даврида-ноқ ўз атрофидагилар, сўнгра китоблар, таълим тизими ёрдамида инсон заковати эришган илмий билимларни ҳам ўзлаштиришга киришади. Бошқача айтганда, содир бўлаётган воқеаларга нафақат ўз тажрибаси, балки илмий билимлар нуқтаи назаридан ҳам баҳо бера бошлайди, назарий онг таъсирида бўлади.

Хўш, назарий онг деганда нимани тушуниш керак?

Назарий онг деганда назариётчилар, олимлар ишлаб чиққан назарий қарашлар ва илмий билимлар тизими тушунилади. Одатий онгдан фарқли ўлароқ назарий онг ўзгарувчан характерга эга. Бу ўзгарувчанлик илмий билимларнинг шиддатли ривожланиши, воқелик ҳақидаги билимларнинг доимий чуқурлашиб ва кенгайиб бориши билан белгиланади. Шунингдек, одатий онгга воқеаларнинг ташқи томонини ифодалаш хос бўлса, назарий онг воқеаларнинг моҳиятини, ривожланиш қонуниятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам у одатий онгга фаол таъсир қила олади ва кундалик тажриба асосида ҳосил қилинган билимларни саралашга ёрдам беради.

Ижтимоий психология

Ижтимоий психология социал муҳит, кундалик турмуш шароитлари таъсири остида вужудга келади ва ривожланади. Уни, субъектига кўра, муайян ижтимоий гуруҳ, элат, миллат психологияси каби турларга бўлиш мумкин.

Миллатларнинг этнососоциал бирлик сифатида шаклланишида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар устувор аҳамиятга эга. Тарихга назар ташлар эканмиз, айрим ҳудудда яшаган аҳолининг доимий алоқада бўлиши, ўзаро таъсири, муносабати тилда, маданиятда умийликнинг шаклланишига таъсир қилганлигини кўраимиз. Бундай шароитда психологияда ҳам ўхшаш томонлар юзага кела борганлиги табиий, албатта.

Алоҳида олинган бир миллатга хос бўлган психологик жиҳатларни ушбу миллат босиб ўтган тарихий йўлдан, халқаро иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатлардан қидириш зарур. Ижтимоий воқеликнинг ўзгариши билан миллий психологияга хос бўлган хусусиятлар ҳам ўзгариб боради. Аммо бу ўзгаришлар нисбатан секин кечганлиги туфайли, у ҳамма вақт ҳам тезда кўзга ташланавермайди.

Миллий психологияга хос жиҳатларни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишда инобатга олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу амалга оширилаётган сиёсатнинг халқ кўнглидан чуқур жой олишини ҳамда ушбу ўзгаришларнинг муваффақиятини таъминлайди.

Ижтимоий мафкура (идеология) ижтимоий психологиядан тубдан фарқ қилади. Ижтимоий психология социал гуруҳлар ҳаётини муайян ҳис-туйғулар, кайфиятларда бевосита акс эттирса, ижтимоий идеология социал гуруҳлар эҳтиёжлари, манфаатларининг ички моҳиятини, сабабини ҳар хил ғоялар, назариялар, таълимотлар шаклида акс эттиради. Шунинг учун ҳам у ижтимоий ҳаётга акс таъсир ўтказа олиш хусусиятига эга бўлади. Айни пайтда, идеологиянинг ғоялар тизими сифатида чиқишида, унинг ўзи учун катта хавф ҳам яширинганлигини таъкидлаш зарур. У реал воқеликдан, шу жумладан, кишилар руҳиятида содир бўлаётган жараёнлардан узоқлашиб, ҳаётийлигини йўқотган ғоялар — догмалар системасига ҳам айланиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда мафкура тараққиёт тормозига айланиб, охир-оқибатда ҳалокатга юз тутаети.

Ижтимоий онг шакллари фарқлаш мезонлари

Ижтимоий онг ва унинг даражалари ҳақидаги мулоҳазалар якунида ижтимоий онгнинг ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фан, фалсафа каби шакллари аж-

ратилишини таъкидлаш лозим.

Нима учун ижтимоий онгнинг айнан юқоридаги шакллари ажратилади? Бошқача айтганда, улар қандай мезонлар асосида фарқланади? Илмий адабиётларда ижтимоий онг шакллари фарқлашнинг тўрт мезони ажратилган.

Аввало, ижтимоий онг шакллари хилма-хиллиги объектив оламнинг турли-туманлигидан, воқеликнинг муайян томонларининг акс эттиришидан келиб чиқишини кўрсатиш зарур. Содда қилиб айтганда, ижтимоий онг шакллари, биринчи навбатда, ўзларининг акс эттириш объектига кўра фарқланади.

Айни пайтда, ижтимоий онг шакллари бир-биридан воқеликни акс эттириш усулига кўра ҳам ажралиб туради. Масалан, ҳуқуқий онг нормалар, қонунлар, қоидалар воситасида, эстетик онг эса бадиий образлар ёрдамида воқеликни акс эттиришини бир қарашдаёқ сезиш мумкин.

Ижтимоий онг шакллари ўртасидаги фарқни улар ривожланишининг ўзига хослигида ҳам кузатиш мумкин. Фан тараққиёти объектив олам ҳақидаги янгидан-янги билимларнинг юзага келиши, чуқурлашиб, кенгайиб бориши билан, диннинг ривожланиши эса, унинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига, кишилар фаолияти ва турмуш тарзига таъсирининг ўсиб бориши билан характерланиши фикримизга далил бўла олади.

Ва ниҳоят, ижтимоий онг шакллари бажарадиган функцияларининг ўзига хослиги билан ҳам ажралиб туришини таъкидлаш зарур. Бунда, ҳар бир ижтимоий онг шакли бажарадиган функциялар тизимида биттаси асосий, марказий, система яратувчи функ-

ция сифатида чиқиши кузатиладики, бошқа функциялар ана шу функция атрофида бирлашади. Фанда — билиш, ахлоқда — тартибга солиш, динда — дунёқараш, санъатда — тарбиявий функциялар ана шундай система яратувчи функциялар сифатида чиқишини кўриш мумкин.

Ижтимоий онгнинг барча шакллариغا билиш, тарбиялаш, кадрлаш каби функцияларнинг хослиги, айти пайтда, бундай ўхшашликнинг дин ва фалсафа, ахлоқий ва ҳуқуқий онг ўртасида яна ҳам кучлилиги бунга мисол бўла олади. Ҳозирги кунда жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган ижтимоий онг шаклларида ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий ва ҳуқуқий онг тўғрисида қисқача тўхталишни лозим деб топдик.

Ахлоқий онг

Ахлоқий онг ижтимоий онг шаклларида биридир. Айтганда ахлоқ, ахлоқий нормаларнинг пайдо бўлиши, аста-секин шаклланиб, тараққий қилиши инсонийликнинг шаклланиши учун замин яратди, деб бемалол айтиш мумкин. Ҳозирда ҳам мавжуд ахлоқий нормаларнинг ўзлаштирилиши инсоннинг ижтимоийлашувининг муҳим шартидир.

Ахлоқ алоҳида олинган кишининг фаолиятини, жамоа, жамият манфаатларини тан олишга асос бўлган ижтимоий эҳтиёж туфайли вужудга келган ва одамлараро муносабатларда муайян барқарорликни таъминлашга хизмат қилган.

Ҳўш, ахлоқ деганда нимани тушуниш керак? Ахлоқ кишиларнинг бир-бирига, жамиятга бўлган тарихий муайян муносабатларини ифодалайдиган ҳулқ-атвор, одоб, қоида ва тамойиллари маъмуидир. У ҳамиша конкрет-тарихий характер касб этади. Шу маънода, ҳар бир даврнинг ўз ахлоқ мезонлари бор, деб айтиш мумкин. Зеро, ўзгариб бораётган ижтимоий муносабатлар унга мос бўлган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам бирон-бир ахлоқий қадриятлар тизимида табиий ҳисобланган ҳодисалар бошқа ахлоқий муносабатлар тизимида ноўрин, ғайритабиий ҳисобланиши, ҳаттоки, ёввойилик деб, баҳоланиши ҳам мумкин. Аммо, барча даврларда ҳам ахлоқсизлик, деб баҳоланган ҳодисалар, хатти-ҳаракатлар ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Масалан, инсон жонига қасд қилиш, аёл номусига тажовуз қилиш, катта ёшдагиларга ҳурматсизлик ҳамма халқларда ҳам, ҳамма даврларда ҳам ахлоқсизлик сифатида баҳоланган ва қаттиқ қораланган.

Ахлоқий онг меъёрий онгдир. Шу маънода у ҳуқуққа яқин турсада, ундан жиддий фарқ қилади. Биринчидан, ҳуқуқий тартибга солишнинг чегараси, ахлоқий тартибга солиш доирасидан торроқдир. Негаки, ахлоқ ҳуқуқдан фарқли ўлароқ ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларига ҳам кириб боради. Айтилик, фарзанд-

нинг ўз ота-онасини ёки кишининг ўзидан катта ёшдагиларни сенсираши қонун билан белгилаб қўйилмаган. Аммо, ўзбек миллий ахлоқ нормаларига кўра, фарзанднинг ўз ота-онасини, кишининг ўзидан ёши улуғларини сенсираши одобсизлик ҳисобланади. Иккинчидан, ҳуқуқ маълум даражада бўйсуннишга асосланади. Шу мақсадда махсус аппарат — давлат кучига таянади. Ахлоқ эса одатда ички эътиқодга, ижтимоий фикрга таянади. Учинчидан, ҳуқуқий нормалар ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туриш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ўзгариб, такомиллашиб боради. Шу маънода у ўзгарувчан бўлса, ахлоқ талаблари нисбатан секин ўзгаради. Тўртинчидан, ҳуқуқий нормалар мақсадга мувофиқ, онгли тарзда яратилади. Ахлоқий нормалар, қоидалар эса ҳаётий жараёнларни умумлаштириш асосида, стихияли тарзда шаклланади. Бошқача айтганда, ахлоқий қоидаларни декрет билан жорий қилиб ҳам, йўқ қилиб ҳам бўлмайди.

Юқоридаги фарқли томонлар билан бир қаторда ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасида муайян умумийлик, ўхшашлик ҳам мавжуд. Бу айрим хатти-ҳаракатларнинг ҳам ҳуқуқ, ҳам ахлоқ томонидан бирдай қораланишида кўринади.

Моҳиятан олганда эса ахлоқнинг ҳар қандай кўриниши умуминсоний ахлоқнинг намоён бўлиш шакллари дир. Умуминсоний ахлоқий қадриятлар кишиларни бирликка етаклайди, уларни ёлғизликдан, умуминсоний тараққиёт йўлидан ажралиб қолишдан сақлайди.

Эстетик онг

Эстетик онг ижтимоий онг шакллари билан бири бўлиб, эстетик ҳис-туйғулар, дид, қарашлар, идеаллар ва назарияларнинг ўзига хос, бетакрор тизими сифатида намоён бўлади. Инсон воқеликни турлича, ҳар хил кўринишларда қабул қилади. Бу қабул қилишнинг илк босқичи — ҳис-туйғу, идрок дир. Уларнинг ўзига хос шакли эса эстетик ҳис-туйғулар ва эстетик идрок дир. Унда воқелик бадиий эмоционал шакл олади ва инсоннинг эстетик эҳтиёжларининг инъикоси сифатида намоён бўлади.

Эстетик ҳис-туйғу, идрокка тарихий ўзгарувчанлик хусусияти хос дир. Айнан мана шундай ўзгарувчанлик туфайли улар ҳар бир даврда ўзига хос характерга эга бўлади. Кишиларнинг эстетик ҳис-туйғулари, идрокнинг ривожланишига ижтимоий билимлар тараққиёти, маданиятнинг ривожланганлик даражаси, жамиятдаги таълим- тарбия тизими каби турли социал омиллар мунтазам таъсир ўтказиб туради. Эстетик идрокнинг натижаси сифатида эстетик кечинмалар пайдо бўладики, унда идрок этилаётган объектлар, ҳодиса, жараёнлар эмоционал шаклда баҳоланади. Эстетик кечинмалар даражаси идрок этилаётган объектнинг қиммати, шахснинг субъек-

тив идеалига, дидига муайян даражада боғлиқ бўлади. Эстетик баҳолашда кишилар гўзаллик-хунуклик, улугворлик-тубанлик, фожеавийлик-кулгулилик каби тушунчалар билан иш кўрадилар. Эстетик ҳиссиётлар, кечинмалар, дид ва идеаллар, уларнинг индивидуал ва группавий кўринишлари эстетик онгнинг биринчи томонидир. Унинг иккинчи томони воқеликни бадий образли англашни ифодалайдиган санъатдир. Эстетик онгнинг бу икки томони ўзаро боғлиқдир. Санъат эстетик ҳиссиётлар, дид, идеалларнинг шаклланишида бош ролни ўйнайди.

Бадий образлар, қаҳрамонларнинг кишилар хулқига таъсири том маънода улкан ва беқиёсдир. Айнан мана шуни назарда тутиб ёзувчимиз А. Қаҳҳор “Адабиёт атомдан кучли...”,— деган эди. Ҳақиқатан ҳам шундай. Агар санъат асарлари фаҳш, зўрлик, ғайринсонийлик, адоват, нафрат туйғуларининг ўсишига хизмат қилса, ўзидан сўнг синган инсон тақдирларини, бузилган авлод ва маънавий бўшлиқни қолдиради. Бу ҳар қандай атом бомбаси портлаши натижаларидан ҳам хавфлироқ ва фожеалироқдир. Санъат асарлари эзгу ғоялар, меҳр-муҳаббат туйғулари билан йўғрилган бўлса, дўстлик ва қардошликни тараннум этса, маънавий юксалиш учун хизмат қилади, хушёрликка, фаолликка чорлайди.

Сиёсий онг Сиёсий онг жамият ривожланишининг анча юқори босқичида, жамият сиёсий тизимининг қарор топа бориши ва сиёсатнинг фаолият соҳаси сифатида пайдо бўлиши билан бир вақтда юзага келган. Демак, сиёсат ва сиёсий онг ўзаро узвий боғлиқдир.

Сиёсат онгли, мақсадга қаратилган фаолият тури экан, унга ижтимоий онгнинг муайян шакли мос келадики, унга сиёсий онг дейилади. Демак, сиёсий онг давлат ҳокимиятига, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, сиёсий институтлар ва муассасалар фаолиятига бўлган муносабатларни ифода этувчи кайфиятлар, тасаввурлар ва қарашлар, эътиқодлар мажмуидир.

Сиёсий онгда даврнинг, мамлакатнинг энг чуқур муаммолари ўз ифодасини топади. Зеро, кишиларни сиёсий муаммолар, воқеалар доимо ўзига тартади, диққатини жалб қилади.

Сиёсий онг ўзининг бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Хусусан, у ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий манфаатлари билан ўзаро боғлиқ. Иккинчидан, сиёсий онгнинг ўзига хослиги давлат ва ҳокимият масалалари билан чамбарчас боғлиқ бўлса, учинчидан, жамият ҳаётига ва ижтимоий онгнинг бошқа шаклларига устун даражада таъсир қила олишида кўринади.

Сиёсий онг бир бутун, яхлит ҳодиса сифатида нисбатан мураккаб ички структурага эгадир. Биринчи навбатда сиёсий онгнинг даражаларига ва шаклларига бўлинишини қайд этиш лозим.

Сиёсий онгнинг кундалик-амалий ва ғоявий-назарий даражаларини ажратиш мумкин. Кундалик-амалий сиёсий онгда кундалик тасаввурлар, шаклланган анъаналар, одатлар элементлари ҳукмронлик қилади. Кундалик-амалий сиёсий онгда назарий формалар, тушунчалар, фалсафий категорияларга деярли ўрин бўлмайди. Унда воқелик амалий, фойдалилик нуқтаи назаридан тушунилади ва баҳоланади.

Сиёсий онгнинг юқорироқ даражаси ғоявий-назарий онгдир. Моҳиятан сиёсий мафкурагина соф назарий характерга эга. Чунки у муайян ижтимоий гуруҳлар, жамият манфаатларидан келиб чиққан ҳолда дастурлар, доктриналар, идеаллар, бошқача айтганда, сиёсий воқеликнинг концептуал ифодасини яратади. Шунинг учун ҳам одатда ғоявий-назарий сиёсий онгни ишлаб чиқиш билан назариётчилар, сиёсий ва ижтимоий фанлар, сиёсий институтлар ва муассасалар шуғулланадилар.

Сиёсий онг шаклларини турли асосларга кўра фарқлаш мумкин. Асос сифатида сиёсий онгнинг субъекти олинган бўлса, шахс, гуруҳ, миллат ва фуқаролик (умумдавлат) сиёсий онгини фарқлаш мумкин. Айти пайтда йўналишига кўра демократик ва нодемократик сиёсий онг шаклларини ажратиш мумкин. Бундай ҳолда тоталитар, авторитар, бюрократик сиёсий онг шакллари нодемократик сиёсий онгнинг кўринишлари сифатида чиқади. Шу билан бирга мавжуд сиёсий тузумни, амалга оширилаётган сиёсатни тан олувчи-хайрихоҳлик ва мухолифий сиёсий онг шаклларини кўрсатиш мумкин. Сиёсий онгнинг фалсафий масалаларини биз “Сиёсат фалсафаси” мавзусида кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқий онг Ҳуқуқий онг кишилар, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, жамиятнинг қонунчиликка бўлган муносабатини ифодаловчи кайфиятлар, тасаввурлар, қарашлар, ғоялар мажмуидир. Ҳуқуқий онг норматив онгдир. У ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туриш зарурияти туфайли пайдо бўлади. Ҳуқуқий онгда жамиятда қабул қилинган нормалар гавдаланади. Айти пайтда, ҳуқуқда ҳуқуқий онг ўз ифодасини топади. Ҳуқуқий онг қанчалик чуқур бўлса, ижтимоий жараёнларни тартибга солишга йўналтирилган ҳуқуқий нормалар шунчалик тўғри, тўлиқ ва қамровли бўлади. Айти пайтда, ҳуқуқнинг амал қилиши, қўлланилиши ва унга риоя қилиниши ҳуқуқий онгга боғлиқдир. Ҳуқуқий онгнинг пастлиги энг тўғри қонунларнинг амал қилишини ҳам йўққа чиқариши мумкин.

Ҳуқуқий онгнинг хусусиятлари ҳақида гап кетар экан, унинг ўзгарувчан эканлигини таъкидлаш зарур. Ўзгариб туривчи ижтимоий жараёнларни тартибга солиб туриш зарурияти, айти пайтда мавжуд ҳуқуқий актларнинг нисбатан ўзгармаслиги, барқарорлиги ҳар

доим муайян ҳуқуқий бўшлиқни юзага келтириб туради ва жамият уни тўлдириш йўлларини излайди. Бу изланишлар натижаси одатда, аввало, ҳуқуқий онгда ўз ифодасини топади, сўнгра эса ҳуқуқий актларга кўчади.

Ҳуқуқий онгнинг шаклланишида таълим-тарбия тизимининг, оммавий ахборот воситаларининг роли ниҳоятда катта. Айнан системали тарғибот-ташвиқот жараёнигина кишиларга ўз ҳақ-ҳуқуқларини танишга, кундалик ҳаётларида ундан тўлиқ ва тўғри фойдалана олишларига имкон яратади.

Демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларини яратаётган Ўзбекистон учун бу жараён, айниқса, муҳимдир. Чунки юксак ҳуқуқий онг демократик жамиятнинг асоси, ҳуқуқий тизим етуқлигининг муҳим кўрсаткичидир. Ривож топган ҳуқуқий онг хилма-хил ижтимоий жараёнларнинг тартибга солинишига, жамиятнинг бир бутунлигини ва мавжуд ҳуқуқ-тартибнинг мустақамлигини кўрсатувчи омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам республикамиз Олий Мажлиси 1997 йилнинг 29 августда “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш бўйича Миллий Дастур”ни қабул қилганлиги бежиз эмас. Дастурда кўзланган мақсадга эришиш учун ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия тизимини такомиллаштириш, барча давлат органлари ва мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан қонун ва ҳуқуққа ҳурмат билан муносабатда бўлишга эришиш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш вазибалари белгиланган.

Кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки босқичларида ижтимоий онгнинг ахлоқий, диний, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фан, фалсафа каби шаклларининг ҳаммаси ҳам бўлмаган. Жамиятда муайян эҳтиёжлар ва маънавий ишлаб чиқаришнинг янги соҳалари пайдо бўлиши билан ижтимоий онгнинг янги шакллари ажралиб чиқа бошлайди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, юқорида айтилган ижтимоий онг шаклларини тугал деб ҳисоблаш хато бўлур эди. Жумладан, сўнги пайтда кўпгина илмий адабиётларда экологик онгни ижтимоий онгнинг мустақил шакли сифатида ажратишга уриниш одат бўлаётганлигини таъкидлаш зарур.

Ахборот дунёсининг глобаллашуви ва унинг ижтимоий онгга таъсири катта бўлмоқда. XX аср ахборот узатишга хизмат қиладиган техник воситаларнинг кескин ва шиддатли тараққий этишига йўл очди. Айни пайтда, улар маданият ривожига таъсир қилиш имкониятларини ҳам ўстириб юборди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маданият ютуқларини тезлик билан оммалаштириш, тарқата олиш имконияти яратилмоқда. Планетанинг турли бурчакларида дунёга келаётган маданият намуналарини миллионларнинг маънавий озиғига айлантираётган оммавий ахборот воситалари — газета, журналлар,

радио, телевидение, видеотехника, кино каби ҳодисаларнинг роли бу жараёнда катта бўлмоқда, ахборот соҳасида глобаллашув содир бўлганлигини кўрсатмоқда. Аммо бу жараённинг интенсивлашуви ва глобаллашуви юқоридаги каби ижобий жиҳатлар билан бир қаторда айрим салбий натижаларини ҳам намоён этмоқда. Бу тор гуруҳий, ғаразли иқтисодий, сиёсий, геостратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, кишилар дунёқараши, ижтимоий онгга таъсир қилишнинг янгидан-янги йўллари ва воситаларидан фойдаланишга уришида кўринмоқда.

Айтиш мумкинки, бугунги кунда кишилар онгида ҳукмронликка эришиш, уларнинг тафаккур тарзи ва қадриятларини ўзига бўйсундириш турли кўринишлардаги мақсадларга эришишнинг асосий йўли бўлиб қолмоқда. Ана шундай вазиятда кишилар онгида собитлик, Ватанга муҳаббат туйғуси, ўз юртининг эртанги кунига ишонч устувор бўлмоғига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ижтимоий онг нима?
2. Индивидуал онг деганда нимани тушунасиш?
3. Одатий ва назарий онг.
4. Ижтимоий психология нима?
5. Ахборот дунёсининг глобаллашуви деганда нима тушунилади?

Амалий машғулот саволлари

1. Ижтимоий онг тушунчаси, унинг мазмуни, таркибий қисмлари.
2. Ижтимоий ва индивидуал онг, уларнинг намоён бўлиш хусусиятлари.
3. Ахборот дунёсининг глобаллашуви ва инсон онги имкониятларининг кенгайиши.
4. Ижтимоий онгнинг моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятларини ўрганишнинг аҳамияти.

2 - б о б

БИЛИШ ФАЛСАФАСИ (ГНОСЕОЛОГИЯ)

1 - м а в з у

БИЛИШНИНГ ФАЛСАФИЙ МАЗМУНИ ВА ГЕНЕЗИСИ

Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Инсон ўз билими туфайли борлиқ, табиат, жамиятни ва ниҳоят, ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолияти

тини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усулларини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг билиш масаллари ва муаммолари билан шуғулланувчи махсус соҳаси — гносеология вужудга келди.

“Гносеология” тушунчаси

Инсон, унинг онги ва билими тўғрисидаги фанлар орасида гносеология ва эпистемология алоҳида ажралиб туради. Уларнинг биринчисини умумий билиш назарияси ёки билиш фалсафаси дейиш мумкин. У тирик жонзотлардан фақатгина одамзодга хос хусусият — билишнинг табиати ва имкониятлари, инсон билимининг воқеликка муносабатини ўрганувчи, билимнинг ҳақиқийлиги ва ишончлилигини аниқлаш йўллари, усуллари тўғрисидаги фалсафий фандир. “Гносеология” грекча сўз бўлиб “gnosis” —билиш, “logos” — назария, яъни билиш назарияси, билиш тўғрисидаги таълимот маъноларини англатади. “Гносеология” атамаси фалсафага нисбатан яқинда (1854 йилда), шотланд файласуфи Ж. Ферер томонидан киритилган бўлса-да, бироқ у тўғридаги билимлар Зардўшт, Суқрот, Афлотун ва Аристотель даврларидаёқ шакллана бошлаган эди.

“Олам ва одам” тизимида дунёни англаш, субъект ва объект ўртасидаги муносабатлар диалектикаси гносеология шуғулланганидан масалалар кўламини белгилайди. Бу масалалар инсоннинг билиш фаолиятидан иборат энг умумий мавзуни ташкил қилади. Гносеологияда “онг”, “тафаккур” “билиш”, “ҳақиқат”, “субъект” ва “объект”, “моддийлик ва маънавийлик”, “инсон” ва “компьютер”, “ҳиссийлик” ва “рационаллик” “назария” ва “амалиёт” каби тушунча ва категорияларнинг мазмун - моҳияти билан боғлиқ кўплаб масалалар ҳам мавжуд. Ушбу тушунчаларнинг ҳар бири моддий, рухий-маънавий ҳодисаларни акс эттиришга асосланганидан ўзига хос дунёқараш муаммолари билан ҳам боғлиқдир. Уларнинг барчаси “ҳақиқат” тушунчасига у ёки бу тарзда алоқадордир. Гносеология кундалик ёки махсус, илмий ёки бадиий фаолиятлигидан қатъи назар, инсоннинг билиш фаолиятидаги умумийликни ўрганеди.

“Эпистемология” тушунчаси

Агар гносеология умуман билиш ҳақидаги илм бўлса, эпистемология асосан илмий билиш тўғрисидаги фандир. Гносеологияни баъзи фалсафий асарлар, жумладан, русча “Фалсафий энциклопедик лугат”да ёзилганидек, эпистемология (илмий билиш назарияси) билан айнанлаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Ҳозирги замон Ғарб фалсафий адабиётларида ҳам бундай айнанлаштириш ҳоллари учрайди. Бу тушунчалар бир-биридан муайян фарқларга ҳам эга. Эпистемология асосан илмий билиш таҳлили билан шуғулланади, дунёни илмий билиш эса кундалик, бадиий, диний ва бошқа турлардаги билишда учрамайдиган бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Масалан, илмий фаолиятда амалга ошириладиган билиш процедура ва операциялари, абстракцияларнинг пайдо бўлиш мезонлари ва илмий усуллари билиш назарияси учун муҳим аҳамият касб этади. Гносеологияда эса нафақат илмий билиш, балки умуман инсонга хос билиш билан боғлиқ барча масалалар таҳлил қилинади.

Шу боис баъзи олимлар илмий билиш назарияси сифатида эпистемологияни гносеологиянинг ўз мавзу ва муаммоларига эга бўлган махсус бўлими сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқ, деган позицияда турадилар. Эпистемологияга оид умумий тушунчалар қаторига эмпирик ва назарий билиш даражалари, илмий тафаккур тарзи, илмий билиш усули ва шу кабилар ҳам киради. Уларнинг барчаси ўз навбатида, гносеологияга оид тушунчалар ҳамдир. Шунингдек, субъект-объект муносабатларининг хилма-хил жиҳатлари қатори илмий билишдан ташқари, кундалик, оддий билиш хусусиятлари, инсон билиш фаолиятининг бошқа турлари ва масалалари ҳам гносеологиянинг объектлари қаторига киради.

Гносеология ва онтология узвий боғлиқ. Онтология борлиқ тўғрисидаги умумий таълимот, борлиқнинг фундаментал асосларини, умумий моҳиятини ва мавжудлик категорияларини ўрганувчи фалсафанинг бўлими сифатида гносеология масалалари учун асос, манба бўлиб ҳисобланади. Гносеологиянинг барча тушунчалари ва тамойиллари ўзининг онтологик талқинига, айнан шу маънода эса онтологик жиҳатига, асосига эга. Унинг мазмун-моҳияти онтология сингари тараққиёт тамойилига асосланади. Айни пайтда детерминизм (сабабийлик) ва тараққиёт моҳиятини акс эттирадиган онтологик категориялар, ўз навбатида, мантиқий ва гносеологик функцияларга ҳам эга.

Ҳозирги даврда тафаккур психологиясида "сунъий интеллект" - ни ўрганувчи соҳа вужудга кела бошлади. Ушбу ибора ёрдамида инсон томонидан илгари ечилган масалаларни ҳал қила оладиган ЭХМни дастурий таъминлаш ифодаланади. Автоматлашган ўқиш дидактикаси пайдо бўлди. "Сунъий интеллект" илмий, техник, бадиий ижод соҳаларига ҳам кириб борапти.

Фалсафий билиш назарияси эса кўп ҳолларда билиш фаолиятидаги шу ҳодисаларни бир оз бошқачароқ ҳолда, яъни билишнинг объектив реалликка, ҳақиқатга эришув жараёнига муносабати нуқтаи назаридан ўрганади. Гносеологияда асосий категория "ҳақиқат" тушунчасидир. Психологияда бу билан боғлиқ тушунчалар, сезгилар, интуиция, идрок, шубҳалар инсон хулқ-атвори, ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ руҳият шакллари сифатида ифодаланади. Гносеологияда эса улар ҳақиқатга эришув воситалари, билиш қобилияти ёки ҳақиқат билан боғлиқ бўлган билимнинг мавжудлик шакллари тарзида намоён бўлади.

Ҳозирги замон фалсафаси бошқа фанлар томонидан ўзига хос нуқтаи назардан ўрганиладиган билиш фаолияти ҳодисаларини таҳлил қилар экан, уларнинг маълумотларига эътиборсиз муносабатда бўлмайди. Аксинча, уларга махсус-илмий (психологик, физиологик, тарихий-маданий) асос сифатида қарайди.

“Гностицизм” тушунчаси

Оламнинг моҳияти, унинг чеклилиги ёки чексизлиги, ривожланиши, макон ва замон, вақт, инсон, унинг моҳияти сингари фалсафий муаммолар қаторида одамни ўраб олган нарсалар, муносабатлар, жараёнларни билиш билан боғлиқ бўлган саволлар ҳам муҳим ўрин тутати. “Дунёни билиб бўладими ёки йўқми” Бу фалсафий дунёқараш дастлабки қадамларини қўйган даврлардаёқ пайдо бўлган анъанавий саволдир. Аммо бу савол фалсафанинг ягона масаласи эмас, балки кўплаб муаммоларнинг биридир. Аммо айнан шу шаклдаги саволнинг анъанавийлиги, гўёки дунёни билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб келган файласуфлар ҳам кўп бўлганлиги тўғрисидаги нотўғри тасаввурни уйғотади.

“Дунёни билиш мумкин ёки мумкин эмас”лиги тўғрисидаги зиддиятли ҳолатда ҳақиқатан ҳам ҳал қилиб бўлмайдиган муаммо борми? Афтидан, йўқ. Агар унда бирон-бир зиддият акс этса ҳам, ўз навбатида, унинг мазмунини ифодаладиган махсус маънода қарама-қаршилик бўлиши мумкин, холос. Дунёни билиш мумкинлиги муаммоси гносеологияда қуйидагича ифодаланади: бизни ўраб турган олам тўғрисидаги қарашларимиз ушбу оламнинг ўзига қай даражада мос келади. Бизнинг тафаккуримиз олам ва борлиқни ҳақиқий билишга қодирми. Биз олам тўғрисидаги ўз тушунча ва тасаввурларимизда борлиқни тўғри акс эттира оламизми? Масаланинг бу тарзда қўйилиши нарсалар, жараёнлар, вазиятларни билишнинг мураккаблиги, уларнинг нафақат ташқи, балки ички моҳиятини назарда тутганлиги учун жуда ҳам нозикдир. У ҳодисаларнинг ташқи томонларини, жуда деганда “иккиламчи” сифатларини билиш билан бирга, кўп ҳолларда, уларнинг ўзида яширин жиҳатларини, ички сифатларини ҳам назарда тутати. Шунинг учун масаланинг моҳияти дунёни билиш мумкинлигини оддий аниқлашдангина иборат эмас, балки дунёни қандай даражада билиш мумкинлиги масаланинг муҳим томонидир. Айнан ана шу масала ҳақиқий фалсафий муаммо бўлиб, соғлом фикрлай оладиган файласуфлар унинг моҳиятини билмаслиги мумкин эмас.

“Агностицизм” тушунчаси, унинг шакллари

Фалсафа тарихида бу борада икки хил позиция пайдо бўлган: оламни билиш мумкин (гностицизм) ва билиш мумкин эмас (агностицизм). Қизиги шундаки, биринчи позиция тарафдорларига ҳамма вақт ҳам муаммонинг мураккабли-

гини англаб етиш насиб қилавермаган. Чунки, “Дунёни билиш мумкин”, деган қараш тарафдорларининг аксарияти учун ўз фикрини исботлаш талаб қилинмайди. Гўёки, бу борада масала ўз-ўзидан аниқдек туюлади. Аммо бошқача фикрлайдиганлар ўз позицияси тўғрисида доимо исботлаши, асослаши зарур бўлган. Айнан ана шу зарурият билиш, унинг даражалари билан боғлиқ кўпгина масалаларни ўрганиш эҳтиёжини дунёга келтирган. Бу эса, ўз навбатида, билишнинг қатор гносеологик муаммоларини ечиш, бир-биридан қизиқарли хулоса ва натижаларга эришиш имконини берган. Хуллас, гносеологиянинг фан сифатидаги тараққиётига гностиклар кўпроқ фойда келтирганми ёки агностикларми, деган масалага диалектик ёндашган маъқул.

Хўш, умуман олганда **агностицизмнинг ўзига ҳос хусусиятлари** нимадан иборат? Унинг белгиловчи хусусияти қандай? Баъзи олимлар агностицизм учун оламни мутлақо билиш мумкин эмаслиги тўғрисидаги фикр характерли, дея таъкидлайдилар. Кўпгина ўқув қўлланмаларида “агностицизмнинг асосий тезиси — билиш мумкин эмаслиги”, дея таъкидланган. Агар шундай бўлса И. Кант, И. Мюллер, Г Гельмогольц, А. Пуанкаре, Т. Гексли, К. Пирсон ёки Г Башляр каби олимларнинг агностик фикрларига нисбатан қандай қараш керак. Бизнингча, улардаги агностицизмни умумназарий маънода тушуниш мумкин. Лекин бунда ушбу олимларнинг дунёни илмий-назарий билиш муаммоларини ҳал қилишга катта ҳисса қўшганини асло унутмаслик лозим. Агар биз ўз асарларида агностицизмга мойил бўлган файласуфлар ижодининг ҳақиқий мағзини чақа олмасак, уларнинг “билиш мумкин эмас”, деган фикри остида билишни бутунлай инкор этмасликдан тортиб, инсон билими чекланганлиги, олам ва уни билишнинг чексизлиги тўғрисидаги қарашларини тўғри англай олмасак, масаланинг моҳияти ноаниқлигича қолавереди. Бир ўйлаб кўрайлик, наҳотки ўз даврининг энг зукко ва билимдон файласуфи И. Кант “Оламни мутлақо билиб бўлмайди, бунга интилишнинг кераги йўқ!” қабилидаги догмага ёпишиб олган бўлса. Йўқ, Кант инсон оқил, ақлли жонзот эканлигига, у оламни билиши мумкинлигига сира шубҳа қилмаган. Аммо бу билимнинг чегараси қандай, оламни қай даражада билиш мумкин, деган масалада кенг қамровли тадқиқотлар олиб борган. Шу тариқа “Нарса ўзида” деб атаган дунёни билишнинг кўп жиҳатларини ўрганган, кўплаб қимматли фалсафий хулосаларга келган. Ҳозиргача бу соҳага киришган мутахассисларнинг Кантга мурожаат қилиши, унинг ижодини четлаб ўта олмаслигининг сири ана шунда.

Агностицизмнинг нарса ва ҳодисаларни билиш мумкинлигини бутунлай инкор этиши тўғрисидаги тасаввурни ҳозирда ҳам, ўтмишда

ҳам унинг кенг тарқалган шакллариға нисбатан догматик татбиқ қилиш мумкин, холос. Аслида эса фалсафадаги агностицизм билишнинг мураккаб ҳодиса эканлигидан дарак беради.

Агностик концепциялар фан ва фалсафада билишга нисбатан содда — примитив нигилизм туфайли эмас, балки моддий система-лар табиатининг зиддиятли ва уни субъект онгида акс эттириш жараёнининг ниҳоятда мураккаб эканлиги билан боғлиқ қарашлар тўқнашувининг оқибатидир.

Ҳозирги замон фалсафий билиш назарияси ҳодисаларни билиш мумкинлиги масаласида агностицизм билан боғлиқ баҳсли жиҳат-ларга эга эмас. Олимлар ўртасида оламни барча алоқадорликлари ва боғлиқликлари ҳолида билиш мумкинми, деган муаммо юзасидан ҳам тафовут илгаригидек бир-биридан мутлақо фарқ қиладиган қараш мавжуд эмас. Тафовут бошқа нарсада — моддий системалар моҳияти тўлиқ билинадими-йўқми, деган масалани қўйган. Тафовут ҳодиса “феномен”ининг табиатини талқин қилишда, яъни ҳодисалар моҳият билан бевосита алоқадорми-йўқми, ҳодисалар орқали моддий системалар моҳияти тўғрисида ишонарли билимларни ҳосил қилиш мумкинми-йўқми, деган масалада ҳам сақланмоқда. Гарчи агностиклар моҳиятнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини эътироф этишлари, агар эътироф этсалар моҳиятнинг ҳодиса билан боғлиқ-лигини қандай тасаввур қилишлари турлича бўлса ҳам, предметлар моҳияти тўғрисида ишончли билимлар ҳосил қилиш мумкинлиги тўғрисида инкор жавобни берадилар.

Замонавий билиш фалсафаси нуқтаи назаридан қуйидаги таъриф асос сифатида қаралиши мумкин: агностицизм — оламни, воқеликдаги моддий ва маънавий системалар моҳиятини, табиат ва инсоният қонуниятларини ишонарли билиш мумкинлигини инкор этувчи таълимотдир.

Аслида эса Лейбниц, Гегель каби кўплаб идеалистларнинг фалсафий концепциялари ўзининг назарий-гносеологик хулосаларига кўра агностик асосга эга эмас. Аммо идеализмда агностик мазмунли оқимлар ҳам бор. Бунда дунё тўғрисидаги сезгиларни ва тасаввурларни субъект сезгилари комплексининг чексиз кўплиги сифатида мутлақлаштирувчи сенсуалистик оқимлар кўзга ташланиб туради. Дж. Беркли фалсафаси бунга яққол мисол бўла олади.

Бошқа томондан, ҳар қандай монизм, материализм ёки плюрализм ҳам агностицизм дегани эмас. Қолаверса бу оқимларнинг бири доимо билиш тарафдори, бошқаси унга мутлақо қарши деб ҳам бўлмайди. Фалсафа фақат идеализм ва материализмдан иборат бўлмагани сингари, файласуфлардан бири албатта агностик, иккинчиси эса гностицизм позициясида туради, дейиш методологик жиҳатдан тўғри бўлмайди. Масалан, баъзи табиатшунос материалистларда (мас.,

Т. Гексли) агностицизм кўзга аниқ ташланиб туради, бу эса агностицизм билан идеализм орасида абадий ва мутлақ боғлиқлик борлигини кўрсатмайди.

Агностик концепциялар кўплаб асосларга кўра бир-биридан фарқ қилади: материалистик ва идеалистик агностицизм, сенсуалистик ва рационалистик агностицизм, Юм, Кант ва бошқа файласуфларга хос агностицизмлар мавжуд. Бундан ташқари, этик, иероглофик, физиологик, кибернетик каби агностицизм шакллари ҳам бор.

Фалсафий методология жиҳатидан агностицизмни ва унинг дунёқараш сифатидаги хусусиятларини таҳлил қилиш шуни аниқ кўрсатадики, гносеологияда кўпинча “Оламини билиш мумкинми? тарзидаги савол асосий муаммо сифатида қаралади. Кўпгина агностицизм вакиллари эса муаммони “Мен нимани била оламан” ёки “Оламини қандай даражада билиш мумкин?», дея тасаввур қилишади. Айнан ана шу йўналишда масалани тушунишга интилиш билиш фалсафасига кўплаб фойдали мулоҳаза ва хулоса берганлигини таъкидлаш лозим. Шу билан бирга, агностикларнинг билиш, унинг имкониятларини, восита ва шароитларини тушунтиришлари фалсафа тарихи давомида гносеологик оптимизм позицияси негизида вужудга келган билиш тўғрисидаги назария ва таълимотларнинг аҳамиятини асло тушира олмайди. Ф.Бэконнинг “Янги органон” (1620), Р. Декарт томонидан ёзилган “Метод ҳақида мулоҳазалар” (1637), Локк қаламига мансуб “Инсон ақли тўғрисида тажриба” (1690) каби асарларда кўплаб гносеологик масалаларнинг ечими мураккаб эканлиги таъкидланган. Қолаверса З. Фрейд, Н. Винер асарларида ҳам бу борада ниҳоятда қизиқарли фикрлар бор. Ушбу асарларни ўрганиш ҳозирги замон гносеологияси масалалари билан шуғулланувчиларнинг долзарб вазифаларидан биридир.

Умуман агностицизм тарафдорларининг далиллари хилма-хил ва билиш тўғрисидаги хулосалари турлича эканлигини юқоридагилар кўрсатиб турибди. Хуллас, бу борада хилма-хил қарашлар борлиги кўзга яққол ташланади. Бундай зиддиятли ҳолатлар ҳозирги замон билиш назариясига ҳам хос. “Инсон билишга қодир” деган муаммо ҳозирги замон гносеологияси муаммоларининг ўзагини ташкил қилади. “Инсоннинг билиш қобилиятлари қандай?”, “Ҳақиқат билан янглишишни фарқлаш мезонлари нималардан иборат?”, “Илмий билиш имкониятлари қай даражада” каби муаммолар ҳам гносеологиянинг замонавий масалалари қаторига киради. Кўп асрлик фалсафий тафаккур тарихи “Ҳақиқат нима?” “Унга қандай қилиб эришиш мумкин?” деган масала гносеологияга асос бўлганлиги ва бўлиб келаётганлигидан гувоҳлик беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Гносеология” ва “эпистемология” тушунчалари.
2. Гносеология ва онтологиянинг боғлиқлиги.
3. Гностицизм ва агностицизм.
4. Агностицизмнинг ўзига хос хусусиятлари.

Амалий машғулот саволлари

1. Билиш ва билим, уларнинг фалсафий таҳлили.
2. Гносеология ва онтологиянинг ўзаро боғлиқлиги.
3. Гносеология, эпистемология, гностицизм ва агностицизм тушунчаларининг билишдаги ўрни.
4. Гностицизм ва агностицизмнинг методологик муаммолари.

2 - м а в з у

БИЛИШ ШАКЛЛАРИ

Инсоннинг билиш қобилиятлари, аввало, ҳиссиёт аъзолари билан боғлиқ. Инсон организми ташқи муҳитга қаратилган экстерцептив системага (кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш, тери сезгиси) ва организмнинг ички физиологик ҳолати сигналлари билан боғлиқ бўлган интерфещептив системага эга.

“Ҳиссийлик” термини кўп маъноли бўлиб, у воқеликни акс эттириш шакли сифатида фақат сезгилардан иборат эмас. Биз “ҳиссийлик” тўғрисида гапирганда “таъсирчанлик” (сентиментал), “сезувчанлик”, “завқланиш”, “интуиция” кабиларни назарда тутамиз. Бироқ, гап кўп хилликдан кўра “ҳиссий” термини остида инсон эмоциялари ва сенситив қобилиятлари бирлашганлигидадир. Афтидан, ҳиссийликни ҳиссий эмоционал ва ҳиссий-сенситив шакллarga бўлиш маъқулроққа ўхшайди.

Лотинчада “sensitiv” — “сезгилар билан идрок қилинадиган” деган маънони англатади. Фалсафа тарихида биз сенсуализм деб аталувчи билишнинг моҳиятини сезги аъзоларининг маълумотларидан келтириб чиқаришга уринувчи ўзига хос оқимни учратганмиз. Олам тўғрисидаги ахборотни сезги аъзолари ёрдамида сеза олишдан иборат инсон қобилияти ҳам ҳиссий-сенситив қобилият ёки ҳиссий билиш, деб аталади.

Ҳиссий билиш Инсон сезги аъзолари тараққиёти, бир томондан, органик олам эволюцияси, бошқа томондан эса, ижтимоий тараққиёт натижаси ҳисобланади.

Агар ташқи дунёни акс эттиришнинг фақат физиологик механизмлари назарда тутилса, унда инсонга хос сезги аъзоларини бу борада энг ривожланган аъзолар, деб аташ қийин. Масалан, чумолилар магнит майдонини бевосита сезишади ва унга қараб ҳаракатланишади ёки шақилдоқ илон кенг диапазондаги инфракизил нурларни ҳис қилади ва ҳ.к.

Кўплаб ҳайвонлар инсон ҳаваси келадиган ҳиссий қобилиятларга эга. Инсонда ҳам биологик эволюциянинг давом этаётганлиги унга озгина бўлса-да таскин бериши мумкин, аммо асрлар давомида инсонни ҳиссий акс эттириш қобилиятида деярли сезиларли ўзгариш бўлгани йўқ.

Шу билан бирга, инсон организмида ҳиссий-сенситив акс эттириш имкониятлари кенглигини тасдиқловчи далиллар кўп. Сўнги йн йилликлар ичида ўрганилаётган тери-оптик сезгирлик ва биомагнит майдонлари инсондаги янада тараққий этиши мумкин бўлган қобилиятлар борлигидан дарак беради. Инсон билиш қобилиятини ўстиришнинг бу йўли қанчалик муҳим бўлмасин, у барибир чекланган. Шу маънода инсоннинг бу борада бир қатор мавжудотлар билан рақобатлаша олмаслигини тан олиш керак.

Ахборот ва эмоционал муносабатларда ҳиссий чекланганлик ёки ҳаттоки, юзакилик инсонда инсонийликни йўқотишга олиб борадиган маънавийтсизлик билан чегарадошдир. Сезги аъзолари кўпроқ ривожланади, аниқроғи ўзининг инсонийлашуви маъносида кўпроқ ривожланиши зарур. Улардан олинадиган ахборот у ёки бу кечинмалар билан узвий боғланган. Бунда сезги, идрок тасаввурларнинг инсон амалий фаолияти учун аҳамиятли ёки аҳамиятсизлигини баҳолаш содир бўлади, инсон билимини муайян тарзда ҳис қилинаётган нарсалар безайди, бу дунёда яшашга руҳлантиради.

Сезги ва тасаввурлар муҳитнинг сезги аъзоларига бир ёқлама таъсири туфайли тугилмайди, балки амалиёт жараёнида, табиатнинг, жамиятнинг инсонлашуви жараёнида ҳамда бу инсонлашган тузилмаларнинг инсон шахсининг ўзига таъсири туфайли юзага келади.

Шундай қилиб, инсон сезги аъзоларининг табиати биосоциалдир. Унга умумбиологик ёндашув ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу нуқтаи назардан уларга ижтимоий тараққиёт контекстидаги гносеологик дунёқараш, тарихий ёндашув зарур.

Инсонда ҳиссийлик диапазонини анча кенгайтириш учун имкониятлар бор. Биринчидан, ультра бинафша нурларни, космик радиацияни, рентген нурларини, магнит майдони каби кўп нарсаларни моҳияти ва аҳамиятини пайқашга ва уни қўллаш қобилияти фақат инсонга насиб этган. Билишнинг табиий ва сунъий қуролларини

яратадиган амалиёт, инсонга зарур бўлганида борлиқнинг шундай чуқурликларига кириб боришга имкон берадики, жонли оламнинг ҳеч бир мавжудотига бу инъом насиб этмаган. Иккинчидан, инсон томонидан объектив воқеликни билишнинг чексиз имкониятларига эга бўлган тафаккур, фикр юритиш фаолияти бор. Тафаккур сезги аъзоларини бошқа вазиятларда инъикос объекти бўла олмайдиган жиҳатларини инъикос эттиришга йўналтиради.

Шундай қилиб, инсон сезги аъзоларининг физиологик чекланганлиги ташқи дунёни билишда жиддий тўсиқ бўла олмайди, балки айни пайтда бу чекланганлик инсон фаолиятида, ҳаттоки, ижобий фактор ҳам бўлиши мумкин.

Маълумки, ҳиссий инъикоснинг учта шакли мавжуд: сезги, идрок, тасаввур. Сезги предметнинг алоҳида хусусиятига, идрок предметнинг бир бутун хусусиятлари системасига мос келади. Масалан, бирон бир мева таъмини сезиш ва бошқа томондан, унинг шаклини, ҳидини, рангини сезиш бир бутунликда идрок этишга олиб келади. Сезгилар идрокдан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин (масалан, совуқни, қоронғуликни сезиш), бироқ идрок сезгиларсиз бўлиши мумкин эмас. Идрокнинг гносеологик замини бўлган ва мустақил ҳолда намоён бўлишга қодир сезгилар барибир бир бутун идрокнинг бир бўлаги, қисми сифатида мавжуд бўлади. Шунинг учун идрок ташқи предметнинг образи бўлса, сезгиларга образликнинг у ёки бу даражаси хос бўлиши зарур. Тўлиқроқ образ, табиийки, идрокда бўлади, чунки идрок инсоннинг ташқи муҳитга фаол муносабатининг натижасидир. Амалий фаолиятда алоҳида сезгилар муҳим аҳамиятга эга. Бирон-бир нарса рангининг индивид томонидан уни ўзи билан ўзаро боғлиқлигини англаниши, масалан, боланинг дунёни ўрганишда кўлларининг муайян нарса сирти бўйлаб ҳаракатланиши натижасида шу нарса тузилишининг қандайлигини ҳис қилиши туфайли шаклланади. Бунда кўзнинг бевосита фаолияти бўлиб туюлган, бироқ энди субъектдан маълум масофада жойлашган нарса билан боғлиқ ҳолда идрок этилаётган рангни сезиш ҳолати содир бўлади. Объект структураси тўғрисида ахборот берувчи бошқа сезгилар ҳам ушбу ҳолда кўриш билан биргаликда фаолият юритади. Ўз характериға кўра идрок объектга нисбатан изоморф ҳолатини ифодалайди.

Шундай қилиб, сезгилар ва идрок ташқи дунёни ҳиссий акс эттириш шакларидир, уларнинг билиш имкониятлари турлича. Уларнинг қайд этилган барча томонлари ва хусусиятлари ҳиссий инъикоснинг учинчи шакли — тасаввурга ҳам тегишлидир, зеро тасаввур уларга асосланади.

Тасаввурдаги асосий ўзига хослик унда инъикос эттирилаётган нарса ёки ҳодиса билан бевосита боғлиқликнинг йўқлигидир. Тасав-

вур моҳиятан идрок орқали, нарсанинг яхлит образи тарзида, мавжуд вазиятдан узилган, бир оз умумлашган, идрокка нисбатан ўзига хос, кўпроқ умумий белги ва жиҳатлар ифодаланадиган инъикос шаклидир. У орқали илгари идрок этилган образларнинг тикланиши содир бўлади, яъни инсоннинг хотираси, айти пайтда, инсонга таъсир этмаётган нарса образини қайта тиклаш қобилияти ишга солинади.

Ақлий билиш, унинг шакллари

Инсоннинг воқеликни ҳиссий акс эттириш қобилияти объектлар тўғрисидаги бевосита ахборотни индивидуал, аниқ — ҳиссий образлар шаклида олиш, яъни сезги, идрок ва тасаввур қилиш қобилиятидир. Бу қобилиятнинг билиш ва оламда яшаш учун аҳамияти катта. Аммо, унинг кучи унинг заифлиги ҳамдир, яъни, инсон билиш жараёнида конкрет вазиятга боғланган ҳолда қолади. Гарчи у атроф-муҳитда жонзотлар сингари мослашган ҳолда мўлжал ололса ҳам, аммо бунинг ўзи унга табиатни, уни ўраб турган дунё нарсаларини ўз манфаатлари ва эҳтиёжлари учун мослаштиришга етарли эмас.

Инсонга хос ҳиссий билиш қобилиятининг чекланганлиги фақат сезги аъзоларида кўплаб объектив нарсаларни, масалан, атомлар ва элементар заррачаларни бевосита акс эттирмаслиги билангина белгиланмайди. Сезги аъзолари акс этаётган предмет ёки вазиятнинг бир хил образини беради. Бу камчилик инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатида пайдо бўлишининг бошидаёқ намоён бўлган эди. Бизга сезги аъзолари берадиган оламнинг илмий манзараси зарур, аммо нарса ва ҳодисаларни чуқур, ҳар томонлама билиш, уларнинг сабаб-оқибатларини, бир-бирига ўтишини англаш учун бу етарли эмас. Бизнинг идрокимизда бутун гўзаллиги ва бевоситалиги билан юзага чиқадиган алоқа ва боғлиқликлар тўпламини тўла англаш биргина нарсани ҳиссий акс эттириш ёрдамида амалга ошавермайди. Мисол учун, иссиқни ҳис этиш учун қўлни бирон иссиқ жисмга текизиш туфайли амалга ошади. Бу биринчидан, ушбу предметнинг иссиқлик ҳолати, иккинчидан, инсон уни сезиши билан аниқланади. Бу ерда иккала боғлиқлик ягона бир бутунлик бўлиб намоён бўлади. Сезиш ва идрокда субъектнинг билиш объекти билан боғлиқлигининг умумий натижаси намоён бўлади, холос.

Инсоннинг тараққиётида мулоқот учун зарур бўлган тилнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши катта роль ўйнади. Тил сўзлари у ёки бу тасаввурлар, абстракциялар орқали мустаҳкамланади, бу эса уларнинг мазмунини вазиятга боғлиқ бўлмаган ҳолда қайта ҳосил қилиш имконини беради.

Сўз билан боғлиқ бўлган эркин тасаввурлаш қобилияти, шунингдек, тасаввурларни таққослаш, уларни таҳлил қилиш, нарсаларнинг умумий белгиларини ажратиш ва уларни алоҳида гуруҳларга бирлаштириш туфайли нарсаларнинг умумий жиҳатларини қайд этадиган ўзига хос тасаввурларни шакллантириш мумкин бўлади. Булар конкрет индивидуалликка эга бўлганлиги учун ҳиссий-сенситив характерда эмас, балки уларга хос қандайдир умумий белгига мос келадиган, функционал белгисига кўра ажратиладиган индивидуал нарсалар гуруҳининг умумий хусусиятлари тўғрисидаги “тасаввур”, холос. Бундай умумий хусусиятлар муайян атамалар, масалан, “олам”, “олам”, “уй” каби сўзларда ифодаланади. Мантиқ, психология ва фалсафада тушунчалар деб талқин қилинадиган ана шундай атамали кўплаб “тасаввурлар” пайдо бўлди.

Кишиларда воқеликни абстракт — фикрий акс эттира оладиган қобилият асосида пайдо бўладиган ҳамда ривожланадиган инъикоснинг дастлабки ва етакчи шакли **тушунча**дир. Билиш жараёнида тушунчанинг асосий вазифаларидан бири шуки, у маълум гуруҳдаги нарсаларни баъзан маълум, умумий, муҳим белгиларига кўра умумлашган ҳолда ажратиб акс эттиради. Унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: тушунча абстракт тафаккур шакли (ёки тури) сифатида баъзи нарсаларни умумлаштириш ва шу нарсалар учун умумий бўлган белгилар йиғиндисини фикран ажратиш натижасидир.

Битта объект ҳиссий-сенситив шаклида ҳам, тушунча шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Мисол учун, талаб А. Алиев тўғрисидаги тушунча, ўтган ҳафтада семинарда жавоб берган талаба А. Алиев тўғрисидаги тасаввур бўлиши ҳам, ўша талабанинг ўзи тўғрисидаги ёки унинг ўқув семестри давомидаги ўзлаштириш даражаси тўғрисидаги тасаввурларни умумлаштирган тушунча бўлиши ҳам мумкин.

Тушунчаларда объектларнинг муҳим ва номуҳим, зарурий ва тасодифий, сифатий ва миқдорий белгилари акс этган бўлиши мумкин. Намоён бўлиш даражасига кўра турлича, яъни унчалик умумий бўлмаган, умумийроқ, энг умумий тушунчалар бор. Тушунчаларнинг ўзи умумлашиши ҳам мумкин. Илмий билишда хусусий, умумий ва энг умумий тушунчалар борлиги эътироф этилган.

Агар кундалик турмушга оид билимда наrsa ва ҳодисаларнинг умумий бўлган белгиларини ва муҳимларини ажратиш унчалик аҳамиятсиз бўлса, илмий билишда эса бундай фарқлаш тадқиқотнинг муҳим қисмини ташкил этади. Кишилар учун умумий бўлган биологик белгиларни акс эттирган “инсон” тушунчаси бир

нарса-ю, нисбатан муҳим, ўзига хос белгиларни, масалан, онгга эга бўлиш, меҳнат қилиш қобилиятига эгалик, нутқ ёрдамида мулоқот қила олиш каби ижтимоий белгилар ифодаланган “инсон” тушунчаси бошқа, албатта.

Қайд қилинган иккала ҳолатга нисбатан ҳам қиёсан юқори-роқ даражадаги тушунчаларга акс эттириладиган объект ёки белгиларнинг аҳамиятини англаб етиш жараёнини ҳам ўз ичига оладиган тушунчалар киради. “Тушунча” сўзига “тушунмоқ”, “тушуниш” сўзлари яқинлиги тасодифий эмас. Онг шуғулланган вазифалар орасида нарса ёки ҳолатни тушуниш унинг тузилиши, ўрни ва аҳамиятини билиб олиш, демакдир. Бунга кўра, тушунча объектларнинг ўзаро муносабатини, нарсанинг ички ва ташқи тузилишини ёки реал аҳамиятини онг ёрдамида билиб олишни ифодалайди.

Олий даражадаги тушунчалар идеаллик соҳасини ташкил қилувчи ғоялардир. Бу бошқаларга ўхшаш бўлмаган, гарчи уларнинг характеристикасига эга бўлса ҳам, ўзининг реалликни ўзгартиришга томон йўналганлиги билан фарқ қиладиган алоҳида тушунчалар туридир. Мисол учун, агар “инсон” тушунчаси одамларга хос бўлган умумий ва муҳимликни англатади, шу маънода, воқеликда бор бўлган белгиларни акс эттирса, ғоя жамиятнинг келгуси қиёфаси ёки лойиҳалаштириладиган ҳаво кemasини ифодалайдиган тушунча сифатида майдонга чиқади.

Инсоннинг абстракт — фикрлаш қобилияти тушунчалар билан бирга воқеликни ақлий ўзлаштиришнинг бошқа шакллари ҳам ўз ичига олади. Классик формал мантиқ фанига кўра, тафаккурнинг муҳокама юритиш (ҳукм) ва хулоса чиқариш шакллари ҳам борлиги маълум. **Ҳукм** — фикрнинг шундай шаклики, унинг ёрдамида тушунчаларнинг ҳақиқатга мослиги тасдиқланади ёки инкор этилади. Ҳукмларни айтаётиб биз тушунчалардан фойдаланамиз. Улар ҳукмларнинг элементлари ҳисобланади. Нарсаларнинг моҳиятини билиш асосида улар тўғрисидаги тушунчалар пайдо бўлади, ягона ҳукмга бирлашиши мумкин бўлган яқка ҳукм ёки ҳукмлар мажмуаси шаклланади. Нарсаларни англашда эришилган бу ҳукм ҳам тушунча ўрнида қабул қилинади. Билимлар чуқурлашиб бориши билан уларни умумлаштириш асослари ҳам ўзгаради. Бир тушунчалардан бошқасига, янада чуқурроқ ва аниқроқ тушунчаларга ўтишнинг моҳияти ана шунда. Психология курсида ҳукмга бир оз бошқачароқ таъриф берилишини таъкидлаш керак: “Ҳукм” борлиқнинг нарсалари ва ҳодисалари ўртасидаги ёки уларнинг хоссалари ва белгилари ўртасидаги алоқаларни акс эттиришдир. Бундай тушунишда ҳукмлар тушунчалар билан боғлиқ бўлиши шарт эмас деб қаралади.

Хулоса. Тушунчалар ва ҳукмлар асосида хулоса шаклланади. Хулоса шундай муҳокама юритишки, унинг ёрдамида мантиқан янги ҳукм ҳосил қилинади.

Биз тафаккурнинг мантиқий шаклига хос тушунчалар, ҳукмлар, хулоса чиқаришларни махсус қараб чиқмаймиз. Булар мантиқ фанининг тегишли бўлимларида етарлича ёритилади. Ақлий билим шакллари тўғрисида айтилган фикрларга қўшимча қилиб таъкидлаш мумкинки, агар илмий билишни олсак, ундаги нисбатан муҳимроқ шаклларга гипотезалар ва назариялар киради. Бу шакллар ёрдамида субъект мураккаб даражада ташкил топган моддий тизимларнинг чуқур моҳиятига кириб боришга қодирдир. Шундай қилиб, абстракт тафаккурни воқеликни ҳиссий акс эттиришдан фарқланувчи қуйидаги жиҳатларини санаб ўтиш мумкин:

1) нарсадаги умумийликни акс эттира олиш; ҳиссий акс эттиришда алоҳида нарсалардаги умумий ва якка белгилар ажратилмайди, балки ягона образ ҳолида намоён бўлади;

2) нарсадаги муҳимликни акс эттира олиш; ҳиссий акс эттиришда муҳим номуҳимдан ажратилмайди;

3) нарса ва воқеаларнинг моҳиятини билиш асосида ғоя шаклидаги тушунчаларни ярата олиш;

4) воқеликни бевосита билишда ҳиссий акс эттириш орқали ҳам, турли асбоб-ускуналардан фойдаланиш ёрдамида ҳам, ҳукм ва хулоса чиқариш воситасида ҳам умумий натижага эришиш.

Ушбу барча ҳолатлар инсоннинг абстракцияларни ҳосил қилиш қобилиятининг намоён бўлишидир. Бу қобилият номи ҳам ана шундан келиб чиққан ва у “абстракт фикрлаш”, деб аталади.

Образли тафаккур Образли тафаккур ёрдамида нарсанинг турли аниқ хусусиятлари, хилма-хиллиги тўлиқроқ акс эттирилади. Образда нарсани бир вақтнинг ўзида турлича кўриш имкони бор. Образли тафаккурнинг муҳим хусусияти нарсалар билан уларнинг хоссалари ўртасидаги одатдан ташқари, ишониш қийин бўлган уйғунликнинг ўрнатилишидир. Кўргазмали-таъсирчан тафаккурдан фарқли равишда кўргазмали-образли тафаккурда вазият фақат образ маъносида ўзгаради.

Кўргазмали-образли тафаккурни кўргазмали-таъсирчан тафаккурдан ажратиш учун асос қилиб, психолог тадқиқотчилар вазиятнинг ўзгариш хусусиятини олишади. Шундан келиб чиқиб, биз бир оз бошқачароқ йўналишдан, яъни гносеологик тафаккурнинг ўзини характерлаш томонга боришимиз мумкин. Кўргазмали-таъсирчан тафаккурда кўришимиз мумкинки, бола ҳам тасаввур — образ ёрдамида иш кўради: биринчи тажрибада вазифани бажариш турли вариантларни алмаштириш туфайли ечимни тасодифан

топишдан (онгсизлик актидан) иборат ёки олдиндан аниқ образлар билан фикрлаш ва тегишли ҳаракатланиш сифатидаги хулоса вужудга келади. Кўргазмали-таъсирчан тафаккурнинг ички аспекти кўргазмали-образли инъикос билан ўхшаш эканлиги маълум бўлади. Фалсафий нуқтаи назардан қайд этилган тафаккур шаклларидаги умумийлик ниҳоятда муҳим бўлиб, улар инсон фаолиятининг объектга фаол таъсири, усиз ҳеч қандай инсоний тафаккурнинг бўла олмаслиги тўғрисидаги тасаввур билан мустаҳкам боғланган.

Кўриш, эшитиш, тил ёрдамида гаплашишдан маҳрум болалар ривожининг экстремал шароитларида билишда сезгилардан, нарсалар билан ишлаш тўғрисидаги идрок қилишнинг бевосита шаклларида ажралмаган фаолиятнинг аҳамияти биринчи ўринга чиқади. Ўз-ўзига хизмат кўникмаларидан фарқли равишда имо-ишоралар — айнан шу шароитда йўл қўйган (мавжуд бўлмаган) нарсаларга бўлган эҳтиёжга кўра ҳаракатларни содир қилишдир.

Тафаккурнинг ижтимоийлиги

Инсон тафаккурининг ижтимоий жараёнларга боғлиқлигининг муҳимлигига эътибор бериб таъкидлаш мумкинки, ҳиссий образлар бола ривожланиши жараёнида гапириш ва нутқни тушуна олишдан илгари вужудга келади. Улар ҳаёт давомида нарсалар билан мулоқот қилиб бораётган ва улар орасида инсонга айланаётган боланинг бевосита фаолиятида шаклланадиган ва аслида фалсафада мантиқий шакллар, деб аталадиган нарсанинг ўзидир.

Шу маънода, тафаккур инсоннинг ўз жисмидан ташқарида жойлашган, атроф-муҳитдаги ўрни ва аҳамиятига мувофиқ бўлган инъикос шаклидир. Бу таъриф, кўриниб турибдики, анча мажозий маънога эга, чунки тафаккур қатъий маънода нарсаларнинг ўзи билан эмас, балки уларнинг образи, нарсалар тўғрисидаги тасаввурлар билан ҳам боғланган. Лекин бу таърифда бошқа жиҳат, яъни тафаккурни тушунишда абстракт-мантиқийликнинг тор доирасидан ташқарига чиқилиши муҳимдир.

Тафаккурни энг умумий тарзда онгнинг нарсалар образи билан ишлаш жараёни, деб таърифлаш ҳам мумкин. Образлар ҳиссий ва тушунча ҳолида бўлганлиги учун, тафаккурни аниқ бир ҳиссий ва муайян тушунчага хос образлар билан инъикос эттириш жараёни деб қараш ҳам мумкин.

Баён қилинган фикрларга асосан, иккинчи билиш усулини фақат “мантиқий” деб эмас, балки абстракт — мантиқий тафаккур усули, деб аталса тўғри бўлади.

**Тафаккур ва тил,
белги ва маъно**

Энди эса тафаккурнинг тил билан боғлиқлиги тўғрисида тўхталамиз. Улар бири-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўла олиш даражасида намоён бўладими ёки тафаккурсиз тил, тилсиз тафаккур бўла олмаслиги даражасидаги муносабатлар билан характерланадими? Бир томондан тил ва тафаккур чамбарчас, узвий боғлиқ, деган фикр бор. Бошқа томондан эса бир қатор фактлар, жумладан, қар-соқовлар тафаккур фаолиятига оид мисоллар борки, улар оғзаки нутқсиз, сўзсиз тафаккур мавжудлигидан ҳам дарак беради.

Шунинг учун тилнинг тузилишини гносеология нуқтаи назаридан қараб чиқамиз. Ушбу аспектда тил мазмунига эга бўлган белгилар тизими сифатида таърифланади. Белгилар ва уларнинг мазмуни тилда ўз қонун-қоидалари ва алоқа шаклларига эга бўлган нисбатан ёпиқ ва мустақил системани ташкил қилади, деб ҳисобланади. Муҳими, тил оддий белгилар системаси эмас, ўз-ўзича белгилар ҳам эмас, балки ўз мазмунига эга бўлган белгилар тизимидир.

Товушлар, имо-ишоралар, расмлар, чизма ва шу кабилар белгилар сифатида ҳисобланиши мумкин. Улар кишининг сезги аъзолари томонидан ҳис қилинади, асаб системаси ва онгга таъсир қилади. Белгилар сигналлар бўлиб, асосан моддий ҳодисалардир. Белги ҳиссий қабулланадиган нарсадир, у билиш, мулоқот жараёнида бошқа нарсанинг бир жиҳати сифатида ва у ҳақда ахборотни олиш, сақлаш, қайта ўзгартириш ҳамда узатиш воситаси тарзида намоён бўлади. Бунда ахборот деганда, субъект ўзининг онгида ишлатиладиган ҳиссий ёки гносеологик образ тушунилади ва у муайян белгини идрок этаётган бошқа субъектларда инъикос эттирилади. Реал нарсанинг жойлашувига кўра, белгилар нарсаларнинг ўзларини эмас, балки уларнинг образлари ёки улар боғлиқ бўлган образлар комплекси билан иш кўради.

Бир образ, яъни битта ахборот турли белгиларда ифодаланиши мумкин. Масалан, “стол” сўзи немисчада “der lich” ва инглизчада “the table” билан бир хил маънони англатади. Бошқача айтганда, мазмун билан белги бир хил ифодаланмайди. У ёки бу сўзнинг пайдо бўлиши зарурият билан тасодифнинг ўзаро боғлиқлиги асосида рўй берса-да, бу ҳол айнан шу сўзнинг маъносини белгиламайди. Белги билим объекти эмас (гарчи шундай бўлиши мумкин бўлса ҳам), балки билиш воситаси ҳисобланади.

Замонавий гносеология билишни таҳлил қилганида “индивид-табиат” муносабати билан чегараланиб қолмайди, балки “индивид-жамият-табиат”лан иборат мураккаброқ тизимни ўз объекти

қилиб олади. Шу нуқтаи назардан олганда, гносеологик ёндашув инсоннинг билиш қобилиятларини агностик тушуниш билан келиша олмайди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳиссий билиш. Ҳиссиёт, сезги ва тасаввурлар.
2. Инсоннинг абстракция қобилияти. Абстракт тафаккур ва унинг шакллари.
3. Тафаккурнинг ижтимоийлиги нимада?
4. Тафаккур ва тил, белги ва маъно?

Амалий машғулот саволлари

1. Билишнинг босқичлари фалсафий муаммо сифатида.
2. Ҳиссий билиш шакллари: ҳиссиёт, сезги, тасаввур, сенсуализм.
3. Абстракт тафаккур (ақлий билиш) шакллари, тушунча, ҳукм, хулоса, образли тафаккур.
4. Тафаккурнинг ижтимоий-тарихий ҳаракатлари. Тафаккур ва тил, белги ва маъно.

3 - м а в з у

ИЛМИЙ БИЛИШ ВА УНИНГ УСУЛЛАРИ

“Илмий билиш” тушунчаси

Инсоният тарихида билиш фаолияти илм-фандан, воқеликни маънавий-амалий ўзлаштиришнинг ўзига хос усули сифатида пайдо бўлишидан анча илгари шаклланган. Когнитив билиш элементи инсон маънавий фаолияти ноилмий усулларида ҳам мавжуд. Инсон онгининг билиш ва оламни ўзлаштиришини бадий, диний, ахлоқий ва бошқа усуллари билан бирга илмий-назарий усули тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Аввал таъкидланганидек, фалсафа ҳам фан билан тўлиқ мос тушмайдиган билиш фаолиятининг ўзига хос тури ҳисобланади. Бироқ, агар маънавий фаолиятнинг бошқа шаклларида билиш компоненти оламни ўзлаштириш жараёнининг таркибий қисми бўлса, бу компонент маънавий фаолият бошқа жиҳатларини ҳам ўзига бўйсундирувчи асосий жараён ҳисобланади. Шунинг учун фанда айнан билиш фаолияти хусусиятлари аниқроқ намоён бўлади ва уларни ўрганиш умуман билиш фаолиятини, унинг тўлиқроқ манзарасини яратишга имкон беради.

Энг умумий тарзда олганда, рационаллик ақлнинг далилларига доимий муурожаати сифатида тушунилади ва билишга оид хулоса-

ларни қабул қилишда ҳиссиёт, қизиқиш ҳамда шахсий фикрларни эътиборга олмайди.

Фалсафа тарихида рационализм, анъанавий равишда, эмпиризм ва сенсуализмга қарама-қарши қўйилади. Бу концепциялар ўртасидаги тафовут билиш манбаи тўғрисидаги қуйидаги савол билан боғлиқ: билимнинг ишончли манбаи ақлни ёки инсон ҳиссий билими, қобилияти ва ҳиссий тажрибаси ана шундай манба бўла оладими? Аслида илмий билимнинг тавсифига татбиқан ақлни ҳиссий билишга, интеллектни ҳиссий тажрибага бундай қарама-қарши қўйиш мантиқан тўғри эмас. Олим учун тажриба ва эксперимент натижалари ақл ва фаросат далилларидан кам бўлмаган исботлаш кучига эга. Шунинг учун инглиз файласуфи К. Поппернинг анъанавий рационализмни интеллектуализм деб аташ, рационализм ва рационалликда тажрибага таяниш тўғрисидаги таклифига қўшилиш мумкин. Унинг ёзишича: “Мен рационализм сўзини ақлга мурожаат қилиш орқали кўплаб муаммони ҳал қилишга ҳаракат қилувчи позиция маъносида ишлатаман” Фаннинг дунёни тушунчаларда ўзлаштириш факти рационалликнинг замини бўлиб ҳисобланади. Илмий назарий тафаккур, энг аввало, тушунчавий фаолиятдир, масалан, санъатда оламни ўзлаштиришни асосий шакли бадиий образ ҳисобланади. Айнан тушунчалар ёрдамида иш кўриш фанда асосий билиш функцияларини, яъни қайд этиш, тушунтириш ва олдиндан башорат қилиш каби ҳодисаларни бажаришга имкон беради. Худди шунинг учун ҳар бир фан ўз тили, тадқиқот соҳаси ва методига эга. Рационаллик маъносида илмий билиш яна икки хусусият — ишончлилик ва системалилик билан тавсифланади. Бу сифатлар илмий билишни кундалик, одатдаги билишдан фарқ эттиради. Системалилик ва ишончлиликнинг асосида илмий тушунчалар ва муҳокамалар орасидаги мантиқий боғлиқлик ётади.

XX асрнинг 50-йилларида рационаллик муаммоси яна илмий жамоатчилик диққат-марказида бўлди. Муаммога эътиборни К.Р. Поппер тортди. У илмий билишни иррационал талқин қилишни Д.Юм қарашлари орқали ҳал этиш масаласини кўтариб чиқди. У қайсидир даражада, индуктивчилар билан тил топишган ҳолда, тажрибавий далиллар эмпирик табиатшуносликда ҳал қилувчи кучга эга бўлиши керак, деб таъкидлади. Лекин, К. Поппернинг рационаллик муаммосини ҳал қилишга ёндашувнинг мантиққа зидлиги шунда эдики, у бошданок илмий қоидаларнинг ҳақиқийлигини фактлар асосида исботлаш мумкинлигини инкор этарди.

XX асрнинг 60—80-йилларида фалсафада рационаллик тўғрисидаги тасаввурларни бойитган бир қатор асарлар пайдо бўлди. Шу

маънода Т. Кун ва И. Лакатоснинг асарлари эътиборга лойиқдир. Т. Кун ўзининг “Илмий инқилоблар тузилиши” асарида илмий билимнинг “парадигмали модели”ни илгари сурган. Унга кўра, олим ўз фаолиятида илмий ҳамжамият томонидан қабул қилинган муайян фан қолипи ёки парадигмадан фойдалангани даражасида илмий фаолият рационал ҳисобланади. Т. Кун парадигмани “муайян давр ичида маълум илмий ҳамжамият томонидан ўзининг кейинги фаолиятини ривожлантириш учун омил бўладиган бир ёки бир неча илмий асослардир”, деб тушунади.

Т. Кун фикрича, тадқиқот маълум соҳа тараққиётида илмий босқич ҳамжамият томонидан фаолиятни тартибга солувчи муайян парадигмадан бошланади.

Инглиз файласуфи И. Лакатос илмий рационалликни янгича тушунишни Т. Куннинг парадигма тушунчасига ўхшаш бўлган “тадқиқот дастури” тушунчаси билан боғлайди. И. Лакатос фикрича, олим ўз фаолиятидаги эмпирик қарама-қаршиликларга қарамай, муайян тадқиқот дастурига таянишига тўғри келади. Лекин, фанда “парадигмали тузилмалар”ни яратиш жараёнининг ўзи қай даражада оқилона иш, деган савол туғилади.

Т. Кун фикрига кўра, парадигмаларни келтириш ва алмаштириш жараёнини тўлиқ рационал тушунтириб беришнинг иложи йўқ. Бу жараён ижтимоий-руҳий табиатга эга ва Т. Кун фикрича, парадигмалар алмашинувининг диний инқилоб билан ўхшашлиги бор. И. Лакатос тадқиқот дастурини қабул қилишни мантиқий-методологик ва эмпирик характерга эга бўлган рационал фикрлар асосланган конвенция сифатида талқин қилади. Бироқ, ҳар қандай конвенция альтернатив ва эркин танлаш акти бўлганлиги учун тадқиқот дастурини қабул қилиш ҳолатини мантиқий-эмпирик асосланганлиги тўғрисида гапириш мумкин эмас. Бу ерда ақлга зидлик, яъни иррационаллик элементлари бор.

Ички мукамаллиги нуқтаи назаридан Т. Кун концепцияси ҳам, И. Лакатос концепцияси ҳам унчалик пухта ишланган эмас. Бу масалада кўплаб танқидий адабиётлар мавжуд. Лекин илмий билимда парадигмали тузилмаларни ажратиб олиш ғояси ўз ўрнига эга. У ўз тасдиғини реал фан тарихида топади ва ҳозирги давр фалсафасида бу ғоянинг фойдалилиги айтирилиш шубҳа уйғотмайди.

Илмий рационаллик билан боғлиқ бўлган яна бир мавзу — **тадқиқотда мақсад ва воситаларнинг мувофиқлиги** масаласидир. Рационал фаолият учун танланган воситалар қўйилган мақсадларга мувофиқ бўлиши одатий ҳол ҳисобланади. Лекин, олимнинг мақсади доимо ҳам воситаларга мос бўлаверадими. У бир нарсани ўйлаган, иккинчисини амалга оширган, учинчи бир нарсани назарда тутган

бўлса-чи? Бу саволга жавоб илмий билишнинг табиатини талқин қилиш қанча хилма-хил бўлса, шунча хил бўлиши мумкин. Олим ўз олдига ўзи, у мансуб бўлган фан қўйган ёки шу соҳа олдига кўндаланг бўлиб қолган муаммоларни шундай ечиши мумкинки, бунда айнан нима сабабдан ушбу восита ёки йўл танланганини ҳеч ким билмаслиги ҳам мумкин. Муайян жараёнларга хизмат қилгандай бўлиб, ўз фани олдидаги муаммоларни оқилона ечган ёки ўзи мансуб бўлган фан соҳасининг қаддини шу соҳа мутахассисларига ҳам “билдирмасдан” тиклаб қўйган олимлар илм тарихида кўп учрайди. “Дўппи тор” келган замонларда олимлар нафақат илмий, балки амалий фаолиятда ҳам бундай илмий софистика ва эклектикадан фойдаланишга мажбур бўладилар. Бундайлар ниҳоятда камчиликни ташкил қилади, ҳатто илмий жамоатчиликнинг бир қисми ҳам бу ҳолда танқид томонига ўтади. Ўз давридаги жараёнларда фаол иштирок этаётган олимни, албатта, хатога йўл қўйяпти, фан учун хизмат қилмасдан, фақат амал учун ҳаракат қиляпти, деган фикрлар тўғри эканлигига ким кафолат бера олади? Бундай фаолият муайян фан соҳасини ривожлантириш учун фақат шу фан доирасида ишлаш керак, деб қўл қовуштириб ўтирадиган ёки эски тасаввурларга ёпишиб олган кишилар фаолиятига нисбатан олганда фойдалироқ эканлиги аниқ. Фаннинг вазифасини оддий баён қилувчилар учун мақсадга эришиш воситалари бир хил, фанни инструментал талқин қилиш тарафдорлари учун эса бу ҳолат бутунлай бошқачадир.

Илмий билиш усуллари

Инсон тафаккури билишнинг кўплаб усуллари, услуб ва шакллари қамраб олган мураккаб билиш жараёнидир. Улар орасидаги фарқ шартли бўлиб, бу атамалар кўпинча синоним сифатида қўлланилади. Шундай бўлса-да, улар орасида тафовутлар ҳам бор. Тафаккур ва илмий билиш усуллари деганда, инсон фикр юритиши жараёнида илмий билишнинг барча соҳалари ва истаган босқичида фойдаланиладиган умумий ва гносеологик операциялар тушунилади. Улар кундалик, одатдаги ҳамда илмий тафаккурни бир хил тарзда характерлайди. Гарчи, илмий тафаккурда аниқ ва тартибга солинган тузилма кўринишда бўлса ҳам, тафаккур усуллари билиш фаолияти у ёки бу босқичида фикрни умумий, гносеологик йўналишини кўрсатади. Масалан, бутундан бўлакка, бўлакдан умумийликка, конкретликдан абстрактликка ва бошқа томонга ҳаракатларни ифодалайди.

Кузатиш

Кузатиш эмпирик билишнинг бошланғич услубидир. Кузатиш — асосан инсоннинг сезги, идрок, тасаввуридан иборат ҳиссий қобилиятлари асосида нар-

саларни мақсадли ўрганишдан иборат, кузатиш давомида биз ўрганилаётган объектнинг ташқи жиҳатлари, хосса ва белгилари тўғрисида билим ҳосил қиламиз.

Баён қилиш кузатишнинг билиш натижаси бўлиб ҳисобланади, бунга ўрганилаётган объект тўғрисида бошланғич маълумотларни тил воситалари ёрдамида қайд этиб бориш жараёни киради. Кузатиш натижалари чизмалар, диаграммалар, ҳисоб маълумотлари ва оддий суратларда акс эттирилиши мумкин. Кузатишнинг таркибий элементларига қузатувчининг ўзи, тадқиқот объекти, кузатиш шарҳлари ва қурилмалар, асбоблар ҳамда ўлчов асбобларидан иборат кузатиш воситалари киради.

Юзаки қараганда, кузатиш пассив, билишнинг соф мушоҳадвий воситаларига мансубдек туюлади ва экспериментга нисбатан аслида шундай ҳамдир. Лекин, ташқи пассивликда кузатилса-да, унда ҳам инсон билишининг фаол хусусияти тўлиқ ҳолда намоён бўлади. Фанда “Олим кўзи билан кузатади, бироқ боши билан кўради”, деган ибора кенг тарқалган. Математик ва геолог нарсанинг бир бўлагига қараб, уни бир хил кўришадию, аммо турли нарсаларни кузатишади. Шунга ўхшаш тарзда овчи ва зоолог ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларини кузатаётиб, бу кузатишнинг турли натижаларини қайд этишади. Шунинг учун, Ф. Бэкон қузатувдан олдин онгни турли “идея”лардан тозалаш лозим, деганда ноҳақ эди. Бу амалда олимнинг бутун ўтмиш давомида олган барча билимини ўчириб ташлаш билан тенг эди, фанда бундай қилишнинг фойдаси йўқ. Ундан кўра, илгариги билимлар асосида келажакда ҳам фойдаланиш мумкин бўлган янгилик яратилиши фан учун муҳимдир. Бунга энг яхши мисол Галилейнинг фаолиятидир. У самовий ҳодисаларни кузатиш учун бу соҳадаги эмпирик материалларни тўплашга катта ёрдам берган телескопни кашф қилди.

Анализ ва синтез   Анализ тафаккурнинг шундай усулики, у ўрганилаётган объектни мустақил ўрганишда қисмларга, томонларга бўлиш асосида алоҳида таҳлил қилиш билан боғлиқдир. Синтез, аксинча, илгари ажратилган бўлақларни бирлаштириш усули бўлиб, унинг ёрдамида муҳим алоқа ва муносабатлар аниқлангач, қисмларни анализ учун ажратилган бўлақлар бир бутун ҳолатга бирлаштирилади. Анализ ва синтезнинг ўзаро боғлиқ тадқиқот усуллари ҳар бир фан соҳасида конкретлаштирилади. Умумий усулдан улар махсус усулга айланиши ҳам мумкин: математик, кимёвий ва социал амалиётнинг конкрет услублари худди шу ҳолда мавжуд бўлади. Аналитик усул баъзи фалсафий мактаблар ва оқимларда алоҳида қараб чиқилган ва ривожлантирилган, синтез тўғрисида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

**Абстрактлаштириш,
конкретлаштириш
ва идеаллаштириш**

Улар тадқиқотнинг умумижтимоий усулларига киради. Абстрактлаштириш бизни қизиқтирган аниқ нарса ёки ҳодисаларга хос белгилар, хосса-хусусиятлар ва муносабатларни фикран ажратиш, табақалаштириш жараёнидир. Шу билан бирга, у ушбу жиҳатдан унча муҳим бўлмаган белги, хосса ва муносабатлардан муҳимини ажратиб олиш ҳамдир. Ўрганилаётган нарсаларни вақтинча бир қатор белги, хосса ва хусусиятлардан ажратиб олиш ҳодисани чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Тадқиқот мақсадларига кўра, абстрактлашнинг хилма-хил турларини ажратиб кўрсатишади. Нарсалар мажмуи ёки оиласи тўғрисида умумий тушунча ҳосил қилиш зарур бўлса, айнанлаштириш абстракциясидан фойдаланилади. Бунда муайян жонзот ёки нарсалар оиласига хос баъзи белги ва хоссалар фикран эътибордан соқит қилинади ҳамда ушбу оилага хос бўлган умумий белгилар ажратиб олинади. Шунингдек, аналитик абстракция тури ёки ажратувчи абстракция шакли ҳам бор.

Идеаллаштириш гарчи абстрактлаштиришнинг бир тури бўлсада, билишнинг нисбатан мустақил усулидир. Математикада “нуқта”, “чизиқ” ёки физикада “идеал газ” каби тушунчалар идеаллаштириш натижалари бўлиб ҳисобланади. Идеаллаштириш жараёнида нарсанинг реал хоссаларидан имкон қадар узоқлашилади. Идеал объект деб аталувчи нарса ҳосил қилинади, унинг ёрдамида реал объектларни билиш учун назарий тафаккурдан фойдаланилади. Масалан, моддий нуқта тушунчаси ҳақиқатда биронта ҳам объектга мос келмайди. Бироқ, идеал объект билан ишлаётганда бирон бир механик қурилма (снаряд), сунъий йўлдош, Қуёш тизими сайёраси каби реал объектларни назарий тушунтириш ва улар табиатини таҳмин қилиш имкониятига эга бўлинади.

**Индукция, дедукция,
аналогия**

Индукция тажрибавий фанлар учун тадқиқот усули ҳисобланади. Ушбу усулдан фойдаланганда фикр жузъий, алоҳида билимдан, факт-маълумотларни билишдан умумийликни, қонунларни билиш томон ҳаракатланади. Индукция асосида индуктив хулосалар ётади. Улар муаммоли бўлиб, тўлиқ ва ишончли билимни бермайди. Бундай хулосалар гўёки фикрни умумий қонуниятларни очишга томон йўл бошлайди.

Дедукция гносеологик мазмунига кўра, индукция усулининг аксидир. Дедуктив хулосада фикр ривожини умумий билимдан хусусий билим томон йўналган бўлади. “Дедукция” махсус термин сифатида мантиқ қоидаларига биноан мантиқий хулосалар ҳосил қилиш жараёнини англатади. Индукциядан фарқли дедуктив ху-

лосалар агар асосларда бундай билим мавжуд бўлса, ишончли билим беради.

Илмий тадқиқотда тафаккурнинг индуктив ва дедуктив усуллари ўзаро боғлиқдир. Индукция инсон фикрини ҳодисаларнинг сабаблари ва умумий қонуниятлари тўғрисидаги гипотезаларга етаклайди; дедукция умумий гипотезалардан натижаларни тажрибавий текшириб кўриш мумкин бўлган ва шу йўл билан экспериментал тарзда уларни тасдиқлаш ёки рад этишга имкон беради.

Аналогияда объектларнинг баъзи белгилари, хоссалари ва муносабатларидаги ўхшашликдан, уларни бошқа нарса ёки муносабатларга ўхшашлиги тўғрисидаги фикр илгари сурилади. Аналогия бўйича ҳосил бўлган хулоса ҳам индукциядагидай муаммоли бўлиб, кейинчалик асослаб бериш ва текширишни талаб қилади.

Моделлаштириш

Аналогия бўйича хулоса ҳозирги пайтда фанда кенг тарқалган тадқиқот усули — моделлаштириш асосида ётади. Моделлаштириш ўзининг мураккаб комплекс характериға кўра, тадқиқот усулларида кўра услубларига кўпроқ мансубдир. У шундай тадқиқот услубики, унда тадқиқотчини қизиқтирган объект шунга ўхшаш бошқа объект билан алмаштирилади. Бунда биринчи объект оригинал, иккинчиси эса модел ҳисобланади. Кейинчалик моделни ўрганиш туфайли олинган билимлар аналогия асосида оригиналға (асл объектға) кўчирилади. Моделлаштириш асл объектни ўрганишнинг иложи бўлмаган ёки бунда ўта катта харажатлар талаб этилган ёхуд вазият қалтислиги боис бевосита ўрганиш қийин бўлган ҳолларда қўлланилади. Самолётларни янги конструкцияларға хос хусусиятларини уларни кичиклаштирилган моделлари асосида ўрганиш бунинг яққол мисоли бўлиши мумкин. Моделлаштириш жисмоний, математик, мантиқий, белгили шаклда намоён бўлиши мумкин, бу модел танлашға боғлиқ бўлиб ҳисобланади.

Модел — билиш объекти ўрнини босадиган, амалда объективлаштирилган ёки фикран тасаввур қилинадиган нарса. Моделни асосий воситаларини танлашға нисбатан моделлаштиришнинг турли хиллари ҳам фарқланади. ЭҲМ янги авлоди пайдо бўлиши билан фанда компьютерли моделлаштириш кенг миқёсда оммалашди. Компьютерли моделлаштириш математик ва мантиқий моделлаштиришдан фойдаланишни ҳам ўз ичига олади.

Эксперимент

Эксперимент ҳодисаларни ўрганишда фanning муайян мақсадға йўналтирилган услуби бўлиб, бу услуб ёрдамида ҳодисалар содир бўлиши аниқ қайд этилган шароитларда, тадқиқотчи томонидан қайта ҳосил қилиниши ва назорат қилиниши мумкин. Экспериментнинг кузатишға нис-

батан бир қатор афзалликлари бор. Масалан, эксперимент давомида ўрганилаётган ҳодиса кузатилибгина қолмасдан, тадқиқотчи ихтиёрига боғлиқ равишда қайта тикланиши ҳам мумкин ёки у орқали табиий шароитда кузатиш мумкин бўлмаган ҳодисаларга хос хоссаларни аниқлаш ҳам мумкин. Бу усул ўрганилаётган ҳодисани мураккаблаштирувчи ҳолатлардан фарқли тарзда, уни мақбул кўринишда ўрганиш имконини беради.

Экспериментал услуб физика негизида пайдо бўлиб, кейин эса кимё, биология, физиология ва бошқа табиий фанларда кенг тарқалган. Ҳозирда эксперимент социологияда ҳам билиш услуби, ҳам социал тизимларни оптималлаштириш воситаси сифатида янада кенг тарқалмоқда. Амалда, Галилей замонларидан бери экспериментал услуб ўз тузилиши ва билишдаги роли нуқтаи назаридан унчалик ўзгарган эмас. Муҳим ўзгаришлар экспериментни техник жиҳозлашда содир бўлди, яъни уни ЭҲМдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган янги турлари юзага келди, бу услубдан фойдаланиш соҳаси кенгайди. Экспериментни англашдаги муҳим жиҳат Галилей замонларида долзарб бўлмаган ўрганилаётган объект билан ўлчов асбобларининг алоқадорлигини ҳисобга олиш зарурлигига тегишлидир.

Экспериментнинг қуйидаги турлари бор: 1) тадқиқот ёки излаб топиш эксперименти; 2) текширувчи ёки назорат эксперименти; 3) қайта ҳосил қилувчи; 4) ажратувчи; 5) миқдорий ёки сифатий; 6) физик, кимёвий, биологик, социал эксперимент.

Экспериментнинг ўзига хос тури фикрий экспериментдир. Реал экспериментда олим маълум ҳодисани қайта ҳосил қилиш, ажратиш ёки хоссаларини ўрганиш учун уни турлича реал физик шароитларга қўйиб кўради. Фикрий экспериментда эса бу шароитлар тасаввур қилинадиган ҳолатлар бўлиб ҳисобланади, лекин тасаввур бунда яхши маълум бўлган фан қонунлари ва мантиқ қоидалари билан бошқарилади, бундай ҳолда олим ҳиссий образлар ёки назарий моделлар ёрдамида ишлайди. Фикрий эксперимент назарий талқин қилиш билан узвий боғланган, шунинг учун у тадқиқотнинг эмпирик методларидан кўра, кўпроқ назарий методларига тааллуқлидир. Фикрий экспериментни инсон амалий фаолияти шакли сифатида олиб қараш мумкин эмас, уни шартли равишда эксперимент, деб аташ мумкин. Унда фикрлаш усули реал экспериментдагига ўхшаш бўлгани учун шундай дейиш мумкин, холос. Эйнштейннинг эркин тушаётган лифт билан боғлиқ фикрий эксперименти бунга классик мисол бўла олади. Натижа эса умумий нисбийлик назарияси асосига қўйилган оғир ва инерт массанинг эквивалентлигини кашф этиш бўлган эди.

Гипотеза

Методологияда “гипотеза” атамаси икки маънода ишлатилади: билимнинг мавжудлик шакли сифатида муаммолилиқ, ишончсизликни ифодалайди ёки ғояларни тушунтириб берувчи, шакллантирувчи ва асословчи метод сифатида қонун, принцип ва назарияларни ўрнатишга элтувчи йўлдир. Гипотеза структураси билан танишиш бу метод тўғрисида яхши тасаввур беради. Гипотеза методининг биринчи босқичи назарий тушунтириш лозим бўлган эмпирик далиллар билан танишиш ҳисобланади. Дастлаб бу далилларни фанга маълум бўлган қонун ва назариялар ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қилинади. Агар бунинг иложи бўлмаса, олим иккинчи босқичга, яъни ҳодисалар сабаблари ва қонуниятлари тўғрисидаги тахмин ва фаразларни илгари суришга ўтади. Бунда у индуктив мўлжаллаш, аналогия, моделлаштириш каби турли тадқиқот усулларидан фойдаланишга уринади. Ушбу босқичда бир-бирига мос келмайдиган бир қанча тушунтирувчи тахминларни илгари суриш ҳам мумкин.

Учинчи босқич тахминнинг жиддий баҳоланиши ва кўплаб фаразлар орасидан нисбатан эҳтимолга яқинини танлаш босқичидир. Гипотеза, энг аввало, мантиқий зиддиятсизликни текширади, хусусан у мураккаб шаклга эга бўлган тахминлар тизими томон юз тутганда шундай қилинади. Сўнгра, гипотезани маълум фанни фундаментал умумназарий тамойиллари билан сиғиша олмаслиги текширилади.

Гипотеза методи янги қонунлар, принципларни очиш ва назарияларни яратиш жараёнида илмий тадқиқотнинг ижодий характерини намоиш қилади. Бу метод қондаси тадқиқот натижаларини бир хил тушунтирмайди ва олинган билим ҳақиқатлигини кафолатламайди. Айнан ижодий интуициягина муаммони ечишнинг кўплаб йўллари орасидан ижодий танлаш орқали олимни янги назария томон етаклайди. Назария мантиқий ҳисоблаб чиқарилмайди, у олимнинг ижодий даҳоси билан яратилади ва унда доимо ижодкор шахс истеъдоди намоён бўлади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Илмий рационаллик (оқиллик) концепциялари.
2. Илмий билиш услуги ва услубияти.
3. Кузатиш эксперименти аналогия, анализ ва синтез, индукция ва дедукция.
4. Абстрактлаштириш, идеаллаштириш, моделлаштириш, гипотеза.

Амалий машғулот саволлари

1. Илмий билишда рационаллик (оқиллик)нинг ўрни. Фалсафий концепциялар.

2. Илмий билиш услубияти ва услублари.
3. Эксперимент, кузатиш, аналогия, анализ ва синтез, индукция ва дедукциянинг илмий билишдаги ўрни.
4. Абстрактлаштириш ва идеаллаштириш, моделлаштириш, гипотезанинг гносеологик аҳамияти.

4 - м а в з у

ИЖТИМОЙ БИЛИШ

“Ижтимоий билиш” тушунчаси

Ижтимоий билиш ҳақида сўз борар экан, энг аввало, масаланинг икки жиҳатига эътибор қаратиш керак: а) ҳар қандай билиш жамиятда пайдо бўлади, шаклланади ва маънавий-маданий асосларга таянади. Бу ҳар қандай билим ижтимоийдир, у инсоннинг одамлар орасидаги фаолияти билан боғлиқ, деган маънони англатади; б) ижтимоий билиш инсон фаолияти шакллари билан бирдир, яъни жамиятни, ижтимоий жараён ва ҳодисаларни билишдир. У билишнинг бошқа шакллари — табиатни билиш (табиатшунослик) ва тафаккурни билиш (гносеология, мантиқ)дан фарқ қилади. Қуйида биз билишнинг айнан ана шу жиҳатини кенгроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

Ҳозирги замон фалсафасида “ижтимоий билиш”, “гуманитар билиш” “ижтимоий-гуманитар билиш” тушунчалари синонимлар сифатида қўлланилади. Моҳиятига кўра, ижтимоий билиш тарихий, ижтимоий-фалсафий, иқтисодий, социологик ва ҳоказоларга бўлинади. Уларни муайян мўлжаллар, турли қадриятлар, далил, мақсад ва мазмунни акс эттиришига кўра билишнинг бошқа шакллари билан фарқлайдилар.

Аввало, ижтимоий-гуманитар ва табиий-илмий билиш шакллари ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлигини таъкидлаш лозим. Аслида, улар инсониятга хос умумий билишнинг бир-бири билан узвий боғлиқ икки томонидир. Билишнинг шакллари орасида чегара йўқ. Зеро, улар асосида иш кўрадиган, фаолияти билишнинг мазкур шакллари билан боғлиқ бўлган мутахассисларнинг онги ва дунёқарашида фарқ бор.

Ижтимоий билиш асос бўлган гуманитар дунёқараш соҳибларининг онги, фикри, фаолиятида ўзига хослик борлигини инкор этиб бўлмайди. Худди шундай технократик онг ва дунёқарашга эга бўлган кишиларда ҳам шу тарздаги ўзига хослик кўзга ташланади. Баъзан онгида технократик фикрлаш устувор бўлган одамлар эришилаётган ютуқ, кашфиёт инсон учун, унинг камолоти учун эканлигини унутиб қўядилар. Иккинчи томондан эса, аксарият гуманитар соҳа вакиллари учун техник ва табиий йўналишдаги қонун-

қоидаларнинг мазмуни тушунарсиз, уларнинг моҳияти қоронғулигича қолаверади.

Ижтимоий (гуманитар) ва табиий (илмий) билимнинг мутаносиблиги ёки фарқини ҳал қилишда икки йўналиш мавжуд. Биринчи йўналиш тарафдорлари табиий-илмий ва ижтимоий билиш ўртасида, унинг шакл ва методлари орасида фарқ йўқ, деб ҳисоблайдилар. Масалан, шу йўналиш тарафдори поляк олими Е. Топольский ижтимоий билиш шакли бўлган тарихий билишни инкор қилади. У тарихий билишга хос муаммолар бир вақтнинг ўзида билишнинг бошқа шаклларида ҳам мавжуд, деб ҳисоблайди. Натижада, ижтимоий ва табиий-илмий билиш ягона бир тизим сифатида бирлаштирилади. Бу табиий фанлар аҳамиятини мутлақлаштиришга олиб келади. Бундан фақат табиий фан соҳасига тегишли билимларгина илмий бўлиши мумкин, фалсафа, социология, политология, маданиятшунослик ва бошқалар илмий билим бўла олмайди, деган хулоса келиб чиқади.

Европада бундай қарашларнинг илдизи узоққа бориб тақалади. Масалан, ўрта асрлардаги механицизм оқимида бу яққол кўринади. Хусусан, XVII—XVIII асрларда, яъни механика энг ривожланган фан ҳисобланган даврларда гуманитар фанлар методологиясига механик қарашларнинг таъсири кучли бўлган. Бироқ, бу таъсир қанчалик кучли бўлмасин, фақат ўз даврида, аниқ фанларга хос назарий-методологик асосларнинг ривожланганини ҳисобга олган ҳолда, тарихан прогрессив характерга эга бўлган эди, дейиш мумкин. У даврда ижтимоий ҳодисаларни билишнинг ўзига хос хусусиятга эгаллиги ҳали тўла англаб етилмаган эди.

Масаланинг шу жиҳатини таҳлил қилар эканмиз, бу борада, Шарқ, айниқса, Марказий Осиё илмий дунёқараши тараққиётида гуманитар ёки табиий-техник хусусият устуворлик қилган дунёқараш соҳибларининг бир-бирларига қарама-қарши турганининг гувоҳи бўламиз. Маънавийлик ва маърифатпарварликка асосланган, гуманизм устувор бўлган Марказий Осиё цивилизациясида бу икки томон уйғунлашган ҳолда, диалектик яхлитликда намоён бўлади. Айнан шу жиҳат бир томондан ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Марғиноний каби илоҳиёт илми алломаларининг, иккинчи томондан эса Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Сино, Улуғбек ва уларнинг издошлари мансуб илмий йўналиш вакилларининг бир диёрда замондош бўлиб яшаб, ижод қилишлари учун имкон яратган. Ҳам диний, ҳам дунёвий, ҳам ижтимоий-гуманитар ва табиий-илмий билимлардан бохабар бўлган Қозизода Румий ва Алишер Навоий, Али Кушчи ва Бобур Мирзолар фаолияти ҳам бунга яққол мисолдир.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари айнан билиш шаклларига мос ўзига хосликни топишга, уни мутлақлаштиришга ҳаракат қилиб, улар орасидаги узвий бирликни эътиборга олмай ижтимоий билиш-ни табиий-илмий билишга қарши қўйдилар. Бу, айниқса, Баден мактаби вакиллари (Виндельбанд, Риккерт) ижодида намоён бўлди. Улар қарашларининг асосий моҳияти Риккертнинг “Тарихий фанлар ва қонунлар яратувчи (табиий) фанлар, бир-бирини инкор қилувчи билим соҳаларидир”, деган фикрида ўз аксини топган. Риккерт бу фикри билан ижтимоий-тарихий тадқиқотларда реал жараёнлар акс этишига эътибор қаратмайди.

Қолаверса, ижтимоий билишнинг Риккертча концепцияси ХХ асрнинг биринчи ярмида ижтимоий фанлар мантиқи ва методологияси билан шуғулланувчиларгагина эмас, балки, файласуфлар, мантиқшунослар, тарихчилар учун ҳам бу соҳада муаммолар борлигини англашга ёрдам берди; Яъни, ижтимоий фан соҳаларига оид билимлар ҳақиқийми, улар воқелик қонунларига мосми, деган масалалар устида бош қотириш зарурати пайдо бўлди. Бу масалалар инсониятга тегишли эканлиги, уларнинг ечими ижтимоий билиш ва гуманитар фанлар учун умумий бўлганлиги учун ҳам катта аҳамиятга моликдир.

Ижтимоий билишнинг моҳиятини тушунишда уни ижтимоий сифат, ижтимоий зиддият, ижтимоий-тарихий далил, ижтимоий назария каби тушунчалар билан аралаштириб юбормаслик керак. Албатта, ижтимоий билиш учун билишга тегишли бўлган барча жараёнлар хосдир. Далилларни изоҳлаш ва умумлаштириш (эмпирик босқич), тадқиқ қилинадиган ҳодисаларни тушунтириш, уларнинг қонун ва сабабларини аниқлаш, назарий ва мантиқий таҳлил, башорат қилиш ва бошқалар ижтимоий билиш учун ҳам умумий жиҳатлардир. Бу, бир томондан, билишнинг барча шакл ва турларининг ўзаро алоқадорлигини, иккинчи томондан эса уларнинг ҳар бирида алоҳида хусусиятлар, турлича намоён бўлувчи ички фарқлар мавжудлигини ифодалайди. Бундай хусусиятлар ижтимоий ҳодисаларни билишда ҳам кўринади.

Табиий фанлар ва жамиятшуносликнинг, гуманитар дунёқараш ва табиий-техник қарашларнинг мутаносиблиги муаммоси ҳозирги кунда ҳам муҳокама қилинмоқда. Аслида, фан инсониятга хос умумий тизим, ягона асосга эга. Аммо, бу масалага оид баъзи хато фикрлар ҳам йўқ эмас.

Натурализм — асосан табиий фанлар ва табиий-техник билимларнинг аҳамиятини бўрттириш асосидаги дунёқарашга таянадиган йўналиш. Бундай қарашга асосланадиган кишилар гуманитар соҳани кераксиз, фойдаси йўқ, деб ҳисоблайдилар. Бунда улар табиий-техник соҳаларда аниқ нарсани (масалан, атом бомбаси, реактор ёки

ракета) яратиш мумкинлиги, гуманитар соҳада эса бунинг иложи йўқлигини асос қилиб оладилар. Натурализм — табиий-техник методларнинг механик қўлланиши физикализм, физиологизм, энергетизм, бихевиоризм ва шу кабиларга олиб келади. Ижтимоий билишнинг моҳияти ва унинг методларини мутлақлаштириш эса гуманитаризмга сабаб бўлади.

Гуманитаризм — гуманитар онг ва ижтимоий билимларни мутлақлаштириш ғоясига асосланган қарашларга таянадиган йўналишдир, гуманитар соҳа аҳамиятини (масалан, “Дунёни гўзаллик қутқаради” деган фикрни) мутлақ тушунадиган, ижтимоий билимлардан бошқа билиш соҳаларини эътиборга олмайдиган қарашдир; табиий-техник фан ва соҳаларни фойда билан бирга кўпроқ зиён (ядро уруши, экологик хавф ва шу кабилар) келтиради, деб ҳисоблашга асосланган ғоялар мажмуидир.

Аслида, табиий-техник ва ижтимоий фанлар ягона фаннинг икки узвий соҳаси бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради ва яхлит тизимни ҳосил қилади. Бироқ бу табиий ва ижтимоий фанлар орасида фарқ йўқ, улар хусусий характерга эга эмас, деган фикрга олиб келмаслиги керак. Бу масалага аниқлик киритиш учун билиш тарихига, тўғрироғи, тарихий билиш, тарих фалсафасига мувожаат қилиш зарур.

Ижтимоий билиш методлари

Юқорида биз ижтимоий билишнинг табиий билишга нисбатан ўзига хос хусусиятга эгаллигини таъкидладик, гуманитар билиш методологияси ва тарих фалсафаси масалаларини қараб чиқдик ва баъзи файласуфларнинг қарашларини қисқача ўргандик. Энди ушбу фикрларни системалаштиришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, барча фанлар (улар классификациясининг мезонларидан фарқли ўлароқ) умумийлик хусусиятига эга. У маълум даражада далилларга таянади ва муайян қонунларни англашга интилади, уларни мантӣқ асосида назарияга айлантириш ёки инкор қилишга ҳаракат қилиб, турли гипотезаларни илгари суради. Яъни, барча фанлар мавжуд илмий далиллар асосида турли метод ва воситалардан фойдаланади.

Билишнинг шакл ва турларининг узвий бирлиги уларнинг ҳар бирида акс этадиган ўзига хос хусусият ҳамда улар орасидаги фарқ мавжудлигига ҳалал бермайди. Ижтимоий билишнинг асосий хусусияти ва уни билишнинг бошқа шаклларида фарқи қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Кенг маънода ижтимоий билишнинг предмети турли шаклларда намоён бўладиган инсон фаолиятидир. Гегель объектив жараённинг иккита асосий шакли мавжуд: табиат ва инсоннинг мақсадли фаолиятидир, деган эди. Инсон фаолияти доимо объективлик (иж-

тимой қонунлар) ва субъективлик (индивидуал маърифат, мақсад ва ҳ.к.) бирлигидан иборат. Бошқача қилиб айтганда, маданиятни яратувчи инсондир, объектив жараёнларнинг иккинчи шакли (инсоннинг мақсадли фаолияти) биринчисидан фарқли ўлароқ, табиатшуносликнинг предмети сифатидаги табиатдир. Бинобарин, гуманитар билим — инсонга зарур қадриятлар ҳақидаги билим, маданий қадриятларни яратувчи, тарқатувчи ва асровчи шахснинг ички бойлигини ташкил қилувчи субъектив реалликнинг яхлит ифодасидир.

2. Гуманитар билим ижтимоий жараёнларга, яъни ижтимоий ҳодисалар ривожланиши, тараққиёти қонунлари, сабаб ва манбаларини аниқлашга қаратилган билимдир. Билишга хос бўлган қуйидаги икки вариантни эътиборга олиш даркор:

а) предметнинг ўзи, маълум маънода, ўзгармайди, балки унинг назарияси, яъни, билиш ўзгаради, такомиллашади. Бу табиий фанларда ёрқинроқ намоён бўлади. Масалан, галактикалар эволюцияси ўз ҳолича рўй бераверади, бу эволюциянинг инсон томонидан билиш муддати ниҳоятда чекли ва тез содир бўлади;

б) предмет тараққиётининг муддати билиш тараққиёти муддати билан тенг бўлиши мумкин. Бундай ҳолда билим, фан эволюцияси ўз-ўзидан объект эволюциясини акс эттиради. Бу ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни билишнинг алоҳида хусусиятидир. Ана шу жиҳатдан ҳодисалар пайдо бўлувчи, ривожланувчи ва ўзгарувчи жараён сифатида таҳлил қилишга асосланган тарихийлик тамойили алоҳида аҳамиятга эга. Тарихийликнинг ижтимоий ҳодисаларни билишдаги роли шундаки, бунда жамият стандарт ҳолатда эмас, балки унда содир бўладиган ҳодисалар чексиз такрорланиш, баъзида қайтарилмас, турли-туман ҳолатда талқин қилинади.

Тарихийликнинг ижтимоий билишдаги ўрнини таъкидлар эканмиз, бу тамойилнинг табиатшуносликка ҳам хос эканлигини тан олиш зарур. Чунки ҳар қайси фан тараққиётнинг пайдо бўлиши, яхлит тизимларнинг ўз-ўзини ташкил қилиши, ўзгариши ва бошқалар тарзида ўрганади.

Ижтимоий тизимлар тараққиётнинг хусусиятларини ўрганар экан, баъзи муаллифлар жамият қонунлари мураккаблиги учун кўп ҳолларда сирли бўлиб туюлади, деб ҳисоблайдилар. Агар ижтимоий тизим ривожланиши унинг ички, конкрет босқичлари структураси билан боғлиқ бўлса, унда структуравий ўзгаришдаги ҳолатлар муқаррар тарзда ўз ифодасини топади.

3. Ижтимоий билишда қонунийлик, умумийлик, яқкалик, индивидуаллик муносабатлари ниҳоятда муҳим.

а) гуманитар соҳада табиатдагидек объектив қонунлар мавжуд бўлиб, уларни аниқлаш ва фойдаланиш ижтимоий билишнинг асо-

сий мақсадларидан биридир. Бу қонунлар асосида ижтимоий билишнинг предметини ажратиб олиш мураккаб вазифадир. Шу туйғайли бу соҳада умумлаштириш қийин кечади;

б) ижтимоий-тарихий ҳодисаларнинг тез ўзгарувчанлиги, уникаллиги, такрорланувчанлиги умумий қонуниятларни аниқлаш зарурлигини мутлақо инкор қилмайди. Биринчидан, ҳар қандай яқкалик маълум даражадаги умумийлик бўлиб, унда умумий томонлар намоён бўлади. Ҳар қандай уникаллик ўзида универсаллик элементларини мужассамлаштиради. Иккинчидан, жамиятда соф яқкалик, уникаллик мавжуд бўлмайди. Улар доимо бошқа яқкаликлар билан ўзаро таъсир тизимида бўлади;

в) ижтимоий воқелик маълум маънода индивидуаллашгани учун уни структуралаштириш ҳамда типлаштириш қийин, бу унинг аниқ ифодаси ва моделини яратишни мураккаблаштиради. Бу усуллар қийин бўлса-да, гуманитар соҳада ҳам қўлланилади. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, ижтимоий билишнинг тили икки хил тарзда намоён бўлади. Биринчиси — жамиятшуносликда ишлатиладиган сўзлар кўп учрайдиган жамоа тили бўлиб, масалалар моҳиятини содда тушунтиришга мўлжалланган. Иккинчиси эса фалсафа, социология, маданият назарияси, антропология, психология ва бошқа соҳаларга оид тадқиқотларнинг мураккаб терминологик фондини мужассамлаштириб, илмий-назарий ва герменевтик фаолиятга мўлжалланган. Шу билан бирга, жамиятшуносликда аниқ тушунчалар, мисоллар кенг қўлланиладиган табиатшунослик тили ҳам талқин қилинади.

Ижтимоий билиш ўрганилаётган воқеликнинг сифатига бевосита эътибор қаратади. Бунда ҳодиса ва жараёнлар, энг аввало, сон ва рақам, аниқ натижалар нуқтаи назаридан эмас, балки сифат ва индивидуал аҳамият, қадр нуқтаи назаридан ўрганилади. Шунинг учун ижтимоий назарияларда сон ва рақамлар табиий математик фанларга нисбатан кам. Бироқ, бу ерда ҳам билишни математикалаштириш, компьютерлаштириш, формаллаштириш ҳар бир жараённи кенгроқ ёритишга ёрдам беради. Аммо, ўзига хос хусусиятига кўра, инсон реаллиги, ижтимоий билиш предмети сифатида, математик методлар, кибернетик аппаратлардан фойдаланишни мураккаблаштиради. Бу борада математик методларни татбиқ қилишда, айниқса, ижтимоий объектларнинг индивидуаллашганлиги, субъектив (иррационал) моментнинг доимий иштироки, назорат қилинмайдиган тасодифий муносабатларнинг кўплиги, уларни бошқаришнинг қийинлиги, тушунишнинг тугалланмаганлиги, уларнинг ўзгарувчанлиги, муттасил тарзда янги мазмун касб этиши ва бошқалар ҳалақит беради. Бироқ бу гуманитар фанларни мутлақо математикалаштириб бўлмайди, дегани эмас.

Ижтимоий билишда эмпирик ва назарий компонентларнинг ўзига хос бирлиги мавжуд. Эмпирик методларнинг ижтимоий билишдаги чекланганлиги аниқ бўлса-да, улардан кенг фойдаланилади. Булар сўровномалар, тестлар, модели эксперимент ва бошқалардан иборат бўлиб, улар ўрганилаётган ҳодисаларнинг табиий-объектив хоссаларига эмас, балки, инсонийлик тавсифи, қадри, аҳамиятини аниқлашда қўлланилади. Улардан фойдаланишда воқеа ва жараёнларда иштирок этишнинг аҳамияти катта.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ижтимоий билиш нима?
2. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг ижтимоий билиш масаласидаги қарашлари.
3. Натурализм ва гуманитаризмнинг моҳияти.
4. Ижтимоий билишнинг методологик масалалари.

Амалий машғулот саволлари

1. Ижтимоий билишнинг моҳияти ва ўзига хослиги.
2. Шарқ ва Ғарбда ижтимоий билишда методологик ёндашувларнинг ўзига хослиги.
3. Ижтимоий билиш методлари ва методологик муаммолари.
4. Ижтимоий воқелик ва уни билишнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.

5 - м а в з у

ҲАҚИҚАТ, УНИНГ ШАКЛЛАРИ

“Ҳақиқат” тушунчаси, унинг хусусиятлари Ҳақиқат билиш фалсафасининг энг муҳим муаммоси, асосий масаласидир. Билиш назариясининг барча фалсафий муаммолари ҳақиқатга эришишнинг воситалари ва йўллари билан (ҳиссийлик ва ақлийлик, интуитивлик ва дискурсивлик кабилар) ёки ҳақиқатнинг мавжудлик шакллари (далил, гипотеза, назария ва шу каби тушунчалар), билиш методларининг тузилиши кабилар билан узвий алоқадордир. Буларнинг барчаси ушбу муаммони, унинг ечимини гоҳ конкретлаштиради, гоҳида эса мураккаблаштиради ёки мавҳумлаштиради.

Фалсафа тарихида, умуман фалсафада ҳақиқатни тушунишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Яъни, “ҳақиқат — билимларнинг воқеликка мослиги” “Ҳақиқат — билимларнинг тажрибада исботланганлиги” “Ҳақиқат — билимнинг фойдалилиги, унинг самарадорлиги” ва ҳоказо.

Ҳақиқат билимнинг воқеликка мувофиқлигидир, деган дастлабки хулоса ҳақиқатнинг классик концепциясига хос асосий фикрдир. Бизнингча, бу ҳақиқатнинг концепциялари орасида энг қадимийси бўлиб, ҳақиқатни назарий тадқиқ этиш айнан ундан бошланган, дейиш мумкин. Ҳақиқатни бундай тарзда дастлабки ўрганиш Афлотун ва Аристотель томонидан амалга оширилган эди. Хоразмий ва Форобий, Беруний ва Ибн Сино, Ф. Аквинский ва П. Гольбах, Г Гегель ва Л. Фейербахлар, шунингдек XX асрнинг кўплаб файласуфлари ҳам ҳақиқатнинг ушбу классик концепциясига қўшилишган. Уни агностиклар ҳам инкор этмаганлар. Бу фикр тарафдорлари орасида метафизиклар ҳам, диалектиклар ҳам бор.

Баъзан ҳақиқатнинг классик таърифи, яъни билиш оламнинг адекват инъикосидир, деган хулоса тавтологиядан иборат дейишади. Бизнинг фикримизча, бу фикр интуитив жиҳатдан тушунарли бўлган сўзларни англашда муайян аҳамиятга эга бўлганлиги учун ҳам унга қўшилиш мумкин. Аммо ҳалигача ҳақиқатнинг ушбу таърифи ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Қолаверса, бу оддий ва содда таърифда ниҳоятда кенг мазмун яширинган.

“Адекват” акс эттириш термини тафаккур образларига қўлланилганда изоморфизм ва гомоморфизм тушунчалари ёрдамида масаланинг моҳиятини конкретлаштириш мумкин. Объектни билиш жараёнида пайдо бўлувчи тафаккур образини тўғри инъикос эканлиги: 1) англанаётган объект билан сабабий боғланишнинг акс этиши; 2) акс этишнинг англанаётган объект билан изоморфик ёки гомоморфик муносабатида бўлиши; 3) изоморфик ёки гомоморфик муносабатида бўлган объект. Ҳар қандай тўғри инъикос англанаётган объект билан юқорида кўрсатилган муносабатларда бўлади ва шунинг учун ҳақиқий деб тавсифланиши мумкин. “Ҳақиқий” деган сифат юқоридаги хусусиятлари билан фарқланувчи инъикосни ифодалашнинг қисқа атамаси сифатида майдонга чиқади. Ҳақиқатнинг аънавий таърифи қисқача ана шулар билан изоҳланади.

Кўпинча файласуфлар эътироф қиладиган ҳақиқатнинг замонавий талқини ўз ичига қуйидагиларни олади. Биринчидан, “борлиқ” тушунчаси, у қандай ҳосил бўлганидан қатъи назар бизнинг онгимиздан ташқарида мавжуд бўлган, нафақат нарса ва ҳодисалар, балки уларда яширинган моҳиятлардан ҳам ташкил топган воқелик сифатида талқин этилади. Иккинчидан, “борлиқ” тушунчасига субъектив борлиқ ҳам киради, яъни унда маънавий борлиқ ҳам акс этади. Учунчидан, билиш, унинг натижаси — ҳақиқат, шунингдек объектнинг ўзи ҳам инсоннинг ҳиссий ва амалий фаолиятининг узвий бирлиги сифатида намоён бўлади. Бунда объект амалиёт орқали англашилади, яъни унинг моҳияти намоён бўлиши акс этган тўғри билим бўлган ҳақиқат амалиёт давомида ҳосил қилинади.

Тўртинчидан, ҳақиқат қандайдир қотиб қолган нарса эмас, балки у доимий ўзгариб, бойиб, ривожланиб боради. Шу маънода, ҳақиқат жараёндир. Ушбу ҳолатлар ҳақиқатни диалектик-реалистик тушунишни догматик агностицизм, субъектив идеализм ва сохта материализмга оид қарашлардан ажратиб туради.

Ҳақиқатнинг таърифларидан яна бири шундай: ҳақиқат объектни билувчи субъект томонидан у тўғридаги адекват инъикосдир. Билувчи билиш объектини ўз ҳолича, онгдан ташқарида мавжуд бўлган нарса, ҳодиса, жараён сифатида акс эттиради. Унинг онгдан ташқаридаги олам ва унинг шакллари бирон бир тарзда акс этади, тушунча, ҳукм, хулоса шаклини олади, инсон билимининг таркибий қисмига айланади.

Ҳақиқатга хос бўлган муҳим жиҳат унда объектив ва субъектив томонларнинг мавжудлигидир. Бу борада таъкидлаш лозимки, ҳақиқат айна пайтда ҳам субъектда, ҳам субъектдан ташқаридадир. Аввало, ҳақиқат ҳар қандай ҳолда ҳам субъективдир. Негаки, у ҳеч қачон инсон ва инсониятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Ҳақиқатнинг объективлиги эса инсон тасаввурларининг ҳақиқий объектив ташқи мазмуни инсондан ташқарида эканлигини, унинг инсонга боғлиқ эмаслигини англатади.

Ҳақиқатнинг конкретлиги

Ҳақиқат объектив бўлиши билан бирга конкрет ҳамдир. Унинг конкретлиги — билимларнинг нарса ва ҳодисаларга тегишли бўлган алоқа ва муносабатларга боғлиқлиги, улар мавжуд бўладиган, ривожланадиган шароит, жой ва вақт билан узвий алоқадорлигидир. Конкретлик тамойилини юқоридаги атомистик гипотеза мисолида ҳам кўриш мумкин. Ёки кўп марта мисол қилиб келтириладиган “Сув 100 ° да қайнайди” деган фикр нормал атмосфера босимида (симоб устуни 760 мм. бўлганда) тўғри ва акс ҳолда нотўғридир. Социал билиш соҳасида бунга мисоллар ниҳоятда кўп. Инсоният тарихининг бирон бир даври, жамият ёки давлатда тўғри бўлган ислоҳот ёки ижтимоий ўзгартириш бошқа давр ёки давлатда иш бермаслиги мумкин. Худди шунинг учун “Тараққиётнинг ўзбек модели” бизнинг мамлакатимиз реаллигига мос келадиган усул сифатида қаралади. Ҳолбуки, ўзга мамлакатлар ҳам ўтиш даврини бошидан кечирган, аммо уларнинг тажрибасини бизга тўла кўчириб бўлмас эди. Ана шу сабабдан ушбу ўзимизга хос ва мос модел ишлаб чиқилган. У ҳозирги даврни ифодаладиган модел бўлиб, догма эмас, балки тараққиёт давомида ривожланиб боради.

Конкрет ҳақиқат масаласида вақт омилига эътибор бериш зарур. Бу ерда объектнинг субъект томонидан акс эттирилаётган пайтидаги вазият ва давр назарда тутилмоқда. Агар “объект вақти” ёки “субъект вақти” ўзгарса, унда билим ўз конкретлигини йўқотиши

мумкин. Мавхум (абстракт) ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳамisha конкретдир. Конкретлик объективлик билан уйғунлашиб кетади. Шу билан бирга, ҳақиқат тушунчаси билимни янада ривожлантириш нуқтаи назаридан фан тараққиётидан, ижод тушунчасидан ажралган эмас.

Ҳақиқатнинг учта бир-бири билан боғлиқ жиҳати мавжуд: борлиқ билан боғлиқлик, аксиологик ва праксиологик.

Ҳақиқатнинг борлиқ билан боғлиқлиги унда оламни нарса, моддий субстрат ҳолатда ҳам, маънавий-руҳий ҳолатда ҳам қайд этиши билан боғлиқлигидир. Бу билишнинг, хусусан ҳақиқатнинг онтологик жиҳати дейилади. Борлиқнинг ўзи эса субъектга берилган объект, яъни субъект билиши билан боғлиқ бўлса ҳам, лекин субъект билишидан ташқари турувчи реаллик сифатида тушунилади. Ҳақиқат ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз борлигига эга бўлади. Бу борлиқ моддийми, маънавийми, ҳақиқат учун бунинг фарқи йўқ. Ҳақиқат борлиги биз уни сезяпмизми-йўқми, ўйлапмизми-йўқми, бундан қатъи назар мавжуддир. Шубҳасиз, ҳақиқат, аввало, муносабат ёки борлиқ (мавжудлик) сифатида эмас, балки ушбу муносабатда намоён бўлаган ёки яширинган ҳодиса сифатида тушунилади. Инсон одамзодга хос хусусият, жиҳатларни билиш учун ҳаракат қилаётганида ҳам аслида ўзини ўрганаётганини эсдан чиқаради. У ҳатто бирон-бир нарса, масалан янги яратилаётган дори кучини ўзида синаб кўраётганида ҳам, ўз танасини, ундаги ўзгаришларни гўёки четдан туриб кузатади. Фақат инсонгина бунини қила олади, яъни руҳини танасидан ажратиб, ўзини тажриба объектига айлантира олади. Бу бошқа масала, уни ҳақиқат доирасида эмас, балки тана ва руҳ, объект ва субъект, моддийлик ва маънавийликнинг ўзаро муносабати масаласи доирасида қараб чиқиш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Ҳақиқатнинг теологик талқини

Ўзбек тилида “ҳақиқат” тушунчаси гоҳида диний теологик маънода ҳам ишлатилади ва “Ҳақ” — Худо, Оллоҳ мазмунини ифодалайди. Бунини мумтоз фалсафа ва адабий меросимизда яққол кўриш мумкин. Тарихда ном қолдирган алломаларимизнинг аксарияти ҳақиқатга эришишни, аввало, “Ҳақ”қа, унинг васлига етиш деб тушунганлар ва талқин қилганлар. Тасаввуфга мансуб бўлган барча олиму фузало, аллома ва шоирлар ҳам ана шу дунёқараш позициясида турганлиги маълум. Гарчанд улар орасида бошқа масалаларда талқин ва ёндашувлар турлича бўлса-да, ушбу масалада деярли ихтилофлар йўқ. Ҳаққа етиш, эришишнинг усуллари, йўллари, имкониятлари борасида ўзига хослик, турли-туманлик бўлганлиги эса табиий ҳол сифатида қаралиши лозим.

Фан соҳасида қилинган кашфиётлар ва қўлга киритилган ютуқлар ҳам диний-теологик дунёқараш вакиллари томонидан Ҳаққа эришиш йўлидаги фаолият мевалари сифатида талқин қилинади.

Ҳақнинг ўзи эса тўла-тўқис англаб бўлмайдиган, сир-синоатларнинг чеки йўқ, одамзод учун доимо “нарсга ўзида” бўлиб қолаверди. Биз ушбу қарашни собиқ иттифоқ даврида қаттиқ қораланганини биламиз, унга атеистик позициядан туриб баҳо беришнинг оқибати бугунги кунга келиб аён бўлди.

Афсус билан шуни қайд қилиш керакки, масаланинг моҳияти узоқ йиллар теологик жиҳатдан талқин этилмади, агар ўрганилса ҳам тор, диний доирада ўрганилди, холос. Аммо бу соҳадаги фикр, мулоҳаза ва хулосалар расмий фалсафа доирасига киритилмади ҳамда улар аксарият мутахассислар учун қоронғу мавзу бўлиб қолаверди. Биз ҳақиқатга диний-теологик ёндашувни бутунлай рад қилиш ёки уни тўла-тўқис қабул қилиш лозим, деган фикрдан йироқмиз. Аммо бундай ёндашувнинг мавжуд эканлигини эътироф этмоқчимиз, холос.

Ҳақиқатнинг аксиологик жиҳати

Ҳақиқатнинг аксиологик жиҳати унинг ахлоқий-этик, эстетик ва праксеологик мазмунга эгаллигини акс эттиради, уни ҳаётнинг маъноси, инсон амалий фаолияти учун қадриятга эгаллиги билан узвий алоқадорлигини ифодалайди. Ҳақиқатда бундай мазмуннинг ифодаланишини биз юқорида физик Х.А. Лоренц ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган мисолда кўрган эдик. “Ҳақиқат” тушунчасининг ўзи ўзбек тилида “тўғри” сўзи билан ҳам узвий боғлиқ. Аниқ фанларда, айниқса, математикада ҳақиқат ана шу тушунча орқали кўпроқ ифодаланади. Мисол, масала, теоремаларнинг ечимлари тўғри бўлса ҳақиқат деб қабул қилинади. Ахлоқий маънода эса ҳақиқат — ёлғоннинг акси, тўғрилиқ, адолатли, аниқ-равшан бўлган барча нарсга ва ҳодисадир. Ҳозир эса ушбу сўзга “тўғри” сўзи ҳам мос тушади. Негаки, бу сўз кўпинча ҳаққонийлик, адолат, одиллик сўзлари билан ҳамоҳанг. Ҳақиқат кўпроқ ақл ва тафаккурга тегишли, тўғрилиқ, эзгулик ёки яхшилик эса ахлоқ, иродага тааллуқлидир.

Аслини олганда “ҳақиқат” тушунчаси кенг маънода объектив ҳақиқатни ҳам, ахлоқий ҳақликни ҳам, аниқ, тўғри натижани ҳам ўзида қамраб олган. Ҳақиқатни топишга, унга эришишга интилиш, уни инсонлар ўртасида қарор топтириш, илм-фаннинг, маънавият ва ахлоқнинг муҳим элементи, таркибий қисми ҳисобланади. Ҳақиқатни билиш, уни англаш, тўғри натижага эришиш инсонни маънан бойитади, унга амалий фаолияти давомида аниқроқ ҳаракат қилишга ёрдам беради.

Ҳақиқатнинг праксеологик жиҳати

Ҳақиқатнинг праксеологик жиҳати унинг амалиёт билан боғлиқлик томонини ўзи ичига олади. Ушбу жиҳат қадрият сифатида қаралганида ҳақиқатнинг амалиёт учун фойдалилиги намоён бўлади. Тўғри, бу унинг аксиологик аспектига киради, бироқ уни нисбатан

мустақил жиҳат сифатида алоҳида ажратиб талқин этиш учун ҳам илмий асослар йўқ эмас.

Аввало бу жиҳат ҳақиқатнинг ақл эркинлигини таъминлаши билан боғлиқ моҳиятида намоён бўлади. Ҳар бир англандан, билиб олинган ҳақиқат, илмий ва амалий фаолият учун янги ҳаракат майдонлари, имкониятлари очилганлигини англатади. Ҳақиқатни билишга интилаётган инсон истиқболни кўраётиб, пассив ҳолда келажакни кутиб ўтирмайди, балки уни яратади ёки яратишга ҳаракат қилади. Шу маънода ҳақиқат — ҳаётий яратувчи куч бўлса, ёлғон эса бузғунчи куч ва ғояларга озуқа беради.

Ҳақиқатнинг амалиётга йўналтирилганлигини ифодалайдиган праксиологик жиҳатда билиш назариясининг бир қатор бошқа масалаларини ҳам кўриш мумкин. Шу маънода ҳақиқатнинг ғоя билан нарса, моддийлик билан руҳийлик ўртасидаги муайян муносабатнинг характеристикаси сифатидаги таърифини ҳам эътиборга олиш мумкин. Бу жиҳат оламнинг хоссалари тўғрисидаги объектив билишни ҳам ва уни амалий фойдаланиш имкониятларини субъектив тушунишни ҳам қамраб олади. Ҳақиқатга эришган инсон нарсанинг хоссалари тўғрисида аниқ билимга эга бўлиш билан бирга, ундан амалда фойдаланиш тўғрисида ҳам равшан тасаввурга эга бўлмоғи даркор. Ҳақиқат амалиётни янада ривожлантириш учун имконияти борлигини, унга хизмат қилишга одамларда ишонч ҳосил қилгандагина тан олинади. Бундан қуйидаги яна бир таъриф келиб чиқади: ҳақиқат инсон онгининг объектив реалликка мос бўлган ва субъектив мақсадларга эришувида назарий асос бўла оладиган ижтимоий аҳамиятга молик мазмундир. Кўриб турганимиздек “ҳақиқат” тушунчасининг мазмунида праксиологик жиҳатнинг мавжудлиги, бу тушунчани ўзига хос таърифлашга асос беради. Ҳақиқатни бундай тушуниш, албатта, унинг бошқа таърифлари бўлиши мумкинлигини инкор қилмайди. Шу билан бирга, бу таърифнинг чекланганлигини ҳам ҳисобга олиш муҳим. Чунки ундаги “назарий асос” термини доимо ҳам иш беравермайди ва бунда амалиётдан ташқари билимнинг баъзи бир қатламлари инкор этилади.

“Ҳақиқат” тушунчасининг бу таърифи инсоннинг борлиқни ҳиссий билишига ҳам тегишлими? — деган саволга ижобий жавобдир. Маълумки, субъект тасаввурлари конкрет ёки мавҳум, мушоҳадавий ёки фикрий хусусиятга эга. Шунинг учун бу борада унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: ҳақиқат конкрет ёки мавҳум, мушоҳадавий ва фикрий хулосалар, тушунча ва тасаввурларнинг объектга мослигидир.

**Объектив ва
субъектив ҳақиқат**

Ҳақиқат инсон тасаввурларининг шундай мазмунидирки, унинг кадр-қиммати ўз субъектига боғлиқ эмас. Ушбу фикрда, етарлича изчиллик бўлинганида, ҳақиқатнинг синфларга боғлиқ эмаслиги тўғрисидаги хулоса келиб чиқади.

Объектив ҳақиқатнинг синфдан ва партиявийликдан ташқари эканлиги ҳақидаги хулоса синфлар ёки партиялар манфаатларини акс эттирувчи билимлар борлигига путур етказмайди. Ҳақиқат, маълум маънода, билимларнинг фойдалилиги билан ҳам боғлиқ. У вақт ўтиши билан моддий нарсалар, ижтимоий ва маънавий жараёнлар моҳияти ва уларнинг намоён бўлишини тўлиқроқ акс эттириши билан ўзгариб, бойиб боради.

Масалан, Демокритнинг атомистик концепцияси ҳам, ўз асосига кўра, синфий бўлмаса-да, ҳақиқатдир. Яъни, моддий жисмлар ҳақиқатан ҳам атомлардан иборат. Гарчанд атомлар антик даврдаги тасаввурлардан ўзгачароқ бўлиб чиққан бўлса ҳам, кейинчалик уларнинг бўлинувчанлиги тасдиқланган бўлса-да, моддий жисмларнинг атомлардан тузилганини бугун ҳеч ким рад этмайди. XVII—XVIII асрларга хос атомларнинг бўлинмаслиги тўғрисидаги механистик-метафизик қарашлар танқид қилинаётганда, атомларнинг бутунлиги ва уларнинг ҳақиқатан ҳам маълум шароитларда бўлинмаслиги эътибордан четда қолдирилади. Хусусан, бутун кимё фани шунга асосланган. Лекин, ушбу концепция амалиётнинг содда, оддий, муайян даражасига мос келади. Тажрибанинг бундай даражаси ва атомлар бўлинмаслиги тўғрисидаги тасаввурнинг мутлақлаштирилганлиги бошқа масала. “Барча жисмлар атомлардан ташкил топган, атомлар бўлинмасдир”, деган Демокритча фикрда “маълум шароитларда” деган шарт акс этган эмас, балки қатъий равишда “атомлар барча ҳолатларда бўлинмасдир” дея қайд этилган. Фан тараққиётининг кейинги даврларида моддий жисмларнинг атомлардан ташкил топгани эмас, балки атомни “бўлинмас” деган хулоса нотўғри эканлиги исботланди.

Кўриниб турибдики, илмий концепцияларга “ҳақиқат” ёки “хато” маъносида ёндашганда уларнинг мазмунини, акс этаётган моҳияти, ҳаётга мос келиши, тамойилларининг ўзаро мувофиқлигини эътиборга олиш лозим. Мабодо ана шундай мувофиқлик мавжуд бўлса ва муайян шароитларда амал қилса, бу бизнинг тўлиқ, ишончли ҳақиқий билим билан иш кўраётганлигимизни англатади (худди Демокритнинг атомистик концепцияси сингари). Аслини олганда, гносеологик маънода, ҳар қандай концепциянинг ўзи ҳақиқат ва хатонинг бирлигидан иборат. Бунда неча фоиз ҳақиқат, қанча хато ва адашиш бўлганлиги фан ва амалиётнинг кейинги ривожланиш даражаси нуқтаи назаридан аниқланади.

Ҳақиқатнинг турли шакллари мавжуд. Улар инъикос эттирилаётган объектнинг характериға, воқелик турларига, объектни тўлиқ ўзлаштириш даражасига ва бошқаларға кўра хилма-хил шаклларға бўлинади. Дастлаб инъикос эттирилаётган объектнинг характериға муурожаат қилайлик.

Инсонни ўраб турган бутун воқелик, биринчи ёндашувдаёқ, моддийлик ва руҳдан, маънавийликдан ташкил топган ягона тизим эканлиги аён бўлади. Бу тизимнинг биринчи жабҳаси ҳам, иккинчиси ҳам билиш жараёнида инсон инъикоси объектига айланади. Улар тўғрисида ахборот турли хил ҳақиқатларда ифодаланади. Микродунё, макродунё ва мегадунё элементлари ва системаларидан келатган ахборотлар оқими **предметли ҳақиқат деб** номлаш мумкин бўлган ҳодисани вужудға келтиради. У кейинчалик физик, биологик ва бошқа ҳақиқат шакллариға ажралади.

Билиш учун асос бўладиган “табиат” ёки “олам” тушунчаси билан алоқадор бўлган “руҳ” ёки “маънавийлик” тушунчаси, ўз навбатида, экзистенциал ва когнитив реалликларға ажралади. Экзистенциал реаллик ўз ичига кишиларнинг маънавий-ҳаётий қадриятларини, масалан, эзгулик, адолат, гўзаллик каби гоёлар, севги, дўстлик каби туйғуларни, шунингдек шахсларнинг руҳий дунёсини ҳам қамраб олади. Ҳар бир кишида баъзи-баъзида эзгулик тўғрисидаги тасаввурларимиз қандайдир бошқа киши руҳий дунёсининг ҳақиқатими ёки ҳақиқати эмасми, унда ўзгаларнинг гоё ва қарашлари қай тарзда акс этади, деган савол туғилиши табиий ҳол. Агар бу йўлда биз ҳақиқий фикрға эришсак, айтиш мумкинки, биз **экзистенциал** ҳақиқатға дуч келган бўламиз.

Индивид томонидан ўзлаштириладиган объект тўғрисида у ёки бу хилдаги қараш, хулоса, концепциялар бўлиши мумкин. Диний ва табиий-илмий концепциялар ҳам улар қаторига киради. Индивид эътиқодининг у ёки бу диний ақидалар комплексига мослиги ёки, масалан, нисбийлик назариясини бизнинг оламини тушунишимизға тўғри келиши, шунингдек, эволюциянинг ҳозирги замон синтетик назарияси тўғрисидаги масалани эътироф қилиш ҳақиқатға тўғри келади. Уларнинг ҳар бириға нисбатан “ҳақиқийлик” тушунчасини қўллаш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, **концептуал ҳақиқат** мавжудлигини эътироф этишға олиб боради. Субъектнинг билиш усуллари ва воситалари, масалан, системали ёндашув, моделлаштириш методи ва бошқалар тўғрисидаги тасаввурлар ҳам шунға ўхшаш ҳақиқий асосға эға. Бунда бизнинг олдимизда ҳақиқатнинг яна бир шакли — **операционал ҳақиқат** пайдо бўлади.

Қайд этилганлар билан бирға, инсоннинг билиш фаолияти турларига хос хусусиятлар билан изоҳланувчи ҳақиқат шакллари ҳам

бўлиши мумкин. Ушбу асосда илмий, кундалик, ахлоқий ва бошқа ҳақиқат шакллари мавжудлигини эътироф этиш мумкин.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳақиқат нима?
2. Ҳақиқатнинг аксиологик жиҳати нимада?
3. Ҳақиқатнинг праксиологик аспекти.
4. Ҳақиқатнинг намоён бўлиш шакллари.

Амалий машғулот саволлари

1. Ҳақиқат тушунчаси ва унинг фалсафий талқини.
2. Ҳақиқатнинг теологик, аксиологик ва праксиологик жиҳатлари.
3. Ҳақиқат ва унинг намоён бўлиш шакллари.
4. Ҳақиқат мезонлари. Ҳозирги замон фанида ҳақиқат муаммоси.

6 - м а в з у

АМАЛИЁТ

“Амалиёт” тушунчаси

Билиш жараёни амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиб, бири-бирисиз мавжуд бўлолмайди. Амалиёт билишга ва ҳақиқатнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Аввало, амалиётнинг моҳияти ва тузилишини аниқлайлик.

Гносеологик феномен сифатида амалиётнинг муҳим хусусиятлари қуйидагилар: 1) мақсадга йўналтирилганлик; 2) объектив-ҳиссий характери; 3) олам, нарсаларнинг қайта ўзлаштирилиши ва ўзгартирилиши.

Амалиёт инсоннинг олам билан онгли, ижодий алоқасидан иборат фаолиятдир. Фаолият роботларга ҳам хос, бироқ уларда мақсадни кўзлаш йўқ, балки мақсадни бажариш бор, холос; роботлар мақсад, режа ва лойиҳаларни ўйлаб чиқмайди, шунинг учун уларнинг фаолиятини амалиёт деб бўлмайди. Айти пайтда техник қурилмаларнинг бу турини яратувчи ва уларни такомиллаштирувчи муҳандислар учун гоёлар бериш ва уларни моддийлаштиришдан иборат фаолияти амалиётдир. Ҳайвонот оламида ҳам амалиёт йўқ, гарчи ҳайвонлар олам, табиат билан уларни яратган, йўқ қилган ёки ўзгартирган жараёнлар орқали ўзаро алоқада бўлса ҳам. Амалиёт инсондан, унинг мақсадга мувофиқ фаолиятдан, ижод маҳсули ва идеал моделларни шакллантириш, уларни амалга оширишга интилиш жараёнидан ажралмасдир.

Амалиётнинг иккинчи хусусияти объектив-ҳиссий характери-дир. Бу белгига кўра, у фақат моддий алоқадорликдан эмас, балки билиш ва баҳоли — ориентацияли фаолият билан чегараланган ҳолда инсон фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Бевосита объектнинг моддий жиҳатига дуч келмайдиган фикрий, маънавий фаолиятдан фарқли инсоннинг объект билан амалий алоқадорлиги айнан моддий нарсанинг моҳиятини билиш, унинг қаршилигини енгиб ўтишдан иборатдир. Бунда инсон табиати билан боғлиқ бўлган куч, энергияни сарфлаган ҳолда физиологик ҳаракат қилади.

Амалиётнинг учинчи белгиси янги натижанинг вужудга келиши, моддий тизимларни ўзгартиришидир. Элементларни ҳар қандай ўзгартириш ҳам инсоннинг ҳаракати сингари амалиёт бўлавермайди. Амалиёт нарса сифатини ўзгартиради, уни йўқ қилиш, бузишга ёки уни ривожлантириш, такомиллаштириш, янги моддий тизимни яратишга олиб келади. Бу ерда нарсанинг имкониятлари, инсоннинг уларни билиши, қадрлаши ва фойдаланиши катта аҳамиятга эга. Ана шу жараёнда янги имкониятларни яратиш муҳим аҳамият касб этади. Й. Элез ёзадики, амалиёт муайян нарсани имкониятдан воқеликка айлантиришнинг махсус инсоний усулидир. Бироқ, бундай таъриф амалиётга инсоний характери берувчи янги имкониятларни яратиш эканлиги эътиборга олинамаса тўлиқ бўлмайди. Амалиёт жараёнида инсон табиатнинг қонун ва хоссаларини ўрганиш асосида янги имкониятларни очади ва янги мақсадларни ўз олдига кўяди, унга мувофиқ тарзда табиатда мавжуд бўлмаган янги нарсалар яратилади.

Инсон моддий (табиий ва социал) тизимлар структураси ва элементлар таркибини ўзгартиришга қодир, бунда у объектив қонунларга (ҳамма вақт ҳам адекват бўлмаса-да) мувофиқ ҳаракат қилади. Моддий соҳадаги амалиётнинг пировард натижаси моддийлашган мақсад ҳисобланади. Мақсадга йўналтирилганлик, объектив-ҳиссий характери ва моддий тизимларни ўзгартириши каби белгиларнинг умумий бирлигини ҳисобга олиш амалиётни гносеологик феноменга айлантиради.

Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, биринчи ва учинчи жиҳатлар бир-бири билан мутлақ маънода боғлиқ эмас, яъни амалиётда мақсад амалга оширилиши шарт, фаолият натижаси эса унга мос келиши ёки келмаслиги мумкин. Амалиёт баъзан қўйилган мақсадга тескари оқибатга ҳам олиб келади. Эҳтимол ушбу ҳолатда объектив-ҳиссий фаолиятни амалий фаолиятга киритмаса ҳам бўларди. Бироқ, бир жиҳат уни амалиёт қаторига қўйишга ундайди, яъни натижанинг фикрга нисбий мос келмаслиги (ёки зидлиги), мослигига кўра гносеологик жиҳатдан муайян аҳамиятга эга. Бу мақсад-

нинг мукамал эмаслигини (ва унинг тузатиш талабларини) ёки уни амалга ошириш шарт ва воситаларини нотўғри тушуниш даражасини кўрсатади. Ушбу ҳолда системасиз фаолият эмас, балки керакли натижага босқичма-босқич ҳаракатланиш зарур. Мақсад билан натижа ўртасидаги номувофиқликни қайд қилиш оралиқ босқич сифатида мақсадга эришишнинг охириги натижасини мақсад билан мос келишини ҳисобга олади. Бу ерда билиш амалиётнинг таркибий элементлари ҳаракатчанлигини, тараққиёт жараёнининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда олиб қаралади.

Агар биз учинчи белгини, яъни янгилик яратиш, моддий тизимни ўзгартириш жиҳатини амалиёт структурасига албатта киритилишини талаб қилмасак, унда бу тушунчанинг ҳажмини асоссиз торайтириб юборган бўламиз. Маълум бўладики, агар объектив-ҳиссий фаолиятнинг натижаси бошланғич мақсаднинг рўёбга чиқиши бўла олмаса ва унинг салбий рўёбга чиқишига айланса, унда бу фаолиятни ижобий амалиёт дейишга асос йўқ. Амалиётнинг “моддий тизимни ўзгартириш” белгисига мақсад ҳам киради. “Қайта ўзгартириш” амалиёт натижаси сифатида мақсаддан йироқ ёки яқин бўлиши мумкин, бироқ ҳар иккала ҳолатда ҳам бу амалиёт бўлади. Ҳаттоки, агар натижанинг объектга таъсири бошланғич мақсадга зид бўлган тақдирда ҳам, барибир бу объектив-ҳиссий фаолиятни амалиётга киритиш лозим. Бундай ҳол амалиётнинг учинчи белгиси “моддий тизимни ўзгартириш” қатъий маънода бошланғич мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Ўз навбатида, мақсадсиз моддий тизимларни ўзгартириш амалиёт бўлолмайди.

Шундай қилиб, амалиёт инсоннинг моддий тизимларни қайта ўзгартиришга йўналтирилган объектив-ҳиссий фаолиятидир. Амалиётни таърифлашганда, унинг фаол ва моддий фаолият эканлигига эътибор беришади. Фаоллик “фаолият”, “табиат” “жамият”, “моддий тизим” тушунчасига сингиб кетган. Унда идеаллик, субъективлик борлиги амалиётнинг ўз асосига кўра моддий жараёнлиги тўғрисидаги фикрга таъсир қилмайди.

Амалиёт шакллари Амалиётнинг қуйидаги шакллари мавжуд: **ижтимоий ишлаб чиқариш** (саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, истеъмол моллари ишлаб чиқариш); **ижтимоий-сиёсий** (давлатнинг қарор топиши, партиялар вужудга келиши, социал-структуравий ўзгаришлар, бошқарув органлари, ижтимоий ҳаракатлар, урушлар ва бошқалар); **илмий-эксперимент** ўрганилаётган объектни **мақсадли ўрганиш мақсадидаги** (социал эксперимент, физик, химик, генетик ва бошқа экспериментлар); **врачлик ёки тиббиёт** (хирургик, терапевтик, стоматологик ва бошқалар); **оилавий-маиший, кундалик турмуш, хўжалик** (уй-

жой қурилиши ва таъмирлаш, боғдорчилик, полизчилик, озиқ-овқат тайёрлаш ва бошқалар). Амалиётнинг бу шакллари инсон ҳаётининг муҳим соҳаларини қамраб олганлиги учун зарурийдир, булар қаторида болаларнинг ўйин амалиёти; қотилларнинг асоциал амалиёти; спорт амалиёти кабилар ҳам бор.

Фикримизча, бадий фаолиятни сўзсиз амалиётга ёки ноамалий фаолиятга киритиш қийин. У санъат турларининг ажралиб туришига кўра дифференцияга муҳтождир.

Санъатнинг асосий вазифаси — кишилар руҳий дунёсига эмоционал-эстетик таъсир этиш. Бундай фаолият маънавий таъсир ҳисобланади, аммо масалани техник ҳал қилиш, масалан, муайян скульптурани яратиш усуллари, ишлатиладиган нарсалар хусусиятлари жиҳатидан ушбу фаолият амалиёт бўлади.

Амалиётга театр артисти, ёзувчи, мафкурачи ҳамда ҳарбий ғоялар, сиёсий доктриналар ва дастурлар яратувчиси фаолиятини киритиш қийин.

“Амалиёт” тушунчаси катта мазмунга эга, у қандайдир иш, кўникма ва усулларни ҳам ўз ичига олади. Ушбу атама одатда “тажриба” сўзининг синоними сифатида қўлланилади. Кенг маънода, амалиёт билиш амалиётини ҳам, шу жумладан, назарий билиш амалиётини ҳам қамраб олувчи инсон фаолиятидан иборатдир.

Гносеологияда бу термин “руҳий”, “ақлий”, “назарий” каби терминларга қарама-қарши бўлган ўзига хос маънога эга. Унинг ортида билиш (назария) ва амалиёт боғлиқлиги муаммоси, уни ҳал қилиш зарурияти яширинган. Бунинг оқибатида фалсафада “амалиёт” терминини турли маънода ишлатиш ман қилинмаса-да, лекин гносеологияда амалиёт деганда субъектнинг моддий тизимларни ўзгартиришларга қаратилган мақсадга мувофиқ объектив-ҳиссий фаолият, деб тушуниш талаб қилинади. Агар маълум фаолият қайд этилган белгиларга эга бўлмаса, уни амалиёт белгиларига киритиб бўлмайди.

Амалий фаолиятнинг турли хиллари фақат ҳаёт фаолияти шакллари маъносидагина тенг маъноли эмас, балки оммага нисбатан ҳам шундай маъно касб этади. Амалиёт ёки яратувчи (конструктив) ёхуд бузғунчи (деструктив, ҳаттоки, вандализм) бўлиши ҳам мумкин.

Ўз мазмун ва моҳиятига кўра амалиёт билиш фаолиятига бавосита таъсир кўрсатиш орқали маълум натижани кўп бора қайта ҳосил қилиш билан боғлиқ стандартлаштирилган ва билишда ахборотларнинг кўпайишига қаратилган бўлади. Стандартлаштирилган фаолиятни ҳам гносеологик маънода амалиёт деб аташ керак, зеро у нафақат илмий тадқиқотлар учун моддий асос яратади, балки ўзида билишнинг мукаммаллашув, яъни ижодий-изланиш шаклига ўтиш учун имкониятни яширган бўлади.

Субъект фаолиятига нисбатан ҳам амалиёт турларга бўлинади, улардан баъзилари: индивидуал амалиёт, гуруҳлар, ижтимоий қатлам, синф, миллат, давлат ва жамият амалиёти. Амалиётнинг асосий шакли ва турлари билан танишиш шуни кўрсатадики, у ҳар қандай ҳолда ижтимоий характерга эга. Амалиётда инсон, албатта, табиий куч сифатида ҳаракат қилади. Лекин бу куч, энг аввало, амалиётнинг руҳий компонентига айланувчи ижтимоий белгига ҳам эга. Мақсадни илгари суриш жамиятнинг маълум тартиб ва қадриятларига мос бўлмоғи лозим. Субъектнинг ўзи ижтимоий муносабатларнинг маҳсули, уларнинг умумий ифодасидир, индивиднинг онги ва тафаккури ўзга кишилар билан мулоқотда намоён бўлади.

Амалиёт моддий дунёни ижтимоийлашган дунёга айлантириш жараёни сифатида намоён бўлади. У орқали инсон табиатни ўз манфаатлари, цивилизация эҳтиёжларига мос ўзгартириш билан шуғулланади. Агар деструктив, вандалистик амалиёт тури эътиборга олинмаса, амалиёт нафақат ижтимоий ҳаётни, балки ундан ҳам кенгроқ табиий тизимларни ҳам тартибга солишга қодир бўлган антиэнтропия жараёни сифатида намоён бўлади.

Амалиёт ва назария бирлиги

Назариянинг эмпирик билим билан турли маъноли алоқаси имконияти руҳий амалий билимнинг назария билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги, назариянинг амалиёт билан бир хил маъноли бўлмаган алоқасини, айни пайтда эса унинг амалиётга нисбатан нисбий мустақиллигини ҳам англатади. Назария соҳасида фикрнинг эркин “парвози” унинг бу амалиёт чегарасидан ташқарига чиқишига эришилиши мумкин.

Назария нисбатан эркин фикр сифатида, албатта, ўзининг эмпирик асосидан илгариди юриши ёки эмпирик омил ортига яшириниб, жараёнларни ифодалаши ҳам мумкин. Ноилмий ва антиилмий назариялар реал амалиётдан узилган бўлади ҳамда орқада қолади.

Хуллас, амалиёт ва билиш, тажриба ва назария ўзаро боғлиқ ҳолда бир-бирига таъсир ўтказди, уларнинг ўзаро муносабати мос, уйғун ҳолда бўлиши ёки зид ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Бири бошқасидан орқада қолиши ёки олдинга кетиши мумкин, бу эса улар ўртасидаги зиддиятнинг табиий ифодаси ҳисобланади. Ушбу зиддиятни енгиб ўтиш уларнинг ўзаро муносабатидаги ривожланиш жараёнини янги даражага олиб келади. Ана шу йўл билан назария ривожланади, амалиёт тараққиётга эришади ва янги назариялар вужудга келиши учун имконият яралади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Амалиёт, унинг мазмуни ва хусусиятлари.
2. Амалиёт шакллари.

3. Амалиётнинг геосонологик аҳамияти.
4. Амалиёт ва цивилизация.

Амалий машғулот саволлари

1. Амалиёт, унинг моҳияти ва мазмуни, хусусиятлари.
2. Амалиёт шакллари. Амалиёт ва цивилизация.
3. Амалиётнинг билишдаги ўрни ва аҳамияти.
4. Ҳозирги глобаллашув жараёни ва унинг амалиётга таъсири.

Бешинчи бўлим

ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА

1-мавзу

ИНСОН ФАЛСАФАСИ. МУСТАҚИЛЛИК ВА ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ МОҲИАТИ

**Инсон —
фалсафанинг бош
мавзуи**

Инсоннинг яралиши, моҳияти ва жамиятда тутган ўрни фалсафий муаммолар тизимида муҳим ўрин тутади. Турли фалсафий таълимотларда бу масалалар турлича талқин этиб келинган. Шундай бўлиши табиий ҳам эди, чунки инсон моҳиятан ижтимоий-тарихий ва маданий мавжудот сифатида ҳар бир янги тарихий шароитда ўзлигини чуқурроқ англашга, инсоний моҳиятини рўёбга чиқаришга интилаверади.

Сукротнинг “Ўзлигини бил” деган ҳикматли сўзи ҳар бир тарихий даврда янги аҳамият касб этади. Шарқ фалсафаси тарихида ҳам инсон бош мавзулардан биридир. Масалан, Форобий фалсафасида инсон бутун борлиқ тараққиётининг маҳсули сифатида талқин қилинади. Мутафаккир инсоннинг барча олижаноб фазилатлари илм туфайли эканлигини, инсон ҳаётининг мазмуни — бахтли бўлиш ва бахтли қилишга интилиш, бунга эса фақат илм ва маърифат орқали эришиш мумкинлигини кўрсатди. Беруний ва ибн Сино инсоннинг бошқа мавжудотлардан устунлиги ақл ва тафаккур туфайли эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бундан фарқли ўлароқ, Абу Ҳомид Фаззолий бу устунликни ақлда эмас, балки инсон қалбида эканлигини кўрсатди; ақл имкониятлари чекланганлигини исботлашга ҳаракат қилган тасаввуф таълимотида комил инсон асосий ғоялардан бири эди. Бу комиллик, асосан, маънавий баркамоллик, руҳий юксалиш, жисмоний орзу-истакларни идора қила билишда намоён бўлишини уқтирганлар. Шарқ фалсафасида инсон тўғрисидаги қарашлар ислом дини ғоялари, шарқона тафаккур ва турмуш тарзи билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланган эди. Шарқ мутафаккирлари инсонга умумфалсафий муаммоларнинг бир қисми сифатида қарардилар.

Бундан фарқли ўлароқ, Ғарб фалсафасида инсонга, асосан, биологик мавжудот, табиатдаги эволюцион ўзгаришларнинг маҳсули деб қаралди. Рус табиатшуноси В.А. Вернадскийнинг таълимотига кўра, инсон ақли буюк геологик омил сифатида табиатдаги тараққиётни тезлаштирган, бутун ҳаётнинг тақдири инсоннинг ақл-заковати ва ахлоқига боғлиқдир. Ҳозирги замон фалсафасининг йи-

рик вакилларидан бири бўлган Э.Фромм инсонга бўлган соф ва самимий муҳаббатни бутун ер юзи халқлари ўртасида тинчлик, тотувлик, ҳамкорлик муносабатларини қарор топтиришнинг муҳим омили деб ҳисоблади: инсоннинг энг муҳим қобилияти сифатида севиш қобилияти, санъатлар ичида энг муҳими севиш санъати эканлигини кўрсатди. Файласуфнинг таъкидлашича, инсон бошқаларнинг севиш қобилиятини тарбиялаши, такомиллаштириши мумкин.

Ҳозирги замон антропологик фалсафасининг инсон моҳияти тўғрисидаги хулосалари қуйидагича:

1. Инсон табиатда ноёб ва универсалдир. У табиат ривожининг буюк маҳсули, ноёб қобилият соҳибидир. Инсон учун инстинкт ҳам, нозик дид ҳам, улуғворлик ва яратувчанлик ҳам хосдир.

2. Инсонда ички ва ташқи олам мужассамлашган. Инсоннинг ички олами фаолиятнинг турли шаклларида — меҳнат, мулоқот, бадиий ижод, хулқ-атвор ва шу кабиларда намоён бўлади.

3. Инсон жуда кўп қисмлардан ташкил топган яхлит бирликдир. Ҳар бир инсонда табиийлик, ижтимоийлик, ақллилик, ҳиссийлик, ахлоқийлик мужассамлашган.

4. Инсон тарихий мавжудотдир. У ўзининг ана шу хусусияти билан келажагини яратади. Инсон эртанги кунига доимо ташвиш билан қарайди, чунки уни ҳар доим инқирозлар, омадсизликлар таъқиб этади.

5. Инсон масъулият ҳиссидан қочиб қутулмайди. У гуманистик позиция ва индивидуалликни уйғунлаштириш орқалигина шундай вазиятдан чиқа олади.

Инсон ниҳоятда мураккаб, кўп қиррали ва кўп ўлчамли мавжудот бўлиб, унинг моҳиятини англаш узоқ вақт давом этадиган жараёндир. Инсонда бутун олам ва жамиятнинг моҳияти мужассамлашгандир. Улуғ мутасаввуф Абдухолиқ Фиждувоний инсонни “кичик олам” деб ҳисоблаган. Фалсафада баҳс юритиладиган барча масалалар инсон муаммосига бевосита дахлдордир. Умуман олганда, инсонга дахлдор бўлмаса, унга фойда келтирмаса, жамиятнинг огири-ни енгил қилмаса, ундай фаннинг кераги бормикан? Шу маънода, инсон, аввало, ўзи учун зарур бўлган фанларни, илмлар ва билимлар тизимини яратган.

Табиат, маданият, сиёсат, цивилизация, билиш каби масалалар инсон манфаатлари ва инсоний моҳиятнинг намоён бўлиш шакллари-дир. Уларнинг барчаси инсон табиати ва моҳияти билан боғлиқдир.

Фалсафа инсонни оламнинг таркибий қисми сифатида ўрганади. Инсон шундай мураккаб ва кўп қиррали мавжудотки, унинг моҳияти яхлит бир бутунлик сифатида инсон, шахс, индивид, индивидуаллик тушунчалари орқали ифодаланади. Бу тушунчалар бир-бирига яқин ва маънодош бўлса ҳам, бир-биридан фарқланади.

Инсон — ўзида биологик, ижтимоий ва психик хусусиятларни мужассамлаштирган онгли мавжудот. Инсоннинг биологик хусусиятларига овқатланиш, ҳимояланиш, зурриёт қолдириш, шароитга мослашиш кабилар хос.

Инсон бошқа мавжудотлардан социал хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунончи, тил, муомала, рамзий белгилар, билим, онг, маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол қилиш, бошқариш, ўз-ўзини идора этиш, бадий ижод, ахлоқ, нутқ, тафаккур, қадриятлар, табу (тақиқлаш) шулар жумласидандир.

Инсоннинг психик хусусиятларига руҳий кечинмалар, ҳайратланиш, ғам-ташвиш, қайғу, изтироб чекиш, завқланиш, кайфият кабилар киради.

Инсон шу хусусиятлари орқали яхлит бир тизимни ташкил этади. У яхлит мавжудот сифатида ўз эҳтиёжларини қондиради ва инсоният давомийлигини таъминлайди. Инсонга хос бўлган биологик хусусиятларни ижтимоий хусусиятлардан устун қўйиш ёки психологик хусусиятларни бўрттириш унинг моҳиятини бузиб талқин этишга, бир ёқдамаликка олиб келади.

Ҳозирги замон Ғарб фалсафасидаги йирик оқимлардан бири бўлган экзистенциализм вакиллари инсон моҳиятини билишда куйидаги қоидаларга асосланадилар:

— инсон борлиги моддийлик ва маънавиятнинг бирлигидан иборатдир;

— инсон ҳаёти ўткинчи ва чеклангандир. Унинг ҳаёти туғилиш ва ўлим оралиғида кечади. Шу боисдан моддий ва маънавий борлиққа хос бўлган абадийлик тушунчасини инсонга нисбатан қўлаб бўлмайдди. Коинот мезонлари инсон борлигини ўлчашга ярамайди. Инсон борлиги маконда чеклангандир. Инсон учун табиий ва ижтимоий ҳаёт шароитлари муҳим туюлсада, унинг конкрет меҳнат шароити, турмуш тарзи, индивидуаллиги, кайфият ва кечинмалари ундан ҳам муҳимроқдир;

— инсон борлиги моддийлик ва маънавийликнинг узвий бирлигидан иборат бўлсада, унда психологик ва руҳий ҳолат устувор мавқени эгаллайди. З.Фрейд ва Э.Фроммнинг таъкидлашича, фақат онг, ақл ва руҳгина эмас, балки онгсизлик, инстинктлар ва майллар инсон хулқ-атвори шаклларини қамраб олади;

— ҳозирги замон фалсафаси инсон борлигининг индивидуал характерини, унинг кўп қиррали психикаси хусусиятларини, инсон борлигининг маъносизлигини, инсоннинг бошқа одамлар устидан яқка ҳукмронликка интилишининг сабабларини ўрганиши керак.

Фалсафа тарихида инсон тўғрисидаги таълимотларда биологизм, социологизм, психологизм каби йўналишлар вужудга келган. Био-

логизм инсоннинг табиий-биологик хусусиятларига, социологизм инсоннинг ижтимоий хусусиятларига, психологизм эса маънавий, рухий, психологик хусусиятларига бир ёқлама ёндашишга асосланган эди.

Инсон моҳиятини фалсафий жиҳатдан чуқурроқ таҳлил қилишда шахс, индивид, индивидуаллик тушунчаларининг моҳиятини билиш ва уларни бир-биридан фарқлаш муҳимдир. **Шахс** ўзида ижтимоий фазилатларни мужассамлаштирган инсонни ифода этади. Кишилар шахс бўлиб туғилмайди, балки жамиятдагина шахс бўлиб шаклланади ва ривожланади. Чунки инсонга хос ижтимоий фазилатлар авлоддан-авлодга ирсий йўл билан ўтмайди. Инсон дунёга келган вақтида жамият, сиёсий тузум, маданият, ишлаб чиқариш, оила, оммавий ахборот воситалари, мафкура каби ижтимоий тузилмалар мавжуд бўлади.

Инсон таълим-тарбия, меҳнат, мулоқот жараёнида ижтимоий тажриба, билим, турли муносабатлар, ахлоқий меъёрлар, сиёсий ғоя, миллий мафкура каби омиллар таъсирида яшайди, уларни ўзлаштиради ва шу жараёнда ижтимоийлашади, яъни шахс бўлиб шаклланади. Натижада инсонда янги фазилатлар пайдо бўлади. У яратувчан мавжудот сифатида фаолият кўрсата бошлайди.

Ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини тарбиялаш, юксак масъулиятни ҳис этиш, ғоя учун курашиш, мустақкам эътиқодга эга бўлиш, ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён этиш ва ижтимоий-сиёсий фаоллик шахсга хос белгилардир. **Шахснинг** мақсад, ғоя ва идеаллари жамиятдаги мавжуд ғоя ва мафкура билан узвий боғлиқ равишда шаклланади. Миллий ғоя ва мафкурани амалга ошириш, эзгу идеаллар йўлида ҳатто ҳаётини қурбон қилиш шахс ҳаётининг бош мақсадига айланади.

Шахс мустақкам иймон-эътиқод, ғоя ва инсоний фазилатларга эга бўлган, Ватан, миллат туйғуси билан яшайдиган, ўзида давр хусусиятларини ифода этадиган инсондир.

Жамият ўз тараққиёти давомида вужудга келган муаммоларни ҳал этиш учун шахснинг муайян тарихий намуналарини яратади. Ҳар бир ўзгарган тарихий шароитда шахс моҳиятини ва мазмунини янгича тушуниш зарурияти вужудга келади. Бугунги адабиётларда харизматик, шуҳратпарастлик, тажовузкорлик ва бошқа шаклдаги шахслар тимсоли акс эттирилмоқда.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш шароитида фозил ва баркамол инсон шахсини шакллантириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолди. Мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар ўз олдига ана шундай шахсни шакллантиришни мақсад қилиб қўйди.

Инсон ва тарих Инсон тарихнинг яратувчиси сифатида табиат тараққиётидаги узлуксизликни таъминлайди. У ўз билими, тажрибаси ва ютуқларини келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиради; табиат ва жамиятни қайта қуради ва такомиллаштиради. Инсон ўз ақли туфайли бутун коинот, табиат тараққиётида буюк яратувчи куч сифатида намоён бўлади, ўз тарихини яратади, уни авайлаб-асрайди. Инсон фаолияти ва тажрибалари жамиятнинг такомиллашуви ва кишиларнинг ҳар томонлама камол топиши учун манба бўлиб хизмат қилади.

Табиат ва жамиятдаги ўрни, аҳамияти, яратувчилик моҳияти, олий мавжудот экани, ворисликнинг давомийлигини таъминлаши барча ижобий ҳамда фойдали ютуқларни сақлаши, тарғиб этиши каби хусусияти, қобилияти туфайли инсон муқаддас ва табаррук қадрият ҳисобланади.

Антропология инсонийликнинг намоён бўлиши ва ривожланишини руҳ билан боғлайди. Айрим тадқиқотчилар инсонга хос бўлган бирор-бир хусусиятга алоҳида урғу берган ва шу орқали инсоний моҳиятни очиб беришга ҳаракат қилган. Масалан, И.Кант инсондаги ахлоқий жиҳатларга кўпроқ эътибор берган ва уни эзгуликни ёвузликдан фарқловчи мавжудот сифатида таърифлаган. В. Соловьев инсоннинг бошқа мавжудотлардан фарқини уялиш, ачиниш ва олий кучларга сифиниш каби хусусиятларда, деб билган. Унинг фикрича, инсон ўзининг тубан майллари ва гуноҳларидан уялиш қобилиятига эга. Фақат одамларга эмас, балки бутун тирик жонга ачиниш ва муқаддас кучларга сифиниш инсонгагина хос.

Инсон табиати — ғоят мураккаб. Унда ҳайвоний ва илоҳий сифатлар мужассамлашган. Лекин у ҳайвон ҳам, фаришта ҳам эмас. Инсоний руҳ ва маънавият уни бошқа мавжудотлардан юқори даражага кўтаради.

Инсонни ўрганадиган фан антропология деб юритилади.

Антропология Антропология инсон моҳиятини, унинг табиат ва жамиятдаги ўрнини, ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланади. Антропологияда инсон моҳиятини тўлароқ очиш учун “мен”, “онг”, “шахс” “руҳ” тushunchalari қўлланади. “Мен” инсоннинг ўзлигини ташқи оламдан, реал борлиқдан фарқлашидир. “Мен” онг туфайлигина ўзини бошқа борлиқдан фарқлайди. Бошқа нарсалар инсонга бегона воқелик бўлиб туюлади. Шахс инсоннинг мустақиллигини ифода этади.

Инсон ўз ҳаёти давомида тана ва руҳ эҳтиёжларини қондиришга интилади. Тана эҳтиёжларини қондириш инсон борлигининг бирламчи шарти ҳисобланади. Бироқ ҳаётнинг маъноси фақат моддий неъматлардан баҳраманд бўлиш, танпарастлик, лаззатланиш, бойликка ружу қўйишдан иборат эмас. Инсон руҳи ҳам ўзига хос озиққа

эхтиёж сезади. Шу боис унда маърифатпарварлик, одамийлик, одиллик, раҳм-шафқат, диёнат, виждон, олиҳимматлик, ватанпарварлик каби маънавий фазилатлар шаклланади. Юксак маънавият инсонни руҳан поклайди, иймон-эътиқодини мустаҳкамлайди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар инсонни маънавий-руҳий жиҳатдан камол топтиришга қаратилгандир.

Инсоннинг маънавий эҳтиёжларини унинг табиий-моддий манфаатларидан ажратиш, унга фақат илоҳий мавжудот сифатида қараш ҳам бир ёқламаликка олиб келиши, етилган ижтимоий муаммолар моҳиятини тўғри тушунишга халақит бериши мумкин.

Мамлакатимизда шаклланаётган миллий ғоя ва миллий мафкура инсонга бир ёқлама қарашларга зид равишда, ундаги моддийлик ва маънавийликни уйғунлаштиришни тақозо этади. Бозор иқтисодиёти кишиларнинг фаровон, бой-бадавлат, мулкдор, барча қулайликларга эга бўлишини инкор этмайди. Аксинча, уларни тadbиркор, удабурон ва меҳнатсевар бўлишга рағбатлантиради. Юксак маънавиятгина инсон эҳтиёжларини оқилона қондиришга, ижтимоий адолат ўрнатиб, сахий ва олиҳиммат бўлишга ундайди.

Антропология инсоннинг маънавий оламига чуқурроқ кириб бориш орқали олам моҳиятини билиш мумкин, деган ғояни илгари суради. Ислом Каримов таърифига кўра, маънавият (руҳ) инсонни ахлоқан поклайдиган, иймон-эътиқодини мустаҳкамлайдиган, эзуликка ундайдиган ботиний кучдир. Юксак маънавиятда ҳақиқий инсоний моҳият мужассамдир. Инсоннинг олижаноб фазилатлари етук шахслар тимсолида ўз аксини топади. Инсонга хос бўлган барча хусусиятлар шахс фаолиятида, унинг жамиятда тутган ўрнида, унинг ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришида, муайян мафкурани амалга оширишида яққол кўринади.

Шахснинг шаклланиши ва ривожланишида тарихий шарт-шароит, айниқса, ғоя ва мафкура муҳим ўрин тутади. Бозор муносабатларига ўтиш даврида вужудга келган муаммо ва вазифалар янги баркамол инсонни вояга етказишни тақозо этди. Унга хос фазилат ва сифатлар Президент Ислом Каримов асарларида асослаб берилган.

Бозор иқтисодиёти инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, унинг қобилияти, ижтимоий фаоллигини янада кучайтириш учун кенг имкониятлар яратди. Булар қуйидагилардир:

— меҳнатни ташкил этиш усул ва шакллариининг ўзгарганлиги;
— меҳнатга янги муносабатни рағбатлантиришга ёрдам берувчи омиллар;

— ўз қобилияти, қизиқишларига мос бўлган фаолият турларини танлаш имкониятининг яратилганлиги;

- шахс тадбиркорлиги ва ишбилармонлигининг қўллаб-қувватланиши;
- турли мулк шаклларининг вужудга келганлиги;
- шахс эрки ва ҳуқуқларининг кенгайганлиги;
- давлат ва жамоат ишларида қатнашиш имкониятларининг яратилганлиги;
- демократик қадриятлар ривожини;
- маънавий мерос ва маданият ютуқларидан эркин фойдаланиш имкониятининг яратилганлиги кабилардир.

Улар шахснинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришда, унинг комил инсон сифатида ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон манфаатлари, унинг эзгу мақсадлари рўёбга чиқишини таъминлашга, унинг баркамол сифатлар касб этишига қаратилгандир. Шахс ислохот натижаларидан баҳраманд бўлувчигина эмас, балки уларни собитқадамлик билан амалга оширувчи куч сифатида ҳам янгилиниш жараёнида ўзгаради, юксалади, қадр-қиммат топади ва эъозланади.

Инсоннинг жамиятдаги ўрни, қадр-қиммати борасида миллий истиқлол ўз олдига қуйидагиларни мақсад ва вазифа қилиб қўяди:

- инсоннинг қадр-қимматини жойига қўйиш;
- инсон учун бахтли ҳаёт шароитларини яратиш;
- инсоннинг ўзлигини англаши, ижтимоий бурч ва вазифаларини адо этиши, соғлом авлодлар узлуксизлигини таъминлаши, келгуси авлодларга яхши хотиралар қолдириши ва иймон-этиқоиди бутун бўлиши учун қулай шароитлар яратиш.

Бундай имкониятларни амалга оширишга халақит берадиган нуқсонлар ҳам инсон табиати билан боғлиқдир. Ҳозирга қадар инсон тўғрисидаги фалсафий таълимот ва қарашларда, асосан, унинг ижобий хусусиятларига, яратувчанлигига кўпроқ эътибор бериб келинди. Кейинги вақтларда инсон борлигининг салбий жиҳатлари ҳам таҳлил қилина бошланди.

Мустақиллик йилларида инсон табиатини чуқурроқ ўрганиш ва ундаги салбий майлларни бартараф этишга ёрдам берадиган фалсафий қарашларга эҳтиёж вужудга келди. Шунини таъкидлаш жоизки, айрим кишилар миллат, Ватан, халқ манфаатларига зид равишда жамиятдаги мавжуд қонун-қоида ва меъёрларни поймол этиб, кўпроқ ғаразли мақсадларини амалга оширишга ва турли ихтилофларни келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Шундай ниятлар йўлида ҳатто жиноий гуруҳларга бирлашадилар, жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат дастурларини амалга оширишга тўсқинлик қиладилар. Шунингдек, улар миллий тотувлик, тинчлик ва барқарорликка раҳна солади, маънавий-ахлоқий муҳитни бузади,

кишиларнинг ижтимоий адолатга бўлган ишончини сусайтиради, баркамол инсонни вояга етказишга қаршилиқ кўрсатади. Улар турли зиддиятларни келтириб чиқарувчи фирибгарлар, ҳокимиятга интилувчи экстремистлар, коррупция ва жиноятчилик олами вакиллари, гиёҳванд, порахўр, террорчи ва шуҳратпарастлар каби жамият учун нохуш одамлардир.

Инсонни фалсафий билиш ва таҳлил этишда ана шундай кишилар мавжудлигини эътиборга олиш муҳимдир. Демократик жамият инсон ҳуқуқларини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, бундай кишиларни тарбиялашга, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этишга, кишилар онгида миллий манфаат ва ижтимоий қадриятларни ривожлантиришга алоҳида эътибор беради.

Шахс эркинлиги, ҳуқуқ ва бурчлари

Шахс эркинлиги ва тарихий зарурат бири-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир. Мамлакатимизнинг тараққиёт йўлида пай-

до бўлган қийинчилик ва муаммолар моҳиятини англаш шахсни ўз билими ва маҳоратини оширишга, юксак ғояларга содиқ бўлиб яшаш ва уларни жадал амалга оширишга ундайди.

Шахс эркинлиги демократик қадриятлар тизимида алоҳида ўрин тутаяди. Эркинлик — инсоннинг интеллектуал-маънавий камолотга эришувининг зарур шarti, анланганлигидир. Эркинлик туфайлигина инсон яратувчанлик қобилиятини намоён этади, шахсий масъулият ва инсоний бурчини тўла ҳис этади. Шахс эркинлиги аввало, ахлоқий, сўз, виждон, матбуот эркинлигида рўёбга чиқади. Демократик жамият шахс эркинлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини яратиш билан чекланиб қолмай, илм-фан, санъат, дин, ҳуқуқ ва ҳ.к.ларни ривожлантиришга алоҳида эътибор беради.

«Эркинлик» тушунчаси ҳар қандай шахсга нисбатан эмас, балки ўз хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва фаолияти учун жавобгарликни ҳис этадиган. маънавий жиҳатдан баркамол инсонга нисбатан қўлланилади. Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб боргани сайин, кишилар эркинликка ўзбошимчалик, нимани хоҳласа шуни қилиш деб эмас, балки маънавий-интеллектуал ривожланиш имконият деб қарайдилар. Бозор муносабатлари шароитида кишиларнинг хулқ-атвори ва фаолиятини бошқаришда ҳуқуқий нормалар муҳим роль ўйнай бошлайди. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида инсон қобилиятлари тўлароқ намоён бўлади. Ижтимоий табақаланиш жараёнида кишиларнинг бой ва қашшоқ гуруҳларга ажралиши табиий қонуний жараёндир. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим хусусияти — аҳолининг муайян қисмининг ижтимоий ҳимояланишида, кўп болали оилалар, нафақахўрлар, талабалар ва ногиронларнинг давлат томонидан ҳимояланишида, ижтимоий адолатнинг қарор топишида яққол намоён бўляпти.

Кишиларнинг боқимандалик кайфияти, тафаккур турғунлигидан озод бўлишлари, ўзгарган янги иқтисодий шароитга мослашишлари, ўз билими ва маҳоратини оширишлари учун ғамхўрлик қилиш иқтисодий ислохотларнинг инсонпарварлик йўналишга эга эканлигидан далолат беради. Иқтисодий ислохотлар ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш тамоийли Президент И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган ўзбек моделининг муҳим жиҳатларидан биридир.

Инсон моҳиятини фалсафий билиш улкан тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Инсон фалсафаси ҳар бир янги тарихий даврда инсон моҳияти, унинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Инсонга хос хусусият ва фазилатларни билиш орқали талаба ўзида шундай сифатларни шакллантиришга интилади.

Бундай фазилатлар фалсафа ва бошқа ижтимоий фанларни ўрганиш ва умуман, таълим-тарбия жараёнида шаклланади. Замоनावий билим ва юксак инсоний фазилатларни эгаллаш орқали Ўзбекистонда озод ва обод жамият қуриш вазифалари уйғунлигини таъминлашга эришиш бутун таълим-тарбия ишимизнинг бош мезони ва унинг олдида турган муҳим вазифадир.

Мамлакатимизда демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этишни инсон омилисиз тасаввур этиб бўлмайди. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, ҳозирги шароитда инсон омили ва мезони барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб беради. “Фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат”.¹ Комил инсонни шакллантиришда маънавият, одоб-ахлоқ ва маърифат сингари қадриятлар муҳим ўрин тутди. Айнан ана шу қадриятлар кишиларда олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуи деб қаралади?
2. Шахс деганда нимани тушунаси?
3. Антропология фанининг маъноси ва вазифалари нималардан иборат?
4. Инсон танаси ва руҳининг ўзаро боғлиқлиги ва улар ўртасидаги фарқлар нималарда намоён бўлади?
5. Истиқдолнинг инсонпарварлик моҳияти нималарда кўринади?

Ислом Каримов. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. — Т «Ўзбекистон». 2003. 33-бет.

1. Инсон — фалсафанинг бош мавзуи. Инсон, шахс ва индивид тушунчалари.
2. Антропология — инсон тўғрисидаги фан. Унинг фалсафий муаммолари. Инсоннинг жамиятдаги ўрни.
3. Инсон табиати ва моҳияти. Эркинлик ва инсон ҳуқуқларининг ижтимоий қадрият сифатидаги талқини.
4. Ўзбекистон мустақиллиги ва инсоннинг кадр-қиммати. Ислохотлардан мақсад — инсон, унинг фаровонлиги ва бахт-саодати.
5. Инсон муаммосини ўрганишнинг тарбиявий зарурияти ва аҳамияти.

2-мавузу

ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ. ИСТИҚЛОЛ ВА ТАРАҚҚИЁТНИНГ ЎЗБЕК МОДЕЛИ

Жамият нима? Инсоният азал-азалдан жамоа бўлиб яшайди. Ер сайёраси унинг абадий макони, умумий Ватанидир. Қуёш тизимидаги ана шу митти сайёрада яшаётган одамлар оиласини жамият деб аташ одат тусига кирган. Демак, умум-башарий маънода жамият одамзоднинг умри, ҳаёти ўтган ҳамма даври, жой ва ҳудуди билан боғлиқ барча ўзгариш ва жараёнларни ифода этади.

Шу билан бирга, бирор давлат ҳудудидаги одамлар ҳаёти, цивилизациянинг муайян даврларидаги турмушга нисбатан ҳам ушбу тушунча қўлланади. Ҳар қандай ҳолда ҳам, у умумий тушунча бўлиб, айрим одам ва алоҳида шахс жамият аъзоси деб аталади.

Жамият — табиатнинг бир қисми, яъни ижтимоий борлиқ бўлиб, одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган жуда кўплаб муносабатлар йиғиндиси, деган турлича таърифлар ҳам бор. Жамият муттасил равишда ривожланувчи, такомиллашиб борувчи мураккаб тизимдир. Ҳар бир янги даврда жамият моҳиятини билиш зарурати вужудга келади. Миллий мустақиллик туфайли жамият моҳиятини янгича идрок этиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Президент Ислам Каримовнинг қатор асарларида жамият моҳиятини янгича тушунишнинг услубий асослари яратилди.

Жамият моддий ва маънавий омиллар бирлигидан иборат. Ҳозирга қадар адабиётларда моддий ва маънавий ҳаёт бир-биридан кескин фарқланар эди. Ҳолбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқ. Худди инсон танасини унинг руҳидан ажратиб бўлмагани сингари, жамиятнинг моддий ва маънавий жиҳатларини ҳам бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини

иккинчисидан устун қўйиш мантиққа зиддир. Президент Ислам Каримов асарларида жамиятнинг моддий ва маънавий манфаатларини уйғунлаштириш ижтимоий тараққиёт асоси экани таъкидланган. Инсон маънавиятини юксалтириш орқалигина иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда аҳоли маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини шакллантиришга катта эътибор берилляпти. Зеро, кишилар иқтисодий жиҳатдан қашшоқ бўлгани учун илмсиз бўлмайди, балки, аксинча — илмсиз бўлгани учун қашшоқ бўлади. Шунинг учун юртимизда халқ маънавиятини юксалтириш орқали иқтисодий фаровонликни таъминлашга катта эътибор берилляпти.

Жамият генезиси Кишиларни оила бўлиб, жамоа бўлиб уюшишга нима мажбур қилган, деган масала қадим замонларданоқ улуғ мутафаккирлар эътиборини жалб этган. Бу масалани диний тушуниш уни илоҳий куч, Худо билан боғлаб изоҳлашдир.

Дунёвий қарашларга кўра, одамлар ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун биргаликда яшашга, жамоа бўлиб бирлашишга кўниккан. Кишилар ҳаётини тажриба, ақл ва тафаккур туфайли жамият бўлиб яшашнинг қулай, афзал ва зарурлигини тушунган. Бу жараёнда ўзаро муносабатларга киришган кишилар ана шу муносабатларни такомиллаштириш, янада ривожлантириш орқали маънавий камолотга эришган. Бу кишиларни бир-бири билан яқинлаштирган, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имконини берган.

Кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши тўғрисида турлича илмий фаразлар илгари сурилган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби мутафаккирлар кишилиқ жамияти пайдо бўлиши сабабларини инсоннинг бошқа мавжудотларга нисбатан ожизлиги, бирдамлик ҳиссининг ривожланганлиги билан изоҳлаганлар.

И. Кант жамиятнинг вужудга келишини ахлоқнинг шаклланиши билан изоҳлаган. Кейинчалик З. Фрейд бу ғояни ривожлантириб, кишилиқ жамиятининг пайдо бўлишида ахлоқий табу муҳим роль ўйнаганлигини асослашга ҳаракат қилган. Гегель эса инсоният жамиятини вужудга келиши мутлақ руҳ тараққиётининг маҳсули, деб ҳисоблайди.

Собиқ меҳнаткаш халқ тарихининг ҳақиқий ижодкоридир. Марксизм таълимотида кишилиқ жамиятининг пайдо бўлишида меҳнат ҳал қилувчи роль ўйнаган, инсоният тарихи маълум маънода меҳнат қуроқларининг такомиллашуви тарихидан бошқа нарса эмас, деган қарашлар мавжуд. Тарихий тажриба, ижтимоий амалиёт бундай қарашлар бир ёқлама ва хато эканлигини кўрсатди. Аслида маъ-

навият (руҳий олам, онг, тафаккур, ахлоқ, имон, фан ва ҳ.к.) туфайли инсониятнинг энг қадимги аждодлари аниқ ўз хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворини тартибга солган, оила кишилиқ жамияти пайдо бўлишига бирламчи асосларидан бири бўлган. Онг ва тафаккурнинг ривожланиши билан инсон меҳнат қуроллари яратиш, моддий неъматлар ишлаб чиқиш ва табиатга қарамликдан қутилиш имкониятига эга бўлган. Юксак маънавият туфайли инсоннинг меҳнат фаолияти ижтимоий фаоллиги бунёдкорлик ва яхшилиқ учун хизмат қилган. Аксинча, маънавий қашшоқлик, илмсизлик, мутаассиблик чуқурлашган даврда ижтимоий адолатсизлик кучайган.

Шу туфайли демократик тараққиёт йўлини танлаган мамлакат ва халқлар иқтисодий ва сиёсий эркинлиги шароитида юксак маънавиятнинг юксалишига, илм-фан, санъат, ахлоқ, дин ва ҳуқуқни ривожлантиришга катта эътибор берганлар. Манфаат ва мақсадлар тўқнашуви, иқтисодий, сиёсий, ғоявий мақсадлардаги тафовутлар ҳар қандай жамият тараққиёти учун хос бўлган хусусиятлардандир. Бироқ, ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда кучайтириш қанчалик зарарли бўлгани сингари, уларни зўравонлик билан йўқ қилиш, жамиятда сохта зиддиятсизлик ҳолатини яратишга уриниш ҳам шунчалик хавфлидир. Ижтимоий муносабатларнинг амал қилиш жараёнида одамларни уюштиришнинг тарихий шакллари — оила, давлат, жамоа (қишлоқ, шаҳар) вужудга келган. Одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, илмий, фалсафий, ҳуқуқий, иқтисодий, мафкуравий каби муносабатларнинг барчаси бир сўз билан ижтимоий муносабатлар дейилади. Ижтимоий уюшмалар кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга ёрдам беради. Улар моҳиятан инсон ва жамият мавжудлигининг зарур шарт ҳисобланади. Масалан, оила, давлат, таълим-тарбия, маҳалла, Ватан каби қадриятларсиз инсон ва жамият ўз моҳиятини йўқотади.

**Жамиятнинг моддий
ва маънавий ҳаёти**

Инсоннинг моддий эҳтиёжлари озиқ-овқатлар, кийим-кечак, уй-жой, транспорт воситалари, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш қабилардан иборатдир. Маънавий эҳтиёжларга оламни билиш, ўзликни англаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, санъат, ғоя, мафкура, гўзаллик билан, маънавий камолот йўлидаги интилишлар киради. Инсоннинг асл моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондиришида яққол намоён бўлади. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжларини маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жамият моҳиятини билишга, моддий ва маънавий оламни уйғунлаштиришга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига мос равишда ўзгартиришга ҳаракат қиладди. Илм-фан ва техника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш қуроли, муҳим воситаси бўлиб хизмат қиладди. Инсон юксак маъна-

вият туфайлигина ўз эҳтиёжларини маданий шаклларда оқилона ва тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Мамлакатимизда маънавият масалаларига алоҳида эътибор берилаётганининг сабаби ҳам ана шунда. Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ ҳолда вужудга келди.

Жамиятнинг моддий ҳаётига қуйидагилар киради:

— кишиларнинг яшаши, шахс сифатида камол топиши учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитлар;

— озиқ-овқат, кийим-кечак, тураржой, ёқилғи, коммуникация воситалари;

— моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш;

— ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи;

— моддий бойликлар, табиий захиралар.

Жамиятнинг маънавий ҳаётига оламни тушуниш, жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотлар, ғоялар, мафкура, ижтимоий онг шакллари, таълим-тарбия, ахборот воситалари, маданият, илм-фан муассасалари ва бошқалар киради.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бошқариш, кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда турли сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, ташкилотлар, турли уюшмалар) муҳим ўрин тутади. Жамиятни бошқаришнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳам муҳимдир. Кишилар томонидан сиёсий ва ҳуқуқий билимларнинг чуқур ўзлаштирилиши жамиятнинг барқарор яшаши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Жамият ривожини, кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишида меҳнат, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши беқиёс аҳамиятга эга. Меҳнатни кишиларнинг қобилиятига қараб ижтимоий тақсимланиши натижасида муайян касб-кор билан шуғулланадиган тоифалар, гуруҳ, қатлам ва синфлар вужудга келади ва улар жамият структурасида ўзига хос ўрин эгаллайди, жамият тараққиётига муайян ҳисса қўшади.

Жамият тараққиёти тўғрисидаги назариялар

Фалсафий тафаккур тарихида жамиятнинг моҳияти ва ривожланишига оид турли назариялар мавжуд. Хусусан, немис файласуфи Г. Гегель жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиш сабабларини мутлақ руҳнинг ривожланиши билан, Л. Фейербах дин билан боғлаган, ижтимоий тараққиёт сабабларини диний онг тараққиётдан излаган. Француз мутафаккири О. Конт жамиятнинг ривожланиш сабабларини инсоният маънавий тараққиётининг уч босқичи (теологик, метафизик, позитив босқичлар) билан изоҳ-

лаган. К. Маркс жамиятнинг ривожланиш сабабларини синфий кураш ва инқилобий ўзгаришлар билан боғлаган, барча ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни синфий нуқтаи назардан тушунтирган. Ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда мутлақлаштирган ва зиддиятларни ҳал этишнинг асосий усули сифатида ижтимоий инқилобни амалга оширишни, мулкдорлар синфини тугатишни таклиф этган. Ижтимоий амалиёт бундай назариянинг бир ёқлама эканини кўрсатди.

Жамият тараққиёти кўп босқичли жараён экани тўғрисидаги қарашлар АҚШ файласуфи О. Тоффлер томонидан илгари сурилган. Бундай қарашга кўра, жамиятлар тараққиётига биноан аграр жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамиятга ажратилган. Адабиётларда жамият тараққиёти борасида цивилизацияли ёндашув ғояси илгари сурилмоқда. Бундай ёндашувга кўра, ҳар бир халқ ўзининг бетакрор, ноёб, ўзига хос ва ўзига мос турмуш тарзини сақлаб қолган ҳолда, бошқа халқлар тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос моделини яратади.

Турли тарихий даврларда жамият тараққиётининг мезони масаласи фалсафа фанида муҳим муаммолардан бири бўлган. Ҳозирги замон Европа фалсафасининг илғор намоёндалари шахс эркинлиги даражасининг ўсиб бориши жамият ривожланишининг муҳим кўрсаткичи, ўлчови деб ҳисобламоқдалар. Жамиятдаги ҳар қандай ўзгаришлар инсон эҳтиёжлари доирасининг кенгайиб бориши билан боғлиқдир. Мақсадсиз одам бўлмагани сабабли ҳар қандай жамият ҳам ўз имкониятларидан келиб чиқиб, истиқболда эришиши лозим бўлган мақсад ва вазифаларни белгилайди. Унинг мақсад ва муддаолари давлатларнинг Конституциясида, қонунларида, ички ва ташқи сиёсатида ўз ифодасини топади.

Ҳар қандай жамият муайян босқичда ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланиб бўлгач, муқаррар равишда умумий инқирозга дуч келади. Шу пайтгача ижтимоий тараққиётни таъминлаган ғоялар тизими кейинги ривожланиш йўлида тўсиқ бўлади. Бу ғоявий-маънавий инқироз жамиятнинг бошқа йўналишларида ҳам таназулни вужудга келтиради. Шунинг учун ғоявий тизимларнинг догмага айланишига йўл қўймаслик ижтимоий тараққиётнинг асосий омилларидан биридир.

Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, халқимиз маънавиятини юксалтириш, унинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш мамлакатимизда очиқ ва эркин демократик жамият барпо этишнинг муҳим шартидир. Зеро, маънавий қашшоқ кишилар ўз кучи ва қобилиятига ишончсизлик билан қарайдилар, мутелик ва қарамликка мойил бўладилар.

Жамият ҳаётига барқарорлик ва беқарорлик ҳам хос. Ҳар бир инсон ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун осойишталик ва тинчликка муҳтож бўлгани каби жамият ҳам ўз олдига қўйган вазифаларни адо этиши учун ижтимоий-сиёсий барқарорликка эҳтиёж сезади.

Барқарорлик ва беқарорлик

Барқарорлик — жамият тараққиётининг тадрижий ривожланиши, ижтимоий тизимнинг муайян даражадаги бир текис фаолият кўрсатиши имкониятидир. У турғунлик тушунчасидан кескин фарқланади. Ижтимоий-сиёсий турғунлик тушунчаси жамиятдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий, маънавий тизимнинг таназзули аломатидир.

Жамиятда барқарорлик беқарорлик билан, инқироз гуллаб-яшнаш билан алмашиб туриши ҳам мумкин. Жамиятнинг маънавий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларида муайян ютуқларга эришилгач, ижтимоий имкониятлар руёбга чиқарилиб бўлгач, унинг бундан кейинги тараққиёти йўлида янги муаммолар туғилади ва уларни ҳал этиш вазифаси пайдо бўлади. Жамият аъзоларининг маънавий салоҳияти, миллий психологияси, табиий равишда мавжуд сиёсий тузум кишиларни бошқаришнинг ўзига хос усулларини ҳаётга татбиқ этади. Инсоният ҳаёти тарихида жамият барқарорлигини таъминлашнинг монархияга асосланган, аристократик, тоталитар ва демократик усуллари тажрибадан ўтган.

Беқарорлик ички ва ташқи жараён ва таҳдидлар натижасида вужудга келади. Беқарорлик бир ижтимоий-сиёсий тузумдан бошқа ижтимоий-сиёсий тузумга ўтиш даврида кескинлашиши мумкин. Жамият барқарорлигининг издан чиқиши кишилар психологиясидаги салбий ўзгаришларда, қонунларнинг ишламаслигида, ижтимоий бурчнинг адо этилмаслигида, ижтимоий идеалларнинг йўқолишида, ғоя ва мафкурага лоқайдликнинг кучайишида, турли жиноий гуруҳларнинг пайдо бўлишида, ижтимоий адолат мезонларининг бузилишида, давлат идораларининг аҳолини бошқариш қобилияти кучсизланишида, турли зиддиятларнинг кескинлашувида ўз ифодасини топади.

Жаҳон тажрибаси ҳар бир мамлакат ва халқнинг ўз тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши умумий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш гарови эканини кўрсатди. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришганидан кейин ўз миллий давлатчилик асосларини мустаҳкамлаш, ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлаш, ривожланишнинг ўзбек моделини яратиш имконига эга бўлди.

Фалсафий тафаккур тарихида инсон жамият учун хизмат қилиши керакми ёки жамият инсон манфаатларига мувофиқ бўлиши лозимми? — деган масалادا турлича қарашлар илгари сурилган. Француз файласуфи Э.Дюркгейм жамият инсонга нисбатан бирламчи эканлигини ва инсонга хизмат қилиши лозимлигини исботлашга

ҳаракат қилган. Дарҳақиқат, инсон дунёга келар экан, тайёр ижтимоий муносабатлар, жамиятнинг ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа нормаларини ўзлаштиришга, ўз эркинлигини чеклашга, давлат қонунларига бўйсунишга онгли равишда рози бўлади.

Демократик жамият учун инсон манфаатлари, эркинлиги ва қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланади. Ҳар қандай жамият ҳаёти учун давомийлик, ворисийлик ва узлуксизлик хосдир. Бу қонуниятлар бузилса, жамиятнинг табиий тарихий ҳаётида йўқотишлар рўй беради. Бу ҳолат, айниқса, бир тизимдан бошқа тизимга ўтиш, жамият ривожланишининг янги босқичга кўтарилиш жараёнида яққол кўзга ташланади. Мавжуд тизимдан сифат жиҳатидан янги тизимга ўтиш жараёнида ислоҳотларни ижтимоий ларзаларсиз амалга ошириш, одамларнинг тафаккурини ўзгартириш, янги қонун ва нормалар ишлаб чиққунча эскисидан фойдаланиш жамият ривожланишига таъсир кўрсатади. Мустақилликка эришганимиздан сўнг “ўтиш даври” тушунчаси кенг қўлланила бошланди. Ўтиш даврининг мақсад ва вазифалари, ўзига хос хусусиятлари, ҳар бир давр, давлат ва миллат учун турлича маъно-мазмун касб этади. Ўзбекистон шароитида мавжуд тоталитар тизимда бозор иқтисодиёти муносабатларига асосланган демократик ҳуқуқий давлатга ўтиш жараёнининг мақсад ва вазифалари Президент И.А. Каримов томонидан атрофлича асослаб берилди. Ўзимизга хос ва ўзимизга мос бўлган “ўзбек модели” яратилди. Мазкур модел бугун жаҳон ҳамжамяти томонидан эътироф этилмоқда.

Тараққиётнинг ўзбек модели

Ижтимоий ривожланишнинг ўзбек модели инсониятнинг ривожланиш борасидаги ил-ғор тажрибасига, миллий давлатчилик тажрибаларимизга ва халқимиз менталитетига таянади.

Ижтимоий ривожланиш борасида халқлар одатда икки йўлдан — инқилобий ва тадрижий йўлдан борган. Инсоният тажрибаси ижтимоий ривожланишнинг кескин инқилобий ўзгаришлар йўли номақбул ва яроқсиз эканини, жамиятнинг тадрижий (эволюцион) тараққиёти барқарор — табиий ривожланиш йўли эканини кўрсатди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ижтимоий тараққиётнинг тадрижий йўли моҳиятини шундай изоҳлайди: “Сохта инқилобий сакрашларсиз,... эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш — танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир.. Бозор иқтисоди сари буюк сакрашлар, инқилобий қайта ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собитқадамлик ва изчиллик билан — босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак... Ҳар бир босқичнинг қанча давом этиши ҳал қилиш лозим бўлган муаммолар доирасига, ташқи омиллар қанчалик қулай бўлишига, аҳолининг меҳнат фаолиятига боғлиқдир”¹.

Ислам Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. 40—41, 64-бетлар.

Ўзбек моделининг асосий тамойиллари қуйидагилардир:

- иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислохотчи эканлиги;
- қонун устуворлиги;
- кучли ижтимоий ҳимоялаш;
- бозор муносабатларига босқичма-босқич, тадрижий йўл билан ўтиш.

Ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятлари давлатчилик асосларининг, миллий кадриятларнинг қайта тикланиши, ўзликни англаш, умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги, миллий менталитетимизга хос хусусиятларнинг тикланиши ва ривожланиши, демократик кадриятларнинг ривожлантирилиши ҳамда инсон ҳуқуқларининг кафолатланиши ва бошқаларда ўз ифодасини топмоқда.

Ўзбек моделининг ҳаётийлиги жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф қилинди. Ўзбекистон тажрибаси қатор мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилмоқда ва уни ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Ўзбекона тараққиёт йўли маънавий ҳаёт ва иқтисодий ривожланишни бир-бири билан узвий боғлиқликда амалга оширишда, маънавият, маърифат, маданиятга бўлган эътиборнинг кучайишида яққол кўзга ташланади. Маънавий салоҳиятнинг кучайиши, инсон интеллектуал ва ахлоқий қобилиятларининг ривожланиши иқтисодий ривожланиш учун пухта замин яратади. Кишиларда янги ахлоқий тафаккур, тадбиркорлик қобилиятларини ривожлантиришда замонавий илм-фан, техника ва технология асосларини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Жамият ва оила Жамият ва оила моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топади. Шу маънода, оилани кичик жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Баркамол инсонни шакллантириш, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади.

Жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғломлиги кўп жиҳатдан оилавий маданиятга боғлиқ. Оила қандай бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Оилада эр ва хотиннинг мавқеи, оилавий муносабатлар характери турли халқларда турличадир. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила кадриятларини, энг илғор аъёнларни тиклашга қаратилгандир. Она ва аёл муқаддаслиги ўзбекона кадр-

ятдир. Ҳадиси шарифда она ва аёлнинг муқаддаслиги тўғрисидаги ғоялар оилавий муносабатларни такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Улуғ мутафаккирлар жамиятнинг маданий даражаси аёлнинг жамият ва оиладаги аҳволи, мавқеи билан белгиланишини алоҳида таъкидлаганлар. Соғлом, баркамол авлод тарбияси кўп жиҳатдан аёлнинг маънавий салоҳияти, билими, уддабуронлиги ва эркинлигига боғлиқдир. Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган қатор тadbирлар аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқеи ва ролини кучайтиришга қаратилгандир.

Оила муаммолари илмий асосда ўрганилганлиги ва уларни оқилона ҳал этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган республика “Оила” илмий-амалий марказининг ташкил этилганлиги ҳам давлатимизнинг оилавий муносабатларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради.

**Давлатнинг
жамият ҳаётидаги
ўрни**

Давлат — жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида бир муассасадир. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий

тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамият маънавий салоҳиятининг юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакллари ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларига янгича ёндашиш зарурати вужудга келади. Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислохотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг ўзбек модели концепциясининг амалга оширилишида давлат ҳал қилувчи ўрин тутди. Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаётида амалга оширилаётган туб ислохотлар сиёсий бошқарувни янада такомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этишга, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтишга қаратилгандир.

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ва нодавлат ташкилотларига ажратиш мумкин. Уларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла кўмиталари ва бошқалар кириди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон салоҳиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилгандир.

Демократик жамият

Демократик жамиятни барпо этиш — Ўзбекистон тараққиётининг бош мақсади. Бу жамият кишиларнинг юксак ахлоқий-сиёсий

ва ҳуқуқий маданиятига асосланадиган демократик тараққиётнинг юқори босқичидир. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўп қиррали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиб бажарувчи жамият таркибига кирувчи элементларнинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокаралар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Демократик жамият умуминсоний тамойиллар, миллий давлатчилик хусусиятлари, ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт фалсафаси негизида қарор топади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ шундай жамият асосларини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Демократик жамиятда давлатнинг қатор вазифалари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўта бошлайди, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколати кенгайди. Бундай жамият асосларини барпо этиш кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий-сиёсий фаоллигига таянади. Мамлакатимизда маҳалла ҳокимият органларининг ташкил этилиши, улар ваколатининг кучайтирилиши халқимизнинг ўз-ўзини бошқариш, идора этиш маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Маҳалла кишиларда яхши инсоний фазилатларни камол топтириш, ўз-ўзини бошқариш, демократик кадриятларни рўёбга чиқариш мактабидир.

Юртимизда бундай жамиятни барпо этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришни талаб этади. Ўз навбатида, маънавий етук авлод жамият тараққиётига салмоқли ҳисса қўшади. Шундай етук кишиларни тарбиялашда жамият тўғрисидаги фалсафий билим ва қарашларни ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жамият деганда нимани тушунасиш?
2. Жамиятга хос белгиларни сананг.
3. Жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисидаги қандай назарияларни биласиз?
4. Жамиятнинг ривожланишида маънавият қандай ўрин тутади?
5. Жамиятнинг тадрижий ривожланиши деганда нимани тушунасиш?

Амалий машғулот саволлари

1. Жамият тушунчасининг моҳияти ва мазмуни.
2. Жамият тараққиёти тўғрисидаги турли назариялар.

3. Тараққиётнинг ўзбек модели.
4. Цивилизациялашган жамиятни барпо этиш ва баркамол инсонни шакллантириш вазифалари.

3 - мавзу

МАЪНАВИЯТ ФАЛСАФАСИ. ЖАМИЯТНИНГ МАЪНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

«Маънавият» тушунчаси

Маънавият ўзбек тилида кўп ишлатиладиган тушунчалардан биридир. “Маънавият атамаси расмий ҳужжатларда, илмий адабиётларда, матбуотда кўп қўлланилишига қарамасдан, илмий тушунча сифатида алоҳида таҳлил этилмаган ва таърифланмаган”¹ Кундалик турмушда кўп қўлланиладиган бу тушунчанинг илмий жиҳатдан деярли ўрганилмагани ғалати туюлади. Лекин бундай ҳолатнинг илдизлари турли даврларда унга бўлган муносабатда кўринади. Бу муносабат эса собиқ иттифоқ даврида, асосан, уни инкор қилиш ва унга паст назар билан қарашда эди.

Фанда, хусусан, фалсафада бу тушунчанинг кам ўрганилгани, аввало, шунда намоён бўладики, жуда кўп фалсафий тизимларда унга мутлақо эътибор берилмаган, уларнинг асосий тушунчалари — категориялар силсиласида унга ўрин ажратилмаган. Бундай ҳолнинг сабаби эса ижтимоий тараққиётда маънавиятнинг ўрнини илғай билмаслик ёки уни инкор қилишда эди. Собиқ марксизм фалсафаси бу тушунчанинг ижтимоий тараққиётдаги ўрнига эътибор бермас эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатнинг тараққиёт режалари тузилар экан, ривожланишнинг фақат иқтисодий жиҳатларига эмас, маънавият масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу эътибор фақат назария соҳасида эмас, амалиётда ҳам намоён бўлди. “Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, — деб ёзган эди Президент Ислом Каримов, — Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир”². Мамлакатимизда маънавият масалалари бўйича ўқув режалари, дастурлар тузилди, ўрта ва олий ўқув юртларида маънавият фани киритилди. Республика Маънавият ва маърифат маркази тузилиб, барча вилоят, шаҳар ва туманларда унинг бўлимлари очилди. 1999 йилда Республика «Маънавият ва маърифат» кенгаши тузилди.

А. Эркаев. Маънавият — миллат нишони. — Т.: Маънавият, 1999. 12-бет.

Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол. иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. — Т. «Ўзбекистон», 1996. 80-бет.

“Маънавият” сўзининг негизида арабча “маъни” сўзи ётади. “Маънавий” сўзи маънига алоқадорликни билдирса, “маънавият” “маънавий” сўзининг кўпликдаги шаклидир.

“Маънавият” атамасининг негизида «маъно» сўзи ётар экан, унинг мазмуни, кўлами, таркибини аниқлаб олиш «маънавият» атамасини тўлароқ англашга ёрдам беради. «Маъно» моҳиятнинг ифодаланиш шаклидир. Шу билан бирга, маънонинг ҳам ўз ифодаланиш шакли бор. Бу шакл сўз ва ибора, тилдир. Маъно, бир томондан, моҳиятнинг шакли бўлса, иккинчи томондан, унинг ўзи сўз ва жумла учун мазмундир. “Чун ғараз сўздин эрур маъни анга”, деб ёзганида Навоий худди шуни назарда тутган эди.

Айни бир моҳиятга турлича маъно берилиши фақат фан эмас, адабиёт ва санъат учун ҳам хосдир. Кўпгина адабиёт ва санъат асарлари одамлар, танқидчилар, мутахассислар томонидан турлича талқин қилинади. Агар фанда мутахассислар моҳиятнинг кўп маънолилигидан бир маъноликка қараб ҳаракат қилсалар, санъатда бир шакл ёрдамида кўпгина маъноларни бериш санъаткорнинг маҳоратидан далолат беради.

“Маънавият” атамасининг келиб чиқишига, унинг моҳияти билан муносабатларига бир оз аниқлик киритиб олдик, деб ҳисобласак, навбатдаги вазифа унга яқин бўлган яна бир қатор тушунча ва ҳодисалар билан умумий хусусиятлари ва тафовутларини аниқлашдир.

“Маънавият” сўзи қанчалик пурмаъно экани, унинг кўп қирралилиги тўғрисида Ислоҳ Каримов шундай ёзади: “Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, виждон, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, эркинлик — маънавиятнинг ана шундай маъноси кенг”¹

Фалсафий тизимлар ва адабиётларда кенг қўлланиладиган тушунчалар ичида “маънавият”га энг яқин турадигани “онг” тушунчасидир. Улар ўртасидаги муносабатлар шундай яқинки, маънавиятсиз онг ёки онгсиз маънавият бўлиши тўғрисида гап ҳам юритиб бўлмайди. Лекин, бундан “маънавият” ва “онг” айнан бир тушунча, деган хулоса чиқмайди.

Маънавият ва онг ўртасидаги муносабатларни ўрганиш онг таркибига кирувчи бир қатор ҳодисалар билан маънавият муносабатини алоҳида-алоҳида таҳлил қилишга зарурат қолдирмайди. Шунинг учун онг тушунчасининг кўламини ва мазмунини аниқлаб олиш зарур.

Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд — Т.: «Ўзбекистон». 1996. 72-бет.

Ижтимоий онгининг турли шакллари, номидан ҳам кўриниб турганидек, шакл вазифасини бажарса, уларнинг мазмуни маънавиятни ташкил қилади. Бизнингча, баъзи изоҳлар билан, онг шакл ва маънавиятнинг мазмуни, деб қабул қилиш мумкин. Шу билан бирга, маънавият ҳам ўз таркибидаги ҳодисаларга нисбатан шакл вазифасини бажариши мумкин.

Онг билан маънавият ўртасидаги муносабатларни шакл ва мазмунга қиёсан аниқлаш маънавият моҳиятини ўрганишдаги дастлабки қадам, холос. Навбатдаги вазифа эса мазмунга қиёсланаётган маънавиятнинг таркибини аниқлашдир. Бу масаланинг муҳимлиги шундаки, маънавиятнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти кўп жиҳатдан унинг таркибига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, маънавият таркиби, шу таркибдаги ҳодисалар салмоғи турли халқлар, миллатлар маънавиятида турлича бўлиши мумкин.

Худди шунинг учун ҳам турли халқ ва миллатлар ўз миллий маънавиятига эга экани айтилади. Миллий хусусиятларни ўрганишни миллий маънавиятнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишдан бошлашнинг сабаблари ҳам, бизнингча, худди шундадир. Келтирилган жумлада маънавиятнинг функцияларидан ташқари унинг таркибига кирувчи унсурлардан асосийлари ҳам санаб ўтилган. Улар иймон-ирода ва виждон кабилардир. Иймон тўғрисида шуни айтиш лозимки, у мусулмон Шарқи фалсафасига хос тушунча бўлиб, унинг бошқа тиллардаги эквивалентини топиш анча мушкул. Бу сўз кенг маъноли бўлиб, у ўз ичига эътиқод, ишонч, поклик сингари ахлоқий жиҳатлардан ташқари, ирода ва садоқат сингари руҳий сифатларни ҳам қамраб олади.

Маънавиятнинг таркиби

Маънавият таркиби ранг-баранг ва жуда бой. Бу таркибий қисмларнинг барчасини таҳлил этиш учун жуда кўп вақт ва куч талаб қилинади. Бундан ташқари, маънавият таркибига кирувчи онг, тафаккур, санъат, ахлоқ, адабиёт, дин, эътиқод каби кўплаб тушунчалар фалсафа, руҳшунослик, этика, санъатшунослик, эстетика, адабиётшунослик каби фанларда таҳлил қилинган.

Шу билан бирга, маънавиятнинг таркибий қисмларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш мураккаб ҳодиса тўғрисида тўла тасаввур бера олмайди. Чунки ҳар қандай бутунлик алоҳида-алоҳида қисмларнинг механик жамланмаси эмас, балки у уларнинг ўзаро таъсирга кириши натижасида вужудга келади. Маънавият ҳам ўз таркибига кирувчи кўплаб унсурларнинг ўзаро таъсирга кириши оқибатида шаклланади.

Маънавият таркибидаги муҳим бир қатлам билимлардир. Маънавият билимлар негизида шаклланади. Маъно сўзнинг маъзи бўлгани каби илмнинг маъзи билимдир. Инсонда ёки жамиятда билим қанча

кўп бўлса, маънавий юксалиш учун шунчалик мустаҳкам пойдевор яратилган бўлади. Аммо пойдевор ўрнатиш уйнинг битганини билдирмагандай, билимлар миқдори ҳам ўз-ўзидан юксак маънавиятни билдирмайди. Билим — маънавиятнинг асоси, холос.

Билимларнинг маънавиятга таъсири шундаки, улар маънавият-ни юксалтиришга хизмат қилиш билан бирга, маънавиятга қарши қаратилиши, маънавиятга путур етказиши ҳам мумкин. Масалан, инсониятга жуда катта офат келтирган фашистлар орасида ҳам жуда билимли, фанларни яхши эгаллаганлари талайгина эди. Лекин улар ўз билимларидан инсонлар ва уларнинг маънавиятини, ҳаётини юксакликка кўтариш учун эмас, уларни ерга уриб чилпарчин қилиш йўлида фойдаландилар. Уларни билимдон одам, дейиш мумкин, лекин маънавиятли инсонлар дейиш мумкин эмас. Айтиш мумкинки, илм ва билим инсоний қадриятлар ва инсоний ахлоқ билан уйғунлашгандагина юксак маънавиятга асос бўлади.

Ёшларга билим берганда таълим жараёнини тарбия билан уйғун олиб бориш юксак маънавиятни шакллантиришдаги бош йўналишдир. Маънавият таркибидаги муҳим таркибий қисмлардан бири ахлоқдир. У том маънода инсон билимларини, ақл-заковатини, куч-қувватини, бутун фаолиятини йўналтирувчи кучдир. Аслида ахлоқ фақат хулқни эмас, тафаккурни, ақлни ва фаолиятни тартибга солибгина қолмай, муайян томонга, мақсадга йўналтириб ҳам туради. Кишининг хулқи, фаолияти маълум ахлоқий меъёрлардан четга чиқса ёки улардан қуйи-роқ бўлса, бундай шахс маънавиятсиз шахс ҳисобланади.

Киши хулқини фақат ахлоқ эмас, урф-одатлар, расм-русмлар, анъаналар каби ҳодисалар ҳам бошқаради. Улар эса ахлоқ таркибига кирмайдилар. Бу ҳодисалар ахлоқ таркибига кирмаса ҳам, маънавият таркибида сезиларли ўрин тутади.

Урф-одат, анъана ва маросимлар Урф-одат, расм-русм, анъана ва маросимларнинг маънавият билан ўзаро таъсири шундаки, оқилона жамиятнинг тараққиёт даражасига мос келадиган анъана ва маросимлар маънавиятни бойитишга,

ривожлантиришга хизмат қилади. Масалан, илм-фанга, ҳунар ўрганишга интилиш, катталарга ҳурмат сингари кўплаб анъаналар маънавият ривожига хизмат қилади. Айни пайтда, ортиқча исрофгарчиликлар, дабдаба билан ўтказиладиган маросимлар миллат маънавиятига путур етказиш билан бирга иқтисодга ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Бир пайтлар халқнинг иқтисодий ва маънавий даражасига мос бўлган маросимларнинг баъзилари вақт ўтиши, иқтисодий ва маънавий тараққиёт туфайли шу халқ ривожига тўсиқ бўлиб қолиши мумкин.

Маънавият таркибидаги муҳим ҳодисалардан бири эътиқоддир. Эътиқод муайян ғояга, таълимотга бўлган қатъий ишонччи англа-

тади. Демак, эътиқод бўлиши учун, аввало, ўша ғоя, таълимотнинг ўзи бўлиши лозим. Ғоя ва таълимотларда одамларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари акс этади. Лекин ғоя ва таълимотларнинг вужудга келиши учун манфаатларнинг мавжудлиги кифоя эмас.

Миллий ёки ижтимоий ғоя вужудга келиши учун одамлар ўша мавжуд манфаатларни англашлари ҳам керак. Манфаатларни англаш даражаси ҳам турлича бўлиши мумкин. Одамлар ва ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини чуқур англаб етгач, бу манфаатларни рўёбга чиқариш йўллари тўғрисида ҳам пухта тасаввур ҳосил қилганларидан кейингина миллий ёки ижтимоий ғояни яратиш имкони туғилади.

Ижтимоий гуруҳлар мавжуд манфаатларни тўла англамаган ва уларни рўёбга чиқариш йўллари тўғрисида етарли билимга эга бўлмаган шароитда ижтимоий ғоя яратилса, у кўпчиликнинг онгига чуқур кириб бормайди. Манфаатларни англаш, уларни рўёбга чиқариш йўллари ва усуллари ҳақида етарли билимлар асосида вужудга келган ижтимоий ғоя шу ижтимоий гуруҳнинг ҳар бир аъзоси онгига қанчалик чуқур сингиб борса, шунчалик мустаҳкам эътиқод пайдо бўлади. Эътиқодга таянмаган ва эътиқодга айланмаган ғоя қуруқ сафсата бўлиб қолади.

Эътиқод алоҳида бир фикр ёки хулосага нисбатан эмас, балки одатда фикрлар ва хулосалар тизими негизида пайдо бўлган ғоя ёки таълимотга нисбатан шаклланади. Сиёсий, диний, ахлоқий эътиқодлар худди шу йўсинда майдонга келади. Эътиқод маънавият устунларидан биридир. Эътиқодсиз маънавият юксакликка кўтарила олмайди. Уни юксакликка қатъий ишонч, мустаҳкам эътиқодгина элтиши мумкин.

Эътиқод муайян ғоя ва мафкурага оддий, жўн ишониш эмас, балки у қатъий, кучли ишонч натижасида шаклланади. Кучли ишонч кучли ҳис-туйғулар таъсирида вояга етади. Инсондаги энг кучли ва юксак туйғулардан бири эса муҳаббатдир. Элга, диёрга, халққа муҳаббат шунинг учун ҳам эътиқод таркибидаги энг муҳим қисмлардан ҳисобланади.

Бутунлик сифатида маънавиятнинг энг асосий хусусиятларидан бири унинг очиқ тизим эканидир. Маънавиятнинг асрлар ва минг йилликлар давомида узлуксиз ривожланиб бориш сабаби ҳам худди мана шу очиқликда. Маънавиятни ташкил қилувчи унсурларнинг ҳар бири бойиб ва бошқа унсурлар билан мутаносибликда ривожланиб боргани сари маънавият ҳам бойиб, ривожланиб боради. Бу ривожланиш шунингдек, эскирган унсурларнинг чиқиб кетиши ва янги унсурларнинг кириб келиши эвазига ҳам рўй беради. Агар жаҳондаги бирор халқ ўз маънавиятини бошқа халқлар маънавиятига қарши қўйса ёки улардан ихоталаб олса, у таназзулга юз тутади. Ҳар

бир халқ маънавияти бошқа халқлар маънавиятидан озикланиб ва уларга озиқ бериб бойийди.

Миллий ва умуминсоний жиҳатлар

Маънавиятда миллий ва умуминсоний жиҳатлар ўзаро уйғун тарзда мавжуддир. Бу уйғунлик маънавият таркибига кирган унсурларда миллий ва умуминсоний жиҳатларнинг узвий боғлиқлиги билан изоҳланади. Жумладан, ахлоқ, санъат, дин сингари ижтимоий ҳодисаларда ҳам миллий, ҳам умуминсоний жиҳатлар мавжуд бўлиб, уларнинг мутаносиблиги маънавиятдаги миллийлик ва умуминсонийлик мутаносиблигини белгилайди. Шунинг учун ҳам маънавиятдаги миллийлик ва умуминсонийлик нисбати унинг таркибидаги ахлоқ, санъат, мафкура сингари ҳодисаларда шу жиҳатларнинг қандай мутаносибликда эканига боғлиқ.

Ўзбеклар ахлоқидаги орият, диёнат, катталарга ҳурмат, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик каби сифатларга уларнинг руҳиятидаги самимийлик, инсоф бағрикенглик, шарм-ҳаёлилик жиҳатлари, миллий адабиёт ва санъати қўшилиб, ўзбек маънавиятининг ўзига хос хусусиятларини шакллантиради.

Шўролар даврида ўзбек миллий маънавиятининг ҳаётбахш сарчашмаларини халқ тарихидан узиб қўйишга, сунъий ва зўраки байналмилаллаштиришга ҳаракат қилинди. Улар тоталитар тузум кутган натижани бермаган бўлса ҳам, лекин изсиз ўтиб кетмади. Марказнинг миллат ва халқларни бўлиб ташлаш ва ҳукмронлик қилиш сиёсати амалга оширилиши натижасида миллатнинг муайян қисми руҳиятида боқимандалик сингари иллатлар томир ота бошлади. Миллий истиқлол қўлга киритилганидан кейин бу салбий сифатлардан қутулиш ва миллий маънавиятнинг ўзаги бўлган миллий ғоя, миллий мафкура атрофида халқни жипслаштириш имкони туғилди.

Маънавият фалсафаси унинг таркиби, мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилишдан ташқари, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини таҳлил этишни ҳам тақозо қилади. Жамият тараққиётида маънавиятнинг ўрни нақадар муҳимлигини шундан ҳам билиб олса бўладикки, бу тараққиёт ўзаро узвий боғлиқ икки жараён, яъни моддий ишлаб чиқариш ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришнинг бирлигидан иборат.

Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти ва маънавий юксалиш ўртасидаги боғланиш турли олимлар ва файласуфлар томонидан турлича изоҳланган. Бу изоҳлар кўпинча бир-бирини мулақо инкор қилувчи характерда бўлган. Маънавият ва иқтисодиёт ўртасидаги муносабатлар баъзан ялпи миқёсда таҳлил қилинса, баъзан маънавиятнинг муайян таркибий қисмлари, хусусан, ахлоқ, мафкура, дин, руҳият кабиларнинг иқтисодиётга ўтказадиган таъсири ўрганилган.

Иқтисод ва маънавият

Масалан, “Маънавият — миллат нишони” китобида А. Эркаев таъкидлагани каби, XX асрдаги йирик файласуфлардан бири Макс Вебернинг энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги протестантлик мазҳабининг иқтисодий тараққиётга ўтказган таъсирини кашф этишида бўлди. Унинг назариясига кўра, бойликни, бойлик орттиришга интилишни унча хушламайдиган христиан дини мазҳаблари иқтисодий тараққиётга муайян даражада тўсқинлик қилган. Бойликни Худонинг неъматидан, унга интилишни эса бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига кучли туртки берган.

Иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро боғлиқлик даражаси, улар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг ҳар бир йўналишидаги кучи ва давомийлиги турли даврларда турлича бўлган. Тарихга лоақал умумий тарзда кўз югуртириб чиқилса, уларнинг парвози ҳам, таназзули ҳам кўпинча бир пайтда юз берганини кўриш мумкин.

Қадимги Юнонистон ва Римда маънавият юксак чўққиларга кўтарилганини ҳамма билади, лекин айнан шу даврда бу ҳудуд иқтисодиёти ўша давр жаҳон тараққиётининг энг юксак чўққилари бўлганини ҳамма ҳам билмайди.

Мовароуннаҳр тарихида ҳам маънавият ва иқтисодий тараққиёт, уларнинг инқирози бақамти юз берганини кўриш мумкин. Жумладан, милодий IX—XII асрларда бу минтақада ҳам маънавий, ҳам иқтисодий соҳада улкан кўтарилиш юз берди. Бу давр тўғрисида сўз юритганда, тарихчилар, асосан, маънавий юксалиш тўғрисида гапирдилар. Тўғри, Шарқ уйғониш даври дунёвий ва диний илмлар, адабиёт ва санъатнинг мислсиз ривожи билан характерли. Шу даврда юзлаб ва минглаб улкан алломалар етишиб чиқдики, улар нафақат шу ҳудудда яшовчи халқлар, балки бутун инсоният фахрига айландилар. Шундайлар жумласига Аҳмад Фарғоний, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал Хоразмий, Замаҳшарий, Имом Бухорий, Имом Термизий ва бошқа кўплаб олиму фузалоларни киритиш мумкин.

Уларнинг кўпчилиги ҳақида илмий рисола ва бадиий асарлар эндигина ёзила бошлаган бўлса-да, шу дастлабки намуналарнинг ўзидан ҳам маънавий кўтарилиш кўламини тасаввур қилса бўлади. Лекин бу даврдаги иқтисодий юксалиш тўғрисида жуда кам ёзилган. Ҳолбуки, иқтисодий ўсиш ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада эди. Бунга ёзма манбаларга мурожаат этиб, ишонч ҳосил қилиш мумкин. Иқтисодий ривожланиш умуман савдонинг, хусусан ташқи савдонинг қай даражада ривожланганлигида ўз аксини топади. Уйғониш даврида Ўрта Осиёда ташқи савдо қай даражада ривожланганлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун манбаларга

муружаат этиш мумкин. Мовароуннахрнинг ўзида савдо ва иқтисодиёт ривожланишидан ташқари, бу ерлик савдогарлар дунёнинг узоқ мамлакатларида ҳам фаол савдо ишлари олиб борган.

1150 йилда Венгрияга борган араб сайёҳи Абу Ҳамид ал Ҳарнатий у ердаги бозорлар ва савдогарлар тўғрисида шундай ёзган эди: “Унқурия деб аталувчи бу мамлакат 78 шаҳардан иборат. Бу шаҳарлардан ҳар бири кўплаб қалъа, қишлоқ, тоғ, ўрмон ва боғларга эга. Уларда минглаб мағрибликлар яшайди. Уларнинг сон-саногии йўқ. Уларда минглаб хоразмликлар ҳам яшайди. Уларнинг ҳам сон-саногии йўқ. Хоразмликлар савдо билан шуғулланади ва подшога хизмат қилади”

Иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро узвийлигини фақат маънавият билан шуғулланувчи мутахассислар эмас, иқтисодчи олимларнинг кўпчилиги ҳам чуқур англаганлар. Масалан, XX асрнинг кўзга кўринган иқтисодчиларидан бири Жон Мейнард Кейнс бу алоқадорликни англабгина қолмай, ўзининг фандаги хизматини асосий руҳият қонуни деб аталган қонунни кашф этишда, деб билганди. Бу қонунга кўра, даромадларнинг ўсиши, бойлик ортиши натижа-сида истеъмолга бўлган майл пасаяди. Одамларда ҳисоб-китоб билан истеъмол қилиш, эҳтиёткорлик, бахиллик каби хусусият ва мотивлар пайдо бўладики, улар энди талабнинг пасайишига ва у орқали ишлаб чиқариш суръатларининг секинлашишига олиб келади. Кейнс жами саккизта шундай мотивни аниқлаган эди. Кейнс аниқлаган мотивлар ва уларнинг ишлаб чиқаришга таъсири алоҳида баҳс талаб қилади. Лекин иқтисодчи сифатида жаҳонга машҳур бўлган олимнинг руҳиятга алоқадор масалалар билан жиддий шуғулланиши эътиборга моликдир.

Маънавият иқтисодий жараёнларни ҳаракатга келтирувчи, ривожлантирувчи муҳим омиллардан ҳисобланса ҳам, унинг ўзи иқтисодиёт билан узвийликда юқори чўққиларга кўтарилиши мумкин. У иқтисодий тушкунлик даврида ҳам ривожлана олса-да, унинг ҳақиқий юксакликка кўтарилиши иқтисодий ўсиш, ривожланиш даврида юз беради. Бунга Фарб тарихи ҳам, Шарқ тарихи ҳам гувоҳлик беради.

Юқорида таъкидланганидек, Шарқдаги Уйғониш даврида маънавиятнинг гуллаб-яшнаши иқтисодиётнинг барқ уриб ривожланиши билан бирга кечди. Кейинроқ Фарб Уйғониш даврида ҳам маънавият ва иқтисодиёт биргаликда ривожланган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Маънавиятнинг иқтисодиёт тушкунликка учраган ҳолларда ҳам ривожланавериши нисбатан қисқа даврда ва чекланган ҳудудларда юз берган.

Бундан ташқари, маънавият иқтисодиётдан узоқлашар экан, аста-секин инқирозга юз тутган. Бунинг сабаби шундаки, жамият ҳаёти

ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган икки қисм — иқтисодий ва маънавий ҳаётга бўлинади. Уларни бир-бирига қарши қўйиш, бир-биридан ажратиш воқеликка зид бўлиб, охири муваффақиятсизлик билан тугайди.

XIX—XX аср адабиётининг мумтоз намунаси ҳисобланган Бальзак, Эдгар По, Жек Лондон, Фолкнер сингари ёзувчилар яратган қаҳрамонлар ҳам пул ва бойлик тўплаш тўғрисида туну кун бош қотиради. Бойлик тўплаш учун улар қаҳратон шимолга ёки жазирама жанубга борадилар. Улар қилган қабоҳатлар ҳам, қаҳрамонликлар ҳам бойлик билан боғлиқ эди. Бу ёзувчилар ижобий қаҳрамонларнинг олижаноб ишларини таърифлашда бойлик қандай ўрин тутганини эътироф қилиш билан бирга, қабоҳатларнинг келиб чиқишига ҳам бойлик сабаб бўлганини ишонарли бўёқларда тасвирлаган.

Биз Макс Вебер протестантлик мазҳаби жамиятнинг бойишига катта туртки берганини кашф қилгани ҳақида гапирдик. Савдо ходимлари, ҳисобчи-бухгалтерлар, омборчилар, даллоллар сингари иқтисодий ҳаётнинг зарур одамларини фақат қора бўёқларда тасвирлаган собиқ совет адабиёти эса жамиятнинг бойишига, иқтисодий жиҳатдан юксалишига ҳисса қўшиши мумкин эмас эди. Мана шу мисол ҳам адабиёт ва санъат, умуман, маънавият иқтисодга тескари қараб олганда инқирозга учраши ва иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўлиб қолишини кўрсатади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маънавият нима?
2. Жамиятнинг маънавий тараққиёти деганда нимани тушунасиз?
3. Истиқлол даврида жамиятнинг маънавий янгиланиши зарурлигининг сабаблари нимада?
4. Иқтисод ва маънавиятнинг узвий алоқадорлиги нималарда кўрилади?

Амалий машғулот саволлари

1. Маънавият — ижтимоий ҳодиса.
2. Маънавиятда миллийлик ва умуминсонийлик.
3. Маънавиятда ахлоқ ва эътиқод бирлиги.
4. Маънавият ва ижтимоий тараққиёт.

МАДАНИЯТ ФАЛСАФАСИ.
ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАШГАН
ТАРАҚҚИЁТИ

Маданият нима?

Инсониятни ўраб турган муҳитнинг таркибий қисми бўлган одамзоднинг яратувчилик қобилиятини кўз-кўз қиладиган энг буюк неъматлар орасида маданият асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Унда одамзоднинг иқтидори, салоҳияти ва қобилияти ўзлигини намоён қилади. Гоҳида олимлар, мутахассислар ўртасида “Одамзод маданиятни яратишга қанча кўп эътибор қаратган бўлса, маданият ҳам одамзодни шунча кўп тарбиялаган”, деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Кейинги йилларда маданият тушунчаси билан бирга, “цивилизация” атамаси ҳам тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди. Муайян халқ, ҳудуд ёки давлатнинг тараққиёт босқичлари, уларга хос маданий ривожланиш тўғрисида гап кетганида, олим ва мутахассислар ана шу атамдан фойдаланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан “**Хўш, маданият нима? Цивилизация-чи?**” каби саволларга жавоб беришни тақозо этади. Маданият кўп қиррали ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, инсоният маънавияти юксалиб боргани сайин мазкур тушунчанинг мазмуни тобора бойиб боради. Маданият инсон томонидан яратилган сунъий оламдир ёки иккинчи табиатдир, деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бунда одам зотининг яратувчилик қобилияти, иқтидори ва шу асосдаги фаолияти ҳамда уларнинг натижалари назарда тутилади.

Тарихдан жамият тараққиётининг муайян даврларида маданиятнинг ниҳоятда гуллаб-яшнаган даврлари бўлгани маълум. Масалан, қадимги Юнонистонда милоддан илгариги VII—II асрларда фан ва маданият ниҳоятда ривожланган. Ўша даврда яшаган Суқрот, Афлотун, Арестотель каби ўнлаб алломаларнинг номлари инсоният тарихига абадий муҳрланган. Ҳозиргача инсоният тарихини ўрганадиган мутахассислар бу даврдаги Юнонистон маданиятини жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири сифатида талқин этадилар. Тахминан ана шу даврда “Авесто” китобини яратган юртдошларимиз маданияти ҳам юксак бўлганини бугунги кунда кўпгина мутахассислар эътироф этмоқда. Худди шундай маданий тараққиётни юртимиз тарихининг VII—XII асрларида ёки Соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлик қилган даврда ҳам кузатиш мумкин.

Маданият инсон билимлари, кўникма ва тажрибаларини, маънавий салоҳиятини ҳамда амалий фаолият жараёнида инсон идеалларининг рўёбга чиқиши ва шахс сифатида камол топиш жараёнини ўзида акс эттиради.

Маданият ва цивилизация тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлса-да, турлича мазмун ва хусусиятга эгадир. Баъзи олимлар маданият, ўзининг келиб чиқишига кўра, цивилизацияга нисбатан қадимийдир, у моҳиятан цивилизациянинг руҳи, жонидир, деб ҳисоблайди. Масалан, А. Тойнби “Тарихнинг идрок қилиниши” асарида шундай фикрларни баён этади. Француз олими Р. Арон ҳам шунга яқин хулосага келади. Унинг фикрича, айнан маданият ва саноат соҳасидаги таназзул аста-секин инсониятни кризислар ботқоғига ботириши, бу эса умумбашариятнинг келажагини хавф остига қўйиши ҳам мумкин.

**Маданиятнинг
миллийлиги ва
умуминсонийлиги**

Ҳар бир халқ ўзига хос маданият яратади ва шу маданият туфайли ўзлигини англайди, жаҳон тараққиётига ҳисса қўшади.

Миллий маданият ривожда қуйидагилар

катта ўрин тутади:

— миллатнинг Ватани — миллат тарқалган ва у азал-азалдан яшаб келаётган ҳудуд. Миллий маданиятнинг камол топиши, ривож ва сақланиши учун энг асосий табиий омил Ватандир. Унинг саждагоҳ каби муқаддаслигининг сабабларидан бири ҳам ана шунда. Ватансиз миллий маданиятнинг такомилли, унинг авлодлардан-авлодларга тўла ҳолда мерос қолиши тўғрисида гапириш қийин. Фақат ўз Ватанидагина миллат маданиятини чексиз ривожлантириш, маънавий камолотнинг юксак чўққиларига томон етиш имконига тўла-тўқис эга бўлиши мумкин.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, дунёда 2000 дан ортиқроқ тил мавжуд. Кичик лаҳжаларни қўшиб ҳисобланса, бу кўрсаткич янада ортади. Тил миллатнинг руҳи, унга мансуб кишиларнинг бир-бирига ва дунёга айтадиган сўзи; миллатнинг ўтмиши ва меросини ифода қилиш, мақсад ва истакларини баён этиш услубидир. Ҳатто миллат ишлатаётган сўзларни таҳлил қилиб ҳам шу миллатнинг тарихий тақдири ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқариш мумкин.

Жаҳон миллатни ана шу жиҳатлар орқали танийди, баҳолайди. Кишилар ўзаро муносабатга киришаётганида ҳам миллатнинг менталитети, ахлоқий ва маънавий хусусиятларини ҳисобга олади. Бирор киши билан муносабатга киришилаётганида ана шу хусусиятлар ҳисобга олингани каби халқаро муносабатларнинг ҳам маънавият билан боғлиқ ёзилмаган қонунлари, айтилмайдиган қоидалари бор. Гоҳида маданият дейилганида, айнан ана шундай айтилмайдиган ва ёзилмайдиган қонуниятлар назарда тутилади.

Ўз урф-одат ва анъаналарига эга бўлмаган миллат йўқ. Маънавий ҳаётнинг мана шу жиҳатлари орқали миллатнинг ўзлиги намоён бўлади. Урф-одат ва анъаналарда миллатнинг тарихи, ўтмиши, маданий мероси ўз аксини топади. Ана шу хусусиятларини йўқотган миллат этноижтимоий бирлик сифатида йўқолади.

Қадриятлар миллатнинг маданият ва цивилизация жиҳатидан яратган барча бойлик ва маънавий меросини ифодалайди. Шу билан бирга, улар муайян миллатнинг кадр-қиммати, дунёдаги ўрни ва салоҳиятини ҳам намоён қилади. Ўз қадриятларини кўз қорачигидек сақлаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга етказиш миллатга мансуб ҳар бир киши ва авлод учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Жаҳонда 1600 дан ортиқроқ этнос яшайди. Улар учун бизнинг Она сайёрамиз умумий Ватан бўлиб ҳисобланади. Ана шу умуминсоният жамоасининг ҳамжиҳат яшаши, биргаликда ва ёнма-ён фаолияти натижасида бутунжаҳон маданияти ва цивилизацияси шаклланди.

Шу билан бирга, муайян ҳудуд, давлат ва минтақаларда ҳам бир қанча халқларнинг азал-азалдан ёнма-ён яшаб келганлигининг гувоҳимиз. Албатта, улар орасида табиий равишда ижтимоий, иқтисодий ва маданий алоқалар жараёни боради. Бу жараёнлар, ўз навбатида, умуминсоний ва байналмилал маданий тамойиллар асосида амалга ошади. Маданиятларни бир-бирига яқинлаштиради, улар ўртасидаги умумий жиҳатларнинг камол топишига олиб келади. Ана шу умумийлик билан алоҳидалик, яъни бутунжаҳон маданияти ва бирор-бир халққа хос бўлган маданият ўртасидаги мунтазам алоқа ҳам инсоният тарихи ва тараққиёти учун муҳим ҳисобланади.

Бу соҳада умумбашариятга хос бўлган жиҳатларни биз маданиятдаги умуминсонийлик, миллатнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларни эса маданиятнинг миллийлиги деб атаймиз. Аслида эса миллийлик ва умуминсонийлик бир бутун маданиятнинг икки томони, бир-бирини тақозо этувчи жиҳатлардир. Маданият ана шу икки жиҳатнинг узвий алоқаси ва бир бутунлиги орқали намоён бўлади. Миллийлик — маданиятнинг жони, унинг миллат билан боғлиқ яшаш усули, миллатнинг унда намоён бўладиган руҳидир. Умуминсонийлик эса маданиятнинг бутун жаҳонга хослиги, ана шундан келиб чиқадиган умумбашарий хусусиятлари, жамият ривожининг барча давр ва ҳудудларга хос умумий тамойилларидир.

Миллий маданиятлар бир-бирини бойитади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир табиий равишда халқлар ва миллатларнинг бир-бири билан иқтисодий, сиёсий, ахлоқий соҳалардаги ҳамкорлиги узвий боғлиқдир. Бироқ бир миллий маданиятни бошқа халқларга зўрлаб тартиб этиш, жорий қилиш ижобий натижаларга олиб келмайди.

Миллий маданиятнинг гуллаб-яшнаши халқларнинг цивилизациялашган тараққиёт йўлидан бориши ва ўзига хос цивилизация яратишида муҳим аҳамиятга эга.

Цивилизация «Цивилизация» тушунчаси алоҳида олинган бир халқ, ҳудуд, жамият, давлат ва ҳатто жаҳонга, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти-

нинг муайян босқичига нисбатан ҳам қўлланилади. “Цивилизация” лотинча “цивилиус” сўздан олинган бўлиб, айнан “фуқароликка оид” деган маънони англатади.

Мавжуд илмий адабиётларда цивилизацияга турлича таърифлар берилляпти: цивилизация — маданий-техник тараққиётнинг юқори босқичи (бунда ёзувнинг кашф этилиши, техник кашфиётлар, санот инқилоби цивилизациянинг муҳим белгиси сифатида талқин этилади); цивилизация — жамиятнинг муайян намунаси (бунда у “формация” тушунчаси билан айнанлаштирилади); цивилизация — инсониятнинг ёввойилик ва ваҳшийликдан кейинги тараққиёт даври.

Цивилизация ривожланишнинг муайян бир босқичида турган халқ ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги сифатий ўзига хослигидир. Айрим тадқиқотчилар цивилизация асосини маданият, халқ, ҳудуд билан боғласалар, бошқалари динни асос қилиб оладилар. Аслида эса уларнинг ҳаммаси ҳам цивилизациянинг тараққиётида ўз ўрнига эга.

Аммо тарих тақозоси билан муайян ҳудудда шаклланган цивилизацияга гоҳ табиий муҳит, гоҳида ижтимоий шарт-шароит кўпроқ таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Масалан, бизнинг Ватанимиз цивилизациясида бу омилларнинг барчаси ўзига хос аҳамият касб этганини кўрамиз. Шу билан бирга, юртимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва цивилизациялашган тараққиётида дунёвий илмлар қаторида турли диний таълимотлар ҳам ўзига хос ўрин тутган.

Ватанимиз тарихининг кейинги уч минг йилига назар ташласак, дунёвий билимлар ва диний қарашлар ёнма-ён яшаб келганининг гувоҳи бўламиз. Халқимиз “Авесто”ни яратган даврлардан тортиб бизнинг кунларгача ана шу умумий тамойил ўз таъсирини ўтказиб келган. Уларнинг бири мутлақлаштирилган даврларда маданий тараққиёт қандай азият чеккан бўлса, иккинчиси таҳқирланган замонларда ҳам ана шундай йўқотишлар содир бўлган. Тарих бу борада ҳам буюк мураббийдир. У биздан цивилизациямиз ўтмишини холисона ўрганиш, ундан тўғри хулосалар чиқариш ва ўзимиз учун сабоқ олишга ундайди.

Цивилизация маданий ва маънавий ривожланишнинг маҳсули сифатида вужудга келади. Цивилизациялашган тараққиётгина миллий маданият равнақи учун кенг имкониятлар яратади. Миллий маданият цивилизациянинг асосий таркибий қисмларидан биридир. Миллий маданиятдан узилиб қолган цивилизация охир-оқибатда инқирозга маҳқум бўлади. Масалан, Америкадаги ҳозир йўқолиб кетган майя цивилизацияси бунга мисол бўлади. Улардан бугун юздан ортиқ шаҳар вайроналари қолган. Бунга тарихдан янада кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Цивилизациялар ўз шаклига кўра, Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, мусулмон ва христиан цивилизациялари, ҳудудий ва жаҳон цивилизацияси кабилардан иборат. Шарқ цивилизациясига хос бўлган қуйидаги муҳим хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

— Шарқдаги барча дунёвий, диний ва фалсафий таълимотлар табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни, сабр-тоқатликни тарғиб этган;

— одамлар орасида бағрикенглик, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик руҳи кучли бўлган;

— миллий қадрият ва анъаналар эъзозланган;

— катталар ва ота-онага ҳурмат билан қарашга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Шарқ цивилизацияси бағрида ривожланди. Ватан ва онанинг муқаддаслиги, жамоавийлик, ўзаро ёрдам, табиатга оқилона муносабат, меҳнатсеварлик, сабр-тоқатлик, катталарга ҳурмат, камбағалпарварлик кабилар Шарқ цивилизациясига хос белгилардир.

Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси тараққиётига илм-фан, ахлоқ, дин, санъат, маданият соҳасидаги улкан ютуқлари билан муносиб ҳисса қўшди. Миллий мустақиллик йилларида ўзига хос тараққиёт йўлига эга Ўзбекистон ўз миллий қадриятлари, маънавий мероси ва бой маданиятига таяниб, Ғарб ва Шарқнинг умумбашарий қадриятлари ва тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, дунёвий цивилизация йўлидан бормоқда.

Ҳозирги замон цивилизацияси ўзига хос хусусиятлари ва муаммоларига эга. Бунда, энг муҳими, жаҳон цивилизациясини сақлаб қолиш ва уни янада ривожлантиришдир. Жаҳон цивилизациясини таназзулга олиб келадиган қатор таҳдидларни бартараф этишда қуйидагилар ниҳоятда катта аҳамиятга молик:

— инсонни олий қадрият сифатида эътироф этиш;

— табиатни асраб-авайлаш;

— экологик хавфсизликни таъминлаш;

— оммавий қирғин қуролиларини йўқ қилиш;

— давлатлар, халқлар ўртасидаги низоларни сиёсий йўл билан музокаралар орқали ҳал этиш;

— турли жиноий уюшмаларга барҳам бериш, халқаро террорчилик ва гиёҳвандликка, турли юқумли касалликларга қарши курашиш;

— кишиларда янгича дунёқараш ва сиёсий тафаккурни шакллантириш.

Бундай муаммоларни оқилона ҳал этиш учун турли мамлакат, минтақа ва халқлар ўртасида умумий ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка бўлган интилиш тобора ортиб бормоқда. Ислом Каримовнинг қатор

асарлари ва нутқларида таъкидланганидек, айрим минтақалардаги можаро ва зиддиятлар ўз вақтида оқилона ҳал этилмаса, жаҳон цивилизацияси ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Турли фалсафий тизимларда дунёнинг ижтимоий-маданий тараққиёт мезони турлича талқин этиб келинди. Хусусан, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси, техник ва технологик ютуқлар, табиий-географик омилга ижтимоий-маданий ривожланиш мезони сифатида қаралди. Ҳозирги пайтда қатор фалсафий адабиётларда шахс маънавияти ва унинг эркинлик даражаси ижтимоий-маданий тараққиёт мезони сифатида кўрсатиляпти.

**Жамият
тараққиётига
цивилизациявий
ёндашув**

Фалсафа тарихида жамият ривожига турлича ёндашишлар вужудга келди. Булар — формациявий ёндашув, кўп вариантли ёндашув, цивилизациявий ёндашув кабилардир. Ижтимоий амалиёт, тарих тажрибаси инсоният жамияти тараққиётига формациявий ёндашишнинг бир ёқлама, сунъий эканини кўрсатди. Ҳозирги замон Фарб фалсафасида У Ростоунинг иқтисодий ривожланиш назарияси кенг ёйилди. О. Тоффлер назариясига кўра, бутун инсоният тарихи уч катта даврга — аграр жамият, саноат жамияти ва постиндустриал жамиятга (ахборот жамиятига) бўлинади.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашиш ҳар бир халқ, мамлакат, минтақа тараққиётига ноёб ва такрорланмас жараён сифатида қарашга асосланади. Бундай ёндашиш моҳиятан формациявий ёндашишга зиддир. Цивилизацияли ёндашиш ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хослигини, ноёб ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда ижтимоий ривожланишнинг тадрижий йўлдан боришини эътироф этади ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянади. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашишнинг моҳияти, хусусиятлари ва мазмуни Президент И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашиш ҳар бир халқ, мамлакат, минтақа тараққиётига ноёб ва такрорланмас жараён сифатида қарашга асосланади. Бундай ёндашиш моҳиятан формациявий ёндашишга зиддир. Цивилизацияли ёндашиш ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хослигини, ноёб ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда ижтимоий ривожланишнинг тадрижий йўлдан боришини эътироф этади ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянади. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашишнинг моҳияти, хусусиятлари ва мазмуни Президент И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Маданиятшунослик мустақиллик йилларида мамлакатимизда кенг тараққий этаётган фалсафий фан соҳаларидан биридир. Собиқ иттифоқ даврида бу фан умуминсоний маънода ўқитилмас эди. Аслида эса, жаҳон фалсафасида маданият тўғрисидаги алоҳида бир фаннинг вужудга келгани маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Фалсафа маданиятдаги ранг-барангликни эътироф этади, маданиятнинг универсал характерга эга бўлган тарихий намуналарини бир-бирдан фарқлайди.

Ўзбекистоннинг цивилизацияли тараққиёти ниҳоятда кўп қиррали масаладир. Биз аввалроқ ҳам бу тўғрида қисман фикр юритдик.

Кейинги бобларда ҳам, ана шу тўғрида, муайян масалаларни таҳлил этиш асносида, баъзи фикрларни баён этишга ҳаракат қиламиз. Бундаги энг асосий тамойил қуйидаги ҳақиқатни эътироф этиш билан боғлиқдир: миллий давлатчилик асосларини яратмай ва унинг қудратига таянмай туриб, цивилизация йўлидан бориб бўлмайди. Ҳар бир халқ ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб, миллий маданияти ва интеллектуал салоҳиятига мос равишда ўз миллий давлатчилигини яратади. Ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий маданият бундай цивилизациявий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади.

Республикамизнинг жаҳон цивилизациясига хос йўлдан бориши умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги, миллий қадриятларга содиқлик, инсонпарварлик ва ватанпарварликнинг уйғунлиги, халқаро қонун-қоидалар ва андозаларни ҳурмат қилиш, улардан ҳаётимизнинг барча соҳаларида кенг фойдаланишни тақозо этмоқда. Мустақиллик йилларида мамлакатнинг цивилизацияли тараққиёт томон бориши И.Каримов томонидан асослаб берилган Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг бутун жаҳонда эътироф этилаётганлигида яққол кўринмоқда. Шу маънода тараққиётнинг ўзбек модели деб ном олган ривожланиш тамойили мамлакатимиз цивилизацияли тараққиётининг асосий жиҳатларини ўзида ифодалайди.

Миллий мустақиллик йилларида маданиятимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболлари учун пухта замин яратилди. Бу, аввало, қуйидагиларда намоён бўлади:

— бой маданий меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганиш имкониятларининг яратилганлигида;

— Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилганлиги ва собитқадамлик билан амалга оширилаётганида;

— миллий маданиятларнинг равнақ топиши ва бир-бирини бойитиши учун қулай шарт-шароитлар яратилганида;

— жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ аждодларимиз меросини кенг тарғиб этишда;

— мамлакатимизда илм-фан ва техника салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилаётганида;

— инсон интеллектуал салоҳиятининг ортиб бораётганида, юртимиз ободончилиги йўлида кўплаб тадбирларнинг амалга оширилаётганида.

Истиқлол ва маданият

Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яшаётган барча халқлар маданиятини ривожлантиришга, уларнинг маданий мероси ва қадриятларини асраб-авайлашга алоҳида эътибор берилган бошланди. Бу жиҳатдан республикамизда озчиликни ташкил этадиган халқлар миллий-маданий марказларининг ташкил этилиши катта

аҳамиятга эгадир. 1991 йилда бундай марказларнинг сони ўнтага етмаган бўлса, бугунги кунда уларнинг сони 100 дан ортиб кетди. 1992 йилда мазкур марказлар ишини мувофиқлаштириб турадиган ташкилот — Республика байналмилал маданият маркази тузилди.

Ўзбекистондаги турли халқлар ва миллатларнинг умумий ғоя ва истиқлол мафқураси атрофида бирлашиши ниҳоятда катта аҳамият касб этади ва Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизацияси томон ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллийлик, умуминсонийлик ғояларини уйғунлаштириш ва янада такомиллаштириш муайян халқларга тегишли маданиятнинг ўзига хослигини сақлайди. Ватанимиз маданиятида умуминсоний қадриятлар устувор мавқени эгаллайди. Умуминсоний ғоялар ва қадриятларнинг шаклланиши миллий маданиятларнинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқдир.

Умуминсоний қадриятлар инсонни эъзозлаш, ҳаётни севиш, бурч, садоқат, аждодларга ҳурмат, ватанпарварлик, адолат, маърифатпарварлик, тинчлик, тотувлик, дўстлик, ҳамкорлик сингари фазилатларни ифода этади. Тажриба шуни кўрсатадики, бирон-бир миллий маданиятни улуглаб, уни бошқа маданиятдан устун қўйиш ва бошқа халқларга мажбуран тарғиб этиш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Кўп миллатли мамлакатда миллий маданиятларни менсимаслик ёки уларни камситиш ижтимоий барқарорлик ва миллий тотувликка путур етказди, турли зиддият ва ихтилофларнинг пайдо бўлиши учун замин яратади. Бу борада миллий ғоя ва истиқлол мафқураси асосларини ишлаб чиқишда этник хусусиятларнинг ҳисобга олиниши уларни республика тараққиётининг истиқболлари билан уйғунлаштириш имконини яратади.

Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини билиш маънавий камолот манбаидир. Бу эса маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан чуқур идрок этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришда катта аҳамият касб этади. Ёш авлодни юксак маданиятли ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат ва садоқат руҳида тарбиялаш миллий тараққиётнинг муҳим талаби, таълим-тарбия соҳасида амалга ошириладиган ислохотларнинг бош вазифасидир.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида юксак маданиятли инсонни тарбиялаш, қонунчиликка амал қиладиган, фуқаролик бурчини адо этадиган, демократик жамият талабларига риоя қиладиган баркамол шахсни шакллантириш вазифаси турибди.

Шундай қилиб, маданият ва цивилизация бир-бирини тақозо этадиган, шахс ва жамиятни янада такомиллаштириш учун хизмат қиладиган ва айни вақтда, ижтимоий борлиқнинг туб асосини таш-

кил этадиган ҳодисалардир. Миллий мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳада эришилган ютуқлар мамлакатимизнинг цивилизацияли тараққиёти учун пухта замин яратди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маданият нима?
2. Цивилизация нима?
3. Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлигини изоҳланг.
4. Цивилизациянинг тарихий шакллари тўғрисида нималарни биласиз?
5. Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясида тугган ўрни қандай?
6. Маданият ва цивилизация моҳиятини билиш баркамол инсон шахсини шакллантириш манбаи эканлигини қандай тушунасиз?

Амалий машғулот саволари

1. “Маданият” ва “цивилизация” тушунчаларининг моҳияти ва мазмуни.
2. Цивилизациянинг тарихий шакллари ва ҳозирги замондаги хусусиятлари.
3. Жаҳон цивилизациясида Ўзбекистоннинг тугган ўрни ва истиқболлари.
4. Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини билиш — маънавий камолот манбаи.

5-мавзу

СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Сиёсат фалсафасининг моҳияти

Сиёсат фалсафасининг маъно-моҳияти, мазмуни, объектини билиб олиш учун, аввало, сиёсатнинг асосий элементларини билиш зарур. Сиёсат инсоният жамиятининг муҳим соҳаси бўлиб, у кўпгина мураккаб ҳодисалар, институтлар, муносабатлар, давлат, ҳуқуқ, партиялар, сайлов жараёнлари, қарорлар қабул қилиш механизмлари, унинг тузилмавий ва тизимий қисмлари мажмуини ўз ичига олади.

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти политология, сиёсий социология каби бир қанча фанлар қатори фалсафа фани томонидан ҳам ўрганилади. Фақат фалсафада бошқа фанлардан фарқли равишда сиёсий ҳодисалар ва муносабатлар ўзаро узвий алоқадорлик ва боғлиқликда яхлит, бир бутун тизим ҳолида ўрганилади. Фалсафанинг

баҳс мавзуини ташкил этувчи бу соҳаси *сиёсат фалсафаси* деб аталади.

Сиёсий фалсафани, сиёсатнинг моҳиятини ва унга хос хусусиятларини ўзаро мулоқот тизимларини, сиёсий институтлар механизмлари ва элементларини ҳисобга олмасдан тушуниш қийин. Чунки улар муайян даражада ижтимоий-сиёсий онг, ижтимоий-маданий ва сиёсий ҳаёт соҳалари билан боғлиқ бўлибгина қолмасдан, сиёсат билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, жамиятдаги дунёқараш, мафкура, турли хил ғоявий-сиёсий таълимотлар сиёсатнинг субъектив тузилмаларидир.

Сиёсий воқелик динамик ўзгарувчанлик жиҳатига эга бўлганлиги учун ҳам доимо у тўғридаги қарашларга баҳо бериш мезонлари, ёндашув услублари ҳам доимо ўзгариб туради. Сиёсатга назарий ва социал фалсафий жиҳатдан ёндашганда, у сиёсий таълимотлар тарихи ва анъаналарни, сиёсий тизим ва ғоявий-сиёсий парадигмаларни ва оқимларни ҳам қамраб олади.

Сиёсат фалсафаси тарихи

Жамият сиёсий ҳаётининг таркибий қисми бўлган сиёсий қарашлар ва таълимотларни фалсафий таҳлил қилиш анъаналари ибтидоси антик даврга бориб тақалади. “Авесто” ва “Веда”ларда, “Таврот” ва “Инжил”даёқ бу фалсафанинг илдизлари бор. Бу ҳодиса фақат ижтимоий фикрнинг қандайдир соф, реал ҳаётдан ажралган кўриниши сифатида эмас, балки давлатнинг моҳияти ва давлат ҳокимиятининг табиатини мафкуравий тавсифлаш заруриятига жавоб тарзида рўй берган. Афлотун, Аристотель, Цицерон сингари мутафаккирларнинг асарларида “*сиёсат*”, “*озодлик*”, “*адолат*”, “*тенглик*” “*давлат*” “*ҳокимият*” каби тушунчалар заминда антик давр ижтимоий турмушига хос сиёсий муносабатлардаги сабаб-оқибатли боғланишлар баён қилиб берилганлиги фикримизнинг далилидир.

Ўрта асрларга келиб Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида Хоразмий, Форобий, Беруний, Мотуридий ижодида сиёсат фалсафаси адолатли жамият барпо этиш тўғрисидаги янги қарашлар билан бойитилди. Уйғониш ва янги даврга келиб Н.Макиавеллининг давлат ҳокимияти, Т. Гоббс, Ж. Локк ва Б. Спинозаларнинг табиий ҳуқуқ назарияси, Ж. Локк ва Ш. Монтескьенинг ҳокимиятнинг бўлиниши, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимотлари пайдо бўлди. Сиёсий мафкурада эса либерализм (Ш. Монтескье), консерватизм (Э. Берк), тоталитаризм (Ж.Ж. Руссо) каби оқимлар келиб чиқди.

Немис мумтоз фалсафаси намояндалари ҳуқуқ ва давлатнинг ахлоқий мезонларини (И. Кант), ҳуқуқ фалсафаси тамойилларини (Г. Гегель) тадқиқ этдилар. Марксистик фалсафада пролетарча сиёсий қарашларнинг мутлақлаштирилиши, жамият ҳаётининг барча

соҳалари мазмунига коммунистик сиёсат “кўзойнаги” билан қараш тушунчаси шакллантирилди.

Ҳозирги замон сиёсий фанларининг, жумладан сиёсат фалсафасининг ривожланиш босқичларини ҳам уч босқичда ўрганиш анъанаси мавжуд. Унга кўра, XIX асрнинг охиридан XX асрнинг 40-йиллари охиригача бўлган давр ҳозирги замон сиёсий фанларининг (сиёсат фалсафасининг ҳам) қарор топиш давридир.

Иккинчи босқич XX асрнинг 40-йиллари охиридан 70-йилларнинг иккинчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр сиёсий ҳаёт соҳасини ўрганишнинг фаоллаши давридир. Учинчи босқич XX асрнинг 70-йиллари ўрталаридан ҳозирги давргача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу давр сиёсий фанларнинг ривожидан янги қоидаларни, парадигмаларни ташкил этиш, излаш ва кашф этиш билан боғлиқ. Сиёсий фанлар ривожини босқичларга ажратиб қараш анъанасига қўшилиш билан бирга шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир босқич кун тартибидан турган масалалардаги ўзгаришлар, ёндашувларнинг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан, биринчи босқичда асосий эътибор сиёсий ҳокимият ва унинг социал асослари билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган бўлса, иккинчи босқичда сиёсий ҳаётни либераллаштириш, демократия, давлатнинг социал сиёсатига қараб бурилиш даври бўлганлигини кўрамиз. Бу босқичда демократиянинг янги назарияси (И. Шумпетер), демократиянинг плюралистик назарияси яратилганини мисол келтириш мумкин. Учинчи босқичда эса кўпроқ Ғарб жамиятлари ривожланиш моделларига тўғри келадиган концепцияларни яратилганлигини кўрамиз. Масалан, ягона жаҳон давлатлари тўғрисидаги концепция (У. Кларк, П. Сон); постиндустриал жамият концепцияси (А. Белл, Р. Арон, Дж. Гэлбрейд, З. Бжезинский); аҳборот жамияти тўғрисидаги концепция (О. Тоффлер, Дж. Нейсбит); миллий манфаатлар концепцияси (Г. Моргентау); унитар демократия назарияси ва ҳокимиятга эришишнинг зўрликка асосланган концепциялари яратилган.

Сиёсат фалсафасини ўрганишда бу концепцияларнинг ўзига хос ўрни бор. Уни мамлакатимизда мустақилликкача бўлган, хусусан, мустабид тузум даври сиёсий воқелигида амал қилган ягона сиёсий мафкура ва собиқ совет тоталитар жамият воқелигига нисбатан қиёсий ўрганганда, бу сиёсий воқеликнинг моҳиятини билишга ёрдам беради. Сиёсий фанларнинг тадрижий ривожланишида ва Ўзбекистонда демократик жамият қурилишини ҳисобга олиб, мустақиллик даврини, яъни XX асрнинг 90-йилларидан ҳозиргача бўлган даврни алоҳида босқич сифатида кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши билан мамлакат ҳаётида янги давр бошланди. Сиёсий фанлар сиёсат фалсафаси соҳасида ҳам янги-

ча қараш ва назарияларнинг ўзига хос босқичи бўлганлигини кўриш мумкин. Бу даврда Ўзбекистонда “мустақиллик”, “демократия”, “эркинлик”, “тенглик” “сиёсий ахлоқ” “сиёсий мафкура” “давлат ва ҳокимият масалалари” “сиёсий институтлар ва жараёнлар”, “сиёсий таълимотлар тарихи ва назарияси”, “сиёсий маданият”, “халқаро сиёсат” масалалари нафақат “политология”, балки “сиёсат фалсафаси” нуқтаи назаридан ҳам ўрганила бошланди. Бу демократик жамият қуриш йўлини танлаган Ўзбекистон учун янги сиёсий воқеалиқдир. Собиқ коммунистик тоталитаризм учун хос бўлган хусусиятларга таққослаш орқали бу янгиликнинг аҳамияти ва қадрини чуқур англаш мумкин. Ўша даврда ижтимоий ҳаётнинг барча (моддий, ижтимоий, маънавий, ахборот) соҳалари устидан тўла назорат, давлат мулки яккаҳокимлиги, буйруқ билан марказлаштирилган режалаштириш, қонунсизлик, ўзгача фикрлашга нисбатан тоқатсизликни авж олдирган зўравонлик ва оммавий қатағон механизмига таянувчи партия-давлат аппарати юқори қатлами диктатураси (Л. Левитин) бўлганлигини кўрамиз.

Коммунистик режимнинг яна бир фарқли хусусияти — милитаризмдир (хилиазм). Лотинча ва юнонча бу сўзлар “минг йиллик” деган маънони билдиради. Мазмунан эса улар илк христианларнинг тўла фаровонлик ва ялпи бахт-саодат тантана қиладиган минг йилликнинг келишига, идеал жамият яратилишига ишончини англатади. Марксизмни ўзига мафкуравий қурол қилиб олган большевизм уни доғмалаштириб ва вульгарлаштириб, ижтимоий адолат, эркинлик ва тенглик қоидаларини ифодаловчи идеал ижтимоий тузумга бўлган ишончни “илмий асос” сифатида коммунистик тоталитаризм хизматига йўналтирди. Бу утопик ғоя мунтазам равишда фаоллик билан олиб борилган тарғибот ва ташвиқот орқали оммага сингдирилди, натижада пуч гаплар, шиорлар ва бир қолипдаги иборалар ёрдамида аҳоли батамом маънавий қарахтлик ҳолатига тушиб қолди.

Мустабид тузум олиб борган сиёсатнинг моҳиятини билишда сиёсат фалсафасини ўрганиш яқиндан ёрдам беради. У амалга оширмақчи бўлган ижтимоий-сиёсий тузум ва ундан кўзланган мақсадларнинг оқибати бугун мустақиллик туфайли ҳаммага аён бўлмоқда. Мамлакатда амалга оширилган “индустриаллаштириш” ва “коллективлаштириш”, “ўртаҳол деҳқонларга қарши ялпи уруш”, пахта экспансияси, миллий маданиятга қилинган зуғумлар бу сиёсатнинг фалсафий маъно ва мақсадини кўрсатади. Унинг асосида ягона коммунистик ғоя ва мафкура ётганлигини, у миллийлик, миллий-маънавий қадриятлар, фикрлар ва ғоялар хилма-хиллиги, эркинлик ва тенглик ғояларини сохталаштирганининг гувоҳимиз. XX аср сиёсат фалсафасида анархизмнинг сиёсий ғоялари (М. Бакунин, П. Кро-

поткин) ва айниқса, геосиёсий концепциялар (К. Хаусхофер, Х. Маккиндер ва б.) кенг ўрин эгаллаганлигини таъкидлаш муҳимдир.

Ҳозирги даврга келиб жамиятнинг сиёсий ҳаёти бир қатор янги хусусиятларга эга бўлиб бормоқда. Демократик жараёнларнинг кучайиши, умуминсоний қадриятларнинг устуворлашаётганлиги, давлат бошқарувининг такомиллашаётганлиги, аҳоли сиёсий фаоллигининг ортиб бораётганлиги кабилар шулар жумласидандир. Айни пайтда сиёсий ҳаёт ўзаро курашнинг авж олаётганлиги, мафкуравий жараёнларнинг глобаллашаётганлиги каби жиҳатларга ҳам эга бўлиб бормоқда. Бинобарин, сиёсат фалсафаси олдида жамиятнинг сиёсий ҳаёти тараққиётига хос бўлган ўзига хос ва умумий тенденцияларни ҳозирги замон сиёсий воқелиги мазмун-моҳияти нуқтаи назаридан ўрганиш вазифаси турибди. Бу вазифа нафақат назарий, балки катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бинобарин, давлат ва жамиятнинг бугунги тақдири билан бирга келажак муаммолари ҳам сиёсат фалсафасида ўз ечимини топади.

Сиёсат фалсафасининг асосий мавзуи

Сиёсат фалсафасининг марказий мавзуи инсоннинг сиёсий онги, сиёсий фаолияти, бу фаолиятнинг хилма-хил масалалари мажмуидир. Инсон нафақат сиёсий ва иқтисодий, айни пайтда маънавий, ахлоқий мавжудотдир. Бошқача сўз билан айтганда, инсон сиёсатнинг субъекти, сиёсат эса бир-бирлари билан ўзаро муносабатда бўлган инсонлар фаолиятининг амалий ифодасидир. Демак, инсонлар қандай бўлса, сиёсат ҳам шундай бўлади. Сиёсатшунослик инсонга эътиборни қаратиб, фалсафа, ахлоқшунослик, маданиятшунослик ва бошқа фанлар соҳаларига кирса, бу фанларнинг ўзи ҳам, ўз навбатида, сиёсатшунослик соҳалари билан муштаракдир. Ана шу икки соҳанинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги ва туташлиги сиёсат фалсафаси ва у билан боғлиқ бўлган сиёсий фанлар ва маънавий ҳаёт соҳалари: сиёсий антропология, сиёсий психология, сиёсий ахлоқшуносликнинг алоқасига асосланади. Сиёсат фалсафаси муайян сиёсий назариялар, у ёки бу сиёсий ғоялар билан узвий боғлиқдир. Сиёсий ҳодисаларнинг маъно-моҳиятини сиёсий ғоялар ва фикрлардан ажралган ҳолда тушуниш мумкин эмас. Чунки муайян фикр ва фаолият ўзига хос сиёсий маънога ҳам, мақсадга ҳам эга бўлади. Сиёсий фикр турли хил шаклларга, кўринишларга эга бўлиб, у ижтимоий ҳаётда муайян сиёсий ғоялар ва назариялар орқали ўз ифодасини топади. Шунинг учун «ғоя» тушунчаси қадимги даврдан фалсафада муҳим ўрин тутиб келган. Сиёсий ғоялар орқали турли хил мақсадлар ва манфаатлар ифодаланган. Сиёсий назария ана шу ғояларнинг мажмуи сифатида намоён бўлади. Назария муайян билимлар, қарашларнинг турли хил элементларини ҳам ўз ичига олади. Шу сабабдан ҳам турли хил сиёсий

назариялар, масалан, сиёсатнинг тузилмавий функционал таҳлил назарияси, сиёсий ва партиявий тизимларни типларга бўлиш, демократия, тоталитаризм ва авторитаризм назариялари ва бошқалар пайдо бўлган.

Сиёсат фалсафасининг тадқиқот предмети, сиёсий ғоянинг маъно-моҳиятини тушунишга, давлат, умуман ҳокимият ғоясини англаш тамойилига таянади. Сиёсат фалсафаси сиёсий воқеликни билиш назарияси, сиёсат тўғрисидаги таълимотлар сифатида намоён бўлади. Бир томондан, у сиёсатнинг маънавий ва дунёқараш жиҳатларини ўрганувчи фан сифатида ўзида сиёсий онтология, аксиология, эпистемология масалаларини қамраб олади. Иккинчидан, у инсонларнинг маънавий фаолият соҳаси сифатида уларнинг дунёқарашини, сиёсатнинг асосий қадриятлари ва нормаларини шакллантиради, сиёсий ғоя, давлат ва ҳокимият тўғрисидаги ғоялар сифатида шаклланиб ҳамда ривожланиб боради.

Сиёсат фалсафасида бир вақтнинг ўзида ҳам фалсафа, ҳам сиёсат билан боғлиқ ўзаро туташ нуқталар мавжуд. Яъни, бир томондан, сиёсат фалсафаси умумфалсафанинг бир қисмидир. Шу билан бирга у мустақил фан соҳаси сифатида фалсафа доирасидан чиқади. Иккинчи томондан, сиёсий фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда у сиёсий фанлар таркибига ҳам киради. Шу нуқтаи назардан ёндашганда унинг ривожини ва тараққиётини фалсафа ҳамда сиёсий фанларнинг жамиятдаги ўрни, ҳолати билан узвий боғлиқдир. Сиёсат фалсафасининг маъно ва моҳиятини очиш учун фалсафанинг маъно ва моҳиятини билиш, ҳисобга олиш муҳим. Фалсафа дунёқараш ва ҳақиқатни билиш тўғрисидаги фан сифатида борлиқнинг, ҳаёт ва инсон фаолиятининг маъно-моҳиятига етишни мақсад қилиб кўяди. Шу маънода, сиёсат фалсафаси сиёсий фанлар ва фалсафа ўртасидаги туташ нуқталар билан шуғулланади, сиёсатнинг кўп қирралилиги ва мураккаблигини ҳисобга олади. У асосий эътиборни сиёсий воқеа ва ҳодисаларнинг табиатига, уларнинг мавжудлигини ифодаловчи моҳиятга эътиборни жалб этади. Шунинг учун ҳам, давлат ва ҳокимиятнинг моҳияти, уларнинг ўрни ва мақсадлари, инсон табиатига, манфаатига муносабати тўғрисидаги масалалар сиёсат фалсафасининг диққат марказида туради. Масалан, давлат ва ҳокимиятни социал феномен, жамиятни сиёсий ташкил этиш институти сифатида таҳлил этишга эътиборни қаратади. Шу маънода, давлатнинг мақсади ва унинг қандай эҳтиёжларни ўзида ифода этиши масаласи ва жамиятда сиёсатнинг қандай тизимга асосланиши ёки асосланаётганлигини сиёсий-фалсафий жиҳатдан ўрганади ва таҳлил этади, уни баҳолайди. Уларнинг манфаат доирасини, манфаатларни ифода этиш субъектларини аниқлайди. Шу нуқтаи назардан сиёсат фалсафаси

ҳокимиятнинг табиати ҳамда мақсадлари нуқтаи назаридан унга ёндашади ва аниқлайди.

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти яхлит тизим бўлиб, турли элементлардан ташкил топган. Бу элементлар орасида давлатнинг ўрни алоҳидадир. Зеро, жамиятнинг сиёсий ҳаётини давлатсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки айнан унда турли социал кучларнинг ижтимоий-сиёсий манфаатлари тўпланиб, бошқарув жараёнида намоён бўлади. Шундай экан, давлатнинг моҳиятини англаш сиёсат фалсафаси учун ҳам муҳим масала.

Давлатнинг моҳияти тўғрисида ўтмишда хилма-хил фикрлар билдирилган. Жумладан, Аристотель фикрича, давлат кишиларнинг умумий манфаатдорликлари асосида, уларни бахтли қилиш мақсадида келишилган ҳолда барпо этилган ташкилотдир. Баъзи мутафаккирлар фикрича эса, давлат илоҳий нарса бўлиб, одамларни бошқариб туради. Т. Гоббс давлат тимсолида бир гуруҳ кишиларнинг келишуви асосида уларга тинчлик-осойишталикни таъминлаб, ҳимоя қилиб берадиган ижтимоий шахс образини кўрган эди. Г. Гегель эса давлатнинг ибтидоси зўравонликда, деб билди. Ш. Монтескье таъкидлашича, давлат фуқароларни бардамлик ва тетикликка чорлаб туради, шунинг учун у бор бўлганда фуқаролар осойишта яшашади. Шундай қилиб, *давлатнинг пайдо бўлиши* тасодифий ҳодиса эмас. Г. Гегель айтганидек, давлат ўзининг “давлат аъзолари”дан ташкил топган жонли организмдир. *Давлатнинг мазмун-моҳиятига хос умумий хусусиятлари* қуйидагилардан иборат:

1) давлат жамият тараққиёти маҳсули бўлиб, унинг пайдо бўлиши билан жамият ҳаётини ташкил этиш ва бошқаришнинг тарихан барқарор бўлган шакллари қарор топади;

2) давлат бошқарувида муқаррар равишда турли социал гуруҳлар, партиялар, ижтимоий ҳаракатларнинг муайян манфаатлари намоён бўлади;

3) давлат бор жойда марказий ва маҳаллий органлардан ташкил топган бошқарув ҳокимияти мавжуд бўлади;

4) давлат ҳамиша муайян ҳудудий бирликка эга бўлади ва аҳолининг ҳудудий тақсимланганлиги давлат бошқарувини амалга оширишни қулайлаштиради;

5) давлат ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишда фуқаролар учун мажбурий бўлган қонунлар мажмуига таянади;

6) давлатда аҳолидан солиқлар йиғиб олиш, муомала учун пул чиқарилиши, бюджет сиёсати кабилар амалга оширилади.

Демак, давлат жамиятнинг шундай ўзига хос сиёсий ташкилотики, у ўз халқининг ички ҳуқуқий ҳаётини таъминлайди, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятлари органларининг нормал фаолиятини амалга оширади, ҳуқуқни назорат қилиб туради, ўз

халқини барча хавфдан ҳимоя қилиш, ўзга давлатлар олдидаги мажбуриятларини бажариш кафолатини олади, ўз тасарруфидаги табиий ресурслар ва маънавий-маданий қадриятларни асрайди.

Сиёсат фалсафасининг вазифалари

Сиёсат фалсафасининг вазифалари сиёсий воқелик асосида ётган фикрлар, асослар, таъмоиллар, ғоялар ва назариялар, мақсадларнинг моҳиятига етиш ва билишда аниқ кўри-

нади. У сиёсий тушунчаларнинг маъно-мазмунини англаб етишга ва фарқлашга ёрдам беради. Бунда сиёсат фалсафасининг асосий тушунчаларини тўғри, реал миллий-маданий ва ижтимоий-тарихий воқеликка мос равишда талқин этиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, “демократия” тушунчаси қадимги юнон тилида “халқ ҳокимиятчилиги” ёки “халқ ҳокимияти” деган маънони англатган. Шунга мос равишда талқин этиладиган бўлса, демократиянинг муҳим белгиси, у ёки бу мамлакатда халқнинг олий ҳокимият эгаси эканлигини билдиради. Лекин биз шу нарсани биламизки, «халқ» тушунчаси ҳам турли даврларда турли маъно касб этган. Масалан, антик даврда халқ деганда фақат эркин фуқаролар тушунилган ва у ёки бу полисда халқ ҳамма вақт ҳам кўпчиликни ташкил этмаган. Рим империяси даврида халқ деганда асосан Рим фуқаролари ҳисобга олинган. Демократия атамасининг ўтмишдаги ва ҳозирги замондаги белгилари таҳлил этиладиган бўлса, худди шундай турли хил талқинларни кўриш мумкин. Табиийки, Шарқ халқлари ҳам миллий-маданий қадриятларига мос равишда Фарб халқларидан фарқ қиладиган ўзига хос демократияни тушуниш туйғуларига эга бўлган. Демократиянинг тоталитар ёки авторитар кўринишлари бўлиши ҳам мумкин. Бу масалага давлат ҳокимиятини идора этиш шакли нуқтаи назаридан ёндашганда, умумий ўхшаш томонлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, умумхалқ сайловлари йўли билан сайлаш. Бу тоталитар режимда формал характер касб этади, унинг натижаси олдиндан аниқ бўлади.

Сиёсат фалсафасини жамиятнинг сиёсий ўз-ўзини ташкил этиш имкониятлари, қонуниятлари, уни белгиловчи омиллар ва сабаблар кўпроқ қизиқтиради. У турли хил сиёсий тизимларнинг пайдо бўлиши, ўзгаришлари ва тарқаб кетиши ёки сақлаб қолиш сабаблари билан қизиқади. Унинг кўринишларини, мазмун-моҳиятини ва унинг асосида ётган қонун-қоидаларини очишга ҳаракат қилади. Уларни яхлитлик билан хусусийлик, умумийлик билан индивидуаллик, назария ва амалиёт, эркинлик ва тенглик, адолат ва тенгликнинг сиёсий воқеликдаги узвий алоқадорликларини ўрганиш орқали унга жавоб топиш мумкин. Сиёсат фалсафасини реал сиёсий вазият эмас, сиёсий воқелик ва фаолиятнинг аниқ намоён бўлиш шакли эмас, балки сиёсий ҳаётнинг, сиёсий воқеликнинг табиати кўпроқ қизиқ-

тиради. Масалан, аниқ бир давлат, ҳокимиятнинг структураси, тузилиши эмас, умуман давлат ва ҳокимиятнинг мавжудлиги ёки конкрет уруш, ихтилоф эмас, балки умуман урушнинг табиати ва унинг инсоният ҳаётига таъсири кўпроқ қизиқтиради.

Сиёсий-фалсафий фикр тарихида хилма-хил оқим ва йўналишлар бор. Масалан: либерализм, консерватизм, социал демократия, марксизм, тоталитаризм ва бошқалар. Уларнинг сиёсий-фалсафий қарашларидаги ранг-барангликни ҳисобга олиш ва маъно-моҳиятини билиш сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан муҳим ўрин тутди. Сиёсат фалсафасида яна қуйидаги масалаларнинг фалсафий жиҳатларини ўрганиш муҳим ўрин тутди: 1) Давлат ва ҳокимиятнинг моҳияти билан боғлиқ тавсифий жиҳатлари, сиёсий тизим, ҳуқуқий давлатнинг моҳияти масалалари. 2) Эркинликнинг моҳияти, эркинлик ва тенгликнинг муносабати масалалари. 3) Сиёсий мафкура, унга хос бўлган хусусиятлар. Сиёсий мафкуранинг сиёсатда ва ҳозирги даврда тутган ўрни. 4) Сиёсий воқеликнинг хулқ-атвор билан боғлиқ бўлган жиҳатлари, яъни сиёсий ахлоқ масаласи. 5) Сиёсатга реал ва идеал нуқтаи назаридан қараш, унинг сиёсий ҳаётда ва муносабатлардаги ўрни. 6) Сиёсий муносабатларнинг ўзаро муро-са, ихтилофлар, консенсус билан боғлиқ кўринишлари, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар. Ҳушларнинг олдини олиш, турли хил хавф-хатарлар, таҳдидлар билан боғлиқ муаммолар.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш

Мустақилликка эришилгандан кейин Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини мустақил белгилаб олди, мамлакатда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт, демократик жамият қуриш бош стратегик мақсадга айланди. Бугун бизнинг бош стратегик мақсадимиз бозор иқтисодиётига асосланган, қонун устуворлигига таянган, эркин, демократик жамият барпо этишдир. Ундаги “эркинлик”, “демократия”, “қонун устуворлиги” сўзларига эътиборни қаратиш керак. Бу тушунчалар Ўзбекистон қураётган жамиятнинг қандай умуминсоний тамойилларга, қадриятларга асосланишини кўрсатади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар муносиб ҳаёт шароитини яратиб бериш, ривожланган демократик давлатлар каби кафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш давлатимиз сиёсатининг фалсафий мазмун ва моҳиятини ифодалайди. Бу — халқимизнинг асрий анъаналарига, инсонпарварлик моҳиятига, миллий қадриятларимизга содиқ қолган ҳолда ривожланган давлатлар тажрибаларидан шунчаки нусха кўчирмасдан, ўзимизга хос ва ўзимизга мос йўлни изчил давом эттиришни англатади. Бу жамият ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш, мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг

барча соҳаларини, давлат ва жамият қуришни эркинлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, сиёсий ҳаётда ҳақиқий маънодаги кўп партиявийликни қарор топтиришни билдиради. Бу маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолият доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеини оширишни кўзда тутди. Бу “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” концепциясини амалга ошириш мамлакатимиздаги сиёсий воқелик маъно ва мазмунининг сиёсий- фалсафий жиҳатини англади.

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши жараёнларининг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида кўрамиз. Конституция ўзига хос фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда Ўзбекистонда қурилаётган демократик жамиятнинг устувор мақсадлари, тамойиллари, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ўзининг яққол ифодасини топган. Буни Ўзбекистоннинг давлат ва жамият қурилишида, давлат ҳокимиятини амалга ошириш шакли бўлган Президентлик Республикасида, давлат ҳокимиятининг бўлиниш принциплари, яъни қонун чиқарувчи, ижро ҳокимияти ва суд ҳокимиятида, шунингдек, мамлакатда сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллигига асосланган ҳолда ривожланиш тўғрисидаги муҳим концептуал қоидада ўз ифодасини топган. Мустақиллик туфайли мамлакатда кўп партиявийлик омили пайдо бўлди. Нодавлат, нотижорат ва жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда икки палатали парламентга ўтилаётгани ҳам Ўзбекистон тараққиётнинг ўзига хос моделига эга эканлигини кўрсатади. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш, ягона коммунистик ақидалардан фарқли равишда, миллий истиқлол ғоясига асосланган ҳолда амалга оширилмоқда. Унинг асосий ғоялари орқали ҳам Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик жамиятнинг сиёсий ва фалсафий маъно-мазмунини англаб олиш мумкин. Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этишдан иборат. Ватан равнақи, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик ғояларида демократик жамиятнинг сиёсий ва фалсафий маъно-моҳияти мужассамлашган. Бу ғоялар мамлакатимиз сиёсий воқелигини, унинг ўзига хос миллий ва маънавий хусусиятларини акс эттирувчи чуқур фалсафий мазмунга эга. Бугун биз мамлакатимизда сиёсат фалсафасини фан ва илмий йўналиш сифатида ўрганишда дастлабки тажрибаларга эга бўлмоқдамиз. Бу борада янги-янги қарашлар пайдо бўлиши шубҳасиз. Бу Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни амалга ошириш ва фуқаролик жамияти асосларини шаклланд

тиришнинг асосий йўналишлари тақозо этадиган, назарий ва амалий табиий жараёндр.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Сиёсат” ва “сиёсат фалсафаси” тушунчаларининг умумий ва ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?
2. Сиёсат фалсафаси ва сиёсий фанлар йўналишларини (соҳаларини) аниқланг.
3. Сиёсат фалсафасининг объектини, предметини тавсифланг.
4. Сиёсат фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти нималарда намоён бўлади?

Амалий машғулот саволлари

1. Сиёсат фалсафасининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари.
2. Сиёсат фалсафасининг фан сифатидаги ўзига хос хусусиятлари.
3. Сиёсат фалсафасини ўрганишдан кўзланаётган мақсад ва вазифалар.
4. Ўзбекистонда демократик жамият куришнинг асосий тамойиллари ва фалсафий масалалари.

6-мавзу

ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҚАДРИ ВА ШАХС ЭРКИНЛИКЛАРИ

Қадриятлар тўғрисидаги фан — аксиология (аксио — қадрият, логос — фан, таълимот маъносини англатади) фалсафанинг шу масалани ўрганадиган ва у билан шуғулланадиган соҳаси ҳисобланади. Собиқ иттифоқ даврида бу тўғрида ниҳоятда кам маълумотлар бор эди. Истиқлол туфайли қадриятлар тўғрисидаги қарашларимиз шитоб билан ўзгарди. Собиқ иттифоқнинг илгари улуғланган партиязий-синфий қадриятлари саробга айланди, замона реалликлари талабларига жавоб бера олмай, ўтган ўн йилликлардан иборат тарих саҳифалари билан бирга ёпилиб кетди. Ўзбекистонда қадриятларга эътибор кучайди, унинг турли қирралари олим ва мутахассислар томонидан таҳлил этилмоқда. Қадриятлар фалсафаси — аксиологиянинг кўпдан-кўп мавзулари мутахассисларимизнинг илмий излашишларида ўзига хос ўрин тутмоқда.

“Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир” — деб ёзган эди Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романида. Худди шундай, “Қадрият ўзи нима?” саволига жавоб беришдан олдин мавзунинг тарихини,

қисқа бўлса-да, ўрганмоқ лозим. Бусиз қадриятларнинг бугун ва келажакдаги аҳамиятини тушуниб бўлмайди.

Қадриятлар мавзуининг тарихи

Қадриятлар мавзуининг тарихи, илдизлари ва инсониятга хос қадрлаш тамойиллари шаклланиши узоқ ўтмишга эга. Фарб олимлари бу борада, асосан, Европа маданий мероси ва ғояларига таянадилар, кўплаб алломаларнинг номларини тилга оладилар. Фарбда қадриятлар билан шуғулланадиган фалсафий соҳа — аксиология фанининг шаклланиши ҳам уларнинг бундай қарашлари учун муайян асос бўлади. Биз Суқрот ва Афлотун, Арестотель ва Гегеллар катта эътибор берган бу мавзунинг Фарб фалсафасида ўз тарихига эга эканлигига шубҳа қилмаймиз.

Аммо ушбу мавзу кўҳна ва навқирон Шарқ, хусусан Ўзбекистон учун бегона эмас! Унинг энг теран жиҳатларини фақат Фарбдан эмас, балки Шарқдан қидириш ҳам фойдадан холи бўлмаса керак. Номлари цивилизациямиз тарихига абадий битилган Хоразмий, Форобий, ал Бухорий, ат Термизий, Беруний, ибн Сино, Нажмиддин Кубро, Яссавий, Нақшбанд, Улугбек, Навоий, Машраб, Бедил, Беҳбудий, Авлоний каби мутафаккирлар ижодида ҳам бу мавзунинг излари бор, теран қирралари очилган. Гап ана шу изларни излаб топишда, уларни унутмасликда, сайқаллаб туришда, замона реалликлари нуқтаи назаридан холисона талқин қилишдадир.

Авлод ва аждолларимиз яратган қадрлаш мезонларининг тарихи энг қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Спитамен, Муқанна ва Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги асарларда, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги афсона ва дostonларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик каби кўплаб умуминсоний қадриятлар тасвирланган. Маънавий меросимизнинг ёрқин намунаси — “Авесто” зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганлигидан унда бу диннинг қадриятлар тизими, қадрлаш мезонлари, ўша даврдаги миллий ғоялар ёрқин ифодаланган.

Қадрлаш тўғрисидаги қарашлар ривожидан VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом ҳукмрон динга айланган эди. Ўтироф этиш керакки, Куръон ва Ҳадисларда таърифлаб берилган илоҳий қадрият ва қадрлаш масалалари халқимиз тарихи ва маданиятига таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, араб истилоси даврида кўпгина миллий қадриятларимизнинг йўқотиб юборилганлигини ҳам қайд қилмоқ керак. Бу тўғрида Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида афсус билан ёзиб қолдирган.

Цивилизациямиз қадриятлари ва халқимизга хос қадрлаш меъёрлари мусулмон Шарқи ва араблар дунёси маданиятининг ривожидан

га ҳам ниҳоятда катта акс таъсир кўрсатган. Тарихда номлари сақланган алломаларимиз ўз навбатида бутун жаҳон, Шарқ маданиятига ғоят катта ҳисса қўшганлар. Бундай фикрни Абу Ҳанифа, ал Бухорий, ат Термизий, Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари тўғрисида ҳам айтиш жоиз. Уларнинг ҳар бири ўз замонасида исломни цивилизациямизнинг юксак маданияти нуқтаи назаридан тарғиб ва ташвиқ этдилар, ислом фалсафасини юксакликка кўтардилар, мазкур диннинг бутун жаҳонда катта мавқега эга бўлишида муҳим фаолият кўрсатдилар. Уларнинг ислом фалсафаси ва илоҳиётига, уни замона зайллари орасидан ўтиш жараёнига кўрсатган ниҳоятда катта таъсири тўғрисида махсус тадқиқотлар олиб бориш мумкин. Афсуски, манбалар етарли бўлишига қарамасдан, юртимиз цивилизациясининг ислом дини ривожига ва азалий ислом мамлакатларининг маданияти тараққиётига таъсири тўғрисида ёзилган асарлар ҳалигача кам, бу тўғрида кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориш зарурияти аллақачон етилган.

Масаланинг муҳимлиги атоқли қомусий олимлар — Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Сино, ал Фарғоний каби цивилизациямизнинг забардаст намояндалари ижоди ва мероси кўзгусида янада яққолроқ намоён бўлади. Зеро, улар нафақат Марказий Осиё, араб-мусулмон цивилизацияси, балки жаҳон маданияти тараққиётига ниҳоятда катта ҳисса қўшганлар, юртимиз қадриятлари таъсирининг бутун оламга ёйилишида хизмат қилганлар.

Шу билан бирга, умуминсоний маданиятнинг бебаҳо дурдоналарини яратган Улуғбек, Лутфий, Навоий, Бобур каби зотларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган хизматларини тилга олмай бўладими?

Афсуски, цивилизациямизга хос энг юксак қадрлаш мезонларини яратган ўрта асрлардаги кўтарилиш даври темурийлар салтанатидан сўнг аста-секин таназзулга юз тутди, марказлашган давлат парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди, яхлит цивилизациямизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий қадриятлар тизими дарз кетди, қадрлаш мезонлари ҳам бир қадар ўзга-ра бошлади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди. Мустамлакачиларнинг қадриятлари ва қадрлаш мезонлари

халқимиз орасига зўрлик билан сингдирила бошланди. XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида юртимизда “жадидлар” оқими вужудга келди. М. Беҳбудий, Сўфизода, Авлоний, Чўлпон, Фитрат ва бошқа жадидлар меросига диққат қилинса, ўша даврда юртимизда маънавий тушунчаларнинг кўлами қанчалик кенг бўлганлигини, фалсафий тилнинг нақадар бойлигини, унинг адабиёт билан қанчалик уйғунлигини яққол кўриш мумкин. Уларнинг асарларида гоҳида биз аллақачон эсимиздан, тилимиздан ва балки дилимиздан ҳам чиқариб юборган қадриятлар, тушунчаларга дуч келамиз. Жадидларнинг мероси халқимиз маданиятига янада каттароқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, большевиклар бошлаган сиёсий жараёнлар бу авлоднинг бой меросини ўз домига тортди, унинг тақдири аянчли кечди, тақиқлаб қўйилди. Ўтмиш авлодлар ардоқлаган ва буюк ажодларимиздан мерос қолган шарқона кадрлаш мезонларини юз ўттиз йил саробга айлантириш учун қилинган уринишларнинг оқибатлари ҳалигача сезилиб туради. Фақат мустақиллик йилларига келибгина ушбу соҳада ҳам ижобий силжишлар бошланди.

Собиқ иттифоқда қадриятларга муносабат қандай эди? Дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаб турган мамлакатда кадрлашнинг умуминсоний тамойилларини барқарор қилиш у ёқда турсин, ҳақиқий қадриятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқотлар олиб боришга ҳам изн берилмас эди. Фақат ўтган асримизнинг 60-йилларига келиб, қадриятлар муаммоси баъзи мутахассислар томонидан таҳлил қилина бошлаган бўлса-да, 90-йилларгача фалсафа дарсликларида алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнига эга бўлмади. Ҳукмрон мафкуранинг таркибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилинганлиги ва ниҳоятда оз аҳамият берилганлигидан махсус фалсафий тадқиқотлар соҳасига айлана олмади. Аксиология номи билан собиқ иттифоқда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмаган, ҳатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи каби мутахассислар тайёрлайдиган ижтимоий бўлимларида ҳам бу соҳага оид махсус билимлар берилмас эди.

Қадриятлар тўғрисида Фарбда кенг тарқалган **аксиология** фани ривожланган мамлакатларда инсон қадр ва ҳақ-ҳуқуқларига доир кўпгина тамойилларнинг амалиёти учун назарий асослардан бири бўлган илмий соҳалар қаторига киради.

Мустақиллик ва қадриятлар

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда бу мавзуга умуминсоний тамойиллар асосида ёндашиш шаклланди. Бундай қарашнинг вужудга келиши, қадриятларнинг ижтимоий ва маънавий янгиланиши, жамият аъзоларининг камолоти ҳамда ёшлар тарбиясидаги аҳамияти масалаларига давлат миқёсида юксак эътибор кўрсатила-

ётганлиги мазкур соҳа ривожининг бош йўналишидир. Қадриятлар мустақилликни мустаҳкамлашнинг маънавий омилларидан бири сифатида кадрланиши борасидаги ижобий жараёнлар тадқиқотларни кўпайтириш, уларга нисбатан масъулиятни янада оширишни тақозо қилмоқда.

Истиқлол асрлар давомида шаклланган ўзига хос шарқона ва ўзбекона кадрлаш масалалари ва меъёрларини қайта тиклаш ҳамда замонавий талаблар даражасида такомиллаштиришни кун тартибига кўйди.

Зеро, мустақил бўлмаган мамлакатнинг қадриятлар тизими ҳеч қачон тўқис бўлмайди. Мустамлака мамлакатнинг маънавий ҳаётида мустамлакачиларнинг қадриятлари устувор бўлиши аниқ. Фақат мустақилликкина ушбу ҳолатни тубдан ўзгартиради, мамлакатнинг қадриятлар мажмуасини жаҳон тизимининг тенг ҳуқуқли ва ҳақиқий қисмига айлантиради. Шу сабабдан ҳам истиқлол янги қадриятлар тизимини шакллантиришни тақозо қилди. Бу зарурият эса қадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона, азалий ва умуминсоний кадрлаш мезонлари устувор бўлган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетди. Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларга эътибор ва бу борадаги янги тамойиллардан таълим-тарбияда фойдаланиш эҳтиёжи ошаётганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Қадрият нима?

Қадрият тушунчаси ниҳоятда хилма-хил маънода, турли соҳаларда қўлланилади.

Қадриятнинг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар ўртасидаги мулоқотларда, оммавий ахборот воситаларининг хабарларида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кундалик ҳаётда, кўпчилик назарида нарсалар (масалан, қимматбаҳо буюмлар, тақинчоқлар), табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу-умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар ва бошқалар қадрият сифатида тушунилади. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга ҳам “қадрият” тушунчасини қўллайдилар. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланиладиган “қадрият” ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва бошқаларга нисбатан ишлатилади.

Табиат ва маданият буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганида, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқтисодий қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмаса, масаланинг аксиологик жиҳати очилмайди. «Қадрият» категорияси буюм ёки нарсаларнинг иқтисодий қимматини ифодалайдиган тушунчадан фарқ қилади.

Шу маънода **қадрият** нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан қўлланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб, тартиблар ва бошқаларнинг қадрини, ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун ишлатиладиган **фалсафий категориядир**. Бу категория ўзида қадрият объектининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамиятини, фалсафий-аксиологик мазмунини, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди.

Қадриятлар муаммосига бағишланган (асосан рус тилидаги) илмий-фалсафий манбаларнинг кўпчилигида қадрият (ценность) тушунчасини баҳо (оценка) тушунчаси билан қиёслаш, уларга бир хил даража ва кўламдаги тушунчалар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки тушунча қиёсланаётганда, қадр тушунчаси эътиборга олинмайди. Балки, бундай ҳолга рус тилидаги “оценка” ва “цена” сўзларининг ўхшаш маъноли (кўпроқ иқтисодий) тушунчалар эканлиги сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида қадр ибораси ишлатилмайди, унинг русча таржимаси йўқ. «Қадр» тушунчаси ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фалсафий мазмун борлигидан далолат беради.

Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти “баҳо” тушунчасида тўлатўкис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий қадрини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди. Аслида қадриятнинг қадрини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, қадри тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш унга бўлган муносабатни ҳам ифодалайди, бу эса ўз навбатида кишиларнинг талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан боғлиқдир. Қадриятни баҳолашда қанча хилма-хил мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган кишилар иштирок этса, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш ҳам шунча қийинлашиб бораверади.

Қадриятшуносликда қадрият тушунчаси билан бу тушунча боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Агар қадрият берилган қадрни ифодаладиган фалсафий тушунча сифатида қаралмаса, унга таърифларнинг сон-саноксиз бўлиши аниқ. Негаки, дунёда қадрланадиган нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. «Қадрият» тушунчаси эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг қадрини англатадиган тушунча сифатида намоён бўлади.

Қадриятлар ва ижтимоий жараёнлар

Одамлар битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадри турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади.

Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тасаввури, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Ана шунга кўра, ҳаммада ҳам қадрлаш туйғуси доимо бир хил бўлавермайди, ижобий ва салбий қарашлар, турли хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахт-саодат ва ғам-кулфат, тараққиёт ва таназзул каби тушунчалар ҳаётнинг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадриятлар жамиятнинг ривож ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқиб олади, бошқаларини хиралаштиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга интилиш нисбатан кучаяди. Масалан, юртни ёв босганида — озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида — истиқлол, уруш даврида — тинчлик, тутқунликда — эркинлик, касал ва беморлик онларида — саломатликнинг қадри ошиб кетади, уларга интилиш кучаяди.

Таълим-тарбиянинг муҳим омиллари бўлган қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик хусусиятларини доимий сақлаб қоладиганлари ҳам бор. Булар — инсон вужудининг тириклиги, умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, меҳнати, билими, муомаласи. Улар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолаверади. Афсуски, уларнинг қарама-қаршиси бўлган касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг ҳамроҳи. Тириклик бор экан — ўлим, борлиқ энг буюк маъво экан — йўқлик, инсон тирик жонзот экан — касаллик, ҳаёт кечиришдан мақсад мазмунли умр экан — маъносиз қўйилган баъзи қадамлар, яшашнинг зарурий шартларидан бири билиш ва англаш экан — билимсизлик, тараққиётга интилиш бор экан — таназзул ва бошқалар инсониятни доимо таъқиб қилади. Юқоридаги ижобий қадриятларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан аниқланади. Ёшларда, айниқса, талаба ва ўқувчиларда маъ-

навий етук туйғуларни шакллантиришда ана шундай аксиологик боғлиқликларнинг ботиний ва зоҳирий томонларини ўргатиш катта аҳамият касб этади.

Қадриятлар тизими Ҳар қандай жамият, ижтимоий-тарихий бирликлар (уруғ, қабила, элат, халқ, миллат), ижтимоий субъектлар ва бошқалар ўзига хос қадриятлар тизимига эга бўлади. Бу қадриятлар тизимида асосий бўлмаган қадриятлар муайян қаторни ташкил қилади, турли ҳолатларда намоён бўлади. Жамият ривожининг муайян даври ёки бирор давлатда ҳам ана шундай қадриятлар тизими мавжуд бўладики, у ўша давр, жамият ва давлат кишилари, уларнинг фаолияти учун умумий мезон вазифасини ўтайди. Ҳар бир ижтимоий-тарихий бирлик, синф ва партиялар ҳам ана шундай қадриятлар тизими асосида фаолият кўрсатадилар, улардан фойдаланадилар ёки уларга эришишнинг турли усулларини қўллайдилар.

У ёки бу қадриятнинг аҳамиятини аниқлашда ана шундай тизимлар мавжуд эканлигини унутмаслик, унинг бирор давр, ижтимоий бирлик, соҳа, жараён ва бошқалар учун қандай мавқега эга эканлигини назардан қочирмаслик лозим.

Бир қарашда қадриятларнинг шакллари сон-саноқсиз ва ниҳоятда тартибсизга ўхшаб кўринади. Аслида эса башарият, олам, табиат ва жамиятда ажабтовур уйғунлик мавжуд. Қадрият шакллари ҳам уларга мос равишда ана шундай уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликдадир. Бундай ҳолатда уларнинг классификациясида табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнлар муайян қўламда, қадрият шакллари эса улар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Макон ва замонда ушбу қадрият объектлари борлиқнинг бирор шакли, жиҳати, воқеликнинг бирор қисми, оламдаги нарсалар ва атроф-муҳитнинг энг муҳим томонлари сифатида намоён бўлади. Ушбу маънода қадриятларнинг умумбашарий, умумсайёравий ва минтақавий ҳамда бирор кичик ҳудуд ёки жойга боғлиқ бўлган шаклларини кўрсатиш мумкин. Бунда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектикаси замонавий атамалар “глобал”, “зонал” ва “локал” қадрият объектларининг ўзаро муносабати тарзида зоҳир бўлади.

Жамиятнинг яшаши, одамларнинг ҳаёт кечириши учун юқоридаги қадриятлар билан бирга жамиятдаги умумижтимоий ва умуминсоний қадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг жамият, унинг тузилиши, ижтимоий бирликлар ва ижтимоий онг шаклларига алоқадор туркумларини кўрсатиш мумкин. Масалан, жамиятнинг тузилишига хос: миллий, синфий, ирқий ва бошқалар ёки ижтимоий онгнинг шаклларига боғлиқ: сиёсий, ҳуқуқий, ах-

лоқий, диний ҳамда жамиятнинг асосий соҳаларига боғлиқ: иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий. Ижтимоий қадрият шакллари орасидаги фарқлар асло мутлақ эмас, балки нисбийдир. Улар орасида ўтиб бўлмас чегаралар йўқ.

Бугунги кунга келиб «қадриятлар» ибораси ниҳоятда машҳур бўлиб кетди. Уни жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ҳодисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан умумий ном ёки атама сифатида қўллаш ҳоллари кўп учрамоқда. Кундалик мулоқотда қадр ибораси бор нарса, воқеа, ҳодиса, хусусият ва бошқаларни “қадрият” деб аташга кўпчилик ўрганиб қолди. Аммо ҳар бир сўз, атама ва тушунчанинг моҳият-мазмунини ўзига сиғдирадиган сифат чегараси бор. У ёки бу тушунчадан ана шу мазмунга сиғмайдиган кўламни талаб қилишнинг кераги йўқ. Зеро, «қадрият» тушунчасининг оммалашиб, машҳур бўлиб кетганлиги жуда яхши. Лекин уни янада кенгроқ маънода ёки зарур бўлмаган ҳолларда ҳам ишлатиш бу тушунчанинг мазмунини хиралаштириши, унинг моҳиятини ифодалайдиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўйиши, қадрини тушириши мумкин.

Халқимизнинг “Қадрсиз қадрият йўқ!”, “Қадрланмайдиган қадрият саробга ўхшайди” деган ҳикматлари бор. Ана шу сабабдан ҳам, мамлакатимиз тараққиёти ҳозирги даврининг юксак ифодалари бўлган истиқлол, буюк келажак, ватанпарварлик, инсонпарварлик, демократия, қонуннинг устуворлиги каби серқирра қадриятларни ниҳоятда қадрлашимиз лозим. Уларнинг биринчиси — истиқлол эълон қилган Ўзбекистон тараққиётининг янги аср бўсағасидаги асосий ҳақиқати, иккинчиси — истиқболдаги энг олий орзу-идеалимиз, бошқалари эса қурилаётган жамиятимизнинг ижтимоий ва маънавий тамойилларини белгилайдиган пурмаъно қадриятларимиздир.

Инсон қадри

Истиқлол инсон қадри, унинг манфаат ва эҳтиёжлари билан боғлиқ масалаларни долзарблаштириб юборди. Инсон қадри унинг ижтимоий хусусиятлари, жамиятда амалга оширган фаолияти, бошқаларга ва атроф-муҳитга муносабати, камолотга етганлиги, ижтимоий хусусиятларни ўзлаштириб олганлиги ва уларни маънавий қиёфасида намоён қила олганлигида ҳам кўринади. Инсон боласининг шахсга айланиши, ўз қадрини ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узоқ йиллар давом этади.

Умуман, учинчи минг йилликда бутун дунёда қадрлаш фалсафасининг умуминсоний мезонларини амалиётда қўллашга эҳтиёж кучайди. Таассуфки, инсон зоти сайёрамизда яшаган илк давридан бошлаб қадр ва қадриятни устувор билганида, Ер юзининг замонавий манзараси бутунлай бошқача тус олган, кишилиқни экологик

бўхронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кутиб турмаган бўлармиди?

Бугунги кунга келиб, инсоният яна табиат ва одамзод наслининг уйғунлигини сақлаб қолиш учун кадр ва қадрият ниҳоятда зарур эканлигини англади. XX асрнинг охириги ва XXI асрнинг бошланишидаги биринчи беш йилликлар БМТ томонидан “Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги” дея эълон қилинганлиги, кишилиқ жамияти эса янги минг йилликка умуминсоний қадриятларни барқарор қилишга бел боғлаб ўтганлиги бежиз эмас. Ҳозирги Ўзбекистонда инсон манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, кадрлашнинг умуминсоний тамойилларини устувор қилиш билан боғлиқ фаолиятлар бутун жаҳонда бу борадаги умумий ҳамкорликни мустаҳкамлаш ҳаракатининг таркибий қисмига айланмоқда.

Қадрлаш тамойиллари

Инсоннинг бутун умри шахсий қадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини камолга етказиш, ўзгалар, жамият, замон ва унда содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилиш жараёнидан иборатдир. Ўз шахси ва бошқалар қадрини англаб етиш учун инсоннинг камолоти давомида шакланган маънавий қиёфаси ва дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Ушбу маънода, Суқротнинг “Ўз-ўзингни англа!” шиори ғоят катта аҳамият касб этади.

Шахснинг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий, тарихий шарт-шароитлар билан диалектик алоқадорликда намоён бўлади. Муҳит ва давр талаблари шахс қадрини шакллантириб, сайқаллаб боради, унинг ўзи эса ўз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан нақадар алоқадорлигини чуқурроқ англаб олиш томон боради. Қадриятлар ёшларга ҳаёт мазмунини чуқурроқ тушуниш, жамият қонун-қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзларининг хатти-ҳаракатларини ана шу маънавий мезонлар талабига мослаштириш имконини беради. Ҳозирги даврда талаба ва ўқувчиларга қадрлаш ва қадрсизланиш жараёнларининг моҳиятини англаш, мустақиллик эълон қилган қадриятларнинг аҳамиятини тўғри тушунтиришга эришиш ниҳоятда долзарб масаладир.

Ёшлар, хусусан талабалар ва ўқувчиларни маънавий баркамол авлод вакиллари сифатида тарбиялаш ва шакллантиришда кадр ва қадрлаш туйғуси, қадриятлар категорияси, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисидаги билимларнинг мажмуаси бўлган замонавий аксиология, яъни қадриятшуносликнинг асосларини ўргатиш ниҳоятда муҳим. Ана шу сабабдан ҳам умуминсониятнинг қадрлаш меъёрлари борасида тўплаган ютуқларини умумлаштирган билим соҳалари имкониятидан фойдаланиш таълим-тарбия самарадорлигининг асосий мезонларидан биридир.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Қадрият» тушунчасининг мазмун-моҳиятини қандай тушунасиш?
2. Ўзбекистонда қадриятлар мавзуга ижобий муносабат қандай намоён бўлмоқда?
3. Қадриятлар тизими деганда нима назарда тутилади?
4. Қадриятларнинг қайси шакллари биласиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Қадриятлар мавзунинг тарихий илдизлари.
2. Ижтимоий тараққиёт жараёнида қадриятларга муносабат.
3. «Қадрият» категорияси, унинг асосий шакллари.
4. Қадриятларнинг жамият ва инсон ҳаётидаги аҳамияти.
5. Ёшларда қадрлаш тамойилларини тарбиялаш вазибалари.

7-мавзу

ФАН ФАЛСАФАСИ. ЖАМИЯТНИНГ ИЛМИЙ САЛОҲИАТИНИ ЮКСАЛТИРИШ

Фан нима?

Фан илмий билимлар тизимидир. Фан ўзининг илмий тушунча услублари ва методологиясига эга бўлган, оламни билиш ва ўзлаштиришнинг махсус усули, илмий билимлар тизимидир. Шунингдек, фан ижтимоий онг шакллари билан бириктирилади.

Фаннинг моҳиятини, инсон ва жамият ҳаётидаги ўрнини билишда унинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш муҳимдир:

— инсон фаолиятининг ўзига хос тури;

— алоҳида ижтимоий институт сифатида фан илмий билимлар йиғиндиси;

— инсониятнинг маънавий салоҳияти, олам, табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги тасаввур ва қарашларни шакллантиради;

— оламни ўзлаштириш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланади.

Фан ўз олдига илмий билимлар яратишни мақсад қилиб қўяди. Илмий фаолият моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятидан кескин фарқ қилади. Кишилар меҳнат фаолияти, сиёсат, санъат, дин ва ҳоказо соҳалардаги фаолиятлари жараёнида ҳам билим орттиради. Лекин илмий билимлар изчиллиги, тизимлилиги ва ҳақиқийлиги билан ажралиб туради.

Илмий билимлар ҳосил қилиш усулларига қараб, фанлар экспериментал ва фундаментал фанларга ажратилади. Шунингдек, улар ўрганиш объектига қараб, табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга бўлинади. Тадқиқот предметини чуқурроқ ўрганиш жараё-

нида фаннинг янги соҳа ва тармоқлари вужудга келади. Масалан, табиатшунослик фанларининг ботаника, зоология, кимё, математика, физика каби соҳалари; ижтимоий-гуманитар фанларнинг тарих, қадимшунослик (археология), этнография, социология, сиёсатшунослик, фалсафа, этика, педагогика, психология, маданиятшунослик каби соҳалари вужудга келди. Уларнинг ҳар бири яна қатор тармоқлардан иборатдир. Масалан, тарих фани қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар тарихи, янги замон тарихи; фалсафа онтология, гносеология, аксиология, фалсафа тарихи каби тармоқларга эга.

Инсониятнинг кейинги икки юз йиллик тарихи давомида табиатни ўзлаштириш, инсон моҳиятини билиш, жамиятни такомиллаштириш борасида эришган ютуқлари фан тараққиёти билан бевосита боғлиқдир. Инсон табиий ва ижтимоий муҳитга яхшироқ мослашиш, табиатнинг стихияли кучлари олдида ожиз ва чорасиз бўлиб қолмаслик учун фанга мурожаат қилади. Шунингдек, у фан туфайли ижтимоий муносабатларни ўз мақсад ва манфаатларига мос равишда такомиллаштиради. Фаннинг илмий билимлар тизими сифатида вужудга келиши инсон эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлди.

Фан тарихи ва тараққиёти

Фаннинг вужудга келиши тўғрисида турлича қарашлар, мавжуд. Фаннинг вужудга келиши ва ривожланишида Ғарб ва Шарқ мамлакатлари қўшган ҳиссаларни бир ёқлама тавсифлаш, уларнинг бир-бирига кўрсатган ўзаро таъсирини инкор этиш ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожидан европацентризм ва осиецентризм оқимларини вужудга келтирди.

Қадимги Шарқ жаҳон маданияти ва цивилизациясининг бешиги бўлгани, дастлабки илмий билимлар Шарқ мамлакатларида вужудга келгани жаҳон олимлари томонидан эътироф қилинган. Қадимги Шарқ мамлакатларида (Ҳиндистон, Хитой, Миср, Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна, Шош, Афросиёб) астрономия, математика, табобат, фалсафага оид илмий билимларнинг вужудга келиши кундалик ҳаётини эҳтиёж, деҳқончилик ривожини, инсон саломатлигини муҳофаза қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган. Йил фаслларининг алмашувини билиш зарурати астрономияга оид илмий билимларни ривожлантиришга олиб келган.

Қадимги Шарқ ва Марказий Осиёда илмий билимларнинг шаклланиши, ривожланиши билан табиат ва борлиққа онгли муносабат, табиат ҳамда инсонни қадрлаш ҳисси шакланган. Илмий ва фалсафий тафаккур инсоннинг табиат ва жамиятга бир ёқлама қарамликдан озод бўлишига, меҳнат туфайли борлиққа фаол муносабатда бўлишига имкон берган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларнинг олам, одам ва табиатга бўлган фалсафий қарашлари “Авесто”да, ҳикмат, мақол ва ривоятларда ўз ифодасини топди.

Қадимги юнонларнинг Шарқ мамлакатлари билан савдо муносабатлари илмий-маданий соҳалардаги алоқалари учун кенг йўл очган. Қадимги Юнонистондаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар илмий билимларнинг ривожланиши учун қулайликлар яратган. Қадимги юнонлар эраиздан аввалги VI-IV асрларда илмий билимларни тизимлаштирди ва тасниф қилди. Эвклид, Архимед, Фалес, Аристотелнинг илмий билимлар ривожига хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Қадимги юнон олимлари кўпроқ табиат ва коинот сирларини билишга, кузатиш ва мантиқий фикрлаш воситасида оламнинг содда, бироқ диний- мифологик қарашлардан фарқли манзарасини яратишга, борлиққа озод ва эркин инсон кўзи билан қарашга интилган. Қадимги юнонларга хос изланувчанлик, хурфикрлик турли фалсафий оқим ва мактабларнинг шаклланишига олиб келган.

Антик дунё яратган фан ва фалсафа ўртасидаги ҳамкорлик, бири-бирига кўрсатган баракали таъсир Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-фалсафий фаолиятида янги босқичга кўтарилди. Уларнинг илмий қарашлари ҳозирги замон фанининг тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қадимги Рим империясининг қулаши нафақат сиёсий, балки илмий-маданий соҳада ҳам таназзулни кучайтирган. Бироқ илмий-фалсафий тафаккур бутунлай тўхтаб қолмаган. Қадимги юнонларнинг илғор фалсафий ва илмий анъаналари Марказий Осиёда янада ривожланди ва фан соҳасига янги кашфиётлар берди.

IX—XII асрларда араб халифалари Хорун ар-Рашид, унинг ўғли Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмуннинг ҳомийлигида ўша даврнинг ўзига хос фанлар академиялари вужудга келган. Хусусан, IX аср ўрталарида Бағдодда “Байт-ал-ҳикма” (Донишмандлар уйи), Хоразмда Маъмун академияси вужудга келди. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Беруний, ибн Сино каби алломалар математика, астрономия, тиббиёт, жамиятшунослик ва сиёсатга оид фанларни ривожлантирдилар.

Шарқда илмий билимлар ривожини диний ақидаларни инкор этмагани ҳолда инсонни янада камол топтиришга, борлиқ моҳиятини ақл ва тафаккур воситасида билишга асосланган эди. Шарқлик олимлар қадимги юнон олимларининг илғор анъаналарини давом эттирган, илмий билишнинг янги усулларини таклиф этган. Шарқ илмий тафаккури баркамол инсонни шакллантириш, ижтимоий муносабатларни янада такомиллаштириш, табиат сирларини билиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган эди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг илғор илмий қарашлари ва асарлари Европада илм-фан ривожига катта аҳамиятга эга бўлган. Европаликлар Албарон (Ал Беруний), Авиценна (ибн Сино), Ал

Ферганус (Ал-Фарғоний). Улуғбек ва бошқаларнинг илмий меросини чуқур ўрганган, уларнинг анъаналарини давом эттирган. Буюк итальян мутафаккири Данте Алигъери “Илоҳий комедия” (XVI аср) асарида Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларни жаҳоннинг буюк алломалари сифатида улуғлади.

Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссалари математика, алгебра, астрономия, минералогия, геодезия, география, табобат, тарих, тилшунослик, мантиқ, фалсафа ривожига яққол кўзга ташланади. Мусо Хоразмий математиканинг янги соҳаси бўлган алгебрага асос солди. Ибн Сино ўзининг “Тиб қонунлари” асари билан табобатни илмий асосда ривожлантирди ва унинг асарлари Европада кўп асрлар давомида муҳим қўлланма бўлиб келди. Мирзо Улуғбекнинг астрономияга оид “Зичи жадиди Кўрагоний” асари фанга қўшилган муҳим ҳисса бўлди. У ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Мавжуд адабиётларда таъкидланишича, Европада фаннинг алоҳида фаолият шакли сифатида ривожланиши XVI-XVII асрларга тўғри келади. Бу **классик фан даври** бўлиб, унда Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Жордано Бруно, Исаак Ньютоннинг асарлари вужудга келди. Буюк инглиз мутафаккири Френсис Бэкон, француз олими Рене Декарт илмий билиш услубларини ишлаб чиқди. Улар фаннинг табиатни ўзлаштириш ва жамиятни такомиллаштиришдаги аҳамиятига юксак баҳо бердилар, “Билим — кучдир” шиорини илгари сурдилар.

Бу даврда фан ва фалсафа бир-биридан кескин ажралмаган эди. Олимлар ўз асарларини “позитив экспериментал фалсафа” деб аташ эдилар. Европада илм-фан ривожини кишиларнинг олам тўғрисидаги қарашларини тубдан ўзгартирди. Оламга дунёвий фанлар нуқтаи назаридан қараш имконияти вужудга келди, яъни оламга бир ёқлама диний қарашдан кескин фарқ қиладиган илмий қараш шаклланди.

Европа олимларининг табиатшунослик фанлари соҳасида эришган ютуқлари янги фалсафий таълимотларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, И. Ньютон томонидан физика соҳасида қилинган кашфиётлар табиат ва жамиятнинг механистик манзарасини яратишга, Чарлз Дарвиннинг илмий кашфиётлари эса, бутун олам эволюцияси, оламнинг яхлит бирлиги, органик ва ноорганик табиат ҳамда жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг шаклланишига олиб келди. Ўз вақтида ҳам табиатшунос, ҳам файласуф бўлган Р. Декарт, Ф. Бэкон томонидан илмий билиш методларининг, фаннинг буюк ўзгартувчилик ва яратувчилик қудратининг фалсафий асосланиши кейинги даврларда фан ва фалсафа методологияси учун мустақкам замин яратди. Жаҳон фанининг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ олимлари муносиб ҳисса

қўшганлар. Ижтимоий тараққиётнинг маълум бир даврларида Шарқ жаҳон фани ривожда етакчи мавқени эгаллаган бўлса, тараққиётнинг кейинги босқичларида бошқа мамлакатлар етакчи бўлган.

Осиё ва Европа мамлакатлари халқларининг жаҳон фани ривождаги ўрни ва нуфузини бир ёқлама бўрттириш ёки камситиш назарий жиҳатдан хатодир. Фан ўз моҳияти билан умумбашарийдир. Ер юзидаги ҳар бир халқ катта-кичиклигидан қатъи назар, унга ўз ҳиссасини қўшиб келди.

¹ XIX асрнинг ўрталарида табиатшунослик фанларида қилинган буюк кашфиётлар (эволюцион назария, хужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонуни) фалсафий дунёқарашнинг ўзгаришига, жамият тўғрисидаги илмий назарияларнинг вужудга келишига туртки берди.

¹ XIX асрнинг охирларига келиб, фаннинг муҳим соҳаларида эришилган ютуқлар илм тараққиётида янги, ноқлассик фан даври бошланганидан далолат берди. Физика соҳасида оптика, термодинамика, электр ва магнетизмнинг ўрганилиши, кимё соҳасида кимёвий бирикмалар хоссаларининг ўрганилиши, Менделеев элементлар даврий тизимининг яратилиши, математикада аналитик геометрия ва математик анализ кабиларда яққол кўринди. Бу даврда ижтимоий гуманитар фанлар, хусусан социологиянинг мустақил фан сифатида ривожланиши ижтимоий жараёнларни ўрганиш ва жамият истиқболларини белгилаш имконини берди.

Илмий билимларнинг вужудга келиши жуда қадимий тарихга эга бўлса ҳам, бу билимларни системалаштириш, илмий билиш усулларини яратишга асосланган фан тарихи XIX аср ўрталарида ижтимоий муносабатларнинг такомиллашуви билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланди.

Фаннинг жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамияти ортиб бориши билан фан тарихини ўрганиш, унинг ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилиш билан шуғулланадиган алоҳида соҳа — фаншунослик вужудга келди. XX аср бошларида фан ва техника инқилобининг рўй бериши натижасида фаннинг ижтимоий онгнинг бошқа шаклларида устунлигини ҳимоя қилувчи алоҳида фалсафий йўналиш — сциентизм ва унга бутунлай зид бўлган антисциентизм вужудга келди.

Фанга олам ва одамнинг моҳиятини билишнинг ягона воситаси деб қараш, уни ижтимоий онгнинг бошқа шаклларига қарши қўйиш ҳам бутунлай хатодир. Фан қанча тараққий этмасин, сирли олам моҳиятини тўлиқ била олмайди.

Фан тараққиёти инсониятга фақат фаровонлик, яхшилик келтирибгина қолмай, чексиз мусибат ва маҳрумликлар ҳам келтириши мумкин. Фан ва техника ютуқларидан табиат ва кишилик жамияти манфаатларига қарши фойдаланиш оқибатида инсоният олдида ядро-

вий уруш, экологик муаммолар вужудга келди. Терроризм бутун инсоният ҳаётига жиддий таҳдид сола бошлади. Илмий кашфиётларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш учун ижтимоий-фалсафий тафаккурга «фан этикаси» тушунчаси кириб келди. Фан инсониятнинг фаровонлиги, бахт-саодати, ижтимоий тараққиёти учун хизмат қилиши керак. Бунинг учун олимлар ва тадқиқотчилар илмий кашфиёт оқибатлари учун масъулиятни ҳис этиши, фан тараққиётининг фалсафий муаммоларини оқилона ҳал этишга интилиши ҳозирги даврнинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Таниқли инглиз олими Томас Кун ўзининг “Фан ва техника инқилоби” асарида фан тарихи парадигмалар алмашинуви тарихидан иборатдир, деган ғояни илгари сурди. Парадигма, Т. Куннинг таъкидлашича, маълум бир тарихий даврда илмий тадқиқотлар йўналишини белгилайдиган муайян бир илмий назариядир. Масалан, Ч. Дарвиннинг эволюцион назарияси, Э. Дюркгеймнинг социологизм назарияси, Эйнштейннинг эҳтимоллик назарияси фан тараққиётида бурилиш ясаган парадигмалар эди.

Мустабид тузум халқимизнинг илм-фан ва замонавий техника сирларини эгаллаши учун маълум шарт-шароит яратган бўлса ҳам, унинг бой маънавий меросидан баҳраманд бўлиши, аждоқларнинг илғор илмий-маданий анъаналарини ривожлантиришга имкон бермади.

Мустақиллик туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарихга эга бўлган маънавий-интеллектуал меросини ўрганиш, жаҳон илм-фани ва техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлиш, дунёнинг машҳур илм даргоҳларида ўқиш-ўрганиш имконияти вужудга келди. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш, замонавий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, барқамол инсонни шакллантиришда илм-фан ютуқларига таяниш ҳаётий заруратга айланди.

Республикаимиз Президенти И.А. Каримов “Барқамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” каби асарларида илм-фанни ривожлантириш ислоҳотлар муваффақиятининг гарови, моддий фаровонлик асоси эканини ҳар томонлама исботлаб берди. Ўзбекистоннинг жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққий этиши, шубҳасиз, унинг илм-фан салоҳиятига бевосита боғлиқдир.)

Мамлакатимизда собитқадамлик билан амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, “Таълим тўғрисида”ги Қонун мамлакатимиз илмий салоҳиятини юксалтириш, жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган мутахассис кадрлар тайёрлаш вазифасини қўйди.

**Ҳозирги замон
фанининг
хусусиятлари**

XX аср бошларига келиб, унинг ҳар томонлама ривожланиши фаннинг ижтимоий онг тизимидаги ўрни ва аҳамиятини янги-ча тушунишни тақозо этди. Ҳозирги замон,

яъни постноклассик фанга хос бўлган куйидаги хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

— фан ўзининг ўрганиш соҳаларини кенгайтириб, микроолам, макроолам муаммоларини ўрганиш билан шуғуллана бошлади. Микро ва макрооламни ўрганиш учун фан анъанавий усуллардан ташқари, янги усуллардан, махсус асбоблардан, математик моделлаштириш усулидан фойдалана бошлади;

— илмий билишнинг субъектив жиҳатларига алоҳида эътибор берилди. Бу эса мутахассиснинг ўрганаётган соҳасини чуқурроқ ва кенгроқ билишини тақозо этди;

— фалсафа ва фанда оламдаги нарса-ҳодиса, жараёнларнинг қонуният ҳамда тартиб асосида рўй бериши тўғрисидаги қарашлардан фарқли равишда ривожланиш тартиб ва тартибсизлик бирлигидан иборат экани эътироф қилина бошланди;

— фан тараққиёти миллий доирадан чиқиб, тобора байналмилал характер касб эта бошлади. Унинг ютуқлари бутун инсониятнинг мулки сифатида англана бошлади;

— фаннинг инсонпарварлик ва тараққийпарварлик моҳияти тўла-роқ намоён бўлди;

— фаннинг ривожини олимларнинг кадриятларни эъзозлаш ва баҳолашида янгича мезонларни ишлаб чиқишни тақозо этди. Бу олимларнинг бирор-бир фан соҳасини яқка ҳукмронлик билан эгаллаб олмаслиги, илмий янгиликларни бошқалардан яширмаслиги, кўчирмачилик қилмаслиги, ўз кадр-қимматини топтамаслиги кабиларда намоён бўлди;

— жаҳон миқёсида илмий салоҳиятни, илм-фан ютуқларини бошқа мамлакатларга чиқариш моддий неъматлар чиқаришдан кўра фойдалироқ бўлиб қолди. Бу эса жаҳон миқёсида информацион жамиятни, инсониятнинг бир бутун ҳамжамияти шаклланишининг муҳим омилларидан бири бўлиб қолди;

— табиий ва ижтимоий фанларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, таъсири кучайди. Табиатшунос олимларнинг ижтимоий фан ютуқларидан фойдаланиши инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни инсонийлаштиришда, табиатни муҳофаза этишда муҳим аҳамият касб этди;

— фан умумбашарий ва умуминсоний муаммоларни ҳал этиш билан жиддий шуғуллана бошлади;

— фан инсоният ҳаётидаги қатор муаммоларни ҳал этибгина қолмай, унинг ҳаётига жиддий таҳдид соладиган муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Олимнинг ўз илмий фаолияти учун жавобгарлигини

ошириш, инсоният ҳаёти, тинчлиги учун таҳдид соладиган илмий изланишларни тақиқлаш. назорат қилиш ҳозирги замон фанининг муҳим муаммоларидан биридир.

Истиқлол ва фан ривож

Ўзбекистонда мустақиллик шароитида мамлакатнинг илмий-интеллектуал салоҳиятини янада кучайтиришга алоҳида эътибор берилди. Президент И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида ҳамда нутқ ва мақолаларида мамлакатимиз илм-фанини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди.¹

Айниқса, жаҳон илм-фани ривожига катта ҳисса қўшган улуг аждодларимизнинг илмий меросини чуқур ўрганиш ва уларнинг анъаналарини ривожлантириш мақсадида Хоразмда Маъмур академиясининг қайтадан тикланиши маданий ҳаётимиздаги улкан воқеа бўлди. Шунингдек, илмий тадқиқот муассасаларининг таркибий тузилишида муҳим ўзгаришлар қилинди, замон талабларига жавоб берадиган янги олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари, Олий Аттестация Комиссияси ташкил этилди. Талабаларни олий ўқув юртларига қабул қилишнинг илғор усуллари, янги педагогик технологиялар жорий этилди.

Ўзбекистонда илм-фан кишиларининг малакаси, билимини оширишга кўмаклашадиган жамғармалар ташкил этилди. Фан ривожининг ҳуқуқий асослари яратилди, илм-фан ходимларини ижтимоий ҳимоялашга эътибор кучайтирилди.

Фан тараққиётида анъанавийлик ва янгилиниш жараёни диалектикасини билиш, бу жараённи Ўзбекистон шароитида янада ривожлантириш давр талабидир. Фандаги анъанавийлик, бир томондан, уни тарихий илдизларидан узилиб қолишдан сақласа, иккинчи томондан, мамлакат тараққиёти йўлида пайдо бўлган муаммоларни анъанавий усуллар билан ҳал этиш унинг ҳаётдан ажралиб қолишига олиб келади. Фан тараққиётида анъанавийлик ва янгиликни (новаторлик) узвий боғлаш муҳим муаммолардан биридир. Бошқача қилиб айтганда, анъаналардан бутунлай воз кечиш ҳам, анъаналар билан боғланиб қолиш ҳам фан тараққиётига халақит беради.

Ўзбекистон фанига кириб келган муҳим янгиликлар унинг таркибий тузилишидаги ўзгаришлардан ташқари яна қуйидагиларда намоён бўлади:

- фаннинг компьютерлаштирилишида;
- жаҳоннинг глобал муаммоларини ҳал этишда ўзбек олимларининг фаол иштирок этаётганида;
- илмий тадқиқотларда энг замонавий техника, асбоб-ускуналардан ва илғор методлардан фойдаланилаётганида;

— олимларимизнинг жаҳон тилларини ўрганишга рағбатлантирилишида;

— жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари олий ўқув юртларида мутахассис-кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилганлигида;

— таълим-тарбия тизимининг тубдан ислоҳ қилинаётганида.

Ўзбекистонда демократик жараёнларни янада чуқурлаштириш, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий вазифаларни ҳал этишда фаннинг асосий вазифалари Президент И.А.Каримовнинг асарларида батафсил тавсифлаб берилди. Фаннинг сиёсат, маданият билан боғлиқлиги, демократик жамиятда унинг таянч қадрият эканлиги ҳар томонлама асосланди.

Фаннинг ривожини ўз олдига қўйган муаммоларни ҳал этишда илмий методлардан оқилона фойдаланишни тақозо этади. Ҳозирги даврда амалий ва назарий тадқиқотлар ўтказишда қуйидаги усуллардан кенг фойдаланилмоқда: кузатиш, қиёслаш, тавсифлаш, формаллаштириш, моделлаштириш ва бошқалар.

XX аср фан-техника инқилоби инсониятнинг моддий ва маънавий ҳаётида туб ўзгаришларни вужудга келтирди. Инсоннинг табиат тақдирини учун жавобгарлик ҳиссини янада оширди. Фан инсон ҳаётининг истисносиз барча соҳаларига кириб келди, инсон ва жамият борлигининг муҳим таркибий қисмига, бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Шу боисдан ҳам ҳозирги замон фанини “катта фан” деб аташ расм бўлди.

Кейинги юз йил давомида илмий фаолият билан шуғулланувчи олимлар сони беқиёс даражада ўсди. Агар XX аср бошларида бутун Ер юзидаги олимлар юз минг атрофида бўлган бўлса, ҳозирги пайтда уларнинг сони беш миллиондан ортиб кетди.

Фан ва техника соҳасидаги инқилобий ўзгаришларни олимлар сонининг ўсиб боришидагина эмас, балки илмий кашфиётлар салмоғи ва сифатининг муттасил ортаётганида ҳам кўриш мумкин. Бутун инсоният тарихида қилинган илмий кашфиётларни юз фоиз деб оладиган бўлсак, унинг тўқсон фоизи XX асрга тўғри келди. Илмий информациялар ҳар ўн-ўн беш йилда икки мартага ортиб борапти.

Ўзбекистонда кейинги йилларда фаннинг турли соҳаларида фаолият кўрсатаётган олимлар, илмий ходимлар салмоғи ортди.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон фани ривожланиши олдида турган асосий йўналишлар И.А. Каримовнинг қатор асарларида белгилаб берилди. Улуғ аждодларимизнинг илмий анъаналарини давом эттириш, ҳозирги замон фани ва техникаси ютуқларини пухта эгаллаш мамлакатимизнинг янги асрда жаҳоннинг илғор мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллаши учун мустақкам замин яратади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фан нима?
2. Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссалари тўғрисида нималарни биласиз?
3. Фан ва фалсафанинг ўзаро боғлиқлигини изоҳланг.
4. Ўзбекистон мустақиллигининг фан тараққиётидаги аҳамиятини тушунтиринг.
5. Баркамол инсон шахсини шакллантиришда илм-фан қандай аҳамият касб этади?

Амалий машғулот саволлари

1. Фан нима? Унинг турли цивилизация ва даврлардаги тараққиёти. Европоцентризм ва осиёцентризм.
2. Ҳозирги жаҳон фани, унинг тараққиёт омилига айланиши ва фалсафий таҳлили.
3. Фан методологияси ва унинг турлари.
4. Ўтиш даврида фан олдида турган муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари.

8 - м а в з у

УМУМБАШАРИЙ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ. ЎЗБЕКИСТОНДА ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОННИ АСРАШ

Умумбашарий муаммолар

Одамзод насли XX асрнинг иккинчи ярмида шундай муаммолар домига тортилдими, эндиликда уларнинг исканжасидан қутулиб кетиш ёки кетмаслик бугунги куннинг энг долзарб масаласига айланди. Агар XX асрнинг биринчи ярми охирларида инсоният қаршисида асосан битта умумбашарий муаммо — ядро ҳалокатининг олдини олиш кўндаланг бўлиб турган бўлса, энди ўзгарди. Аҳоли табиий ўсишининг юқори даражаси сақланиб қолиши, фан-техника ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдаланишга ружу қилиниши ва бир қатор минтақаларда мураккаб экологик вазиятнинг вужудга келиши масалани чигаллаштириб юборди. Оқибатда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли типдаги башоратлар келиб чиқди. Ана шундай шароитда ҳар бир ақл-заковатли одам “Бундай йўлда қандай муаммолар, қийинчиликлар, синовларга дуч келишимиз мумкинлигини етарли даражада аниқ тасаввур қиляпмизми?” — деган саволни ўз олдига кўндаланг қўйиши ва унга жавоб топиши зарур бўлиб қолди. Бу саволни бутун жаҳон халқларининг иштирокисиз ҳал этиб бўлмайди.

Табиатга кишиларнинг зуғуми кучая борган сари табиий муво- занатнинг бузилиши оқибатида кишиларнинг яшаш тарзи, соғлиғи, ижтимоий муҳитга бўлган акс таъсири тобора ҳалокатли тус ола бошлади. Инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина ҳар қандай сиёсий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфа- атларини кейинга суриб, муштарак умуминсоний манфаатлар тева- рагида жипслашиш, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаш орқа- лигина қутулиши мумкин. “Бутун дунё ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набиралари- мизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдириш- дир”¹.

Ҳозирги пайтда инсониятга хавф солиб турган умумбашарий муаммолар деганда бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммолар тушунилади.

Бундай муаммолар қуйидагилардир:

— термоядро уруши хавфининг олдини олиш ва қуролланишни бартараф этиш;

— жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиш;

— иқтисодий қолоқликни тугатиш; ер юзида қашшоқлик ва оч- ликка барҳам бериш;

— табиий бойликлардан оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;

— инсониятнинг бахт-саодати йўлида фан-техника ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни янада фаоллаштириш (энг хавфли касалликларга қарши кураш, коинотни ўзлаштириш);

— дунё океан бойликлари ва имкониятларидан унумлироқ фой- даланиш; озон қатлами йўқолиши хавфининг олдини олиш ва ҳ.к.;

— инсоният ва унинг келажаги тўғрисидаги ўзаро ҳамкорликда жиддий тадқиқотлар олиб бориш; киши организмнинг тобора тез суръатлар билан ўзгараётган сунъий ва табиий муҳитга мослашиш, жараёнини илмий таҳлил қилиш.

Инсоният олдида ана шу хилдаги муаммоларнинг кўндаланг ту- риб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта мураккаб, ўта қалтис бир жараённи бошидан кечираётганлигидан дарак беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи бир гуруҳлари мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзидаёқ бутун планетамиздаги ижтимоий ҳаётнинг кейинги минг йилликдаги аниқ манзарасини чизиб бериш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай муаммолар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид. бар- қарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: «Ўзбекистон», 1997, 4-бет.

Биринчидан, ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижтимоий-иқтисодий системалар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳ.к.) бўлиб, булар шартли равишда “интерсоциал” муаммолар деб ҳисобланади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва шу кабиларни ҳам қамраб олади.

Иккинчидан, “инсон ва жамият” ўртасидаги муносабат билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-техника тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳоли кўпайишининг тез суръатлар билан илдам кетиши — “демографик портлаш”, кишилар саломатлигини сақлаш, киши организмнинг ниҳоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга мослашиши, шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, “инсон — табиат” муносабатларига эса хом ашё ресурсларини тежаш, аҳолини озиқ-овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар таъсирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий омилларнинг ўрнини ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг туб моҳиятини тушуниш мумкин.

Худди шунингдек, соф ижтимоий умумбашарий муаммоларнинг ечимида табиий омилларнинг бу жараёнга бевосита уланиб кетишини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Ҳам ижтимоий, ҳам табиий омиллар асосида юзага чиқадиган умумбашарий (глобал) муаммолар бир бутунликни ташкил этиб, уларга ҳар томонлама (комплекс) ёндашиш кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, фалсафа фани зиммасига катта масъулият юклайди.

Инсониятнинг келажаги тўғрисида тарихда турли-туман башоратлар мавжуд, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий қадриятларидан бўлган муқаддас “Авесто” ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истиқболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилган. Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. “Авесто”да Зардушт ўлиmidан сўнг 3000 йил ўтгандан кейин, эркин фаровонлик замони келади, Ахура Мазда қудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла ғалаба қозонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Фарб мамлакатларида шуҳрат қозонаётган бир қатор Фарб футурологияси мазмунига эга. Фарб футурологиясининг машҳур намоёндаларидан Фон Карман, Е.Шервин, Г.Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро ҳалокати ёки бошқа бир умумбашарий муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринадилар.

Кишилик жамиятининг келгуси истиқболи тўғрисида жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Печчеи томонидан асос солинган “Рим клуби” аъзолари бўлган Ж. Форрестер, Д. Медоуз, Я. Тинберган, А. Кинг ва бошқалар тайёрлаган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа остида қолдираётган умумбашарий муаммолар кўламининг кенгайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилинаётган зуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритилади. “Рим клуби” аъзолари томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтган билимлар ва мантиқ қонунлари ва категорияларига суянган ҳолда инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим илмий хулосалар баён қилинган.

Демак, инсоният тараққиётининг келгуси истиқболини белгилашдаги энг муҳим белгилар сирасига умумбашарий муаммолар табиатини чуқур англаш, бу муаммоларнинг ечими умуминсоний муштарак манфаатлар йўлида ҳамжиҳатликда қилинган саъй-ҳаракатлар эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шундай мисоллар анчагина. Масалан, 1955 йил 31 январда Фредерико Жулио Кьюри (у шу пайтда жаҳон илмий ходимлари федерацияси ташкилотининг президенти эди) Нобель мукофоти совриндори Бертран Расселга хат орқали мурожаат қилиб, ядро куролининг жуда хавфли тус олаётганлигини, бу фалокатнинг олдини олиш учун фан арбоблари биргаликда ҳаракат қилиши лозимлигини билдиради. Б. Рассел Ф. Кьюри таклифини қўллаб-қувватлаб, бу мурожаатга имзо чекувчи вакиллар бир хил сиёсий оқим тарафдорлари бўлиб қолмаслиги, бунда жаҳондаги барча кучлар, ҳар бир халқ, жамият вакиллари иштироки зарурлигини таъкидлайди. Масалага бундай ёндашиш фалсафий тафаккур тараққиётининг янги босқичини бошлаб берган эди. Бу эса илмий-сиёсий адабиётларда “янгича тафаккур услуги” деб аталган ва жаҳоннинг энг атоқли олимлари А. Эйнштейн, Ф. Жулио Кьюри, М. Борн, Л. Полинг ва бошқалар томонидан имзо қўйилган манифестга асос қилиб олинган эди. Натижада 1955 йил 9 июль куни Б. Рассел томонидан ўтказилган матбуот конференцияда “Рассел-Эйнштейн манифести” номи билан шуҳрат қозонган, бутун Ер юзи аҳолисига, сиёсат ва давлат арбобларига қаратилган машҳур чақириқ эълон қилинганди. У ҳозирги пайтда тинчлик ва қуролсизланиш учун курашувчи Пагуош ҳаракатини бошлаб берган эди. Манифестда: “Биз янгича фикр қилишга одатланишимиз керак. Биз ўз-ўзимиздан у ёки бу гуруҳ мамлакатларининг ҳарбий ғалабасини таъминлаш учун нималар қилиш зарур, деб эмас, балки ядро ҳалокати ва унинг даҳшатли оқибатлари

қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида инсониятни огоҳлантириш учун нималар қилдинг, деб сўрашимиз керак”, — деган сўзлар бор эди.

“Рассел-Эйнштейн манифести” чоп этилганига ҳам мана 45 йил бўлди. Бу вақт мобайнида ядро қуролларини ишлаб чиқиш ва синаб кўриш кўлами бир неча баробар кўпайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўтган ярим аср мобайнида қуролланишга 16—18 трлн. доллар маблағ сарфланди. Ҳозирги кунда ҳарбий соҳалар учун ҳар йилига 1 трлн. доллар миқдориди маблағ ажратилмоқда. Бир кунда қурол-яроққа ажратиладиган маблағ 3,4—3,5 млрд. долларни ташкил этмоқда. Таққослаш учун қуйидаги рақамларга мурожаат қиламиз. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг безгакка қарши кураш тadbирлари учун бир йилда 28—30 млн. доллар ажратишини, халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг бир йиллик бюджети 950—980 млн. доллар миқдориди эканлигини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Ҳарбий саноат ўз домига табиатнинг шундай ноёб бойликларини тортаяптики, бу сарф-харажатлар ўсиш суръатининг тезлигига қараб беихтиёр ўз келажагимиз тўғрисида хомуш хаёллар оғушида қолмасдан илож йўқ. Бу соҳа фақат табиий ресурслар билан чекланиб қолмасдан, балки, ўта камёб ақл эгалари, талантли кишиларнинг ақлий фаолиятини ҳам ўз измига солиб, оқибатда, илмий-техника тараққиётининг инсоният манфаатига қаратилган йўналишига асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Энергия ва ёқилги ресурсларидан фойдаланиш муаммоси Давримизнинг яна бир муҳим белгиларидан бири жаҳон иқтисодиётининг суръатини белгилайдиган энергияни истеъмол қилиш кўлами муттасил кенгайиб бораётганлигидир. Агар жаҳон иқтисодиёти ҳозирги суръатда давом этадиган бўлса, у вақтда саноат ва халқ хўжалигининг энергияга бўлган эҳтиёжи учун яқин йиллар ичида йилига 20 млрд. тонна ёқилги талаб қилинади. Бу кўрсаткич 2025 йилда 35—40 млрд., XXI аср охирига бориб 80—85 млрд. тоннани ташкил этиши тахмин этилмоқда.

Вужудга келаётган бу ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли эса битта, у ҳам бўлса, ёқилгининг органик моддалар (нефть, кўмир, газ ва ҳ.к.) дан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилги манбалар (ГЭСлар, АЭС, шамол электростанциялари, Кўёш энергияси, водород, гелий ва ҳ. к.) дан олинадиган энергия миқдорини муттасил ошириб бориш. Кўёш энергияси, ГЭС ва шамол электростанциялари 2025 йилда бу эҳтиёжнинг 60%ини қондириши мумкин.

Яқин келажакда ривожланаётган мамлакатларда электр энергияси ишлаб чиқаришни тез суръатлар билан кўпайтириб бориш кўзда

тутилмоқда. Бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг қарийб 34% ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Электр энергиясининг шу қадар тез суръатлар билан ишлаб чиқарилаётганлиги ён атрофдаги табиий ва ижтимоий муҳитга таъсир этмасдан иложи йўқ. Масалан, гигант ГЭСларнинг қурилиши, ўз навбатида ана шу регионнинг иқлим шароитига, ён атрофдаги шаҳар ва қишлоқларда халқ хўжалигининг кўпгина тармоқларига салбий таъсир ўтказиши (масалан, экин майдонларининг қисқариши, мавжуд майдонларнинг шўрланиши ва ишдан чиқишига олиб келиши) мумкин. Атом электростанцияларининг чиқиндиларини бартараф этишнинг экологик хавфсизлик масалалари ҳозирги даврнинг ечилиши мураккаб муаммоларга айланди. Айниқса, 1986 йил 26 апрель куни Чернобил АЭС IV блокининг ишдан чиқиши натижасида жуда катта миқдордаги радиациянинг ҳавога тарқалиши мазкур регионнинг яшашга мутлақо яроқсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодини ўстириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга чора йўқ. Бироқ бугунги кунда электр энергиясини ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам бу муаммони ижтимоий тараққиётнинг келажагини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири сифатида жаҳоншумул аҳамиятга

**Хом ашё ресурсларидан
фойдаланиш ва
экологик мувозанатни
сақлаш муаммоси**

76%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80% кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хом ашёнинг бошқа турлари тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Таҳлилларга қараганда, ўтган асрнинг 90-йилларида ишлаб чиқарилган хом ашё миқдори 60—70-йиллардагига қараганда 1,5—2 баробар кўпайган.

Ер юзиде вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хом ашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши, шунингдек бошқа хом ашё захираларининг камайиб кетиши каби бошқа бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият табиий муҳитнинг инсон организмга ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хом ашё ре-

сурслари, фойдали қазилмалар билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони ижобий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулотнинг 3—5% миқдорида маблағ ажратиши зарур. Демак, ҳар йили ўрта ҳисоб билан 650—850 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади.

Жуда кўп ривожланган мамлакатларда ичимлик сувининг танқислигидан қийинчиликлар юзага чиқмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42—45% км³ ҳажмида саноатдан чиққан ифлос оқова сувлар сув ҳавзалари, кўл, денгиз, океан сувини ўзининг заҳарли таркиби билан булғамоқда. ХХI аср бошларига келиб, тоза ичимлик сувига бўлган эҳтиёж дунё миқёсида ўтган асримизнинг 90-йилларига нисбатан яна 2,3—2,5 баробар ошди.

Ҳар йили океанларга 12—15 млн. тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўкилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, саноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, ўрмонлар кесилиб, яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда хавфли тус олмоқда. Дунёда ҳар йили 0,8% тропик ўрмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км² территориядаги тропик ўрмонлар кесилиб, қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар ёки минутага 16 гектар ўрмон йўқотилмоқда. Табiiй мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган мўътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг яна салбий белгиларидан бири шундаки, инсон фаолияти кўламининг миқёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда коинотга ҳам таъсир эта бошлади.

Озиқ-овқат муаммоси Ниҳоятда тез ўсиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги ҳукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда экиладиган ер майдонлари аҳоли жон бошига нисбатан камайиб, 0,2 га ни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5 га ни ташкил этган эди.

Озиқ-овқат захираларининг ўсишини, бир томондан, ишланадиган ер майдонларини кенгайтириш ҳисобига, иккинчи томондан экилаётган майдонларнинг ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига таъминлаш мумкин. Кейинги пайтларда ҳосилдорликни кўпайтириш устида жуда кўп ишлар қилиниб, ўтган асрнинг 80-йиллари охир-

ларига келиб дунё миқёсида етиштирилган маҳсулот ўсишининг 90% ҳосилдорликни кўтариш ҳисобига тўғри келди. Аммо, бизга маълумки, бундай муваффақиятларга табиатга ҳаддан зиёд қилинган қаттиқ зуғум натижасида эришилди. Жуда кўп ерлар бундай тазйиққа дош бера олмасдан ишдан чиқа бошлади. Бу ерларни табиий ҳолатига қайтариш учун имконият қолмади.

Бундай таҳликали ҳолатнинг сабабларини аҳолининг табиий ўсиши ниҳоятда тез суръатлар билан кўпайгани, уларнинг иш ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши билан табиий муҳитнинг экологик мувозанатини сақлаш учун етарли маблағни топа олмаётганлигидан излаш керак.

Ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳам давримизнинг энг чигал жаҳоншумул муаммолари қаторидан ўрин олди. Ривожланган мамлакатларда замонавий технология, илғор ишлаб чиқариш малакаси ва инсониятнинг илмий-техника ютуқлари системалаштирилган билимлар захираси тўпланиб, шу билан бирга аҳолининг табиий ўсиш даражасининг пастлиги бошқа мамлакатларга нисбатан ўз мамлакати аҳолисининг иқтисодий яшаш тарзининг беқиёс даражада яхшиланишига олиб келди. Бу мамлакатларда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос томонлари шундаки, мазкур мамлакатларда индустрлаштириш жараёни ўтган асримизнинг 70-йиллари бошидаёқ тугалланиб, энг аввал АҚШ, кейинчалик Германия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тараққиётининг янада юқорироқ босқичига ўта бошлади. Бунда илмий-техника ютуқлари кўпроқ талабга мос ва юқори технологияни ривожлантиришга кўп эътибор берди, табиийки, оқибатда жуда катта фойда олина бошланди. Бундай ишлаб чиқариш жараёнида малакасиз ёки кам малака ва билимга эга бўлган ишчи кучларига эҳтиёж кескин камайиб кетади.

Бунда иқтисодий тараққиёт даражаси табиий ресурслар ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан эмас, балки илмий-билим, технология, мураккаб машина ва ускуналар билан ўлчанади. Ривожланаётган мамлакатлар бу даражага етишиш учун бир қатор жараёнлардан ўтган.

Биринчидан, бу мамлакатлар табиий бойликлари ҳисобига ортирилган миллий даромад миқдорининг мамлакат аҳолиси жон бошига тушадиган салмоғи кескин даражада кўпайди.

Иккинчидан, мамлакат аҳолисининг туғилишини чегаралаш, уларга сарфланадиган маблағни юқори технологияни эгаллашда зарур бўлган мутахассислар етказиш учун сарфлаш кўзда тутилди.

Учинчидан, илмий тадқиқот, олий ўқув юртлари ва маорифга тараққиётни таъминловчи асосий манба сифатида қараб, биринчи даражали аҳамият берилди. Чунки юқори технологияни эгаллаш юқори малакали илм эгаларини талаб қилади. Ижтимоий тараққиёт даражасини белгиловчи энг асосий омил — илмий тафаккур эса жамият аъзоларининг маърифатлилик даражасини белгилаб беради. Бу соҳада, бутун жаҳон миқёсида фан ва таълимга 3-4% ялпи миллий маҳсулотнинг миқдориди маблағ ажратилаётган бир пайтда, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 8,3% миқдорда эканлиги келажакка катта умид билан қарашга имкон туғдиради.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигида баъзи мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий кўрсаткич орасидаги тафовут тобора кучайиб борди. Агар XX асрнинг 60-йилларида Ҳиндистонда ишлаб чиқариладиган ялпи ижтимоий маҳсулот жон бошига 50-70 долларни ташкил этган бўлса, Афғонистонда 60-70 доллар, Туркияда 243 доллар, Японияда 1400 доллар, АҚШда 3600-3800 доллар бўлган. 1994 йилги маълумотларга мувофиқ, ялпи миллий маҳсулот жон бошига Ҳиндистонда 370 доллар, Афғонистонда 80 доллар, Туркияда 3900 доллар, Бангладешда 125 доллар, Германияда 22 минг доллар, Италияда 14,8 минг доллар, АҚШда 26 минг доллар, Жанубий Кореяда 8,7 минг доллар, Японияда 37000 доллар бўлган.

Демак, камбағал давлатларнинг камбағаллашиши янада кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабчиси, шу мамлакатлардаги демографик жараён эканлиги таъкидланмоқда. Аҳолининг фақат миқдорий ўсишининг ўзи кўр-кўрона яхши яшаш тарзига олиб келавермайди. Бунинг учун мамлакат аҳолисининг эътиқоди, миллий психологияси, кадрият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фаол демографик сиёсат олиб бориш зарур.

Демографик муаммолар

XX аср ўзининг бир қатор белгилари билан олдинги барча даврлардан кескин фарқ қилади. Хусусан, XX асрни “демографик портлаш” давридир, деган қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бунда қолган барча жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқарувчи бош сабаблардан бири ҳам айнан ер юзида аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши билан бевосита боғлиқ эканлиги назарда тутилади. “Демографик портлаш” тушунчаси ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қисқа бир даврида, муайян минтақа ёки мамлакатда ва шунингдек, бутун ер юзида табиий туғилиш ҳисобига аҳоли миқдорининг ниҳоятда тез кўпайишини англатади.

Инсониятнинг олдида ана шундай хавф борлиги тўғрисида дастлаб инглиз иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус (1766—1834 й.) огоҳлантирган эди. У ўзининг “Аҳолишуносликнинг қонунияти

тўғрисида тажрибалар” номли китобида аҳолининг геометрик прогрессия бўйича кўпайишини, унинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматларнинг кўпайиши арифметик прогрессия бўйича рўй беришини айтган эди. Мальтус бу жараённинг олди олинмаса, яқин келажакда, планетар масштабда, табиий муҳит бериши мумкин бўлган моддий неъматлар миқдори билан жуда тез суръатларда кўпаяётган дунё аҳолиси эҳтиёжи ўртасида зиддият вужудга келишини башорат қилган эди.

Дарҳақиқат, бундан 6—8 минг йиллар олдин ер юзида 5 млн. атрофида одамлар истиқомат қилишган, деб тахмин қилинади. Бу кўрсаткич эрамининг бошларида 230 млн., 1 минг йилликнинг охири 2 минг йиллик бошларида, яъни Беруний замонида 305 млн., 1500 йилда 440 млн., 1800 йилда 952 млн., 1900 йилда 1656 миллионни ташкил этган. XVI аср бошидан XIX аср бошигача, яъни уч аср мобайнида бу кўрсаткич 174 фоизга ошганлигини; 1900 йилдан то 1999 йилгача эса бу нисбат салкам 4 баробар ошганлигини кузатамиз.

XX асрнинг иккинчи ярмида ер юзи минтақаларида аҳолининг табиий кўпайиш суръатлари турлича бўлиб, бу ўз навбатида, Ер юзида минтақалар, мамлакатлар, халқлар салмоғининг кескин ўзгаришига олиб келмоқда. Масалан, 1800 йилда (Наполеон замонида) Франция аҳолиси 27 млн. киши — Ер юзи аҳолисининг 3 фоизини ташкил этган бўлса, Филиппин оролларида яшаётган аҳоли 1,6 млн. киши миқдорида бўлиб, планета аҳолисининг умумий салмоғига нисбатан 0,16 фоизни ташкил этарди. 1999 йил 13 октябрь куни Ер юзи аҳолиси олти миллиардлик довонни босиб ўтди. Франция аҳолиси 56,2 млн. ни, Ер юзи аҳолиси салмоғининг 0,94 фоизини, Филиппин аҳолиси ҳам 65 млн. кишини ташкил этиб, жаҳон аҳолисидаги салмоғи (1,05%) бўйича Франциядан ўзиб кетди. Бу борада миллиарддан кўп аҳоли яшайдиган Хитой ва шу кўрсаткич томон бораётган Ҳиндистон алоҳида ўрин тутди. Хуллас, бу масала бир мамлакат доирасидан чиқиб, жаҳон муаммосига айланди. У билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун ҳам бутун жаҳонда муштарак фаолият олиб бориш зарур.

Ўзбекистон ва умумбашарий муаммолар

Мамлакатимизнинг келажаги тўғрисидаги илмий-фалсафий башорат Президентимиз И. Каримов томонидан “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” каби қатор асарларда асосли баён қилиб берилган. Бу асарларда Ўзбекистоннинг минтақамиздаги ўзига хос ўрни, улкан табиий ресурслари, демо-

график омил ва инсон салоҳиятини инobatга олиб, бой маънавий меросимиз, тарихий тажриба, миллий қадриятларимизга асосланиб, яқин келажакда мамлакатимиз, шубҳасиз, ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринга эга бўлиши кераклиги кўрсатилган. Ислом Каримов таъкидлагани каби: “Жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан ҳисса қўшган бой тарихимиз, буюк маданиятимиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган беқиёс табиий ва ақлий имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маданияти ва ахлоқий қадриятларимиз, заминимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саховатлилиги, бағрикенглиги ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир”

Албатта, мамлакатимизда собиқ иттифоқдан мерос қолган энг глобал муаммо Орол фожиаси эканлигини биламиз. Бу борада республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўпдан-кўп ташаббусларни ўртага ташлаб келмоқда. Шу билан бирга, мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ўсиб бормоқда.

Ўзбекистон ўз аҳолиси ўсиши билан боғлиқ масалаларни, айтиш мумкинки, муваффақиятли ҳал қилишга киришди. Президентимизнинг бозор муносабатларига ўтишда аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсати, республикамизда бўлиши мумкин бўлган ижтимоий тенгсизликнинг олдини олишга хизмат қилди.

Кейинги пайтларда республика ҳукумати инсон соғлигини муҳофаза қилиш, туғилган ҳар бир чақалоқ олдида ота ва онанинг, қолаверса, жамиятнинг жавобгарлик ҳиссини ошириш борасида, шунингдек, фарзанднинг ота-она ва Ватан ҳамда халқ олдидаги бурчларини чуқур англашлари учун жуда катта маънавий рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиққанлиги ўта муҳим аҳамият касб этди. Шу мақсадда “Соғлом авлод” жамғармасининг тузилиши, “Соғлом авлод учун” орденининг таъсис этилиши, 2005 йилнинг “Сиҳат-саломатлик йили” деб аталиши ҳам фикримизнинг далили бўлади.

Бугунги кунда ўзбек халқининг қадриятлари асосида ёш авлод дунёқараши шакллантирилганда, шубҳасиз, аждодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга меҳр-муҳаббатли бўлиш каби муқаддас туйғусининг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтаётганлигини ва бу мерос олдида чуқур масъулият ҳисси бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумбашарий муаммоларнинг вужудга келиш сабаблари нимада?
2. Илмий-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий оқибатлари нима-ларда намоён бўлмоқда?

3. Умумбашарий муаммоларда демографик омилнинг ўрни қандай?
4. “Демографик портлаш” тушунчаси ҳақида нима дея оласиз?

Амалий машғулот саволлари

1. Инсоният истиқболини белгиловчи омиллар ва илмий башорат қилиш усуллари.
2. Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги даври ва умумбашарий муаммолар.
3. Жаҳон XXI асрда: келажак ва инсон тақдири.
4. Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш йўллари.

9 - м а в з у

ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА МУСТАҚИЛ РИВОЖЛАНИШ ФАЛСАФАСИ

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиш имконини қўлга киритди. Инсоният тараққиётининг бугунги ҳолати замонавий цивилизациянинг асосий тамойиллари билан узвий боғлиқ. Республикамининг умуминсоний цивилизация билан уйғунлашуви ҳам кўп жиҳатдан ана шунга боғлиқ. Ҳозирги пайтда инсоният ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди. У ўзида моддий ишлаб чиқариш ютуқларини, инсоният томонидан орттирилган тажрибаларни, жаҳон миқёсида пайдо бўлган муаммоларни оқилона ҳал этиш йўллари ва усулларини мужассамлаштиради.

Жаҳон цивилизацияси

Жаҳон цивилизацияси деганда Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, минтақавий ва ҳудудий цивилизацияларнинг яхлит, бир бутун ижтимоий тизими бўлган умуминсоният, сайёрамиздаги жамият тушунилади. Бу тушунча, умумий маънода, заминимизда яшган барча одамларнинг умумий макони бўлган Ер юзидаги ҳаёт, тарихнинг ҳамма даврларида мавжуд бўлган давлат, жамият, халқ ва миллатларнинг умргузаронлик қилиши билан боғлиқ жараёнлар мажмуасини ўзида акс эттиради.

Бугунги таҳликали дунёда инсониятнинг эсон-омон яшаб қолиши ва келажакда бахтиёр бўлиши жаҳон цивилизациясининг асосий мақсади ва йўналишига айланиб қолди. Республикамизда бу соҳада амалга оширилаётган ишлар бутун дунё ҳамжамияти фаолияти билан ҳамоханг кечмоқда. Зеро, жаҳон цивилизацияси халқлар ва миллатлар, давлатлар ва турли ҳудудий цивилизацияларнинг умумий тизимидир.

Айримлик, ўзига хослик ва умумийлик ўртасидаги муносабатни теран англаш ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини фалсафий идрок этишга имкон беради.

Ер юзидаги ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизацияси деб аталадиган яхлит тизимнинг турли таркиблари бўлиб, уларнинг ўзаро таъсири, ҳамкорлиги цивилизациянинг такомиллашуви, барқарор яшашига имкон беради.

Тўғри, бу тизим таркибида Америка, Россия, Хитой, Япония каби салмоқли таркиблар ҳам бор. Улар кўп жиҳатдан жаҳон тизими тараққиётига таъсир кўрсатади. муайян жараёнларнинг йўналишларини белгилайди. Аммо бу тизимда ҳар бир давлатнинг, кичкина Ватикан ёки Лихтенштейндан тортиб Германиягача, Андорра ёки Монакодан токи Франциягача ўз ўрни, ўзига хос таъсир кучи ва доираси бор. Шу маънода, уларнинг ҳар бири, ҳудудининг катта-кичиклиги, аҳолисининг сони қанчалигидан қатъи назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотида тенг овозга эга. Демак, таркиблар тизимда муайян тарзда амал қилгани сингари ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизациясига тенг ҳуқуқли аъзо ва муҳим элемент сифатида кириб боради.

Жаҳон ҳамжамияти ўзида умумийликни, ҳар бир мустақил мамлакат эса айримлик ва ўзига хосликни ифодалайди. Бу ҳолда Осиё ёки Марказий Осиё мамлакатлари хусусийликни акс эттирса, Ўзбекистон алоҳидаликни ифодалайди. Ўзбекистон мустақилликка эришганига кўп бўлмаганига қарамай, жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга. Унинг Марказий Осиёдаги мавқеи эса бу минтақанинг асосий тараққиёт йўналишларини кўп жиҳатдан белгилайди.

Ҳар бир халқ, миллат ўзининг бетакрор, ноёб хусусиятларини сақлаган ҳолда мустақил ривожланади ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боради. Бундай қўшилиш кўп қиррали, ранг-баранг бўлиб, у ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий, давлатлараро муносабатларни қамраб олади.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш табиий-қонуниятли жараён бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг ҳар томонлама тараққий этиши, ер юзида умумий хавфсизлик, тинчлик ва фаровонликни таъминлашга, табиий ресурслар, илм-фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланишга, экологик мувозанатни таъминлашга имкон беради. Мустақил тараққиёт йўлига ўтган халқларнинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши, умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини эътироф этиш, халқаро ҳуқуқ меъёрларига амал қилиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш, демократия тамойилларига амал қилишда яққол намоён бўлади.

Жаҳон цивилизациясига қўшилиш натижасида нафақат иқтисодий соҳада, балки халқлар маънавияти, сиёсати ва дунёқарашида ҳам муҳим ижобий ўзгаришлар рўй беради. Бундай жараёнга тушган халқлар ўртасида бир-бирига ишонч, ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик ҳамда содир бўладиган зиддият ва ихтилофларни ўзаро келишув, консенсус асосида ҳал қилишга интилиш вужудга келади. Бир-бирининг маданий ютуқлари, қадриятларидан, тажрибаларидан баҳраманд бўлиш хоҳиш-истаги шаклланади. Халқларнинг бир-бири билан жипслашиш тенденцияси яхлит, бир бутун цивилизацияни, инсониятни эъозлаш каби сайёравий онгни шакллантиради. Яъни, миллийлик ва умуминсонийликнинг уйғунлиги жаҳон цивилизациясида яққол намоён бўлади ва дунё ҳамжамиятининг ҳаракат дастурига айланади.

Ўзбекистон ва жаҳон

Мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилишининг фалсафий-методологик муаммоларини ўрганиш ниҳоятда муҳим. Ўзбекистон ўзининг кўп асрлик миллий давлатчилиги, маданияти, илм-фани, санъати, ўзига хос ва бетакрор ҳаёт фалсафаси билан жаҳон цивилизацияси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Ўзбек халқи жаҳонга фан, санъат, фалсафа, тиббиёт, сиёсат, ҳуқуқ, тарих соҳаларида ўлмас асарлар яратган, буюк алломаларни берган. Бироқ мустамлакачилик йилларида рўй берган қуйидаги жараёнлар халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшилиши учун имкон бермаган:

- ўз миллий давлатчилигига эга бўлмаганлиги;
- миллий маданиятнинг табиий ривожланиш имконияти чекланганлиги;
- мустабид тузум мафқурасининг тазйиқи остида дунёдан узиб қўйилганлиги;
- тарихи, она тили, маънавий меросидан бегоналашиш аломатлари пайдо бўлганлиги;
- миллий қадриятлари, анъана ва урф-одатларининг йўқолиб борганлиги, уларни асраб-авайлаш имкониятининг камлиги ва бошқалар.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини эркин танлаш, миллий давлатчилик асосларини яратиш ва жаҳон цивилизациясига қўшилиш имконига эга бўлди. Мамлакатимиз ўз мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ жаҳон цивилизациясига қўшилиш йўлини танлади.

Жаҳон цивилизацияси ютуқларидан баҳраманд бўлиш мустақил ривожланиш йўлига кирган давлатнинг дунё ҳамжамиятида ўзига хос ривожланишини таъминлайди. Бинобарин, ҳар бир халқ мустақил бўлганидан кейин ўзининг иқтисодиёти, маданияти, миллий

давлатчилик сиёсатини амалга оширади. У ўз имкониятларига таяниб, жаҳон ҳамжамиятига кириб борар экан, бу жараён миллий фалсафада ҳам ўз ифодасини топади.

Мустақиллик миллий фалсафанинг негизи, унинг умумжаҳон фалсафий жараёни билан қўшилиши ва уйғунлашувининг энг асосий шартидир. Мустақилликка эришмаган халқ миллийлигини, ўзига хос қадриятлари, урф-одатлари, руҳияти ва дунёқарашини ўз фалсафасида тўла-тўқис акс эттира олмайди.

Мустақил бўлмаган халқнинг фалсафасида мустамлакачиларнинг гоёлари доимо устувор бўлади. Фақат мустақилликка ижтимоий онгнинг ҳамма соҳаларида, дунёқарашнинг барча жабҳаларида миллийликнинг тўла-тўқис намоён бўлиши учун замин яратади.

Тарихнинг сабоқ беришича, ҳеч қандай давлат бошқа бир давлатга, бошқа бир халққа ўз манфаатларини кўзламасдан беғараз ёрдам кўрсатмайди. Жаҳон цивилизациясига қўшилиш ҳар бир мустақил ривожланаётган давлатнинг тараққиётида ўз кучи ва имкониятларига, илғор анъаналарига, қадриятларига, миллий давлатчилик тажрибаларига, интеллектуал салоҳиятига, табиий бойликларига таянишини инкор этмайди, балки уларнинг кенг ривожланишини тақозо этади.

Эркинлик, мустақиллик ҳамisha заруратни, масъулиятни англашни тақозо этади, эркинлик ва мустақиллик жамиятнинг ҳар бир аъзоси олдига “Биз ким эдик?” “Ҳозир қандай аҳволдамыз?” ва “Қандай бўлишимиз керак?” деган саволларга виждонан жавоб беришни талаб этади. Мустақиллик йилларида фаровон ва бахтли ҳаётни бизга кимдир яратиб бермаслигини, балки ўз ақлимиз, кучимиз билан яратишимиз лозимлигини англашни тақозо этадиган дунёқараш шаклланиши бу саволларга жавоблар изланилаётганлигидан, уларни ҳал қилиш чоралари кўрилаётганидан далолат беради. Бошқа мамлакатлардан, яхлит ва бир бутун жаҳон тизимидан ажралиб қолган ҳолда бу борада ҳам тараққиётга эришиб бўлмайди.

Тараққиётга цивилизацияли ёндашув ўзига хос хусусиятларга эга. Ўзбекистон ва жаҳон тарихини ўрганишга бундай қараш ҳозирги замон фалсафасида муҳим йўналишлардан бири сифатида қарор топмоқда. У тарихий ҳақиқатни ҳолисона баҳолашга, миллий хусусиятларнинг ўзига хослигини англашга, инсониятнинг илғор ривожланиш тажрибаларини билишга ва улардан ижодий фойдаланишга имкон беради. Жаҳон тарихига цивилизацияли ёндашув инсоният тараққиёти зўрликсиз ва инқилобий сакрашларсиз ўзига хос тадрижий йўлдан илгарилаб борганида жамият катта фойда кўриши, одамзод бошига турли ижтимоий офатлар тушмасдан ривожланиши мумкинлигини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг дунё цивилизациясига қўшилиши

Ўзбекистоннинг дунё цивилизациясига қўшилишининг асосий йўналишлари, мамлакатимиз истиқлоли ва ўзига хос тадрижий тараққиёт йўлининг назарияси, амалиёти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий йўналишлари”, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “Ўзбекистон XXI асрга интиломқда” каби асарлари, нутқ ҳамда мақолаларида кенг ёритилган.

Ўзбекистон мустақиллиги объектив зарурий жараён, аждодларимизнинг азалий орзуси, ўзбек халқининг буюк тарихий ютуғидир. Бунда қуйидагилар алоҳида эътиборга молик:

- Ўзбекистон Конституциясининг қабул қилиниши;
- миллий мустақиллик рамзлари бўлган давлат байроғи, давлат мадҳияси, давлат гербининг қабул қилиниши;
- миллий давлатчилик демократик тизимининг шаклланганлиги;
- халқимиз табиат ато этган барча бойликларга эгалик ҳуқуқини ўз қўлига олганлиги;
- миллий армия ва хавфсизлик тизими яратилганлиги;
- миллий кадриятларни тиклаш ва ривожлантириш.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш, жамият ҳаётини тубдан ислох этишнинг асосий тамойиллари Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилди. Бу жараённинг умуминсоний жиҳатлари ва жаҳон цивилизациясига хос томонларининг амалга ошиши муайян муддатни талаб қилади. Бу муддатда амалга ошириладиган барча ишлар ўтиш даври заруратидан келиб чиқади.

Мустабид тузум даврида жаҳон цивилизациясидан ажратиб қўйилган Ўзбекистон бу борада иккита узвий йўналишда фаолият юртишга мажбур бўлмоқда. Биринчидан, мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий кадриятларни тиклаш ва асраб-авайлаш асосида ўзига хос ва ўзига мос йўлдан бориш. Иккинчидан эса, бу жараёнда умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини таъминлаш, жаҳон цивилизацияси ютуқларидан кенг фойдаланиш, демократик жамият қуриш вазифаларини амалга оширмоқда.

Бир қарашда икки хил йўлга ўхшаб кўринган бу тараққиёт усули аслида умумий жараённинг узвий боғлиқ икки жиҳати, бир-бирини тақозо этадиган томонларнинг диалектикасидир. Ўзбекистоннинг И.А. Каримов томонидан асослаб берилган ўзига хос тараққиёт йўли қуйидаги тамойилларни назарда тутди:

- 1) иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;
- 2) давлатнинг бош ислохотчи эканлиги;

- 3) қонун устуворлиги;
- 4) кучли ижтимоий сиёсат;
- 5) бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш.

Ўзбекистоннинг тадрижий тараққиёт йўли айрим давлатларнинг бозор муносабатларига “шок терапия”си усули билан ўтиш тажрибасидан кескин фарқланади. Ўзбекистоннинг мустабидликдан қутулган дастлабки даврдаги ўзига хос иқтисодий аҳволи, собиқ иттифоқ даврида ўлканинг хом ашё етказиб беришга ихтисослашиши каби оғир мерос билан бирга халқнинг минг йиллик тажрибаси, ундан келиб чиқадиган хулосалар бозор муносабатларига тадрижий равишда босқичма-босқич ўтишни тақозо этди.

Иқтисодий ислохотлар ва цивилизациялашган бозор

Узоқ йиллар давомида шаклланган иқтисодий структурада туб ўзгаришларни зудлик билан қисқа вақт ичида амалга оширишнинг салбий оқибатлари олдини олишга ва пухта ўйланган стратегик режаларни амалга оширишга алоҳида эътибор берилди. Ислохотларнинг амалга оширилиши миллий манфаатлар учун хизмат қилиши зарурлиги, одамлар ислохотлар учун эмас, балки ислохотлар одамлар учун хизмат қилиши зарурлиги эътиборга олинди.

Ислохотлар амалга оширилгунга қадар республика аҳолисининг аксарият қисми иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволда бўлиб, мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши жараёнида аҳолининг икки тоифага ажралиши, ҳаддан ташқари бойиб ва қашшоқлашиб кетиши муқаррар равишда турли норозиликлар ва ижтимоий ларзаларни келтириб чиқариши мумкин эди. Ана шуларни ҳисобга олиб, И.А. Каримов бозор муносабатларига ўтишнинг муҳим хусусиятларидан бири сифатида аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган кучли сиёсат ғоясини илгари сурди.

Бозор муносабатларини амалга ошириш бир неча босқичдан иборат қилиб белгиланди. Ҳар бир босқичда маълум иқтисодий тадбирлар амалга оширилди. Булар қуйидагилардир:

- мулкни хусусийлаштириш;
- мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши;
- мулкнинг хилма-хил шакллари вужудга келтириш;
- аграр ислохотларни амалга ошириш;
- миллий валютани муомалага киритиш;
- янги иқтисодий инфраструктуранинг яратилиши;
- ривожланган мамлакатлар билан ҳамкорликдаги қўшма корхоналарнинг барпо этилиши;
- инновация сиёсатини амалга ошириш;
- хорижий инвестиция, техника ва технологияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш ва бошқалар.

Хуллас, бозор муносабатларига ўтишнинг маданий цивилизацияли характерга эга эканлиги Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг муҳим хусусиятидир. Чинакам цивилизациялашган бозор муносабатлари, бозор воситалари фақат юксак маънавият, юксак ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизларида барпо этилиши мумкин. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш ва бозор муносабатларини шакллантиришда республикамизнинг бугунги ҳолати, имкониятларидан келиб чиқиб, ислохотларнинг мақсади халқ ва давлат муносабатлари томон йўналтирилди.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига киришига имкон берадиган қулай шарт-шароитлар қуйидагилардир:

- мамлакатнинг ниҳоятда кўп бойликларга эга эканлиги;
- саноат учун зарур бўлган хом ашё захираларининг кўплиги;
- ишчи кучларининг мўллиги;
- Ўзбекистоннинг табиий-жўғрофий қулай ўрни;
- мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик.

Ана шу имкониятларнинг рўёбга чиқиши Ўзбекистоннинг иқтисодиёт соҳасида жаҳон цивилизациясига қўшилиб бориши учун кенг истиқболлар яратади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар негизида кишиларнинг меҳнатга, мулкка, меҳнат маҳсулига бўлган муносабатини ўзгартириш ғояси ётади. Узоқ йиллар давомида меҳнатга бўлган қарашларда бир ёқламалик ҳукм суриб келди. Ишлаб чиқариш воситаларига бўлган ижтимоий мулкчилик — кишилар меҳнат фаоллигининг асоси барча ижтимоий иллатларнинг бош сабабчиси — хусусий мулкчилик деган нотўғри қараш ўзини оқламади. Шахсий манфаатдорликни инкор этиш, жамоа, жамият учунгина фаол меҳнат қилиш, иқтисодиётни мафкуравий мақсадларга бўйсундириш, меҳнат рақобати ўрнига сохта мусобақани жорий этиш инсоннинг меҳнатдан, ўз-ўзидан ва жамиятдан бегоналашувига, боқимандалик кайфиятининг шаклланишига олиб келди. Бу эса жамият инқирозини тезлаштирди.

Ўзбекистон шароитида бозор муносабатларини шакллантиришда меҳнатга, мулкка ва инсоннинг ўз-ўзига бўлган муносабатини тубдан ўзгартиришнинг назарий-фалсафий асосларини ишлаб чиқиш зарурати вужудга келди ва бу И.А. Каримов асарларида ўз ифодасини топди. Меҳнат ва меҳнатга муносабат соҳасида қатор янгиликлар жорий этилди. Меҳнатга муносабатда хусусий мулкнинг ўрни, мулкдорнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти янгича тушунила бошланди. Давлат ва жамиятнинг куч-қудрати фуқароларнинг тадбиркорлиги, бойлиги, ишбилармонлигига боғлиқ экани англаб олинди.

**Цивилизацияли
ривожланиш ва
мулккий плюрализм**

Бозор муносабатлари шароитида маҳсулот сифати ва самарадорлигини яхшилашнинг муҳим қонуниятларидан бири рақобатли муҳитни яратиш, кишиларда ҳўжайинлик ҳис-

сини шакллантириш, меҳнат маҳсулига эгалик қилиш, шахсий манфаатдорлик ва уни давлат манфаатлари билан боғлаш муҳим тамойил сифатида жорий этила бошланди. Меҳнатни ташкил этиш жараёнида кишиларнинг касбий маҳорати, билими, тажрибаси, кўникма ва малакаси, меҳнат маданияти, меҳнатни ташкил этишга ижодий ёндашиш кишиларнинг меҳнат ва мулкка бўлган муносабатини кўрсатувчи мезонга айланди.

Мулк нима? Ҳар бир инсон ўзининг онгли фаолиятида мулкка эга бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бу мулк инсоннинг ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятида яратилган ва унинг барқарор яшаши учун кафолат берадиган моддий ва интеллектуал бойликдир.

Мулк авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши ҳам мумкин. Мулк мулкдорнинг тасарруфида бўлган барча тирикчилик ва ишлаб чиқариш воситаларидир. Мулкнинг шахсий, хусусий, жамоа, давлат мулки сингари шакллари мавжуд. Мулк эгаси ўз тасарруфидаги мулкни асраб-авайлайди, тежайди, ундан оқилона фойдаланади ва муттасил равишда кўпайтиришга ҳаракат қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат хусусий мулкни қўллаб-қувватлайди, мулкчиликнинг турли шаклларини ривожлантиради, хусусий мулк дахлсизлигини ҳуқуқий кафолатлайди, тadbиркорлик ва ишбилармонликни ривожлантириш учун имтиёзли кредитлар беришни йўлга қўяди. Бу эса уларнинг мулкдор бўлиши, ўрта мулкдорлар синфининг шаклланиши учун кенг имконият яратади.

Мустақиллик шароитида ақлий меҳнат маҳсули бўлган фан, санъат асарлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалари, таълим-тарбиянинг янги концепцияларини яратиш интеллектуал мулк ҳисобланади. Интеллектуал мулк эгаси ўз меҳнати маҳсулини ўз хоҳишича тасарруф этади. Бундай мулкнинг қадр-қиммати, баҳоси, сифати, жамиятда тутган ўрни рақобатли муҳитда яққол намоён бўлади. Интеллектуал мулкнинг талабгори, буюртмачиси давлат ва жамиятдир.

Меҳнат жараёнида яратиладиган ҳар қандай маҳсулот ўз қийматига эга бўлади. Қиймат маҳсулотда ўз ифодасини топадиган ходимнинг ақлий ва жисмоний кучи, қобилияти, билими, сарфлаган вақти, хом ашё, ёқилғи, энергия, йўл харажатлари учун маблағи ва ҳоказолардир. Мулкдор маҳсулот ишлаб чиқаришга камроқ харажат қилиб, кўпроқ фойда олишга интилади. Фойда бозор муносабатлари шароитида амал қиладиган муҳим қонуниятлардан биридир. Хусусий

мулкнинг ривожланишида фойда ҳал қилувчи ўрин тутди. Ҳозирги пайтда меҳнат, мулк, фойда тушунчаларини фалсафий-иқтисодий жиҳатдан теран идрок этиш, ёшлар дунёқарашада янгича иқтисодий тафаккурни шакллантириш уларнинг жаҳон цивилизацияси андозаси талаблари даражасида фикр юритиши ва фаолият кўрсатиши учун замин яратди.

Ўзбекистондаги демократик жараёнлар жаҳон цивилизацияси билан уйғунлаштиришнинг яна бир имкониятидир. Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиб боришида демократик жараёнларни ва ривожланган давлатларнинг сиёсий тажрибаларини ижодий ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон қонунчилигини халқаро ҳуқуқ талабларига мувофиқлаштириш, нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш, ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларига бўлиш, мамлакат Президентини муқобиллик асосида сайлаш, фикрлар хилма-хиллиги ва кўп партиявийлик тизимини қарор топтириш, демократик кадриятларни ҳаётга татбиқ этиш, Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиб бораётганидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига кириб боришидаги тажрибаларини фалсафий идрок этиш ва умумлаштириш, айтиқса, муҳимдир. Президент И.А. Каримовнинг қатор асарларида юксак маънавият жамият тараққиётида муҳим омил эканлиги тўғрисидаги го янгича фалсафий тафаккурнинг методологик асоси, жаҳон тараққиёти тажрибаларига таянишнинг ёрқин намунаси. Миллий го ва миллий мафкура ўзида мамлакатимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшилиш назарияси, йўлларини яққол акс эттиради.

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиш тажрибаси, унинг миллий гоysi ва мафкураси ривожланаётган мамлакатлар учун оламшумул аҳамият касб этади. Ҳозирги замон цивилизациясининг муҳим хусусиятларини ва Ўзбекистоннинг цивилизацияли тараққиёт йўлидан жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боришини, миллий го ва мафкурани фалсафий идрок этиш талабаларда Ватан туйғуси, маърифатпарварлик, миллий гурур, бурч, масъулият ҳиссини тарбиялашга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жаҳон цивилизациясининг асосий хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
2. Тараққиётнинг ўзбек модели концепциясини қандай тушунаси?
3. Жаҳон цивилизациясига қиришда ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ўзгаришларнинг аҳамияти қандай?

Амалий машғулот саволлари

1. Жаҳон цивилизациясининг ҳозирги даврдаги хусусиятлари.
2. Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилишининг фалсафий-методологик масалалари.
3. Ўзбекистоннинг истиқболи ва ўзига хос тадрижий тараққиёт йўли.
4. Мамлакатимиз тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишнинг аҳамияти.

10 - мавзу

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТ

Глобаллашув нима?

Глобаллашув инсоният тараққиёти ва жамият ҳаётининг жаҳон миқёсида интеграциялашиши натижасида содир бўлаётган жараёнларнинг оламшумул аҳамият касб этишидир.

Глобализациянинг ҳозирги даврда уч манбаи мавжуд: коммуникация воситаларидаги туб ўзгаришлар; инвестициялардаги янги жараён; дунёга янгича қарашнинг вужудга келиши. Глобализацияга тўғри ёндашув тараққиётни тезлаштиради, тинч-тотувликни таъминлайди, давр зарбаларидан омон қолиб яшаш даражасини юксалтиради, ижтимоий барқарорликни, сиёсий мавқега эгалликни таъминлайди ҳамда қўшни давлатларга нисбатан мулоқот воситаси ҳисобланади.

Глобализациянинг такомиллашиб бориши, биринчи навбатда, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тезлаштиради. Айниқса, савдо, молия ва ишлаб чиқаришни глобаллашуви давлатлар, корпорация ва шахслараро алоқаларни кучайтирди, натижада халқаро фуқаролик жамияти шаклланди.

Илмий адабиётларда ҳозиргача глобализациянинг иқтисодий омилларига кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Ҳақиқатда, иқтисодий омил асосий аҳамиятга эга, аммо бу ягона омил эмас. У ижтимоий ҳаёт ва давлатнинг барча моддий ва маънавий соҳаларини қамраб олади. Глобализациянинг асосий омили халқаро меҳнат тақсимотини кучайтиради, натижада транспорт ва алоқаларнинг нархи мунтазам пасайиб боради. Айниқса, ахборот воситалари соҳасидаги инқилобни вужудга келтиради.

Глобаллашувни турли мутахассислар, олимлар турлича таърифлайди. Бу таърифларнинг энг кенг тарқалганларидан баъзиларини келтириб ўтамиз: жаҳон иқтисодиётининг сармоя, ишчи кучи ва кашфиётлар оқимининг кенгайиши, шунингдек, мамлакатларнинг жаҳон миқёсидаги иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган биргаликдаги ҳаракатлари туфайли давом этаётган интеграцияси;

— ташкилотларнинг халқаро миқёсда кенгайишга ва халқаро майдонда тобора каттароқ ўрин эгаллашга қаратилган стратегияси;

— товарлар, хизматлар, меҳнат, технология ва капиталнинг халқаро майдонда ҳаракатланиши;

— савдо, инвестиция, молия-иқтисод, маданият ва бошқа иқтисодий-ижтимоий соҳаларда ҳукуматлар, ташкилотлар ва халқларнинг ўз мамлакатлари чегараларидан чиқиб, ҳамкорликка интилиши;

— инсон капитали, молиявий ва интеллектуал капиталнинг дунёнинг энг катта иқтисодий нуқталарига интилиши;

— иқтисодий фаолият учун мамлакатнинг жўғрофий жойлашиши омили аҳамиятининг ўзгариб бориш жараёни.

Глобаллашувнинг бугунги кунга келиб, катта аҳамият қозонишига бир қанча сабаблар бор: технологиянинг тез ривожланиши натижасида коммуникация ва ахборот алмашувининг осонлашиши, коммунизмнинг йўқ бўлиши каби сиёсий жараёнлар, транспортнинг тараққий этиши оқибатида мамлакатлараро юк ташиш ҳажмининг ортиши ва туризмнинг ривожланиши. Бу, ўз навбатида, компанияларга ривожланиш имкониятини яратди, қўшимча бозорлар очилишига олиб келди, маданият ва қадриятлар интеграцияси натижасида истеъмол турлари кенгайди, халқаро бозорда рақобатни кучайтирди, янги хом ашё манбаларини очиб берди, инвестиция жараёнини кенгайтди.

Глобаллашув жараёни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига таъсир қилиб, алоҳида мамлакатларни жаҳон ҳамжамиятига боғлайди. Натижада янги бозорлар (капитал, валюта бозори, суғурта бозори ва ҳоказо), янги воситалар пайдо бўлади (турли ахборот тизимлари, интернет, уяли алоқа). Булар эса, ўз навбатида, янги назорат воситаларини талаб этади. Бугунги кунда иқтисодий ҳамкорлик, интеллектуал мулк, интернетдан фойдаланиш соҳаларида янги халқаро меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, мамлакатларнинг ички қонунлари ҳам уларга мослаштириб борилмоқда.

Глобаллашувнинг белгилари ва хусусиятлари

Глобаллашувнинг қуйидаги асосий белгилари мавжуд: халқаро савдонинг кенгайиши ва эркинлашиши, халқаро капитал айланмаси ва унинг йўлидаги тўсиқларнинг бар-тараф этилиши, электрон коммуникация инқилоби натижасида молиявий муносабатларда содир бўлган чуқур ўзгаришлар, трансмиллий корпорациялар фаолиятининг кенгайиши, халқаро молиявий ва иқтисодий институтларнинг ташкил топиши.

Жаҳон миқёсидаги бундай умумий тараққиёт:

— одамлар дунёқарашини ўзгариши, коммуникациялар юксалиши, халқаро муносабатлар ривожини одамзод ҳаётига таъсирни кучайтиради;

— давлатлар ва халқлар ўртасида бирлашишга интилишни кучайтирган, айни вақтда миллий хусусиятлар, анъаналар ва маънавий меросни сақлаб қолиш орқали мустақил сиёсий тамойилларни ишлаб чиқиш зарурлигини ҳам кўрсатиб берди.

Турли давлатлараро ва ҳукуматга дахли бўлмаган халқаро ташкилотларнинг аҳамияти ошиб, дунё янги тизимга ўтиши даврида уларнинг фаолиятини қайта қуриш ва ислоҳ этиш эҳтиёжини туғдирди. Дастлаб халқаро ташкилотларнинг фаолиятлари асосан давлатларнинг ўзаро муросасини таъминлашга қаратилган эди, холос.

Бугунги аҳвол халқаро ташкилотлардан энг йирик муаммоларга аҳамият беришни, жараёнлар ичига кириб боришни, таъсир доирасини кенгайтиришни талаб этмоқда. Бироқ чуқурроқ фикр юритилганда, “глобализация” жаҳон тараққиётига кўрсатадиган ижобий таъсир билан бир қаторда чуқур тафовутларни ҳам ўз ичига оладики, бу тафовутларни эътиборга олмаса, улар инсоният тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Биринчидан, бу баъзи мамлакатларнинг технологик ютуқлар соҳасида мутлақ илгариликни қўлга киритганлиги асносида сайёрамиз захиралари ҳам, иқтисодий фаолият ҳам жаҳон миқёсида транснационал корпорациялар томонидан бошқарилиши тизими шаклланаётгани ва тобора мустақамланиб бораётганлигидадир.

Иккинчидан, ҳозирги даврда глобализация дунёда ижтимоий тенгликка эришишни енгиллаштирмайди, аксинча, буни қийинлаштиради, деган қарашлар ҳам бор. Уларнинг фикрларича, бадавлат мамлакатлар аҳолиси даромадларининг паст ва ўрта даража даромадли мамлакатлар аҳолисиникига нисбатан илгарилаб ўсишга барқарор мойиллик сақланиб келмоқда. Агар ўтган аср бошида (1913 йил) дунё аҳолисининг энг бой мамлакатларда истиқомат қиладиган бешдан бир қисмига тегишли давлат билан энг қашшоқ мамлакатларда яшовчи бешдан бир қисмига тегишли бойлик орасидаги нисбат 11:1ни ташкил қилган бўлса, 1960 йилда ушбу фарқ 30:1 нисбатгача, 1990 йилга келиб эса — 60:1 нисбатгача катталашди ва ҳамон жадал ортиб бормоқда. 1997 йилда у 74:1 нисбатни ташкил қилди.

Ушбу тамойилнинг асосий сабабларидан бири ривожланаётган мамлакатларда аввало хом ашё товарларига асосланиб қолган ишлаб чиқариш ва экспорт таркиботи шаклланидир.

Ҳам нарх, ҳам даромадга кўра, уларга бўлган талабнинг паст даражадаги мослашувчанлиги ва, бунинг пироварди ўлароқ, уларнинг ишлаб чиқарилиши ва экспортидан тушадиган даромаднинг паст суръатлар билан ўсиши жаҳон иқтисодиётининг беқарорлиги ҳамда хом ашё товарларига бўлган нарх-наво вазияти билан биргаликда ривожланаётган мамлакатларнинг барқарор иқтисодий ўсиши учун энг асосий тўсиқлардан бири бўлиб қолмоқда.

Учинчидан, глобал иқтисодий жараёнларнинг тазйиқига бардош бера олмай, узоқ вақт мобайнида жаҳон силсиласининг “қуйи қаватлари”дан чиқиб кета олмаётган мамлакатлар жиддий ижтимоий ва фуқаро низоларининг хавфи остида қолмоқдалар. Баъзи Африка мамлакатларида доимий равишда кечаётган маҳаллий, фуқаро урушлари, давлат тўнтаришлари, бир қатор Осиё ва Лотин Америкаси давлатларида ҳукм сурган беқарорлик бунинг ёрқин мисолидир. Югославия, Кавказорти мамлакатлари ва Тожикистонда бўлиб ўтаётган ҳодисалардан кўринишича, иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган давлатлар учун бу каби хавф реал аҳамият касб этмоқда.

Тўртинчидан, жаҳондаги иқтисодий ва ижтимоий нотекислик энг қашшоқ мамлакатлардан бадавлат мамлакатларга томон тобора ортиб бораётган аҳоли кўчиши (миграция) оқимини туғдирмоқда. Бунда “тафаккурнинг оқиб кетиши” туфайли малакали кадрларни тайёрлаш бўйича харажатлар ривожланаётган мамлакатлар зиммасига тушади; фойдани эса ривожланган мамлакатлар олади.

Бешинчидан, замонавий мулоқот воситалари ёрдамида улкан молиявий бозорга айланган жаҳон молия бозори алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Олтинчидан, жиноий муомалага ҳар қандай, мисли кўрилмаган даромад келтирувчи “мол” — қурол-яроғ ва гиёҳванд моддалардан тортиб, инсон тана органларигача жалб қилаётган транснационал жиноий, шу жумладан, мафия тузилмаларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ глобал жараёнлар рўй бермоқда.

Буларнинг барчаси нафақат ривожланаётган, балки бошқа давлатлардаги кўпгина одамлар глобализацияни эҳтиёткорлик билан қабул қилаётганининг сабабини изоҳлайди. Глобализацияни четлаб ўтиш мумкин эмас, у жамият тараққиётидаги тарихий жараёндир. Лекин глобализациянинг жамиятдаги муайян унсурлар ва тузилмаларга салбий таъсир кўрсатишга йўл қўймаслик ХХI аср халқлари ва давлатлари олдида турган муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади.

Афсуски, янги аср бўсағасида дунё на тўла барқарорлик, на мутлақ ижтимоий тенглик ҳукм сургани билан мақтана олади. Шу ҳолни англашнинг ўзи жамият тараққиётининг самарали технологияларини излашни давом эттиришга ундайди.

Глобал муаммоларнинг келиб чиқиши, мавжудлиги ва ҳал этилиши зарурати инсоният жамияти янги цивилизациявий сифат ўзгаришини тақозо этмоқда. Бу жараён моҳиятини англаш учун унинг жадаллигига, чуқурлигига ва миқёсига эътибор бериш лозим. Зеро, ўнлаб ва ҳатто юзлаб йиллар давомида ўзгармас бўлиб кўринган ижтимоий муносабатлар ғоят қисқа вақтда тубдан ўзгармоқда. Бу ҳол кишилар ҳаёти қатламларининг барча бўғинларида кўринмоқда. Кўламига кўра, бу жараён бирон минтақани четлаб ўтмаган.

Хўш, бу қандай цивилизация бўлади? Ҳозирги дунёда қадриятларнинг барча соҳаларда аҳамияти тан олинган ва қабул қилаётганини ўрганган футуролог-мутахассислар ахборот-техникавий ёки ахборот-компьютер цивилизацияси ҳақида башорат қилмоқдалар.

Ахборотлашган жамият

Натижада “ахборотлашган жамият” тушунчаси вужудга келди. “Ахборот” тушунчаси дунёқарашни ифодалайдиган билимларда қадимдан мавжуд бўлган. Кибернетиканинг келиб чиқиши ва ривожланиши бу тушунчани «алоқа» ва «бошқарув» тушунчалари билан бирга кенг қўлланишига олиб келди. Ҳозирги вақтда ахборотларни ҳосил қилиш, қайта ишлаш, сақлаш, кўпайтириш ва тарқатиш алоҳида илмий соҳа — информатика (лотинчада таништириш, тушунтириш, шарқ тилларида «хабар», «ахборот») соҳасини ташкил этади.

Ахборотлар соҳасининг тез суръатлар билан ўсиши, уни автоматлаштириш усуллариининг ривожлантирилиши компьютерларнинг яратилишига ва кишилар ҳаётининг турли соҳаларини компьютерлаштиришга олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, келажакда “ахборотли жамият» назариясини майдонга келтирди.

Ахборотли жамият назарияси ҳозирги замон индустриал жамият тўғрисидаги рационал таълимотлар (Дж. Белл, У. Ростоу, З. Бжезинский ва бошқалар) доирасида илгари сурилган. Унинг муаллифлари О. Тоффлер, Е. Маъсуда, Дж. Пелон, Дж. Мартин ва бошқалар ҳисобланади. Бу муаллифлар инсоният ҳаёт тарзи моделини анъанавий – индустриал (саноатлашган) ва постиндустриал кўринишда қараб, сўнги босқич келажакни ахборотли-техникавий ёки ахборотли – экологиявий тарзда юз беришини башорат қилганлар.

Ҳозирги вақтда техника ва технология кўп жиҳатлардан фан маҳсули ҳисобланади. Фан эса инсон яратган маънавий қадриятлардан энг олийси бўлиб, унга берилган баҳолар ҳаминша бир-биридан кескин фарқ қилишига қарамай, тегишли ахборотлар ифодаси сифатидаги аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Технология фаннинг ускунавий воситаси ҳисобланади. Технологиявий вазифаларни ҳал этишда илмий ютуқлардан фойдаланишнинг ўрни ҳам беқиёс.

Ахборот технологияси иқтисодиёт ривожланишида қишлоқ хўжалиги, саноат, хизмат кўрсатиш соҳасидан кейинги тўртинчи босқични эгаллайди. Агар капитал ва меҳнат кишилиқ жамиятининг саноатлашиш даври мобайнида зарур соҳалардан бўлса, ахборот ва билим эса келажак жамияти асосларини ташкил этади.

Юқорида айтилганидек, тушунчавий мақомига кўра, «ахборот» атамаси қадимдан қўлланилади. Хусусан, ахборотлашув соҳасидаги (буни ҳозир информациология — ахборот таълимоти деб аташ қабул қилинган) дастлабки жаҳон инқилоби мелодий биринчи минг йиллик бо-

шида яшаган Птоломейнинг дунёнинг геоцентрик (бу дунёни учта наҳанг ёки фил кўтариб туради, деган аввалги назарияга зид бўлган) қарашларида, иккинчи инқилоб Н. Коперникнинг (XVI аср ўрталарида) гелиоцентрик назарияси яратилиши билан вужудга келган эди. Булар ахборотнинг илмий ва маънавий равнақини ифодалаган эди.

Учинчи инқилоб 1960 йиллардан, яъни компьютерлар давридан бошланади. 80-йиллар ўрталарига келиб кўпгина мамлакатлар ахборот ривожланиши йўлига — Интернет, мультимедиа, космонавтика, ОАВ, ривожланган сим ўтказувчи, уяли, радио ва сунъий йўлдош алоқасига асосланган ахборот тизимига ўтдилар.

Сифат жиҳатидан ҳам ахборот технологиясида жуда муҳим ўзгаришлар юз бермоқда. Агар биринчи компьютерлар ўтган асрнинг 30-йилларида электромеханик реле асосида ҳисоблаш мақсадида фойдаланилган бўлса, 60-йиллардаги иккинчи авлоддан бошлаб компьютерлар ярим ўтказгичли транзисторлардан фойдаланиб тайёрланмоқда. Компьютерларнинг бешинчи авлоди ҳатто интеллектуал вазифаларни ҳам ечишга қодир. Компьютерларнинг олтинчи ва еттинчи авлодлари ҳар бирининг процессорида 80—100 миллион транзистор бўлиб, ҳар сонияда 2 миллиардгача вазифани бажара олади.

Ахборот технологияси қатор таянч жиҳатларга эга. Улардан биринчиси инсон фаолиятини мақсадга мувофиқ йўлга қўйиш билан боғлиқ. Иккинчи таянч — турли табиатга эга бўлган объектлар ўртасидаги ўзаро мувофиқликни билдириб, ЭҲМга татбиқан унинг инсон мияси билан функционал умумийлигини англатади. Ахборотлашганликнинг учинчи таянчи техника ҳисобланади. Дарҳақиқат, жиддий техникавий ривожланишсиз компьютерларнинг ўзи ҳам яратилмаган бўлур эди. Ахборот технологиясининг тўртинчи таянчи шундаки, унинг келиб чиқиши учун иқтисодий бошқарув — сиёсий ва маънавий соҳаларда асосий манба бўлиши лозим. Масалан, демократия ва озодлик идеаллари ривожланмаган жойда ахборотлашганлик технологияси юз бермаган бўлур эди.

Кўриниб турибдики, ҳозирги замонда жамиятнинг компьютерлашганлиги аниқ далил. Ҳўш, бу далил жамиятнинг аниқ олинган соҳаларида қандай намоён бўлмоқда?

Иқтисодиёт соҳасида ишлаб чиқариш билан хизмат кўрсатиш нисбатида биринчисининг ҳисобига иккинчисининг кенгайиши рўй бермоқда.

Маънавий-маданий соҳадаги туб ўзгаришлар оммавий руҳиятда, таълим тизимида, ҳар бир инсон савиясида ўз ифодасини топмоқда. Одатда, бу соҳадаги ўзгаришлар бошқа соҳалар ўзгаришларига замин тайёрлайди.

Маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар даставвал фаннинг янги рационал кўринишларида ҳаёт ва инсон ҳақидаги тармоғи бўлган биоло-

гияда вужудга келмоқда. Дастлаб микроорганизмларга татбиқан шаклланган ген инженериясида ҳозирги вақтда инсон геноми, ирсийликнинг генетик коди масалалари жиддий ўрганилмоқда. Илмий тадқиқотлар доирасига алоҳида кишиларнинг ўта сезгирлик қобилиятини, биомайдонини ўрганиш киритилмоқда. Инсоннинг имкониятлари, қобилиятлари ва қатор сифатлари тўғрисида янги қарашлар пайдо бўлмоқда. Шунингдек, оламнинг келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятларига, коинотий жараёнларнинг кишилар ҳаётига таъсирига оид масалалар бўйича ҳам янги нуктаи назарлар шаклланмоқда.

Компьютер ва интернет

Компьютерлаштириш кишилик жамияти динамикасининг навбатдаги йўналиши сифатида ҳаётнинг қатор соҳаларида юксак

равнақни тақозо этади.

Бу йўналишда маориф соҳасида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлмоқда. Жумладан, кечаётган фан инқилоби ва ахборотлашув туфайли ўқиш, ўқитиш ишларининг самарадорлигини янада ошириш имконияти яратилмоқда. Бунинг натижасида ривожланган мамлакатлар бўлмиш АҚШ ва Японияда ХХI асрда ялпи электрон олий таълимга ўтиш вазифаси кун тартибига қўйилмоқда.

Сиёсий соҳада ҳам ахборотлашув инқилоби туфайли жиддий ўзгаришлар кутилмоқда. Чунончи, давлат ҳокимияти марказлашганлиги ўрнига шахс эркинлиги салмоғи ошиб бормоқда. Натижада фуқаролар ҳар бирининг демократик қарорлар қабул қилинишида бевосита иштирок этиши таъминланади. Бошқа томондан қараганда, давлат марказлашганлигининг кучсизланиши ахборотларга эгалик қилиш натижалари билан ҳам боғлиқ бўлмоқда.

Ахборотлашаётган жамият белгилари ташқи сиёсат соҳасида, айниқса яққол намоён бўлмоқда. АҚШдан ташқари қатор мамлакатлар, жумладан, Хитой, Япония, Германия, Россия жаҳон миқёсида мустақил етакчи ўринга даъвогарлик қилмоқда. Айни вақтда минтақалараро иттифоқларнинг (масалан, Фарбий Европа, Шимолий Америка) ўрни кучаймоқда. Шунингдек, халқаро ташкилотларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

“Washington Profil” ахборот маҳкамасининг таҳлилича, 2003 йилда жаҳон миқёсида 130 миллион янги Интернет фойдаланувчилари қайд этилди. Жами Интернетдан фойдаланиш имконияти 620 миллион кишига насиб қилди. Масалан, Ҳиндистонда интернет тармоғидан фойдаланувчилар 136 фоизга, Бразилияда 79 фоизга кўпайган. Япония техник мўъжизалари билан дунёни забт этаётир. Халқаро сўзлашув ҳажми ҳам сезиларли ошган. Ўтган йили бу сўзлашув 135 миллиард дақиқани ташкил этган. Бу ҳар бир киши 21 дақиқа гаплашди, дегани. Шунингдек, 2003 йилда илк бор дунёда мобил

телефон абонентлари сони оддий телефон абонентлар сонидан ошиб кетди.¹

Бу янги технологиядан инсоният жамияти тараққиётини жадаллаштириш мақсадидагина эмас, балки унинг тараққиётига тўсқинлик қилиш мақсадида ҳам фойдаланиш ҳолатлари мавжуд. Бунга кибертерроризм яққол мисол бўла олади.

Кибертерроризм (кибер уруш)— компьютер тизимларига ҳужум. Бу ҳодиса 1990 йилларда биринчи марта содир этилиб, мақсади — ташкилотлардаги барча ҳужжатлар компьютерда сақланганлигини ҳисобга олиб, уларнинг фаолиятида узилиш ҳосил қилиш бўлса, иккинчидан, бирдан-бир муҳим ахборотларни йўқотиш ҳисобланади. Масалан, 1997 йил августида кибергуруҳлар “Қора тигрли Интернет” номли Шри Ланка давлатининг электр почтасига ҳужум қилганлар, 1998 йил май ойида хакерлар ҳиндларнинг ядрони синая кўришига қаршилик қилиб, Бадҳа шаҳридаги ҳинд атом тадқиқотлари марказининг компьютердаги қайд дафтарчасини ҳамда электрон почтасини йўқ қилишган.

Шунингдек, кибертеррористлар ўзларининг ғоя, мақсад ва вазифаларини тарқатишда Интернетдан ҳам фойдаланишмоқда. Муайян мафкуравий полигонларнинг муттасил тарқатилган ахборотларидаги ёвуз ва зарарли ғоялар оқими, телеэкранлар орқали доимий намоиш этиладиган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган бузғунчи ғоялар асосида ишланган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган “вирус” ларни тарқатиш бунга мисол бўла олади.

Глобаллашув ва ахборотлашув биз учун қатор умумбашарий муаммоларни жаҳон ҳамжамияти билан биргаликда ҳал этишни ҳам вазифага айлантиради. Улар қуйидагилар:

— ер юзида ялли тинчликни сақлаш, термоядро урушининг олдини олиш ва адолатли халқаро иқтисодий тартибот ўрнатиш;

— атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилиш (экологик муаммо);

— аҳоли сони ва таркиби билан моддий ва маънавий қадриятлар яратилиши мутаносиблигига эришиш (демографик муаммо);

— ер юзи аҳолисини зарур озиқ-овқат ва қувват манбалари билан ишончли таъминлаш;

— очлик, қашшоқлик ва қолоқликни тугатиш учун юксак ривожланиш ва улардан кейинда қолган мамлакатлар ўртасидаги кескин фарқни бартараф этиш;

— хавфли касалликларни тугатиш;

Матназарова Ш. Глобаллашув: дунёга назар. Халқ сўзи. 2004 йил 18 март.

— инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш, гендер тенглигини таъминлаш;

— жаҳон маънавий муҳити софлигини таъминлаш (Этикология муаммоси);

— терроризм, диний экстремизм ва фундаментализмга, нарко-бизнесга қарши кураш ва бошқалар.

Хуллас, глобаллашув ва ахборотлашув барча мамлакатларнинг иқтисодиётига таъсир ўтказди ҳамда бу таъсир ишчи кучидан фойдаланиш, товар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, ишлаб чиқариш ва инвестицияларни жалб этиш, уларнинг бир мамлакатдан бошқасига кўчиши каби омилларни ўз ичига олади. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш самарадорлигини, меҳнат унумдорлигини, халқаро тенг ҳуқуқлар асосидаги ривожланишни талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Глобаллашув жараёни пайдо бўлишининг қандай сабаблари мавжуд?
2. Глобаллашувнинг қандай белгилари бор?
3. Глобаллашув ижтимоий ҳаётга қандай таъсир қилади?
4. Ахборотлашган жамиятнинг асосий тавсифлари.

Амалий машғулот саволлари

1. “Глобаллашув” тушунчасининг моҳияти, мазмуни ва белгилари.
2. Глобаллашув жараёнининг ижтимоий ҳаёт соҳаларига таъсири.
3. Глобаллашув жараёнининг ижобий ва салбий оқибатлари.
4. Ахборотлашган жамият назариялари.
5. Иқтисодиёт, маънавий-маданий ва сиёсий соҳалардаги ахборотлашув жараёнлари.

11 - м а в з у

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ФАЛСАФАНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Миллий фалсафамиз ривожидан мамлакатимиз тараққиёти билан узвий боғлиқ. Унинг долзарб вазифалари орасида Ўзбекистоннинг мустақиллиги, истиқлол йилларининг тажрибаси, ўтган даврда юртимизда амалга оширилган туб ўзгаришлар, ислохотлар жараёнини фалсафий жиҳатдан ўрганиш, таҳлил қилиш ва шу асосда амалиёт учун зарур хулоса ва тақлифлар ишлаб чиқиш масалалари муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, истиқлол йилларида халқимиз тафаккуридаги янгиланишлар, маънавий меросимизнинг тикланиши,

миллий ўзликни англаш соҳаларидаги ўзгаришларни фалсафий изоҳлаш масалалари ҳам долзарб вазифалар қаторига киради. Булар орасида мустақиллик, унга асосланган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий жараёнларга фалсафий ёндашув билан боғлиқ вазифалар алоҳида ўрин тутади.

Мустақиллик одимлари

Маълумки, 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон мустақиллигининг эълон қилиниши ҳаётимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларида жиддий ислоҳотлар олиб боришга имконият яратди. Натижада, мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг кўламдаги ўзгаришлар жаҳон ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиш ва айна пайтда, Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилгандир. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ҳамкорлик муносабатлари, тинчлик маданиятига ўтиш, миллатлараро, давлатлараро, конфессиялараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий хавф туғдирувчи терроризм, наркобизнес, экстремизмга қарши курашаётган давлатга айланди. Мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иқтисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида туб ўзгаришлар амалга оширилди.

Ўтган даврда Ўзбекистон мустақиллигининг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилди, мамлакат Конституцияси қабул қилинди. Миллий давлат тизими анъанавий давлатчилик ғоялари ва жаҳон давлатчилиги илғор тажрибаларининг синтези шаклида барпо этилди. Бошқарувда янги усуллар қарор топди. Маҳаллий давлат ҳокимияти тизими тубдан ўзгарди. Нодавлат тузилмалар, жамоат ташкилотлари ва ўз-ўзини бошқариш органларининг ваколатлари кенгайтирилди.

Кўппартиявийлик тизими таркиб топишига кенг шароит яратилди. Жамият ҳаётида соғлом демократик жараёнлар муҳити вужудга келди ва чуқурлашди. Инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари вужудга келмоқда. Суд ҳокимияти ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ тамойиллари негизда тубдан ислоҳ қилинди. Миллатлараро тотувликни таъминлаш чоралари кўрилди. Миллий хавфсизлик концепцияси ишлаб чиқилди. Мамлакат ҳудудий яхлитлигини ва тинчлигини таъминлашга қодир бўлган замонавий қуролли кучлар тизими яратилди. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий тамойиллари доирасида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши қилиб белгиланди. Иқтисодий ислоҳотларнинг “ўзбек модели” вужудга келди ва амалга оширилмоқда. Макроиқтисодиётни барқарорлаштириш, пул-кредит сиёсати тамойиллари ишлаб чиқилди. Мулкчилик, мулкка эгалликка хос янги тушунчалар шаклланди. Мулкдорлар табақаси ву-

жудга келди. Хусусий мулкка эгаликнинг янги тизими барпо этилди.

Миллий қадриятларни тиклаш, ворислик анъаналарига садоқатли авлодни тарбиялаш концепцияси ишлаб чиқилди. Мамлакатимизни озод ва обод жамиятга айлантириш, Ватан равнақини маънавий таъминлаб беришга қаратилган назария — миллий истиқлол ғояси шаклланди. Миллий истиқлол моҳияти ва мустақиллик ғояларини англашда буюк шахслар, атоқли алломалар, хусусан ал Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Ал Мотурудий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа улуғ аждодларимиз ҳақидаги тарихий ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Миллий урф-одатлар, қадриятлар ва анъаналарнинг тикланиши асосида янги жамият қуришда маънавий-маърифий тарғибот ва таълим-тарбиянинг роли оширилди. Бу соҳани тубдан ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнлари изчил давом этмоқда.

Мустақил Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли ва фаол субъектига айланди. У жаҳон ҳамдўстлигида ўзига хос ва мос ўринга эга бўлиб, минтақа тараққиётида ҳам муҳим роль ўйнай бошлади. Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро ҳамкорлик ва қардошлик муносабатларини янада ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда.

Булар Ўзбекистоннинг тараққий топган демократик давлатлар каби эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдек эзгу мақсадига етиш йўлида маълум бир бўғин ва босқични ташкил этади, холос. Энди навбат — янги босқичга. Юртбошимиз таъкидлаганидек, тараққиётнинг ҳар бир босқичи янги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлидаги янги вазифалар демакдир. Фалсафа ҳам ана шу вазифаларни бажариш жараёнидан четда тура олмайди.

Бундай мақсадни амалга ошириш давлатнинг инсонларга хизмат қилиши, ҳаётда инсонпарварликка йўғрилган адолатни қарор топиши, тенглик, эркинлик, юксак маънавият, фаровонлик, осойишталик, миллатлараро тотувликни таъминлашга, диний бағрикенгликни, жаҳон халқлари билан ҳамкорликни амалга оширишга йўналтирилган. Шу боис бу ҳақда Президентимиз: “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир”,¹ дея уқтир-

Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли/Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. 1-жилд. — Т.: «Ўзбекистон», 1996. 44-бет.

ган. Айнан шунинг учун ҳам давлат, барча ислохотларнинг нафақат ташаббускори, шу билан бирга, улар учун масъул энг йирик сиёсий куч ҳисобланади.

Истиқлол йилларида мамлакатимиз ҳаётида чуқур ўзгаришлар рўй берди, қайд этилган соҳаларда сезиларли ютуқлар қўлга киритилди. “Тараққиётнинг ўзбек модели”ни амалга ошираётган Ўзбекистондаги ислохотларнинг одимлари самарали бўлаётгани бугунги кунда халқаро майдонда ҳам эътироф этилмоқда. Масалан, 2002 йил май ойида БМТнинг жаҳон болаларининг аҳволига бағишлаб ўтказилган махсус сессиясида давлатлар, жумладан ижтимоий-иқтисодий фаровонлиги тадқиқ этилган 27 мамлакат ҳам “болалар яшashi учун мақбул дунё” қуриш мақсадида улкан, аммо амалга ошиши мумкин бўлган режаларни бажариш имкониятини олганди. Бугунги кунда ана шу 27 давлат ҳудудида 100 миллион нафардан зиёд бола истиқомат қилади. Шундай экан, бугун улар ўз мамлакатларида қандай яшамоқда, ҳукуматлар “болалар яшashi учун мақбул дунё” қуриш борасида олган мажбуриятларини қай даражада бажаряпти? Мана шу мақсадда ҳар бир тадқиқ этилган давлатда қуйидаги тўртта соҳага эътибор қаратилди: соғлом турмуш тарзини шакллантириш, сифатли таълим билан таъминлаш, болаларни бешафқат муносабатдан, эксплуатациядан, зўравонликдан ҳимоя қилиш, СПИД касаллигига қарши кураш. Бу вазифани бажариш ЮНИСЕФга юклатилган. ЮНИСЕФнинг фаролиятини тўлақонли олиб боришда кўмаклашаётган “Иннеченти” маркази ходимлари ўз тадқиқотларида масаланинг ана шу биз юқорида таъкидлаган тўрт жиҳатларига қаратишди.

Улар мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аҳолининг фаровонлиги ошиб борганлигини эътироф этган ҳолда, бу фаровонликнинг ошиши барқарор иқтисодий ўсишга таянганлигини алоҳида қайд қиладилар. Уларнинг маълумотига кўра, Ўзбекистонда янги ички маҳсулотнинг ўсиши 2002 йилга келиб, 1989 йилдагига нисбатан 106,8 фоизни ташкил этди. Айни пайтда бу кўрсаткич Молдовада 34,8, Россияда 64,3, Қозоғистонда 85,6 фоизга тенгдир.

Ўзбекистоннинг бу даражага эришувининг сабаби: инсонни улуглаш ва эъозлаш билан чекланмасдан, бу ғояни бозор муносабатларига ўтиш даври шарт-шароитларида, қонун-қоидалари, ҳаракат дастури ва уни рўёбга чиқариш усулларида ҳам тўла акс эттира олганлигида. Мана шу тамойилга асосланиб, Ўзбекистон ўзига хос ва мос йўл танлади. Бу йўл И.А. Каримов таъкидлаганидек, “сохта инқилобий сакрашларсиз, фожиали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш — танлаб олинган йўлнинг асосий мазмун ва моҳиятидир”

Фикримизча, ЮНИСЕФ тадқиқотларининг республикамизга оид ижобий натижаси мана шу тамойилнинг 12 йил давомида амалга оширилиши мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни, бозор муносабатларини жорий этиш йўлидан изчил бораётганимизни исботловчи далилдир.

Президент И. А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири кучли ижтимоий сиёсат юритишдир. У қуйидагича амалга оширилмоқда: аҳолини ижтимоий-иқтисодий фаоллигини ошириш учун тегишли шароит яратиш, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг мақсади ва аниқ йўналтирилган характеридаги дастурига эга бўлиш, аҳоли турли ижтимоий қатламларига табақалаштирилган ҳолда ёндашувни йўлга қўйиш, аҳолининг моддий ёрдамга муҳтож ва кам таъминланган қатламларининг давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилинишини кафолатлаш, таълим, маданият ва соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш, жамиятнинг интеллектуал ва маънавий куч-қудратини мустаҳкамлаш. Инсон, оила ва жамият имкониятларини кенгайтириш орқали тараққиётга йўл очиш Ўзбекистоннинг умумбашарият томонидан тўла эътироф этилган концепцияларига содиқ ва собит эканлигини очиқ-ойдин исботлайди.

Мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб, аҳолининг кам таъминланган қисмини қўллаб-қувватлаш борасида кўрилган чоратadbирлар муҳим йўналишлардан бири бўлди. “Ислохотларимизнинг муҳим тамойилларидан бири аҳолининг кам таъминланган табақаси.... болаларни муҳофаза остига олиш, уларни пухта ҳимоялашдир. Ёшларнинг билим олиши, касб-ҳунар эгаллаши, иш билан таъминланишига ҳар томонлама ёрдам бериш давлатимизнинг муқаддас бурчидир”¹.

Ўзбекистонда туғилаётган болаларнинг атиги 4,7 фоизи 20 ёшгача бўлган оналарнинг ҳиссасига тўғри келади. Бу Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига нисбатан энг яхши кўрсаткичлардан биридир (Польшада — 7,0 фоиз, Венгрияда — 7,4 фоиз, Словакияда — 9,1 фоиз). МДХ мамлакатларида бу кўрсаткич 8,8 фоиздан (Қирғизистон) 16,3 фоизгача (Молдова) ташкил этади.

Маълумки, тоталитар тузум давридан бизга пахта яккаҳоқимлиги туфайли турли витаминларга бой мевали ўсимликларнинг кескин камайиши, пахтачиликда қўлланиладиган химикатларнинг меъёридан зиёд ишлатилиши, заҳарли газлар тарқатадиган корхоналар-

---

¹ *Ислом Каримов*. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.: «Ўзбекистон». 1996. 309-бет.

нинг кечаю кундуз тинимсиз ишлатилиши мамлакатимиздаги жонли ва жонсиз табиатга салбий таъсир қилиб, бузилган табиий мувозанат, иқтисодий танглик, демографик вазият мерос қолганди. Бу жараён инсон саломатлиги ва наслига ҳам таъсир қилди. Бунинг оқибатида майиб-мажруҳ болаларнинг дунёга келиши кўпайганлиги, балоғатга етган йигитларнинг ҳарбий хизматга яроқсизлиги, болалар ва оналар ўлими бўйича бошқа МДХ мамлакатларига нисбатан юқорилиги каби ҳолатлар рўй берганди. Мустақиллик арафасида мамлакатимизда 5 миллионга яқин туғиш ёшидаги аёллар ва балоғат ёшига етган қизлар бўлиб, уларнинг 90 фоизининг соғлиги ночор аҳволда, яъни улар турли экстрогенетал касалликларга чалинганди. Жумладан, 49,5 фоизи камқонлик, 6,8 фоизи жигар хасталиги, 0,2 фоизида буйрак хасталиги мавжуд эди. Энг ачинарлиси шундаки, бундай хасталиклар билан оғриган аёллар даволанмасдан ҳомиладор бўлишарди. Натижада ҳомиладорлик оғир кечиб, туғиш жараёнида нобуд бўлиш ҳолатлари ҳам учраб турарди, чақалоқлар эса нимжон туғилиб, уларнинг ақлий ва жисмоний ривожланиши секин кечарди, касалликка чалинувчанлиги кучли эди. Қолаверса, аёллар тиббий онгининг пастлиги туфайли уларнинг устма-уст ҳомиладор бўлиш ҳолати ҳам мавжуд эди.

Бундай йиғилган муаммоларни мустақилликка эришган дастлабки кундан бошлаб англаб етган Президентимиз соғлом авлод учун кураш ҳаракатининг бошланишига ташаббускор бўлди. 1993 йил 4 мартда Президент И.А. Каримовнинг Фармони билан мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этилди. Ўзбек халқининг боласеварлиги ҳуқуқий шаклда мужассамлашди, бу эса давлат томонидан ўсиб келаётган авлодга ғамхўрлик қилишни ҳамда маънавий ва жисмоний барқамол соғлом авлодни тарбиялашда иштирок этувчи ҳамма кишиларни рағбатлантиришни кафолатлайди. Натижада мамлакатимизда наслни соғломлаштириш, аёллар саломатлигини муҳофаза қилиш ҳаракатини аҳолининг тиббий онгини шакллантириш жараёни билан қўшиб олиб бориш имконияти туғилди. Бу муаммони ҳал этиш, аҳолига тушунтириш учун турли соҳа мутахассислари жалб этилди. Тиббиёт ходимлари аёллар ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш мақсадида уларни доимий тиббий назоратга олдилар.

Бугун республикада гўдаклар ўлими кескин камайган, яъни илгари ҳар 1000 нафар чақалоқдан 38,1 нафари нобуд бўлган бўлса, бу кўрсаткич истиқлол йилларида 18,3 нафарга тушди. Бу Марказий Осиёда энг яхши кўрсаткичдир. Оналар ўртасида ҳам ўлимнинг кескин камайиши кузатилмоқда, яъни 100 минг ҳомиладор аёлдан

42,8 нафари туғиш жараёнида ҳаётдан кўз юмган бўлса, бу кўрсаткич мустақиллик йилларида 33,5 нафаргача камайди. Ҳолбуки, бу кўрсаткич Қозоғистонда 50, Қирғизистонда 43,8, Тожикистонда 45,4 нафарни ташкил этади.

Сўнгги йилларда никоҳнинг бекор қилиниши даражаси 12 йилда 1,5 баробар пасайиб, 100 та никоҳга нисбатан 9,2 ҳолатни ташкил этади, бу эса Белоруссиядагидан 6 марта, Россиядагидан 7,5 марта, Қозоғистондагидан 3 марта, Туркменистон ва Қирғизистондагидан икки марта кам.

Ўзбекистонда меҳрибонлик уйларида тарбияланаётган 100 минг кишига 34,8 бола туғри келса, бу кўрсаткич Россия, Украина ва Қозоғистонда 10 баробар кўпдир.

Барқарор тараққиёт инсон умрининг узайишига ҳам олиб келди. Мустақиллик йилларида республикада аёллар умрининг давомийлиги 72 дан 73 ёшгача узайди; эркаклар умрининг давомийлиги 1990 йилдаги 66 ёшдан 1998 йилда 68 ёшгача кўтарилди. Россия, Қозоғистон, Украина аҳолисининг умр давомийлиги ўрта ҳисобда 64 ёшни ташкил этади. Ўзбекистонда соғлом авлодни вояга етказишнинг мантиқий давоми сифатида баркамол авлодни тарбиялашнинг ҳам қонуний асослари яратилган. Бу асосни яратиш жараёнида таълим тубдан ислоҳ қилинди, кадрлар тайёрлаш миллий модели яратилди, таълим жаҳон андозалари даражасига кўтарилди. Бу моделнинг асосий мақсади — маънавий-ахлоқий фазилатлар мазмунини мужассамлаштирган, жамиятда ўзлигини ва ўз қобилиятини ҳар томонлама намоён эта оладиган, маърифатли, дунёвий билимларни пухта эгаллаган, ақлан етук, юксак истеъдод ва салоҳиятга эга бўлган, маънавий жиҳатдан юксак, жисмонан соғлом, ҳаёт гўзалликларини ҳис эта оладиган, эркин, ижодкор авлодни тарбиялашни ифодалайди.

Умуман олганда, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” аждодаларимиз орзусидаги баркамол авлод таълими ва тарбиясини ташкил қилишга эришишнинг қонун билан ҳимояланган ҳужжати дир. Бу дастурда тарихийлик билан замонавийлик, умуминсонийлик билан миллийлик уйғунлашиб кетган. Шу боис ушбу дастур салоҳияти ва аҳамияти жиҳатидан теран фалсафий моҳиятга эгалиги унинг халқаро миқёсида тан олинганида ҳам кўринади. Хусусан, 1998 йил Австралияда ўтган келгуси аср ёшлар таълими истиқболларига бағишланган “Осиё — Тинч океани минтақасида XXI асрда таълим муаммолари” деб номланган халқаро анжуманда таълимни ривожлантиришга қаратилган махсус давлат дастури фақат икки мамлакат — АҚШ ва Ўзбекистондагина мавжудлиги таъкидланди.

Фалсафанинг долзарб вазифалари

Ҳозирги даврда мамлакатимиздаги кенг кўламли ўзгаришлар ва янгиланишлар жараёнини Президентимиз И. А. Каримов илмий-назарий таҳлил қилиб, бутун жамият, хусусан фалсафа олиндидаги вазифаларимизни ҳам кўрсатиб берди. Бу вазифалар, аввало, ривожланишимизнинг **биринчи устувор йўналиши**, яъни мустақилликни мустаҳкамлаш билан боғлиқ. Буни Президент Ислом Каримов энг асосий, энг муҳим устувор мақсад сифатида талқин этди. Чунки мустақиллик, аввало, ўз тақдиримизга ўзимиз эгалик қилиш ҳуқуқи, келажагимизни ўз қўлимиз билан барпо этиш, юртимиз бойликларидан фақат халқимиз ва Ватанимиз манфаатлари йўлида фойдаланиш деганидир. Бу борада зиммаимизга олган халқаро мажбуриятларни бажариш, БМТ Низоми талабларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган меъёрларига қатъий амал қилиш ниҳоятда муҳим. Шу билан бирга узоқ-яқин кўшнилариимиз билан дўстлик, ҳамкорлик асосида яшаш, дунё ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб обрў ҳамда ўрин эгаллаш учун доим интилиш ва курашиш тамойилларини фалсафий изоҳлаш зарурияти мавжуд. Қолаверса, фалсафа мамлакатимизни ривожлантириш, иқтисодиётни модернизация қилиш, жамиятни маънавий янгилаш борасида олиб бораётган барча ислохотларимизда камарбаста бўлиши лозим.

Фалсафанинг тараққиётимизнинг иккинчи устувор йўналиши билан боғлиқ вазифалари **хавфсизлик ва барқарорликни** таъминлашга хизмат қилишдир. Бу борада мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини, фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат.

Бугунги кунда экстремизм ва ашаддий ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишига, халқаро террорчилик ва наркобизнесга қарши изчил ва муттасил кураш олиб бориш давр талабидир. Зеро, мамлакатимиз хавфсизлиги, барқарорлигини таъминлаш учун ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланиш, уларнинг олдини олиш энг долзарб вазифалардан ҳисобланади. Экстремизм, ашаддий ақидапарастлик, халқаро террорчилик, наркобизнес ташқи таҳдидларга кирса, ўтмишдан салбий мерос бўлиб қолган нуқсон ва иллатларда намоён бўлаётган ички таҳдидлар ҳам мавжуд. Булар — коррупция, яъни уюшган жиноятчилик, миллатчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик. Уларга қарши курашилмаса, бу курашнинг илмий асосланган, фалсафий қонунлар асосидаги йўллари излаб топилмаса, мустақилликни мустаҳкамлаш, жамиятни эркинлаштириш йўлидаги ислохотларни изчил давом эттириш ва чуқурлаштириш оғир кечishi аниқ. Бу оғирликни биз жамиятни эркинлаштиришда яққол ҳис

этамиз. Бу тараққиётнинг учинчи йўналиши билан боғлиқ фалсафий вазифаларни белгилаб беради: жамиятни эркинлаштириш эркин бозор муносабатларини шакллантириш демакдир. Бунинг учун бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустақкам иқтисодиётнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш лозим.

Бу мақсадларга эришиш учун, Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда, хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш, кичик ва ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни жадал ривожлантириш, ташқи иқтисодий фаолият ҳамда валюта бозорини эркинлаштириш; миллий валютанинг жорий операциялар бўйича эркин алмашувини таъминлаш, сўммимизнинг барқарорлиги ва харид қувватини ҳар томонлама мустақкамлаш, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривож, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш учун хорижий инвестициялар, авваламбор, хусусий сармояларни жалб этишни кучайтириш, буларга эришиш йўлида халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорликни янада кучайтириш, дунё иқтисодий тизимига интеграциялашув, Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиш учун шарт-шароитларни яратиш зарур.

Шу вазифалар амалга оширилсагина биз собиқ тузумдан мерос сифатида яшаб келаётган қолоқ ишлаб чиқариш муносабатларидан халос бўлиб, рақобат асосида ривожланидиган иқтисодий тазим яратамиз. Четга маҳсулот экспорт қилиш ҳам, импорт ўрнига ўз маҳсулотларимизни бозорга чиқариш ҳам амалда ишлаб чиқаришдаги кўпроқ фойдани ўз қўлимизга киритиш деган гап.

Фалсафанинг тараққиётни тўртинчи устувор йўналиши — **инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари** билан боғлиқ вазифалари ҳам бор. Бунинг таъминланишига эришиш учун, аввало, Конституцияда белгилаб берилган сўз ва матбуот эркинликларини, ошкораликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни фалсафий таҳлил қилиш лозим.

Оммавий ахборот воситалари — матбуот ва радио-телевидениенинг чинакамига «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтарилиши ҳақиқий демократик жамият барпо этишнинг талабларидан ҳисобланади. Лекин собиқ иттифокда узоқ йиллар давомида оммавий ахборот воситалари қаттиқ мафкуравий ва маъмурий назорат остида фаолият олиб борган эди. Шунинг учун психологик жиҳатдан уларнинг ўзини том маънодаги эркин ахборот тизими сифатида ҳис

этиши қийин кечаётир. Шу билан бирга, давлатимиз раҳбари бизда жамоатчилик фикрини ўрганиш ҳам, уни шакллантириш ҳам яхши йўлга қўйилмаганини қайд этди.

Президент яна бир муаммони жиддий қилиб қўйди. Бу — фуқаролар сиёсий фаоллигини ўстириш, уларнинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётидаги фаол иштирокига эришиш масаласи.

Тараққиётнинг бешинчи устувор йўналиши билан боғлиқ фалсафий вазифалар **кучли давлатдан кучли жамият сари** бориши, ҳаётимизни эркинлаштиришга эришиш, марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминлаш соҳасидаги тадқиқотлардан иборат.

Бу йўналишдаги ишлар изчил давом эттирилмоқда. Ўз-ўзини бошқариш органлари — маҳалла институти, турли жамоат бирлашмалари ҳамда ташкилотларини ривожлантириш ва мустақамлаш учун доимий чора-тадбирлар кўрилмоқда. Бу борадаги ишларимизни янада такомиллаштириш, ҳаётий мезонга айлантириш учун «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунга ўзгартишлар кириштиш, «Ижтимоий жамғармалар тўғрисида», «Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва уюшмалар тўғрисида», «Хайрия фаолияти тўғрисида»ги қонунларни қабул қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Фалсафа олдида турган вазифаларни белгиладиган яна бир асосий йўналишлардан бири, **суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилишдир**. Бу соҳада муҳим вазифа — суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини сўзда эмас, амалда таъминлаш бўлмоғи зарур. Қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминламасдан туриб, ҳақиқий фуқаролик жамияти қуриш ҳақида сўз юритишга ҳеч қандай асос йўқ. Конституциямизда белгилаб берилган демократик тузум шуни талаб қилади.

Бу соҳада ривожланган демократик давлатлар тажрибаларини ўзлаштириш жуда муҳим. Суд ҳокимияти билан оммавий ахборот воситалари муносабати масаласи алоҳида эътибор талаб этадиган соҳа. Суд-ҳуқуқ тизими ислоҳотлари жараёнини кенг халқ оmmasига етказиш мақсадида ёритиб бориш, ҳар қайси фуқаронинг манфаатини ҳимояладиган қонун ва мезонлар моҳиятини тушунтириб бориш, фуқароларнинг ариза ва шикоятларини қабул қилиш ҳамда уларни кўриб чиқиш борасидаги дастлабки жараёнларни янада соддалаштириш аҳолининг ҳуқуқий онгини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Жамият тараққиётининг фалсафа соҳасидаги долзарб вазифаларини белгилайдиган яна бир устувор йўналиши **инсон омили ва мезонидир**. Мустақиллик туфайли барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижаси инсон деб белгиланди. «Бу — демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демакдир»¹ Бу ўз ичига ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, одамларимизнинг ижтимоий соҳа бўйича талаб-эътирозларини қондириш масалаларига давлатнинг доимий эътиборини ҳар томонлама кучайтиришни олади.

Маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб бориш фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисмидир. «Бу ҳаётий ҳақиқат биз ҳамиша амал қиладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак». Президент Ислом Каримов буларни «уч буюк қадрият» деб атади. Унинг таъкидлашича, шундай чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилган одам демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Фуқаролик жамияти — фаол фуқаролардан ташкил топган жамият дегандир.

Ижтимоий тараққиётнинг ўзбек модели халқимиз жаҳон ҳамжамияти даврасидан муносиб ўрин олишга, ўзлигини англашга, озод ва обод жамият қуришга, юртимизни маънавияти юксак инсонлар яшайдиган мамлакатга айлантиришда назарий асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафа бугунги кунда ана шу концепциянинг турли жиҳатларини ҳам фалсафий ўрганишни давом эттиришни заруриятга айлантиради. Қайд этилган масалаларни тадқиқ қилмоғи, бу соҳалардаги самарали йўл ва усулларни излаб топмоғи лозим.

Ислохотлар жараёнининг доимийлик, умумийлик, зарурийлик, муҳимлик ва такрорланувчанлик асосида кечиши, унинг қонуний жараёнга айланишига ва айни вақтда, хилма-хил моделлар шаклида намоён бўлишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, кишиларнинг эркин фаолияти учун, яъни уларнинг ўз эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб, ривожланиш ва тараққиётнинг ўзига хос ва

Ислом Каримов. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. — Т.: «Ўзбекистон», 2003, 32-бет.

мос андозаларини, миллий моделларини танлаб олишлари учун етарли имконият яратиб беради ҳамда кишиларнинг барча фаолиятини, шу жумладан ўз имкониятларини эркин танлаш жараёнини маълум ижтимоий-тарихий доирага, меъёрга солиб туради. Фалсафанинг бугунги долзарб вазифалари мамлакатимизда амалга оширилаётган ва дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилаётган ўзига хос тараққиёт йўлининг ана шундай объектив қонуниятларига асосланади.

Бугунги кунда фалсафанинг тарих ва маънавий меросни ўрганиш билан боғлиқ вазифалари ҳам бор. Ечимини кутаётган муҳим муаммоларга жаҳон фалсафасининг тараққиёт босқичлари, ўтмишдаги фалсафий оқимлар ва мактаблар, уларнинг фалсафий назариялари ва таълимотлари, Фарб ва Шарқ фалсафасини қиёсий ўрганиш каби масалалар киради. Шарқ мамлакатларидаги ўзига хослик, унинг Фарбга таъсири, уларнинг бир-биридан фарқи, ҳозирги замондаги аҳамияти ва бошқа кўплаб масалалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Бунда аввало, жаҳон фалсафаси ва унинг таркибий қисми бўлган Марказий Осиё халқларининг бу соҳадаги меросини ўрганиш ниҳоятда муҳим.

Давримизда ижтимоий тараққиётга цивилизацион ёндашув, цивилизацияларнинг ёндашув механизми ва уларнинг таснифи, цивилизация ва маданият, қадриятлар масалаларини ҳам янги талқин этишни талаб этади. Унда Шарқ, жумладан Ўзбекистон турли цивилизациялар бешиги эканлиги масалаларини ўрганишни ҳам давр талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви унинг умумсайёравий жараёнга қўшилишига имконият туғдирди. Шу боис умумсайёравий тараққиётда Ўзбекистоннинг ўрни, “ўзбек модели”нинг аҳамияти, янги давлатчилик тизимининг вужудга келиши, иқтисодий соҳадаги таркибий ўзгаришлар, жамиятни эркинлаштириш масалаларини таҳлил этиш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фалсафанинг Ўзбекистоннинг умумсайёравий жараёнга кириши билан боғлиқ вазифалари нималардан иборат?
2. Фалсафанинг сиёсий-ҳуқуқий соҳадаги ислохотлар билан боғлиқ қандай вазифаларини биласиз?
3. Иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ фалсафий муаммолар нималардан иборат?
4. Ижтимоий-маънавий соҳадаги ўзгаришларнинг фалсафий моҳияти нимада?

Амалий машғулот саволлари

1. “Ижтимоий тараққиёт” тушунчаси, моҳияти, мазмуни, вазифаси.
2. “Тараққиётнинг ўзбек модели”, унинг ўзига хос жиҳатлари.
3. Кучли давлатдан — кучли жамиятга ўтишнинг фалсафий масалалари.
4. Ўзбекистон тараққиётининг долзарб муаммолари ҳамда уларнинг фалсафий таҳлили.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
-------------	---

Биринчи бўлим

ФАЛСАФАНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ, МАВЗУЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1-мавзу Фалсафанинг мавзулари ва муаммолари	6
<i>“Фалсафа” ва “философия” атамалари. Фалсафанинг инсоният ва жамият ҳаётидаги ўрни. Фалсафий муаммолар. Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик тамойили.</i>	
2-мавзу Фалсафий дунёқараш, унинг хусусиятлари ва асосий тамойиллари	18
<i>“Дунёқараш” тушунчаси. Дунёқараш шакллари. Фалсафий дунёқараш. Фалсафий дунёқарашнинг асосий йўналишлари. Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари.</i>	
3-мавзу Фалсафий билимлар тизими, унинг йўналишлари ва вазифалари	27
<i>Фалсафий билимлар тизими. Фалсафий йўналишлар. Фалсафий ғоялар ва уларнинг амалиёти. Фалсафий фанларнинг вазифалари.</i>	
4-мавзу Истиқлол ва фалсафий дунёқарашнинг янгиланиш масалалари	35
<i>Истиқлол ва фалсафа. Мустақиллик — фалсафа янгиланишининг асоси. Фалсафий онгнинг янгиланиш хусусиятлари. Фалсафа янгиланишида ғоявий жараёнларнинг ўрни. Дунёқарашни ўзгартириш зарурати.</i>	

Иккинчи бўлим

ФАЛСАФА ТАРИХИ

1-мавзу Ватанимиз ҳудудидаги энг қадимги фалсафий қарашлар ...	46
<i>Зардуштийлик таълимоти. “Авесто” Буддавийлик. Моний ва Маздак таълимоти.</i>	
2-мавзу Қадимги Шарқ ва антик дунё фалсафаси	51
<i>Шарқ — қадимий маданият ўчоғи. Қадимги Миср ва Бобил фалсафаси. Иудавийлик дини. Ҳиндистон фалсафаси. Қадимги Хитой фалсафаси. Қадимги Юнонистон ва Рим фалсафаси. Гераклит. Пифагор. Элей мактаби. Софистлар фалсафаси. Сукрот. Афлотун. Арасту. Демокрит. Эпикур. Лукреций Кар.</i>	

3-мавзу	Ўзбекистондаги илк ўрта асрлар фалсафаси	64
	<i>Араб истилоси ва ислом фалсафаси. Абу Мансур Мотуридий. Тасаввуф ва унинг тариқатлари. Хожя Аҳмад Яссавий. Нажмиддин Кубро. Баҳроуддин Нақшбанд. Бағрикенглик ва дунёвий билимлар. Муҳаммад ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғоний. Абу Наср Форобий. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино.</i>	
4-мавзу	Темурийлар даври ва ўрта асрлар фалсафаси	78
	<i>Темурийлар даврининг тавсифи. Амир Темурибн Тарағай Баҳодир. Мирхонд ва Хондамир. Саъдиддин Тафтазоний. Мир Саййид Шариф Журжоний. Муҳаммад Тарағай Улуғбек. Абдурахмон Жомий. Алишер Навоий. Ҳусайн Воиз Кошифий. Заҳириддин Муҳаммад Бобур.</i>	
5-мавзу	Ўрта асрлар ва янги давр Европа фалсафаси	92
	<i>Гностиклар. Дуализм. Апологетлар. Патристика. Схоластика. Реализм. Пьер Абеляр. Фома Аквинский. Вильям Оккам ва Роджер Бэкон. Университетлар. Уйғониш даври фалсафаси. Николай Кузанский. Николай Коперник. Жордано Бруно. Инглиз фалсафаси. Томас Гоббс ва Жон Локк. Француз фалсафаси. Немис фалсафаси. Иммануил Кант. Гегель.</i>	
6-мавзу	XVI асрдан XX аср бошларигача Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур	105
	<i>Темурийлардан кейинги ижтимоий жараёнлар. Юсуф ал-Қорабоғий. Бобораҳим Машраб. Нодира (Моҳларойим). Огаҳий. Аҳмад Дониш. Бердақ. Фурқат. Муқимий. Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдулла Авлоний. Абдурауф Фитрат.</i>	
7-мавзу	Ҳозирги замон фалсафаси, унинг асосий оқимлари	115
	<i>Сциентизм ва антисциентизм. Артур Шопенгауэр. Фридрих Ницше. Неотомизм. Неокантчилик. Неопозитивизм. Структурализм. Герменевтика. Экзистенциал фалсафа. Прагматизм. Марксизм ва унинг оқибатлари. О. Шпенглер ва А. Тойнби.</i>	

Учинчи бўлим

ОЛАМ ВА ОДАМ: ДУНЁНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ

1-боб. Борлиқ фалсафаси (онтология)	125
1-мавзу Олам ва одам: фалсафий талқин	125
	<i>Олам ва одам муаммоларининг тарихий илдишлари. Субстанция. "Олам" тушунчаси. Оламнинг намоён бўлиш шакллари.</i>
2-мавзу Борлиқ фалсафаси	130
	<i>"Борлиқ" тушунчаси. Борлиқ ҳақидаги концепциялар. Борлиқ ва мавжудлик. Борлиқнинг шакллари. Борлиқнинг атрибутлари.</i>

<i>Ҳаракат ва унинг шакллари. Ривожланиш. Фазо ва вақт.</i>	
3-мавзу Табиат фалсафаси	138
<i>Табиат объектларининг тузилиши. Табиат борлиғи, унинг даражалари. Ҳаёт нима? Биосфера. Ноосфера.</i>	
2-б о б . Фалсафий қонунлар, категориялар ва методлар	145
1-мавзу Фалсафий қонунлар	145
<i>Боғланиш турлари. “Қонун” тушунчаси. Айният. Қарама-қаршилик. Миқдор ва сифат. Сакраш нима? Инкорни инкор.</i>	
2-мавзу Фалсафий категориялар	155
<i>“Категория” атамаси. Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик. Бутун ва қисм. Зарурият ва тасодиф. Имконият ва воқелик. Мазмун ва шакл. Миқдор ва сифат. Моҳият ва ҳодиса. Сабаб ва оқибат.</i>	
3-мавзу Фалсафада метод ва методология муаммоси	184
<i>“Метод” ва “методология” тушунчалари. Фалсафа методлари. Диалектика. Метафизика. Софистика. Эклектика. Синергетика. Умумий ва хусусий тадқиқот методлари. Фалсафанинг методологик аҳақияти.</i>	

Тўртинчи бўлим
ДУНЁНИ АНГЛАШ ВА БИЛИШ

1-б о б . Онг	202
1-мавзу Онг ва руҳият	202
<i>Онг нима? Онг тарихи. Инъикос. Онг ва мия. Онг ва руҳият. Онг ва тил. Ўз-ўзини англаш. Онг ва ахборот.</i>	
2-мавзу Онг ва онгсизлик	211
<i>“Онгсизлик” тушунчаси. Автоматизм. Инсон “комплекслари” Жамоавий онгсизлик ва архитиплар назарияси.</i>	
3-мавзу Ижтимоий онг	217
<i>Ижтимоий онг. Индивидуал онг. Ижтимоий онгнинг структураси. Ижтимоий психология. Ижтимоий онг шакллари фарқлаш мезонлари. Ахлоқий онг. Эстетик онг. Сиёсий онг. Ҳуқуқий онг.</i>	
2-б о б . Билиш фалсафаси (гносеология)	227
1-мавзу Билишнинг фалсафий мазмуни ва генезиси	227
<i>“Гносеология” тушунчаси. “Эпистемология” тушунчаси. “Гностицизм” тушунчаси. “Агностицизм” тушунчаси, унинг шакллари.</i>	

2-мавзу	Билиш шакллари	234
	<i>Ҳиссий билиш. Ақлий билиш, унинг шакллари. Образли тафаккур. Тафаккурнинг ижтимоийлиги. Тафаккур ва тил, белги ва маъно.</i>	
3-мавзу	Илмий билиш ва унинг усуллари	243
	<i>“Илмий билиш” тушунчаси. Илмий билиш усуллари. Кузатиш. Анализ ва синтез. Абстрактлаштириш, конкретлаштириш ва идеаллаштириш. Индукция, дедукция, аналогия. Моделлаштириш. Эксперимент. Гипотеза.</i>	
4-мавзу	Ижтимоий билиш	252
	<i>“Ижтимоий билиш” тушунчаси. Ижтимоий билиш методлари.</i>	
5-мавзу	Ҳақиқат, унинг шакллари	258
	<i>“Ҳақиқат” тушунчаси, унинг хусусиятлари. Ҳақиқатнинг конкретлиги. Ҳақиқатнинг теологик талқини. Ҳақиқатнинг аксиологик жиҳати. Ҳақиқатнинг праксеологик жиҳати. Обьектив ва субъектив ҳақиқат.</i>	
6-мавзу	Амалиёт	266
	<i>“Амалиёт” тушунчаси. Амалиёт шакллари. Амалиёт ва назария бирлиги.</i>	

Бешинчи бўлим
ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА

1-мавзу	Инсон фалсафаси. Мустақиллик ва ислохотларнинг ижтимоий моҳияти	272
	<i>Инсон — фалсафанинг бош мавзуи. Инсон ва тарих. Антропология. Шахс эркинлиги, ҳуқуқ ва бурчлари.</i>	
2-мавзу	Жамият фалсафаси. Истиқлол ва тараққиётнинг ўзбек модели	281
	<i>Жамият нима? Жамият генезиси. Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти. Жамият тараққиёти тўғрисидаги назариялар. Барқарорлик ва беқарорлик. Тараққиётнинг ўзбек модели. Жамият ва оила. Давлатнинг жамият ҳаётидаги ўрни. Демократик жамият.</i>	
3-мавзу	Маънавият фалсафаси. Жамиятнинг маънавий тараққиёти	291
	<i>“Маънавият” тушунчаси. Маънавиятнинг таркиби. Урф-одат, анъана ва маросимлар. Миллий ва умуминсоний жиҳатлар. Иқтисод ва маънавият.</i>	

4-мавзу	Маданият фалсафаси. Ўзбекистоннинг цивилизациялашган тараққиёти	300
	<i>Маданият нима? Маданиятнинг миллийлиги ва умуминсонийлиги. Жамият тараққиётига цивилизациявий ёндашув. Истиқлол ва маданият.</i>	
5-мавзу	Сиёсат фалсафаси. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш тамойиллари	308
	<i>Сиёсат фалсафасининг моҳияти. Сиёсат фалсафаси тарихи. Сиёсат фалсафасининг асосий мавзуи. Сиёсат фалсафасининг вазифалари. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш.</i>	
6-мавзу	Қадриятлар фалсафаси. Ўзбекистонда инсон қадри ва шахс эркинликлари	318
	<i>Қадриятлар мавзуининг тарихи. Мустақиллик ва қадриятлар. Қадрият нима? Қадриятлар ва ижтимоий жараёнлар. Қадриятлар тизими. Инсон қадри. Қадрлаш тамойиллари.</i>	
7-мавзу	Фан фалсафаси. Жамиятнинг илмий салоҳиятини юксалтириш	328
	<i>Фан нима? Фан тарихи ва тараққиёти. Ҳозирги замон фанининг хусусиятлари. Истиқлол ва фан ривож.</i>	
8-мавзу	Умумбашарий муаммолар фалсафаси. Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш	337
	<i>Умумбашарий муаммолар. Энергия ва ёқилғи ресурсларидан фойдаланиш муаммоси. Хом ашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш муаммоси. Озиқ-овқат муаммоси. Демографик муаммолар. Ўзбекистон ва умумбашарий муаммолар.</i>	
9-мавзу	Жаҳон цивилизацияси ва мустақил ривожланиш фалсафаси	348
	<i>Жаҳон цивилизацияси. Ўзбекистон ва жаҳон. Ўзбекистоннинг дунё цивилизациясига қўшилиши. Иқтисодий ислохотлар ва цивилизациялашган бозор. Цивилизацияли ривожланиш ва мулкий плюрализм.</i>	
10-мавзу	Глобаллашув ва ахборотлашган жамият	357
	<i>Глобаллашув нима? Глобаллашувнинг белгилари ва хусусиятлари. Ахборотлашган жамият. Компьютер ва интернет.</i>	
11-мавзу	Ўзбекистоннинг замонавий тараққиёти ва фалсафанинг долзарб масалалари	365
	<i>Мустақиллик одимлари. Фалсафанинг долзарб вазифалари.</i>	

ФАЛСАФА АСОСЛАРИ

Бадий муҳаррир *Т. Содиқов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳлар *Н. Умарова, М. Раҳимбекова*
Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Босишга руҳеат этилди 07.12.2004. Бичими 60x90^{1/16}.
Таймс гарнитурда офсет босма усулида босилди.
Шартли босма т. 24.16. Нашр т. 25.8. 3000 нусхада.
Шартнома № 76-2004. Буюртма № К-0009.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон»
нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

87

Ф 99

Фалсафа асослари. (Тузувчи ва масъул муҳаррир: Қ. Назаров).—
Т., «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2005.—384 б.

ББК 87